

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY

SBED

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

Haziran/June
2025

**Uluslararası
Hakemli Dergi**
*International
Refereed Journal*

68

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

*Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute*

e-ISSN: 2822 - 3136

Yıl/Year: 2025 Sayı/Issue: 68

Kapsam / Scope: Sosyal Bilimler / Social Sciences

Periyot / Period: Yılda dört kez (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayımlanır.

The journal is published four times a year (March, June, September, December)

Yayın Dili / Publication Language: Türkçe ve İngilizce / Turkish and English

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dergisi'nde

en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır.

Van Yüzüncü Yıl University Journal of Institute of Social Sciences
uses a double-blind method refereeing system with at least two referees.

Dergimizin Tarandığı İndeksler/Indexes

ULAKBİM TR Dizin, EBSCO,
MLA (Modern Language Association),
ERIH PLUS, DOAJ.

Bu dergideki makaleler iThenticate programıyla taranmıştır.

This journal uses iThenticate (Plagiarism Detection Software)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yayıncı | Publisher

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences

Sahibi | Owner

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
On Behalf of Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences

Prof. Dr. Aydın GÖRMEZ

Yazı İşleri Müdürü | Responsible Manager

Murat ÇABAZ

Baş Editör | Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Aytaç Aykaç

Editörler | Editors

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TÜRKMENOĞLU

Dil Editörleri | Language Editors

Arş. Gör. Dr. Nevzat AĞÇAKAYA

Dr. Öğr. Üyesi Nükhet Eltut KALENDER

Prof. Dr. Mehmet KESKİN

Sekreteryä /Secretary

Yazar KORKMAZER

Dr. Ahmet ERK

Dizgi ve Tasarım | Design
Muhammed İkbâl Candan

İletişim Bilgileri | Contact Details

e-posta/e-Mail: sbedergisi@yyu.edu.tr / yyu.sbe@yyu.edu.tr

e-Ağ/Web: <http://www.yyusbedergisi.com> / <http://dergipark.org.tr/tr/pub/yyusbed>

Tel /Phone: 0432 225 11 17- 0432 225 10 24

Faks / Fax: 0432 225 10 52

Adres / Address: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 65080, Zeve Kampüsü, Tuşba/Van

Yayın Tarihi | Publication Date

27 Haziran 2025 / June 27, 2025

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergi Yayın Kurulu gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamama konusunda serbesttir. Yayın Kurulu ve editöryal ekip makalelerle ilgili herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez.

All responsibility for the articles published in the journal belongs to the authors. The editorial board of the journal is free to publish the articles. The editorial board does not accept any legal liability for articles.

ALAN EDITÖRLERİ

Arap Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Arabic Language and Literature

Prof. Dr./ Prof. Abdulhadi TİMURTAŞ / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Arkeoloji Alan Editörü / Area Editor of Archeology

Prof. Dr./ Prof. Hanifi BİBER / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Coğrafya Alan Editörü / Area Editor of Geography

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Nurcan AVŞİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Felsefe Alan Editörü / Area Editor of Philosophy

Prof. Dr./ Prof. Ahmet EYİM - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İktisat Alan Editörü / Area Editor of Economics

Prof. Dr./ Prof. Mehmet Akif ARVAS - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İşletme Alan Editörü / Area Editor of Management

Prof. Dr. /Prof. Mehmet AYGÜN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Kamu Yönetimi Alan Editörü / Area Editor of Public Administration

Doç. Dr./Assoc. Prof. Yıldız ATMACA - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Sanat Tarihi Alan Editörü / Area Editor of Art History

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Osman AYTEKİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Sosyoloji Alan Editörü / Area Editor of Sociology

Prof. Dr./ Prof. Suvat PARİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Turizm Alan Editörü / Area Editor of Tourism

Doç. Dr./Assoc. Prof. Hacer Arslan KALAY - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Tarih Alan Editörü / Area Editor of History

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ercüment TOPUZ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Türk Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Turkish Language and Literature

Doç. Dr./Assoc. Prof. Tolga ÖNTÜRK - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Fars Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Persian Language and Literature

Doç. Dr./Assoc. Prof. Soner İŞİMTEKİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Psikoloji Alan Editörü / Area Editor of Psychology

Dr. Zeynep MERCAN/ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Antropoloji Alan Editörü / Area Editor of Anthropology

Doç. Dr./Assoc. Prof. Cansev Meşe YAVUZ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Dil Bilimi Alan Editörü / Area Editor of Linguistics

Prof. Dr./ Prof. Fırat YILDIZ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Felsefe ve Din Bilimleri Alan Editörü / Area Editor of Philosophy and Religious Studies

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Münir ECER - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İslam Tarihi ve Sanatları Alan Editörü / Area Editor of Islamic History and Arts

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Mehmet Şahin YAVUZER - Van Yüzüncü Yıl
Üniversitesi/University

Temel İslam Bilimleri Alan Editörü / Area Editor of Basic Islamic Sciences

Prof. Dr./ Prof. Mehmet Şirin ÇINAR - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

**Gastronomi ve Mutfak Sanatları Alan Editörü / Area Editor of Gastronomy and Culinary
Arts**

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Pelin KOÇ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Radyo, Sinema ve Televizyon Alan Editörü / Area Editor of Radia, Television and Cinema

Doç. Dr./Assoc. Prof. Nergis Karadaş TOKTAŞ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Resim Alan Editörü / Area Editor of Painting

Doç. Dr./Assoc. Prof. Mehmet GÖKTEPE - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Geleneksel Türk Sanatları Alan Editörü / Area Editor of Traditional Turkish Arts

Doç. Dr./Assoc. Prof. Nazan OSKAY - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Sahne Sanatları Alan Editörü / Area Editor of Performing Arts

Doç. Dr./Assoc. Prof. Aslı Erciyeş TOSUN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLE

Eyüp Bayram Şekerli

- The Effect of Organizational Climate on Organizational Alienation and Destructive Deviance Behaviors 1
Örgüt İkliminin Örgütsel Yabancılaşma ve Yıkıcı Sapma Davranışları Üzerindeki Etkisi 1

Muhammed N. Çakmak

- Bağımlılık Sosyolojisi: Kavramlar, Süreçler, Teoriler 18
Sociology of Addiction: Concepts, Processes, Theories 18

Gökhan Karayünlü

- Büyükşehir Belediyelerinin Kadın Kooperatiflerine Yönelik Destekleme Faaliyetleri: Mersin Büyükşehir Belediyesi ve Kadın Kooperatifleri Örneği 34
Support Activities Metropolitan for Women's Cooperatives; Mersin Metropolitan Municipality and Women's Cooperatives Example 34

Halit Yabalak

- Neşet Günel Resimlerinde Figür Deformasyonları ve Hastalıklı Bedenler 51
Figure Deformations and Diseased Bodies in Neşet Günel's Paintings 51

Sevcane Kale Demirel & Bülent Cercis Tanrıtanır

- Amerikan Çokkültürlülüğü Kapsamında Ralph Ellison'ın Görülmeyen Adam'ı 75
Ralph Ellison's Invisible Man in The Context of American Multiculturalism 75

Fatih Pekol

- Kuruluşundan Dağılışına Kadar Serab Şekâkî Hanlığı (1747-1800) 89
The Serab Shaaqi Khanate From Its Foundation To Its Dissolution (1747-1800) 89

Ercan Çalış

- Batman Hasankeyf Müzesi'nde Bulunan Bir Gurup Ahşap Eser 104
A Group of Wooden Artifacts in Batman Hasankeyf Museum 104

Yüsrâ Boylu

- Benim Gibi Makineler'in Postmodern Dünyasındaki Zorlu Temsiller 116
The Challenging Representations in the Postmodern Realm of Machines Like Me 116

Esra Geçikli & Özge Uzun

- Fen Eğitiminde Yapılan Bilim Tarihi Temelli Çalışmaların Sonuçlarının Değerlendirilmesi 128
Evaluation of the Results of Studies Focusing on History of Science in the Field of Science Education 128

Abdülbeşir Ceylan

- Küresel Isınmada Yapılan Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamalarının Bilgi ve İletişim Teknolojilerindeki Etkisinin Araştırılması 148
Investigating the Effects of Misleading Green Advertising Practices on Global Warming in Information and Communication Technologies 148

Nurevşan Sargın Karatekin & Nigar Alev

- Türkiye'de Enerji Tüketimi ve Çevre İlişkisinin Saklı Eşbütünleşme Yaklaşımıyla Analizi 166
Analysis of Energy Consumption and Environment Relationship in Turkey with Hidden Cointegration Approach 166

Rumeysa Aysan & Aysu Uğurlar

Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı (CMDP) Kapsamında Van Tekstil Sektörünün Mevcut Durumu ve Potansiyeli 184

Current Situation and Potential of Van Textile Sector Within the Scope of Attraction Centers Support Program (CMD) 184

Şeyma Bozkaya

BRICS-T Ülkelerinde Finansal Gelişim, Ekonomik Büyüme ve Yönetişim Kalitesinin Gelir Dağılımına Etkisi: 2002-2021 Dönemi Panel Veri Analizi 211

The Impact of Financial Development, Economic Growth and Quality of Governance on Income Distribution in BRICS-T Countries: Panel Data Analysis for the Period 2002-2021 211

Salih Zeki İmamoğlu & Eda Dilara Ayber & Serhat Erat

Sosyal Sermaye ve Tutumlu İnovasyon İlişkisinde Bilgi Paylaşımının Aracı Rolü 226

The Mediating Role of Knowledge Sharing in the Relationship between Social Capital and Frugal Innovation 226

Esra Özata Şahin

Çorum İli Alaca İlçesinin Gastronomik Ürün Potansiyelinin Coğrafi İşaretler Açısından İncelenmesi 243

Examining the Gastronomic Product Potential of the Alaca District in Çorum Province in Terms of Geographical Indications 243

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Prof. Dr./Prof. Ivan BALTA	Osijek Üniversitesi/University of Osijek, Hırvatistan/Croatia
Prof. Dr./Prof. Mehmet Şirin ÇIKAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Serbo RASTODER	Karadağ Üniversitesi/University of Montenegro, Karadağ/Montenegro
Prof. Dr./Prof. Süleyman Turduyevich KAYIPOV	Sincan Pedagoji Üniversitesi/Xinjiang Pedagogical University, Çin/China
Prof. Dr./Prof. Timur KOCAOĞLU	Michigan Üniversitesi/Michigan State University ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Liliana BOŞCAN	Bükreş Üniversitesi/University of Bucharest Romanya/Romania
Doç. Dr./Assoc. Prof. Tamer BALCI	Tektaş Üniversitesi/The University of Texas, ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Vitaliy POZNAHİREV	Rusya Bilimler Akademisi/Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Dr. Salih Ahmad ABDULVEHHAB	Ezher Üniversitesi/University, Mısır/Egypt

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr./Prof. Abdülmecit NUREDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi/International Vision University Makedonya/Macedonia
Prof. Dr./Prof. Fuat GÜLLÜPINAR	Anadolu Üniversitesi/University Türkiye
Prof. Dr./Prof. İbrahim Moh'd Mahmoud KOFAHİ	Ürdün Üniversitesi/Jordan University Ürdün/Jordan
Prof. Dr./Prof. Kemal YAKUT	Anadolu Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Mehmet AYGÜN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi/University,Türkiye
Prof. Dr./Prof. Öztürk EMİROĞLU	Varşova Yunus Emre Enstitüsü/Warsaw Yunus Emre Institute, Polonya/Poland
Doç. Dr./Assoc. Prof. Emina BERBIC KOLAR	Osijek JJ Strossmayer Üniversitesi/JJ Strossmayer University in Osijek Hırvatistan/Croatia
Doç. Dr./Assoc. Prof. Nihada DELIBEGOVIC DZANIC	Tuzla Üniversitesi/ University of Tuzla Bosna Hersek/ Bosnia and Herzegovina
Doç. Dr./Assoc. Prof. Oqtay QULİYEV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Azerbaycan/ Azerbaijan

The Effect of Organizational Climate on Organizational Alienation and Destructive Deviance Behaviors

Örgüt İkliminin Örgütsel Yabancılaşma ve Yıkıcı Sapma Davranışları Üzerindeki Etkisi

Eyüp Bayram ŞEKERLİ

Associate Prof., Muğla Sıtkı Koçman University, Department of Accounting and Finance Management, Muğla, Türkiye
Doçent, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SUBYO, Muhasebe ve Finans Yönetimi, Muğla, Türkiye
Orcid: 0000-0003-1562-4716 eyupbs@mu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Şekerli, E.B. (2025). The effect of organizational climate on organizational alienation and destructive deviance behaviors. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 1-17.

Şekerli, E.B. (2025). Örgüt İkliminin Örgütsel Yabancılaşma ve Yıkıcı Sapma Davranışları Üzerindeki Etkisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 1-17.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 9 July, 2024 / 9 Temmuz 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 11 April, 2025 / 11 Nisan 2025

Published/Yayın Tarihi: June 27, 2025 / 27 Haziran 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June / Haziran

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 1-17

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Eyüp Bayram ŞEKERLİ).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Çalışma, örgütsel iklimin sapkın davranışlar ve yabancılaşma üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Çalışanların iş ortamlarına ilişkin algılarının hem kişisel hem de örgütsel sapkınlık ve yabancılaşma duygularını nasıl etkilediğini incelemektedir. Araştırma, örgüt iklimi ile örgütsel yabancılaşma, örgüt iklimi ile sapkın davranışlar ve yabancılaşma ile sapkın davranışlar arasında doğrudan ilişkiler olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, örgütsel yabancılaşmanın örgüt iklimi ve sapkın davranışlar arasındaki ilişkiye aracılık ettiğini öne sürmektedir. Araştırmanın verileri Muğla ilinde çeşitli hizmet sektörlerinde çalışan 274 kişiden toplanmıştır. Stringer (2002) tarafından oluşturulan örgüt ikliminin sadece bağlılık ve tanınma boyutları doğrulanmıştır. Bulgular, bağlılık ve tanınma boyutlarının örgütsel yabancılaşma ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu göstermektedir. Özellikle, bağlılık ve örgütsel yabancılaşma arasındaki pozitif ilişki önemli bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, çalışma örgütsel yabancılaşmanın örgütsel iklim boyutları ile hem kişisel hem de örgütsel sapma arasındaki ilişkiye tam olarak aracılık ettiği sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Örgütsel İklım, Yabancılaşma, Olumsuz Sapkın Davranışlar.

Abstract

The study investigates the impact of organizational climate on deviant behaviors and alienation. It examines how employees' perceptions of their work environment influence both personal and organizational deviance and feelings of alienation. The research posits direct relationships between organizational climate and organizational alienation, organizational climate and deviant behaviors, and alienation and deviant behaviors. Additionally, it suggests that organizational alienation mediates the relationship between organizational climate and deviant behaviors. Data were gathered from 274 employees in various service sectors in Muğla Province, Turkey. Only commitment and recognition dimensions of the organizational climate constructed by Stringer (2002) were validated. The findings indicate that the commitment and recognition dimensions are significantly related to organizational alienation. Notably, a positive relationship between the commitment and organizational alienation emerged as a key result. Furthermore, the study concludes that organizational alienation fully mediates the relationship between organizational climate dimensions and both personal and organizational deviance.

Keywords

Organizational Climate, Alienation, Negative Deviant Behaviors.

Introduction

Organizational deviant factors is defined as voluntary actions that violate important organizational norms prescribed by formal and informal policies, rules, and procedures and in doing so threaten the well-being or reputation of the organization and/or its members (Robinson and Bennett 1995; Bennett and Robinson, 2000). Examples of organizational deviance include lying, stealing, absenteeism, sabotage, fraud, corruption and even violence in the workplace. Bolin and Heatherly (2001) list the following behaviors as deviant behaviors: stealing organizational materials, not making sufficient effort in the execution of tasks, drug/alcohol use at work, making false accident claims, abusing medical leave rights, and taking long breaks from work when necessary. Robinson and Bennet (1995) classify deviant behaviors into four different types of deviance. These are production deviance, property deviance, political deviance, and personal aggression. Production deviance is defined as behaviors that violate norms that determine the minimum quality and quantity of work to be accomplished. Being late for work, leaving early, taking excessive breaks, withholding effort, wasting resources, using drugs and alcohol at work, and calling in sick (absenteeism) are forms of production deviance. Political deviance involves creating social interactions that put other individuals at a personal or political disadvantage. Deviance is forms of political deviance such as nepotism, favoritism, gossiping about coworkers, and competing for personal gain (Robinson and Bennet 1995). Property deviance is defined as the unauthorized acquisition or damage of material elements/tools or assets of the organization by employees. Sabotaging equipment, accepting kickbacks, lying about hours worked, disclosing confidential information, deliberate mistakes, misusing expense accounts, and stealing from the company are forms of property deviance. Personal deviance involves deviant behaviors that are serious and interpersonally harmful. Sexual harassment, rape, verbal abuse, physical assault, sabotaging coworkers' work, stealing from coworkers, damaging coworkers' property, and endangering coworkers are forms of personal aggression (Robinson and Bennet 1995).

The above-mentioned behaviors are more of negative deviance behaviors. Deviant behaviors could also be positive and aim to support the wellness of an organization. Galperin (2002) defines constructive deviant behaviors as "the conscious violation of the norms and rules of the organization in order to positively contribute to and improve the organization or its members or both". Even if these behaviors called constructive deviant behaviors violate organizational norms, they are desired by organizations because they are beneficial in achieving organizational goals. Although constructive deviant behaviors violate organizational norms, behaviors that create some advantages for the organization can be defined as deviance behaviors. Spreitzer and Sonenshein (2004) define constructive deviant behaviors as behaviors that deviate from the norms of the reference group benefit the reference group and conform to hypernorms.

In the literature, some antecedents of organizational deviance behavior are mentioned. In this study, organizational climate is examined as one of the antecedents of organizational deviance behavior. Organizational climate is related to individuals' perceptions of the organizational conditions and environment. Organizational climate describes the way the conditions of the organization are perceived by employees and the quality of the organizational lifestyle (Çetinkaya and Güleç, 2022). The more positively employees evaluate the organizational climate, the less likely they are to deviate from accepted behaviors (Kamp & Brooks, 1991; Chernyak-Haive Tziner, 2014; Lipińska-Grobelny, 2021).

Organizations where organizational-individual interactions are generally negative, in other words, where individuals generally have negative perceptions and attitudes about organizational elements, are defined as toxic organizations (Tanyolaç, 2020). Problems related to the structure and design of the organization, deficiencies in defining roles, injustice, communication problems, inadequate organizational support, and inadequate/negative leadership support (Kalemci et al., 2019) can be listed as factors based on basic organizational-individual interactions. Zahid and Nauman (2024) state that positive organizational atmosphere in the workplace weakens workplace incivility and reduces deviance behaviors. In other words, positive organizational atmosphere appears to have an effect that reduces interpersonal deviance behaviors. Similarly, Grobelny (2021) found that negative deviance behaviors such as abuse, sabotage, theft and withdrawal are rare with a positive perceived organizational atmosphere regardless of the employee gender.

The research also aims to examine the relationship between alienation and organizational deviance behaviors. It is tried to understand whether alienation supports a passive state of indifference or deviant behaviors. There are results in the literature that there is a significant and positive relationship between deviance and alienation (Kanten & Ülker, 2014; Yıldız & Alphan, 2015; Erdem, 2021; Ağalday, 2022). In other words, as the level of alienation increases, negative deviant behaviors increase and at the same time, a decrease in performance levels can be observed (GarcíaContreras et al., 2022).

As stated above, when the literature is examined, it is understood that organizational climate and alienation affect deviant behaviors separately. In addition, there are studies (Bajaj, 1982; Demirez & Tosunoğlu, 2017; Çelik, 2023) stating that organizational climate and alienation are interrelated variables. When the literature is examined, it is seen that these variables

are discussed separately and together, but very few studies have examined all of these relationships. The main purpose of this study is to fill this gap. At this point, in the following stages of the study, the information in the literature on the relationship between the variables discussed in the study was conveyed and hypotheses were formed accordingly. In the next stage, data collection tools, sampling and the findings obtained in the research were given and in the last stage, the findings were discussed.

2. Literature Review and Hypothesis Development

Forehand and Gilmer (1964) draw attention to the interaction of the individual and environment in understanding behaviors. Zhang and Liu (2010) define organizational climate as individuals' perceptions of their work environment. Organizational climate refers to the basic characteristics of the organization formed as a result of how the organization relates to employees and other environmental elements (Campbell et al., 1970). Cooke and Rousseau (1988) propose that organizational climate is related to employees' perceptions of organizational structures and how they feel about being a member of the organization. Ehrhart et al. (2014) define organizational climate as "the shared meaning organizational members attach to the events, policies, practices, and procedures they experience and the behaviors they see being rewarded, supported, and expected". Organizational climate is related to many elements of organizational life. Organizational elements such as interpersonal relationships, motivation, leadership, autonomy, support, physical conditions, conformity to work, commitment, and innovation can be expressed as components of organizational climate (Bohórquez et al. 2023). Downey et al. (1974) define organizational climate as "a set of characteristics that define an organisation and (a) distinguish it from other organizations, (b) are relatively permanent over time, and (c) affect the behavior of people in the organization. According to Zhang and Liu (2010), there are two basic levels related to organizational climate. These levels are the macro level, which refers to the organizational climate perceived by individuals in the whole working environment, and the micro level, which refers to the perceptions of a specific dimension or a specific environment of the organization. Bowen and Ostroff (2004) define organizational climate as "perceptions about how the organization is defined in terms of shared practices, policies, procedures, routines, and rewards, what is important to the organization, and what behaviors are expected of individuals. Schneider et al. (2013) briefly define organizational climate as the meanings that people attribute to their interrelated experiences at work.

Jianwei and Liu (2010) state that organizational climate has significant main effects on turnover intention, job satisfaction, and job competence, as well as organizational effectiveness such as employee commitment to the organization and collective identity. A positive organizational climate has significant effects on employees' job satisfaction (Gaunya, 2016; Ahmad, et al. 2018; Maqbool et al., 2020), innovation (Shanker et al., 2017; Kang, et al., 2016), and well-being (Viitala et al, 2015). Steinke (2015) investigated components, that human resources departments should create for an effective organizational climate, which were listed as employee engagement, support, training and development, effective leadership, and fairness.

In the literature review mentioned above, it is understood that organizational climate can determine an individual's attitudes toward his/her organization and job. As another term related to organizational climate alienation is defined as employees finding their jobs, workplaces, and roles in the workplace meaningless. Hirschfeld and Feild (2000) work alienation is defined as a person's lack of interest and other negative attitudes towards his/her work. Seaman (1959) states that alienation is related to the concepts of powerlessness, meaninglessness, normlessness, isolation, and self-alienation. On the other hand, organizational alienation not only weakens the individual's interest in the organization and organizational issues but also causes the efforts to change direction. In this respect, according to Agarwal (1993), organizational alienation refers to the fact that the employee puts less effort than necessary for his/her job, his/her level of caring for his/her job decreases and he/she primarily strives for rewards outside the organization (Agarwal, 1993). The effect of organizational climate on the formation of attitudes about work and organization suggests that organizational climate may also be effective in the formation of alienation. There are many studies in the literature on the relationship between the elements of organizational climate and alienation. Alienation can develop due to the structural features of the organization such as centralization, bureaucracy (Aiken and Hage 1966; Miller, 1967; Haim and Weiss, 1990; Nair and Vohra, 2010), and the technological structure of the organization (Blauner, 1964). Leadership has been shown to be an effective variable on alienation in many studies (Sarros et al., 2002; Banai et al., 2004). Results show that transformational leadership was associated with lower work alienation, whereas transactional leadership was associated with higher work alienation (Sarros vd., 2002). In addition, it is also included in the literature that the job itself and its characteristics also cause alienation. Work-related factors such as job stress (Chiaburu et. al. 2014; Sunman, 2021) and job conflict (Chiaburu et. al. 2014) also have an impact on alienation. In studies on organizational climate and alienation (Kakabadse, 1986; Demirez and Tosunoğlu, 2017; Gençer Çelik, 2023; Akşit Aşık, 2018), a significant relationship between the two variables was reported. In this study, the dimensions (structures, standards, responsibility, reward/recognition, support, commitment) developed by Stringer (2002) and widely used in understanding organizational climate were adopted to measure organizational climate. Therefore, the following hypothesis are proposed.

H₁: Organizational climate has a significant influence on alienation

Within the scope of H1, the relationship between commitment, recognition, structure, support, standardization, response variables, which are the components of organizational climate, and alienation will be tested.

Accordingly, it is aimed to test the following hypotheses.

H_{1a}: Response has a significant influence on alienation

H_{1b}: Commitment has a significant influence on alienation

H_{1c}: Recognition has a significant influence on alienation

H_{1d}: Support has a significant influence on alienation

H_{1e}: Standardization has a significant influence on alienation

H_{1f}: Structure has a significant influence on alienation

In this study, it is assumed that organizational climate is one of very important antecedent of destructive/negative deviance behavior. Fridslan et al. (2023) and Alias et al. (2018) found that organizational climate has a negative impact on deviance behaviors. Similarly, Erturk and Zıblım (2020) reported that teachers were a strong predictor of deviant behaviors. Therefore, the following hypothesis is proposed.

H₂: Organizational climate has a significant influence on deviant behaviours.

Within the scope of H2, the relationships between organizational climate components and the dimensions of negative deviance behaviors will be tested.

H_{2a}: Response has a significant influence on organizational deviance behaviors

H_{2b}: Commitment has a significant influence on organizational deviance behaviors

H_{2c}: Recognition has a significant influence on organizational deviance behaviors

H_{2d}: Support has a significant influence on organizational deviance behaviors

H_{2e}: Standardization has a significant influence on organizational deviance behaviors

H_{2f}: Structure has a significant influence on organizational deviance behaviors

H_{2g}: Response has a significant influence on interpersonal deviance behaviors

H_{2h}: Commitment has a significant influence on interpersonal deviance behaviors

H_{2i}: Recognition has a significant influence on interpersonal deviance behaviors

H_{2j}: Support has a significant influence on interpersonal deviance behaviors

H_{2k}: Standardization has a significant influence on interpersonal deviance behaviors

H_{2l}: Structure has a significant influence on interpersonal deviance behaviors

One of the variables that the research focuses on is organizational deviance behaviors, especially destructive deviance behaviors. Organizational deviance is defined as voluntary actions that violate important organizational norms prescribed by formal and informal policies, rules and procedures and in doing so threaten the well-being or reputation of the organization and/or its members (Robinson and Bennett 1995; Bennett and Robinson, 2000). Destructive deviance behaviors can negatively affect the performance and productivity of organizations and even threaten the existence of organizations (Tian & Guo, 2023). Destructive deviance behaviors includes behaviors that harm individuals' work, workplace, other employees and organizations. There are results in the literature that there is a significant and positive relationship between alienation and destructive deviance behaviors (Kanten & Ülker, 2014; Li & Chen, 2018; Yıldız & Alpan, 2015; Erdem, 2021; Ağalday, 2022). In other words, as the level of alienation increases, destructive deviance behaviors increase, and at the same time, a decrease in performance levels can be observed (García-Contreras et al., 2022; Kartal, 2018). In the study conducted by Duran and Bayar (2022), it was found that the concept of alienation was equated with the concepts of alienation, reluctance, dislike, coldness, powerlessness, alienation, depression, meaninglessness and aimlessness. Argon and Ekinici (2016) identified that the low level organizational deviant behaviors negatively affect teachers' level of adaptation to the school. Duran and Bayar (2022) listed the results of alienation from work as discontent-unhappiness, inefficiency, failure, asocial relations, insecurity, increase in supervision,

operational problems and resignation. Researches directly addressing alienation and deviance behaviors (Abd-Elrhaman et al., 2020; Contreras et al. 2022; Adibifar and Monson, 2020) indicate a significant and negative relationship between the two variables.

H₃: There is a significant relationship between alienation and organizational deviance factors.

H_{3a}: There is a significant relationship between alienation and organizational deviance factors.

H_{3b}: There is a significant relationship between alienation and interpersonal deviance factors.

Another hypothesis aims to understand the mediating effect of alienation between organizational climate components and negative deviance behaviors at individual and organizational levels. There are not many studies examining the mediating role of alienation in the relationship between organizational climate and deviance behaviors. On the other hand, the mediating effect of alienation in the relationship between some organizational climate components and deviance has been extensively researched. For example, Erdem (2021) reports that alienation has a mediating effect between democratic leadership type and deviance behavior. Li and Chen (2018) state that alienation has a mediating effect between psychological contract violation and deviance behaviors. Farahbakhsh et al. (2020) state that alienation mediates the effect of organizational climate on deviance behaviors.

Accordingly, the following hypothesis is proposed;

H₄: Alienation mediates the relationship between organizational climate and deviance behaviors.

3. Research Design and Data Collection

3.1. Scales

Although there are many separate studies examining the relationship between organizational climate and alienation, alienation and deviance behaviors, there is no study in the literature that investigates the effect of organizational climate on destructive behaviors through alienation. In order to fill this gap, the relationship between organizational climate and deviance behaviors has been examined within the framework of the phenomenon of alienation. Organizational climate, alienation and destructive deviance behaviors were measured with a seven-point Likert scale. In order to measure these three constructs, 53 questions were asked to the respondents. The organizational climate scale was developed by Stringer (2002) with 6 dimensions and 24 statements. Organizational climate dimensions; organizational structure, responsibility, recognition, support, standards and commitment. The organizational climate scale was translated into Turkish by Hocaniyazov (2008) and this translation was validated in studies conducted by Ergülen (2011) and Mumcu and Özyer (2020).

The scale developed by Bennett and Robinson (2000) was used to measure destructive deviant behaviors. The destructive deviant behavior scale has two dimensions, organizational and interpersonal, and 19 statements in total. The scale was adapted into Turkish by Tüzün et al. (2017). Tüzün et al. (2017) reported the Cronbach Alpha coefficient of the organizational dimension deviance behaviors subscale as 0.84 and the Cronbach Alpha coefficient of the interpersonal dimension deviance behaviors subscale as 0.82.

The alienation scale was developed by Hirschfeld and Field (2000); it is a one-dimensional scale with 10 items. The scale was translated into Turkish by Özbek (2011). In the related study, the Cronbach Alpha value of the scale was reported as 0.71.

Ethical approval of the study was obtained from Muğla University Ethics Committee on 21.12.2023 with Protocol No/Decision No: 230118/140.

3.2. Sample

The present study is a cross-sectional study conducted in Muğla Province in Turkey. Data were collected by random sampling technic from service sector; health, banking, education, transportation, tourism enterprises. Örneklem büyüklüğünün ne olması gerektiğine Gpower analizi yapılarak karar verilmiştir. GPower is designed for use in determining sample sizes in social and behavioral sciences (Faul et al., 2007). In the Gpower software, adjustments were made as $f^2=0.15$ (moderate), $\alpha=0.05$ and the power set at 80% (Gefen et al. 2011). Accordingly, the minimum sample size was determined as $n=103$.

After it was decided that enough pilot studies were conducted, the normal data collection process started and a total of 368 data were collected. After eliminating invalid questionnaires and discarding extreme outlier data, a valid dataset consisting of 274 questionnaires was created. To collect data, a structured questionnaire including demographic dimensions was distributed to the participants (Table 1).

Table 1. Demographics Characteristics

Demographic Variables	Number	Percentage
Age		
Between (18 and 29) years	118	43
Between (30 and 39) years	76	28
Between (40 and 60) years	80	29
Gender		
Male	126	46
Female	148	54
Educational background		
Secondary education	2	1
Higher secondary education	27	9,5
Associate degree	59	21,5
Bachelor degree	134	49
PG degree	52	19
Type of Industry		
Private	150	55
Public	124	45

Source: Authors' representation.

3.3. Research Tool

Structural equation modeling (SEM) was used to determine the relationships between organizational climate, alienation and destructive deviance behaviors. SEM is widely used in conducting validity analysis of scales and hypothesis testing (Loehlin, 2004; Sörbom, 1982). For this reason, SEM was used in the study to conduct confirmatory factor analysis (CFA) and hypothesis testing. The dimensions for which confirmatory factor analysis was conducted within the scope of the scales used are listed in Table (2).

Table 2. Scales and item numbers

Factors	Number of Items
Organizational Climate (OC)	
Response	3items
Support	5items
Structure	4items
Recognition	4items
Standarts	4items
Commitment	4items
Alienation (AL)	10items
Destructive Deviant Behaviors (DDB)	
Organizational Level (OL_DDB)	11items
Personal Level (PL_DDB)	7items

Source: Authors' representation.

4. Results

This section presents the results of the measurement model and the structural model. SmartPLS 4.0 software was used to test the CFA and structural model.

4.1. Measurement model

Confirmatory Factor Analysis (CFA) ensures accurate measurement before examining relationships between latent variables (Jöreskog, 1969). SEM models consist of two key parts; measurement model and structural model (Coulacoglou & Saklofske, 2017). Measurement model specifies the number of underlying factors, how individual indicators relate to these factors, and the connections between indicator errors (essentially a CFA model). Structural model defines how the various factors influence each other (e.g., through direct or indirect effects, or no relationship at all).

Confirmatory Factor Analysis (CFA) is a measurement model built on structural equation modeling. At first, factor loadings were checked within the scope of indicator reliability. In this context, factor loadings must meet the ≥ 0.708 condition (Hair et al., 2010; Hair et al., 2022). After CFA, the measurement model consisted of 25 items. Seven items were validated for organizational climate, 10 items for alienation and 8 items for destructive deviance behavior (5 items for organizational level deviant behaviors, 3 for personal level deviant behaviors). Items with factor loadings less than 0.5 were removed (Hair et al., 2009). The factor loadings of the items vary between 0.618 and 0.941. Four statements (alien5, alien7, alien8, alien9) within the in alienation scale do not meet the above-mentioned condition ($0.678 < 0.708$) with a very small difference. However, Hair et al. (2022) state that items with factor loadings less than 0.70 should not be eliminated immediately unless the factor loadings are below 0.40. Therefore, the relevant itemse were not eliminated because of AVE value is above default value

Internal consistency was analyzed within the scope of the measurement model. In this context, composite reliability-CR (Jöreskog, 1971) and cronbach alpha values were evaluated. CR values should be between 0.60-0.70 (Jöreskog 1971; Bagozzi & Yi, 1991; Hair et. al. 2014). and cronbach alpha value should be greater than 0.70 (Nunnally,1978; Cortina, 1993). In this scope, it is seen that each construct meets these values. As a result, it was decided that the measurement model had sufficient internal consistency.

Table 3. Factor Loadings

Construct	Latent Variables	Observed Variables	Factor Loadings	Cronbach Alpha	Composite Reliability	AVE	Rho_A
Organizational Climate	Commitment	commitment1	0.917	0.936	0.936	0.786	0.938
		commitment2	0.814				
		commitment3	0.895				
		commitment4	0.911				
	Recognition	recog1	0.886	0.875	0.878	0.706	0.882
		recog2	0.862				
		recog4	0.768				
Negative Deviant Organizational Behaviors	Organizational Level Negative Deviant Behavior	orgdev2	0.728	0.902	0.904	0.654	0.912
		orgdev3	0.799				
		orgdev6	0.941				
		orgdev8	0.842				
	Personal Level Negative Deviant Behavior	orgdev11	0.713	0.909	0.912	0.776	0.917
		persdev2	0.933				
		persdev4	0.910				
Alienation		persdev6	0.793	0.920	0.919	0.536	0.926
		alien1	0.882				
		alien2	0.599				
		alien3	0.768				
		alien4	0.808				
		alien5	0.681				
		alien6	0.807				
		alien7	0.618				
		alien8	0.627				
		alien9	0.682				
		alien10	0.791				

Covergent validity was evaluated by examining AVE values. AVE values are above the threshold value of 0.50 (Hair et. al., 2022; Fornell and Larcker, 1981). Table 3. shows that AVE values vary between 0.536 and 0.786. Anderson & Gerbing (1988) and Dunn et al. (1994), have proposed evaluating convergent validity by analyzing the statistical significance of standardized factor loadings. All factor loadings were found to be significant at the 0.05 level. Thus, the convergent validity was judged to be satisfactory.

In the discriminant validity assessment, cross loadings values were first used to determine whether there were overlapping factors. Once it is understood that there is no overlapping substance than Fornell and Larcker (1981) criterion and the HTMT (Heterotrait-Monotrait Ratio) criteria as proposed by Henseler et al. (2015) were used to assess discriminant validity.

According to the Fornell and Larcker (1981) criterion, the square root of the average variance explained (AVE) values of the constructs in the study should be higher than the correlations between the constructs in the study. Table 4 shows the analysis results based on the Fornell and Larcker (1981) criterion.

Table 4. Fornell and Larcker Criterion

	1	2	3	4	5
Alienation	0.732				
Commitment	-0.013	0.887			
Orgdev	0.656	-0.150	0.809		
Persondev	0.560	-0.074	0.781	0.881	
Recognition	-0.300	0.807	-0.366	-0.314	0.840

In the discriminant validity assessment, HTMT was evaluated and it was seen that the values indicating that each construct was discriminated were below the accepted threshold values. As can be seen from Table 5, all HTMT values are below the threshold value of 0.90 (Henseler et. al., 2015).

Table 5. Heterotrait-Monotrait Ratio (HTMT)

	1	2	3	4	5
Alienation	1				
Commitment	0.137				
Orgdev	0.656	0.174			
Persondev	0.557	0.108	0.782		
Recognition	0.301	0.808	0.371	0.314	1

The model fit values given within the scope of PLS-SEM are the SRMR value, which should be higher than the threshold value of 0.080, and the NFI values, which should be higher than the threshold value of 0.90. In our study, SRMR value was 0.072 and NFI value was 0.81. Portela (2012) states that when the NFI is above 0.80, the structure has sufficient fit. Therefore, it was reconfirmed that the confirmatory factor analysis result had an adequate fit.

Finally, as a result of the confirmatory factor analysis, only the commitment and recognition dimensions of the organizational climate dimensions were significantly validated. Although the original scale included 6 dimensions, only commitment and recognition dimensions met the reliability and validity thresholds in CFA and were retained. Response and standardization dimensions were validated with one observed value each. The other dimensions were excluded from the model as they did not meet the reliability/validity and discrimination criteria. For this reason, many hypotheses established with the organizational climate components mentioned above could not be tested within the scope of the study.

4.2. Structural model assessment

In the structural model, we analyzed the R^2 (coefficient of determination), Q^2 (predictive relevance), and estimated the path coefficients (Hair et al., 2022).

Table 6. Results in PLS-SEM

Hypothesis	Path	Std beta	Std error	t-value	95% BCa CI	P Values	Decision
H1b	commitment -> alienation	0.689	0.148	4.647	[0.416;1.002]	0.000	Supported
H1c	recognition -> alienation	-0.856	0.138	6.204	[-1.157;-0.614]	0.000	Supported
H2b	commitment -> orgdev	0.003	0.150	0.017	[-0.293;0.296]	0.987	Rejected
H2c	recognition -> orgdev	-0.188	0.172	1.089	[-0.528; 0.148]	0.276	Rejected
H2h	commitment -> perdev	0.198	0.167	1.182	[-0.111;0.547]	0.237	Rejected
H2i	recognition -> perdev	-0.335	0.197	1.702	[-0.738;0.031]	0.089	Rejected
H3a	alienation -> orgdev	0.600	0.081	7.370	[0.426;0.746]	0.000	Supported
H3b	alienation -> perdev	0.459	0.093	4.825	[0.265;0.631]	0.000	Supported

Alienation→ $R^2 = 0.256$, $Q^2_{predict} = 0.062$
Orgdev→ $R^2 = 0.462$, $Q^2_{predict} = 0.274$
Perdev→ $R^2 = 0.348$, $Q^2_{predict} = 0.238$

First, we hypothesized that there is a positive and significant association between organizational climate and deviant behaviors. As shown in Table 6, the two elements of organizational climate commitment and recognition influences alienation. Both commitment and recognition component of organizational climate has significant influence on alienation and H1 (H1_b: There is a significant relationship between commitment and alienation; H1_c: There is a significant relationship between recognition and alienation) has been admitted. It is seen that commitment ($\beta = 0.689$, $t = 4.826$, $p < .001$) recognition ($\beta = -0.856$, $t = 6.370$, $p < .001$) dimensions of organizational climate are effective in explaining alienation. In addition, alienation was found to be effective on negative deviance behaviors at the organizational ($\beta = 0.600$, $t = 7.370$, $p < .001$) and personal level ($\beta = 0.459$, $t = 4.825$, $p < .001$). In other words, the hypotheses "H3_a: There is a significant relationship between alienation and negative organizational deviance factors" and "H3_b: There is a significant relationship between alienation and negative personal deviance factors" are accepted.

4.3. Results on the mediating role of alienation

The mediation model is explained using the mediation typology developed by Zhao et al. (2010). Zhao et al. (2010) state that the first condition specified by Baron and Kenny (1986), which is a significant relationship between the dependent and independent variable, is not necessary in the analysis of the mediation effect.

First, it is examined whether the indirect effect is significant. The results show that commitment→alienation→organizational negative deviance ($\beta = 0.413$, $t = 4.030$, $p < .001$), commitment→alienation→personal negative deviance ($\beta = 0.316$, $t = 3.402$, $p < .001$), recognition→alienation→organizational negative deviance ($\beta = -0.513$, $t = 5.000$, $p < .001$), recognition→alienation→personal negative deviance ($\beta = -0.393$, $t = 4.030$, $p < .001$) indirect effect is significant.

After this stage, it was examined whether the direct effect was significant or not. Accordingly, the relationship between commitment, recognition dimensions and negative deviance dimensions was found to be insignificant. The nonsignificance of these relationships indicates full mediation.

5. Result

The obtained results reveal that organizational climate factors such as commitment and recognition are effective on alienation. On the other hand, it is a surprising result that commitment affects alienation from the organization. Contrary to the general expectation, according to the results obtained, paradoxically, while commitment increases, alienation increases at the same time. The questions in the commitment scale do not have any details about the type of commitment the respondents are in. A calculative or normative commitment suggests that commitment to the organization may be conditioned by certain interests or as a moral obligation. It is thought that the fact that commitment is an obligation should also be considered in the simultaneous increase of commitment and alienation.

Meyer and Allen (1991), based on Marsh and Mannari's (1977) definition of commitment as "individuals feel that it is morally right to stay with the company regardless of how much status increase or satisfaction the organization has provided them over the years", state that commitment can emerge as a moral obligation. In the same study by Meyer and Allen (1991), referring to Wiener's (1982) definition ("the totality of internalized normative pressures to act in a way in which meets organizational goals and interests"), they underline that individuals may have a moral obligation to be committed. Meyer and Allen (1991) as well as Etzioni (1961) described alienating involvement with the metaphor of a prison where a coercive system of obedience is prevalent. As stated by Penley and Gould (1988), the absence of alternative jobs makes it necessary for individuals to be loyal to the organization and increases alienation. The rate of the subjects in the study working in the private and public sectors is almost the same.

When the correlation analyses were analyzed, it was observed that the relationship between commitment and alienation was negative in public sector employees, while this relationship was positive in private sector employees. This situation indicates that even if individuals are alienated from their workplace, they are obliged to maintain their commitment status or their emotional states related to commitment. In addition, this situation suggests that committed individuals may react more towards alienation in some negative situations. Bucher et al. (2024) also found that alienation attitudes of individuals were positively correlated with engagement levels in a study conducted on employees of digital micro work platforms. Bucher et al. (2024) state that due to their long history of activity on the platform, individuals are strongly invested in the system and may feel trapped and restricted, which may increase alienation. This situation has been previously discussed in the organizational commitment literature with the concept of alienative commitment (Penley and Gold, 1988). Penley and Gold

(1988) state that this type of commitment develops when job alternatives are perceived to be limited. In such a situation, individuals tend to continue their existence in the organization compulsorily. It should be taken into account that a significant part of the sample consists of public employees. Especially in countries like Turkey, where job alternatives are scarce, a significant portion of public employees may show alienative commitment tendencies (Usman et al., 2021). As a matter of fact, although the public sector in Turkey expresses many problems regarding undesired working conditions and low salaries, they continue to work in the public sector at a significant rate.

On the other hand, a significant inverse relationship was found between recognition and alienation, which is the organizational climate component related to recognition; in other words, as recognition increases, alienation decreases. When recognition is lacking or the reward system is perceived as unfair, employees may feel worthless and alienated (Ghaleb, 2024). One of the results obtained within the scope of the study related to recognition is that alienation has an indirect effect between recognition and organizational and personal deviance behaviors. Similarly, Bajaj (1982) stated that if individuals are not appreciated, they may prefer normlessness, which is a dimension of alienation, in other words, not conforming to the norms of the community.

In addition to the relationship between organizational climate and alienation, alienation has a positive effect on negative deviance behaviors. While commitment and recognition do not have a direct effect on alienation, it has been determined that negative organizational deviance behaviors increase as alienation increases (Li & Chen, 2018; Uysal, 2018). Individuals' alienation from the organization increases their likelihood of exhibiting negative deviance behaviors towards the organization and the individuals they work with. In addition, the mediating role of alienation between the identified organizational climate dimensions and negative deviance behaviors was also determined. When the literature was reviewed, this result was considered to be a unique result. Accordingly, it is concluded that the alienating effect of organizational climate increases employees' negative deviance behaviors.

The results obtained at the end of the study show that especially commitment and recognition are effective on alienation, and alienation is effective on organizational and personal deviance behaviors. It was also found that alienation has an indirect effect between the mentioned organizational climate factors and deviance behaviors. The relationships between these variables have not been sufficiently investigated in the literature. Therefore, the results obtained are considered to be original. Especially the alienative commitment of the public sector and the alienation tendencies that develop accordingly have been remarkable among the results of the study. This situation comes to mind as an issue worthy of further research on the relationship of personnel in different contexts with their work and how alienation and deviance behaviors emerge accordingly. Indeed, some research (Jernigan & Beggs, 2015) suggests that such relationships can occur across the public-private divide, or even across different lines of business within the public sector. Therefore, it is thought that researching the issue in different contexts such as public and private will contribute to the literature.

References

- Abd-Elrhaman, E. A., Helal, W. H., & ArabyEbraheem, S. M. (2020). Organizational justice, work alienation and deviant behaviors among staff nurses. *International Journal of Nursing Didactics*, 10(1), 1-11. <https://doi.org/10.15520/ijnd.v10i01.2790>
- Adibifar, K., & Monson, M. (2020). Workplace subjective alienation and individuals' well-being. *Journal of Economic Development Environment*, 9(3), 22-37. <https://doi.org/10.26458/jedep.v9i3.669>
- Agarwal, S. (1993). Influence of formalization on role stress, organizational commitment, and work alienation of salespersons: A cross-national comparative study. *Journal of International Business Studies*, 24, 715-739. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490252>
- Ahmad, K., Jasimuddin, S., & Kee, W. (2018). Organizational climate and job satisfaction: do employees' personalities matter? *Management Decision*, 56(2), 421-440. <https://doi.org/10.1108/MD-10-2016-0713>
- Aiken, M., & Hage, J. (1966). Organizational alienation: A comparative analysis. *American Sociological Review*, 31(4), 497-507. <https://doi.org/10.2307/2090773>
- Akşit Aşık, N. (2018). Örgüt iklimi ve işe yabancılaşma ilişkisini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 29-41.
- Alias, M., Wai, C. K., Ahmad, Z., & Azim, A. M. (2018). Workplace deviant behavior among malaysia hotel employees. Does organizational factors matter. *An International Journal Of Engineering & Technology*, 7(4), 960-964. <https://doi.org/10.14419/ijet.v7i4.38.27617>
- Amzulescu, G., & Butucescu, A. (2021). The role of work alienation in the relationship between perceived organizational injustice and counterproductive work behaviors. *Psihologia Resurselor Umane*, 19(1), 56-66. <https://doi.org/10.24837/pru.v19i1.487>
- Anderson, J. C., & Gerbing, D. W. (1988). Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological Bulletin*, 103(3), 411-423.
- Argon, T., & Ekinci, S. (2016). İlk ve ortaokul öğretmenlerinin örgütsel özdeşleşme ve örgütsel sinizm düzeylerine ilişkin görüşleri. *AAbant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(1), 1-19. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.103.3.411>
- Ağalday, B. (2022). Examining the effect of principals' inclusive leadership practices on organizational hypocrisy through the mediating role of trust in principal. *Participatory Educational Research*, 9(5), 204-221. <https://doi.org/10.17275/per.22.111.9.5>
- Bagozzi, R. P., & Yi, Y. (1991). Multitrait-multimethod matrices in consumer research. *Journal of Consumer Research*, 17(4), 426-439. [https://doi.org/10.1016/S1057-7408\(08\)80022-8](https://doi.org/10.1016/S1057-7408(08)80022-8)
- Bajaj, P. (1982). Alienation as related to perception of organizational climate. *Indian Journal of Industrial Relations*, 17(4), 563-572.
- Banai, M., Reisel, W. D., & Probst, T. M. (2004). A managerial and personal control model: predictions of work alienation and organizational commitment in Hungary. *Journal of International Management*, 10(3), 375-392. <https://doi.org/10.1016/j.intman.2004.05.002>
- Bennett, R. J., & Robinson, S. (2000). Development of a measure of workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 85(3), 349-360. <http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.85.3.349>
- Blauner, R. (1964). *Alienation and freedom: The factory worker and his industry*. Chicago: Chicago U. Press.
- Bohórquez, E., Pérez, M., Benavides, A., & Pérez, E. (2023). Organizational climate and its importance for organizational success: A literature review. A. Mesquita, A. Abreu, J. Carvalho, & C. de Mello içinde, *Perspectives and Trends in Education and Technology . Smart Innovation, Systems and Technologies* (s. 441-450). Singapore: Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-19-6585-2_39
- Bolin, A., & Heatherly, L. (2001). Predictors of employee deviance: The relationship between bad attitudes and bad behavior. *Journal of Business and Psychology*(15), 405-418. <https://doi.org/10.1023/A:1007818616389>

- Bowen, D. E., & Ostroff, C. (2004). Understanding HRM-firm performance linkages: The role of the "strength" of the HRM system. *The Academy of Management Review*, 29(2), 203–221. <https://doi.org/10.2307/20159029>
- Bucher, E., Fieseler, C., Lutz, C., & Buhmann, A. (2024). Professionals, purpose-seekers, and passers-through: How microworkers reconcile alienation and platform commitment through identity work. *New Media & Society*, 26(1), 190–215. <https://doi.org/10.1177/14614448211056863>
- Campbell, J., Dunnette, M., Lawler, E., & Weick, K. (1970). *Managerial Behavior, Performance and Effectiveness*. New York: McGraw Hill Book Company.
- Chernyak-Hai, L., & Tziner, A. (2014). Relationships between counterproductive work behavior, perceived justice and climate, occupational status, and leader-member exchange. *Journal of Work and Organizational Psychology*, 30, 1–12. <https://doi.org/10.5093/tr2014a1>
- Chiaburu, D. S., Thundiyil, T., & Jiexin Wang. (2014). Alienation and its correlates: A meta-analysis. *European Management Journal*, 32(1), 24–36. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2013.06.003>
- Contreras, R. G., Munoz-Chavez, J. P., Muñoz-Chávez, R. L., Lezama-ón, E., & Barrios-Quiroz, H. (2022). Work alienation, deviant workplace behavior and performance in public sector. *Sustainability*, 14(17), 1–13. <https://doi.org/10.3390/su141710490>
- Cooke, R. A., & Rousseau, D. M. (1988). Behavioral norms and expectations: A quantitative approach to the assessment of organizational culture. *Group & Organization Management*, 13(3), 245–273. <https://doi.org/10.1177/105960118801300302>
- Cortina, J. M. (1993). What is coefficient alpha? An examination of theory and applications. *Journal of applied psychology*, 78(1), 98–104. <https://doi.org/10.1037//0021-9010.78.1.98>
- Coulacoglou, C., & Saklofske, D. H. (2017). Advances in theoretical, developmental, and cross-cultural perspectives of psychopathology. C. Coulacoglou, & D. H. Saklofske içinde, *Psychometrics and Psychological Assessment*. Cambridge, Massachusetts: Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-802219-1.00011-0>
- Çelik, G. G. (2023). Örgüt ikliminin işe yabancılaşmaya etkisi: Beyaz yakalı çalışanlar açısından bir inceleme. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24, 158–172. <https://doi.org/10.53443/anadoluibfd.1217967>
- Çetinkaya, A. Ş., & Güleç, G. (2022). İşletmelerde örgüt iklimi: Bir ölçek geliştirme çalışması. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 44(22), 357–381. <https://doi.org/10.14780/muiibd.1225240>
- Dajani, M., & Mohamad, M. S. (2017). Perceived organisational injustice and counterproductive behaviour: The mediating role of work alienation evidence from the egyptian public sector. *International Journal of Business and Management*, 12(5), 192–201. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v12n5p192>
- Demirez, F., & Tosunoğlu, N. (2017). Örgüt ikliminin işe yabancılaşma üzerine etkisi: Gazi Üniversitesi rektörlüğünde bir araştırma. *Journal of Business Research Turk*, 9(2), 69–88. <https://doi.org/10.20491/isarder.2017.262>
- Downey, H., Hellriegel, D., Phelps, M., & Slocum, J. W. (1974). Organizational climate and job satisfaction: a comparative analysis. *Journal of Business Research*, 2(3), 233–248. [https://doi.org/10.1016/0148-2963\(74\)90001-0](https://doi.org/10.1016/0148-2963(74)90001-0)
- Dunn, S. C., Seaker, R. F., & Waller, M. A. (1994). Latent variables in business logistics research: Scale development and validation. *Journal of Business Logistics*, 15(2), 145–172.
- Duran, E., & Bayar, A. (2022). Sınıf Öğretmenlerinin İşe Yabancılaşma Kavramına İlişkin Algıları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 9(2), 310–328.
- Ehrhart, M. G., Schneider, B., & Macey, W. H. (2014). *Organizational climate and culture: An introduction to theory, research, and practice*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315857664>
- Erdem, A. T. (2021). The mediating role of work alienation in the effect of democratic and autocratic leadership styles on counterproductive behaviors: a study in Ankara OSTİM industrial zone. *OPUS*, 17(34), 873–902. <https://doi.org/10.26466/opus.839136>
- Ergülen, G. K. (2017). *Influence of Leader-Member Exchange Quality on Organizational Attachment Around the Organizational Climate Perspective in Family-Owned Business*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Unpublished master's thesis].

- Erturk, A., & Ziblim, L. (2020). Is the perception of organizational deviation affected by the organizational climate? Research in schools. *Eurasian Journal of Educational Research*, 20(85), 1-22. <https://doi.org/10.14689/ejer.2020.85.1>
- Etzioni, A. (1961). *A Comparative Analysis of Complex Organizations: On Power, Involvement, and Their Correlates*. New York: Free Press of Glencoe. <https://doi.org/10.2307/2148419>
- Farahbakhsh, A., Salajeghe, S., & Ziaaddini, M. (2020). Educational method to investigate the relationship between organizational climate and deviant behaviors with the mediation of job alienation variable (case study: national Iranian copper industries company). *Revista Tempos e Espaços em Educação*, 13(32), 1-14. <http://dx.doi.org/10.20952/revtee.v13i32.13179>
- Faul, F., Erdfelder, E., Lang, A., & A., B. (2007). G*Power 3: a flexible statistical power analysis program for the social, behavioral, and biomedical sciences. *Behavior Research Methods*, 39(2), 175-191. <https://doi.org/10.3758/BF03193146>
- Forehand, G. A., & Von Haller, G. (1964). Environmental variation in studies of organizational behavior. *Psychological Bulletin*, 6, 261-382. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0045960>
- Fornell, C., & Larcker D., F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18 (1), 39-50. <https://doi.org/10.1177/002224378101800104>
- Fridslan, U., Anindita, R., & Mustikawati, I. S. (2023). Perceived organizational support in mediating organizational climate and workplace conflict against workplace deviant behavior in type-d hospitals in Konawe Kepulauan. *Devotion Journal of Community Service*, 4(10), 1959-1967. <https://doi.org/10.59188/devotion.v4i10.576>
- García-Contreras, R., Muñoz-Chávez, J. P., Muñoz-Chávez, R. L., Lezama-León, E., & Barrios-Quiroz, H. (2022). Work alienation, deviant workplace behavior and performance in public sector. *Sustainability*, 14(17), 1-13. <https://doi.org/10.3390/su141710490>
- Gaunya, C. R. (2016). Organizational climate as a determinant of job satisfaction among public sector employees in Kisii county, Kenya. *Journal of Resources Development and Management*, 23, 47-53.
- Gaziel, H. H., & Weiss, I. (1990). School bureaucratic structure, locus of control and alienation among primary schoolteachers. *Research in Education*, 44(1), 55-66. <https://doi.org/10.1177/003452379004400105>
- Gefen, D., Rigdon, E. E., & Straub, D. (2011). An update and extension to sem guidelines for administrative. *Management Information Systems Quarterly*, 35, 359-372. <https://doi.org/10.2307/23044042>
- Gençer Çelik, G. (2023). Örgüt ikliminin işe yabancılaşmaya etkisi: Beyaz yakalı çalışanlar açısından bir inceleme. *Anadolu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24 (3), 158-172. <https://doi.org/10.53443/anadoluibfd.1217967>
- Ghaleb, B. D. (2024). The concept of alienation and alienation in organizations. *Pancasila International Journal of Applied Social Science*, 2(2), 206-223. <https://doi.org/10.59653/pancasila.v2i02.714>
- Jernigan, E., & Beggs, J.M. (2015). An Examination of Work Attitudes of Public Sector Employees. *Journal of Organizational Culture, Communications and Conflict*, 19, 103-117. <https://www.proquest.com/openview/685a87d3d1cea93e9183253e3d31a560/1?pq-origsite=gscholar&cbl=38870>
- Hair, J. F., Hult, G. T., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2022). *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) (3rd edition)*. Thousand Oaks, California: Sage Publishing.
- Hair, J. F., Sarstedt, M., Hopkins, L., & Kuppelwieser, V. G. (2014). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM): An emerging tool in business research. *European Business Review*, 6(2), 106-121. <https://doi.org/10.1108/EBR-10-2013-0128>
- Hair, J., Black, W., Babin, B., & Anderson, R. (2010). *Multivariate Data Analysis (7th Edition)*. New York: Pearson.
- Henseler, J., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43(1), 115-135. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s11747-014-0403-8>
- Hirschfeld, R. R., & Feild, H. S. (2000). Work centrality and work alienation: Distinct aspects of a general commitment to work. *Journal of Organizational Behavior*, 21(7), 789-800. [https://psycnet.apa.org/doi/10.1002/1099-1379\(200011\)21:7%3C789::AID-JOB59%3E3.0.CO;2-W](https://psycnet.apa.org/doi/10.1002/1099-1379(200011)21:7%3C789::AID-JOB59%3E3.0.CO;2-W)

- Hocaniyazov, A. (2008). *Ağırlama işletmelerinde örgütsel iklim ve liderlik* [Unpublished master's thesis]. İzmir: Dokuz Eylül Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Jianwei, Z., & Liu, Y. (2010). Organizational climate and its effects on organizational variables: An empirical study. *International Journal of Psychological Studies*, 2(2), 189-201. <https://doi.org/10.5539/ijps.v2n2p189>
- Joreskog, K. G. (1969). A general approach to confirmatory maximum likelihood factor analysis. *Psychometrika*, 32(2), 183-202. <https://doi.org/10.1007/bf02289343>
- Joreskog, K. G. (1971). Simultaneous factor analysis in several populations. *Psychometrika*, 36(4), 409-426. <https://doi.org/10.1007/bf02291366>
- Joy, M. M., & VG, B. (2016). The impact of perceived organizational support on counterproductive work behaviors – an empirical study in Indian information technology sector. *International Journal of Commerce, Business and Management*, 5(4), 58-63.
- Kakabadse, A. (1986). Organizational alienation and job climate: A comparative study of structural conditions and psychological adjustment. *Small Group Behavior*, 17(4), 458-471. <https://doi.org/10.1177/104649648601700406>
- Kalemci, R., Kalemci-Tuzun, I., & Ozkan-Canbolat, E. (2019). Employee deviant behavior: role of culture and organizational relevant support. *European Journal of Management and Business Economics*, 28(2), 126-141. <https://doi.org/10.1108/ejmb-11-2018-0125>
- Kamp, J., & Brooks, P. (1991). Perceived organizational climate and employee counterproductivity. *Journal of Business and Psychology*, 5(4), 447-458. <https://doi.org/10.1007/bf01014494>
- Kang, J. H., Matusik, J. G., Kim, T.-Y., & Phillips, J. M. (2016). Interactive effects of multiple organizational climates on employee innovative behavior in entrepreneurial firms: A cross-level investigation. *Journal of Business Venturing*, 31(6), 628-642. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2016.08.002>
- Kanten, P., & Ülker, F. (2014). Yönetim tarzının üretkenlik karşıtı iş davranışlarına etkisinde işe yabancılaşmanın aracılık rolü. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(32), 16-40.
- Kartal, N. (2018). Evaluating the relationship between work engagement, work alienation and work performance of healthcare professionals. *International Journal of Healthcare Management*, 11(3), 1-10. <https://doi.org/10.7176/jhmn/80-06>
- Li, S., & Chen, Y. (2018). The relationship between psychological contract breach and employees' counterproductive work behaviors: The mediating effect of organizational cynicism and work alienation. *Frontiers Psychology*, 9(1273), 1-13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01273>
- Lipińska-Grobelny, A. (2021). Organizational climate and counterproductive work behaviors - the moderating role of gender. *International Journal of Occupational Medicine and Environmental Health*, 34(4), 513-525. <https://doi.org/10.13075/ijomeh.1896.01623>
- Loehlin, J. C. (2004). *Latent variable models: An introduction to factor, path, and structural analysis* (3rd ed). London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers. <https://doi.org/10.4324/9781410609823>
- Maqbool, S., Mohamed Ismail, S. A., & Maqbool, S. (2020). Organizational climate and job satisfaction in 21st century higher educational institutes. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 8(4), 577-586. <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.8457>
- Marsh, R. M., & Mannari, H. (1977). Organizational commitment and turnover: A prediction study. *Administrative Science Quarterly*, 22(1), 57-75. <https://doi.org/10.2307/2391746>
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61-89. <https://doi.org/10.6007/ijarbss/v6-i12/2464>
- Miller, G. A. (1967). Professionals in bureaucracy: Alienation among industrial scientists and engineers. *Professionals in bureaucracy: Alienation among industrial scientists and engineers*, 32(5), 755-768. <https://doi.org/10.2307/2092023>
- Mumcu, A., & Özyer, K. (2021). Örgüt ikliminin örgütsel sinizm üzerindeki etkisinde lider - üye etkileşiminin aracılık rolü. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 19(39), 63-94. <https://doi.org/10.35408/comuybd.683576>
- Nair, N., & Vohra, N. (2010). An exploration of factors predicting work alienation of knowledge workers. *Management Decision*, 48(4), 600-615. <https://doi.org/10.1108/00251741011041373>

- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory* (2nd ed.). New York, NY: McGraw-Hill.
- Özbek, M. F. (2011). Örgüt içerisindeki güven ve işe yabancılaşma ilişkisinde örgüte uyum sağlamanın aracı rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 231-248.
- Penley, L. E., & Gould, S. (1989). Etzioni's model of organizational involvement: A perspective for understanding commitment to organizations. *Journal of Organizational Behavior*, 9(1), 43-59. <https://doi.org/10.1002/job.4030090105>
- Portela, D. M. P. (2012). Contributo das técnicas de análise fatorial para o estudo do programa *Ocupação Científica de Jovens nas Férias*, Universidade Aberta
- Robinson, S. L., & Bennett, R. J. (1995). A typology of deviant workplace behaviors: A multidimensional scaling study. *Academy of Management Journal*, 38(2), 555-572. <https://doi.org/10.5465/256693>
- Sörbom, D. (1982). Structural equation models with structured means. K. Jöreskog, & H. Wold içinde, *Systems under indirect observation*. Amsterdam. https://doi.org/10.1142/9789811265990_0010
- Sarros, J. C., Tanewski, G. A., Winter, R. P., Santora, J. C., & Densten, I. L. (2002). Work alienation and organizational leadership. *British Journal of Management*, 13(2), 285-304. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.00247>
- Schneider, B., Ehrhart, M. G., & Macey, W. H. (2013). Organizational climate and culture. *Annual Review of Psychology*, 64, 361-388. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190236557.013.3>
- Seeman, M. (1959). On The Meaning of Alienation. *American Sociological Review*, 24(6), 783-791. <https://doi.org/10.2307/2088565>
- Shanker, R., Bhanugopan, R., Heijden, B. I., & Farrell, M. (2017). Organizational climate for innovation and organizational performance: The mediating effect of innovative work behavior. *Journal of Vocational Behavior*, 100, 67-77. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.02.004>
- Steinke, C., Dastmalchian, A., & Baniasadi, Y. (2015). Exploring aspects of workplace climates in Canada: implications for the human resources of health-care. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 53, 415-431. <https://doi.org/10.1111/1744-7941.12082>
- Stringer, R. A. (2002). *Leadership and organizational climate : The cloud chamber effect*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Sunman, G. (2021). Intermediation role of job alienation in the relationship between job stress and cyberloafing behaviour. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies*, 7(13), 45-61. <https://doi.org/10.51293/socrates.123>
- Tanyolaç, C. (2020). Antecedents and consequences of workplace deviance: An Assessment and suggestions for future studies. *Anadolu İktisat Ve İşletme Dergisi*, 4(1), 35-48.
- Tian, X., & Guo, Y. (2023). The effect of deviant workplace behavior on job performance: The mediating role of organizational shame and moderating role of perceived organizational support. *Behavioral Sciences*, 13-7, 548-561. <https://doi.org/10.3390/bs13070561>
- Tuzun, I. K., Çetin, F., & Basım, H. N. (2017). Deviant employee behavior in the eyes of colleagues: the role of organizational support and self-efficacy. *Eurasian Economic Review*, 7(7), 389-405. <https://doi.org/10.1007/s40821-016-0061-5>
- Usman M., Ali M., Mughal F., & Agyemang-Mintah, P. (2021). Policy Alienation and Street-level Bureaucrats' Psychological Wellbeing: The Mediating Role of Alienative Commitment, *Journal of Public Administration Research and Theory*, 31(2), 278-294, <https://doi.org/10.1093/jopart/muaa043>
- Uysal, H. (2018). The relationship between psychological contract breach and employees' counterproductive work behaviors: The mediating effect of organizational cynicism and work alienation. *Frontiers in Psychology*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01273>
- Uysal, H. T. (2018). Çalışanlarda İşe yabancılaşmanın üretkenlik karşıtı iş davranışlarına etkisi. *BMIJ*, 6(4), 1434-1454. <https://doi.org/10.15295/bmij.v6i4.405>
- Viitala, R., Tanskanen, J., & Sääntti, R. (2015). The connection between organizational climate and well-being at work. *International Journal of Organizational Analysis*, 23(4), 606-620. <https://doi.org/10.1108/ijoa-10-2013-0716>
- Wiener, Y. (1982). Commitment in organization: A normative view. *Academy of Management Review*, 7 (3), 418-428. <https://doi.org/10.5465/amr.1982.4285349>
- Yildiz, B., & Alpkan, L. (2015). A theoretical model on the proposed predictors of destructive deviant workplace behaviors and

- the mediator role of alienation. *4th International Conference on Leadership, Technology, Innovation and Business Management* (s. 330-338). İstanbul: Yıldız Technical University. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.373>
- Zahid, A., & Nauman, S. (2024). Does workplace incivility spur deviant behaviors: roles of interpersonal conflict and organizational climate. *Personnel Review*, 53(1), 247-265. <https://doi.org/10.1108/pr-01-2022-0058>
- Zhang, J., & Liu, Y. (2010). Organizational Climate and its effects on organizational variables: An empirical study. *International Journal of Psychological Studie*, 2(2), 189-201. <https://doi.org/10.5539/ijps.v2n2p189>
- Zhao, X., Lynch, J. G., & Chen, Q. (2010). Reconsidering Baron and Kenny: Myths and truths about mediation analysis. *Journal of Consumer Research*, 37(2), 197-206. <https://doi.org/10.1086/651257>

Bağımlılık Sosyolojisi: Kavramlar, Süreçler, Teoriler

Sociology of Addiction: Concepts, Processes, Theories

Muhammet N. ÇAKMAK

Asist. Prof., Eskişehir Technical University, , SBF, Spor Yöneticiliği Bölümü Eskişehir, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Eskişehir Teknik Üniversitesi, SBF, Spor Yöneticiliği Bölümü, Eskişehir, Türkiye
Orcid: 0000-0003-3582-9989 mncakmak@eskisehir.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Çakmak, M.N. (2025). Sociology of addiction: concepts, processes, theories. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 18-33.

Çakmak, M.N. (2025). Bağımlılık sosyolojisi: kavramlar, süreçler, teoriler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 18-33.

Article Types / Makale Türü: Research Article /Araştırma Makalesi Çakmak, Muhammed N. Sociology of Addiction: Concepts, Processes, Theories.

Received/Geliş Tarihi: 28 August, 2024 / 28 Ağustos 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 14 April 2025 / 14 Nisan 2025

Published/Yayın Tarihi: June 27, 2025 / 27 Haziran, 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 18-33

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Muhammed N. ÇAKMAK).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Sarhoş edici ve keyif verici madde kullanımının Milattan Önceye kadar dayandığı bilinmektedir. Ancak günümüzdeki anlamıyla madde kullanımı ve buna bağlı olarak gelişen bağımlılık tanımı önemli ölçüde modern bir olgudur. Kimya, farmakoloji ve çeşitli alanlardaki bilimsel gelişmelerle birlikte bağımlılık yapıcı maddelerin de niteliği ve etkileri değişmiştir. Bu değişimle birlikte bağımlılık tanımı yapılmış ve fenomen başta psikoloji olmak üzere birçok disiplin tarafından anlaşılmaya çalışılmıştır. Bağımlılığın sadece bireysel ve maddeyle ilişkili olmadığını aynı zamanda toplumsal yönünün de olduğunu iddia eden sosyolojinin müstakil bir çalışmayla bağımlılık alanına girmesi 20. Yüzyılın ilk çeyreğinden sonra olmuştur. Bu çalışmada klasik ve modern sosyoloji teorileri bağlamında bağımlılık fenomeni anlaşılmaya çalışılmıştır. Karl Marx ve Emile Durkheim gibi kurucu babaların madde kullanımına ilişkin görüşlerinin yanı sıra Yapısal- İşlevselcilik, Sembolik Etkileşimcilik, Fenomenoloji ve Çatışma Teorisi gibi modern sosyoloji teorilerinin bağımlılığa ilişkin yaklaşımlarına yer verilmiştir. Bunun yanında söz konusu sosyolojik teorileri temel alan araştırmalar da bu çalışmaya dahil edilmiştir. Türkçe literatürde bağımlılık sosyolojisi başlığı altında yer alan çalışmaların sınırlı olduğu görülmüştür. Çalışma bağımlılık sosyolojisi alanına mütevazı bir katkıyı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Bağımlılık Sosyolojisi, Madde Kullanımı, Sosyoloji Teorileri.

Abstract

It is known that the use of intoxicating and recreational substances dates back to BC. However, in today's sense, substance use and the definition of addiction are important modern phenomena. With scientific developments in chemistry, pharmacology and various other fields, the nature and effects of addictive substances have changed. With this change, addiction has been defined and the it has been tried to be understood by many disciplines, especially psychology. It was only after the first quarter of the 20th century that sociology, which claims that addiction is not only individual and substance-related but also has a social aspect, entered the field of addiction. In this study, the phenomenon of addiction has been tried to be understood in the context of classical and modern sociological theories. In addition to the views of founding fathers such as Karl Marx and Emile Durkheim on substance abuse, the approaches of modern sociological theories such as Structural-Functionalism, Symbolic Interactionism, Phenomenology and Conflict Theory on addiction are included. In addition, researches based on these sociological theories are also included in this study. It has been observed that the studies under the title of sociology of addiction in the Turkish literature are limited. The study aims to make a modest contribution to the field of sociology of addiction.

Keywords

Sociology Of Addiction, Substance Use, Sociological Theories.

Giriş

1. Bağımlılık Sosyolojisi

Psikoaktif madde kullanımı yeni bir durum değildir. Eldeki bulgular M.Ö. 4 bine kadar Antik Mısır, Çin, Hint gibi uygarlıklarda sarhoş edici, keyif verici maddelerin kullanıldığını göstermektedir (Adrian, 2002). Söz konusu maddelerin kullanımı günümüze kadar devam etmiştir. Ancak bağımlılık kavramı modern bir olgu olarak karşımıza çıkmıştır.

Batı toplumu için bağımlılık kavramının keşfi, 18. Yüzyılın sonu 19. Yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Daha önce böyle bir kavramın varlığına ilişkin bir delil bulunmamaktadır. Amerika'da ilk olarak söz konusu tarihlerde alkollü içeceklerle karşı konulamaz arzu duyulmasına ilişkin veriler rapor edilmiştir. Ondan önce insanların istediklerinde içki içtikleri, istemediklerinde içmediklerine inanılmıştır. Bağımlılığın ana semptomu da kontrol kaybı olarak tanımlanmıştır (Levine, 1985). Kimya teknolojisindeki gelişmelerle birlikte bağımlılık yapıcı maddelerin türü ve etkisi de değişmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru bilim adamları bağımlılığı tam olarak tanımlamak ve incelemek üzere bir dizi toplantı düzenlediler. 1884'de Bağımlılık Çalışmaları Topluluğu adında bir oluşum kurdular (<https://www.addiction-ssa.org/>). Günümüzde kurum hala varlığını devam ettirmektedir. Söz konusu bu topluluk daha çok bağımlılığın sinirsel, fiziksel ve beyin üzerine etkilerine odaklanmışlardır. 1914 yılında gelindiğinde yapılan çalışmaların özetinde ya da başlığında bağımlılık kelimesi 40 bin kez yer almıştır (West & Brown, 2013). Bu durum bize erken sayılacak dönemde bağımlılığa ilişkin birçok klinik araştırmanın yapıldığını göstermektedir.

Bağımlılık, bağımlı davranışı ve bağımlı olarak adlandırılacak kişinin tanımlanmasında önemli bir kaynak olarak Amerikan Psikiyatri Birliğinin (APA) "Mental Bozuklukların Tanısı ve İstatistik El Kitabı" verilmektedir (DSMI V). V. Versiyonu çıkan kitapta bağımlılık, maddeyle ilişkili olan ve maddeyle ilişkisi olmayan bağımlılıklar olarak tanımlanmıştır. Söz konusu kaynaktaki bağımlılık tanımı, madde kullanım bozukluğu olarak adlandırılmıştır. DSMI- V'e göre bağımlılık: "Madde kullanım bozukluğunun temel özelliği, bireyin maddeye bağlı önemli sorunlara rağmen maddeyi kullanmaya devam ettiğini gösteren bir dizi bilişsel, davranışsal ve fizyolojik semptomdur". (American Psychiatric Association, 2013). Bağımlılık günümüzde artık sadece uyuşturucu maddeleri ile sınırlı değildir. Davranışsal bağımlılık adı verilen kumar, cinsellik, sosyal medya, alışveriş gibi bağımlılık yapıcı bir maddeye ihtiyaç olmadan gelişen bağımlılıklardır. Günümüzde yapmaktan zevk aldığımız, üzerindeki kontrolü kaybettiğimiz birçok bağımlılık türü ortaya çıkmıştır (Reinarman ve Granfield, 2015). Ancak APA maddeye bağlı olmayan bağımlılıklardan sadece kumar bağımlılığını V. versiyona almıştır. Diğer bağımlılık türlerini almamalarının nedeni olarak da yeterli düzeyde klinik verinin elde edilmemiş olmasını ileri sürmektedirler. Ancak genel olarak davranışsal bağımlılık günümüzde kabul edilmekte ve birçok çalışma yapılmaktadır (Collins, 1996; Duman & Ozkara, 2021; Irvine, 2015; Young, 1996).

APA madde kullanım bozukluğu tanısı konulabilmesi için bir dizi kriter geliştirmiştir. Bu kriterler 4 ana başlık ve alt başlıklar şeklinde açıklanmıştır. Ana başlıklar kontrol kaybı, sosyal ilişkilerin bozulması, riskli kullanım ve farmakolojik kriterlerdir (American Psychiatric Association, 2013):

- **Kontrol kaybı:**
 - Madde kullanım süresi ve miktarının sürekli olarak artması
 - Başarısız bırakma girişimleri
 - Gündelik aktivitelerini olumsuz etkileyecek derecede bağımlılık yapıcı maddeye zaman ayırma
 - Maddeye ilişkin karşı konulamaz arzu
- **Sosyal ilişkilerin bozulması:**
 - Okul, ev, iş, aile hayatındaki sorumlulukları yerine getirmeyecek duruma gelme
 - Sosyal ilişkilerde tekrarlayan, şiddetlenen sorunlar
 - Aile aktiviteleri, hobiler, eğlence etkinlikleri gibi sosyal faaliyetlerden uzak durma
- **Riskli kullanım:**
 - Maddenin sebep olduğu tehlikeli fiziksel durumlara rağmen maddeyi kullanmaya devam etme
 - Potansiyel olarak fiziksel, ruhsal, psikolojik olumsuzlukları bilmesine rağmen bireyin, madde kullanımına karşı duramaması
- **Farmakolojik kriterler:**
 - Maddeye karşı tolerans gelişmesi
 - Yoksunluk

APA, bu semptomların bireyde gözlemlenmesi durumunda bağımlılık düzeyini belirlemek adına da bir dizi öneri sunmuştur. Söz konusu semptomlardan iki veya üçünün varlığı hafif, dört ila beş arası orta, altı ve üzeri semptomun varlığı ise şiddetli bağımlılığa işaret etmektedir (American Psychiatric Association, 2013).

Uyuşturucu olsun ya da olmasın, bağımlılık yapan davranışlar vücutta ve beyinde çok benzer biyokimyasal süreçleri gerektirir. Ancak bu süreçlerin yaşanmış deneyimleri, onları takip ettiği düşünülen davranışlar ve özellikle sonuçları, ilaçların farmakolojik özellikleri veya bağımlıların beyinlerindeki nörolojik süreçler tarafından doğrudan belirlenmez. Aksine, bu sonuçlar kişinin sosyal yapıdaki konumuna göre değişir. Bu nedenle, kritik bağımlılık çalışmaları, ırk, sınıf, cinsiyet ve diğer sosyal eşitsizlik eksenleriyle ilişkili bağımlılık yapıcı davranışların eşit olmayan başlangıç olasılıkları, yörüngeleri ve sonuçlarıyla ilgilenir (Reinarman ve Granfield, 2015).

Erken dönem bağımlılık çalışmaları daha çok maddenin doğasına, farmakolojik özelliklerine, psikiyatrik yönlerine odaklanmıştır. 20. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bağımlılığın salt kimyasal süreçlere indirgenemeyeceği; bağımlılığın arkasındaki kültürel, sosyal, tarihi arka planın hesaba katılması gerektiği düşünülmeye başlanmıştır. Bağımlılığa ilişkin bu yaklaşım farklılığı, fenomenin sosyolojinin radarına girmesini sağlamıştır (Kovac, 2015; Reinarman & Granfield, 2015).

Bağımlılık konusunda biyokimyasal, psikiyatrik yaklaşımın dışında ilk sosyolojik yaklaşım getiren kişi Alfred R. Lindesmith (1938) olduğu kabul edilmektedir. Ancak Lindesmith'ten 7 yıl önce 1931 yılında L. Guy Brown tarafından "The Sociological Implications of Drug Addictions" başlıklı bir çalışma yapıldığı görülmüştür (Brown, 1931). Söz konusu çalışmada Brown, bağımlılarla görüşmeler yapmış, onların ifadelerine yer vermiştir. Brown'a göre bağımlılığa başlama, bağımlılığı devam ettirme, tedaviyi kabul etmeme, maddenin dozunu arttırma sosyal olarak öğrenilir. Çünkü kimse bağımlı olarak doğmaz, çevresi onu bağımlı olmaya elverişli hale getirir. Bununla birlikte bir kişinin bağımlı olarak kabul edilmesi de toplumsal olarak yapılır. Hastanede çektiği acılar nedeniyle morfin verilen ve morfin yoksunluğu nedeniyle ağrıları artan kişi bağımlı olarak değil hasta olarak tanımlanır. Hem birey hem de toplum bireyi bağımlı olarak tanımlamaz. Bağımlılığın öncelikle sosyal olarak oluşturulduğunu iddia eder. İnsanın dünyaya hiçbir şey bilmez halde geldiğini zamanla sosyal öğrenme yöntemiyle alışkanlıklar edindiğini, bağımlılığın da bu türden bir öğrenmeyle oluştuğunu savunur. Bu ifadeler günümüzde alışılmış gelse de o dönem için yeni bir yaklaşımdı.

Brown'ın çalışması daha eski olsa da bağımlılıkla ilgili açık ara en etkili ilk sosyolojik araştırma Alfred Lindesmith'in (1938) çalışması kabul edilir. Orijinal yayınından 70 yıldan fazla bir süre sonra, teorisi klasik sosyolojik bağımlılık teorisi olmaya devam etmiştir. Lindesmith'in çığır açan başarısı, vücudu biyokimyasal olarak etkilemenin yanı sıra, ilaçların ve bunların yutulmasının ürettiği deneyimlerin, kimyasal bir maddenin insan fizyolojik sistemiyle etkileşimlerine indirgenemeyecek şekilde insanlar için anlamlı olduğunu göstermesiydi. Örneğin birey ilk uyuşturucu kullandığında yavaş yavaş maddeyi arttırmaya başlar. Bu süreçte yoksunluk sendromunu madde kullanarak giderebileceğini öğrenir. Ancak hastanede tedavi ya da acıyı hafifletme amacıyla verilen uyuşturucu madde kesildiğinde birey yine yoksunluk sendromu çeker. Fakat çektiği sıkıntının yoksunluk sendromu olduğunu bilmez. Dolayısıyla sendromu giderecek maddeye yönelmez (Weinberg 2011; Kovac 2015).. Sonuç olarak bağımlı olmaz. Bu anlamda bireyin yaşadığı yoksunluk sendromu ve bunu gidermenin uyuşturucu madde ile olacağı sosyal olarak öğrenilir. Bu süreçse bize uyuşturucu kullanımının sosyal sürecine işaret eder.

Bağımlılık sosyolojisindeki en eski ve en etkili yazarlardan bir diğeri de E. M. Jellinek'tir (1943). Jellinek'in çalışmaları bağımlılık araştırmalarının gerekli sosyolojik disipline sahip olmadığı yönündedir. Jellinek'in sosyolojik bakış açısı bir dizi makalede yer almaktadır. Bunlardan birinde (Jellinek, 1962), erkek "alkol bağımlılarının" iki binden fazla içki içme öyküsüne ilişkin bir anket çalışması yapılmıştır. O yazıda, iki alkolik kategorisi, "alkol bağımlıları" ve "alışkanlık gösteren semptomatik aşırı içiciler" arasında bir ayrıma gidilmiştir. Alkol bağımlısının kariyerinde tanımlanan ilk aşama, alkol öncesi semptomatik aşamadır. Jellinek, başlangıçta alkol kullanımının, birey bağımlı olarak sonuçlansın ya da sonuçlanmasın, her zaman sosyal olarak motive edildiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, ya alkol bağımlısı ya da semptomatik aşırı içici olma alışkanlığı kazanan kişi, kısa süre sonra, normal sosyal içiciyi karakterize etmeyen, içki içerken bir rahatlama duygusu keşfeder. Yavaş yavaş, bireyin alkole toleransı artar. Ara sıra rahatlamak için içme aşamasından sürekli rahatlamak için içmeye geçer ve birey alkolik durumuna geçer (Weinberg, 2012). Burada önemli nokta bağımlılığa giden ilk aşamanın toplumsal olarak onaylanmasıdır. Birey bu aşamada erkeklik gösterisi, güçlü olma, rahatlama, eğlence ortamında kullanma aşamalarından geçerek alkole karşı tolerans geliştirir ve bağımlı olma yoluna girer. Bu anlamda bağımlılıkta sosyal onay ve toplumsal durumun oldukça etkili olduğu görülmektedir.

2. Makro ve Mikro Yaklaşım

Bağımlılığı sosyolojik olarak incelemeye başladığımızda karşımıza iki temel yaklaşım çıkacaktır: makro ve mikro yaklaşım. Makro yaklaşımda, bireyin eylemleri sınırlıdır. Daha çok aile, eğitim, ekonomi, siyaset, kültür vs. gibi daha geniş kurumlara ve bu kurumların bireyin eylemleri, tutum ve davranışları üzerindeki etkiye odaklanır. Mikro düzeyli yaklaşımda daha çok gündelik hayata, bireye, sosyal çevreye, sosyal ilişkilere odaklanmaktadır. Araştırma grupları çok daha sınırlı ve birey odaklıdır. Bireyin gündelik hayattaki tecrübelerine odaklanır. Makro yaklaşımlar yapısal fonksiyonalist yaklaşım ve çatışma teorisi olarak alınmıştır. Yapısal fonksiyonalizmin içinde birçok yapısalcı çalışmaya yer verilmiş, geçmiş ve güncel yaklaşımlar

tartışılmıştır. Çatışma teorisi içinde ise sistem eleştirisi, Marksizm, eleştirel yaklaşım, eşitsizlik gibi bakış açılarıyla yapılmış çalışmalara yer verilmiştir (Adrian, 2003; Brown, 1931; D. Weinberg, 2011).

Mikro yaklaşımlara örnek olarak ise damgalama, rasyonel seçim teorisi, fenomenoloji, sembolik etkileşimcilik eksenindeki bağımlılık tartışmaları ve çalışmaları derlenmiştir. İki ana akımın savunduğu teoriler ve o teorilere gelen eleştiriler bu başlık altında değerlendirilmiştir. Bu sayede bağımlılığa ilişkin farklı perspektiflerin bir arada olduğu panoramik bir bakış açısı geliştirilmesi amaçlanmıştır.

2.1. Yapısal fonksiyonalist yaklaşım

İkinci Dünya Savaşı sonrası Sosyolojinin 20 yılına etki eden Yapısal işlevselcilik E. Durkheim'den aldığı teorik altyapı ile toplumu birbiriyle uyumlu parçalardan oluşan bir bütün olarak, bir organizma olarak görür. Kültür, norm, gelenek, ekonomi bu organizmanın bileşenleridir ve yapıyı meydana getirir. Birey bu yapı içerisinde hareket eder. Söz konusu teori yapının genellikle uyum, istikrar, toplumsal faydaya yönelik olumlu işlevlerine yönelik atıfta bulunmuştur. (Slattery, 2010). Yapısal işlevselciliğin bağımlılık konusundaki görüşlerine geçmeden önce, selevi olan Emile Durkheim'in toplum, yapı, eylem, sapkınlik gibi görüşleri ve bu görüşlere ilişkin bağımlılık yaklaşımlarını vermek daha açıklayıcı olacaktır.

Durkheim'a göre toplum bir arada bulunabilmek için toplumsal yapıyı üretir ve bu bireysel eylem üzerinde etkilidir. Bireyler yapının kendilerine izin verdiği sınırlar içerisinde özerk varlıklardır. Bu perspektifinden bakıldığında suçun olmaması gerekir. Çünkü toplum, kendisine zarar verecek olanı üretmez. Ancak Durkheim'a göre suçun olmadığı bir toplum yoktur ve toplum tarafından sapkınlik olarak damgalanır. Suçlular toplumdaki öteki kısmını oluşturur. Birey geleneksel toplumda da modern toplumda da kolektife benzemeye çalışır. Bireyin temel amacı diğerlerine benzemektir. Suç ve suçlunun ayıplanması; topluma benzememesi ve öteki olarak konumlandırılmasıdır (Durkheim, 1973). Bu da toplumu bir arada tutan yine işlevsel bir durumdur. Çünkü birey ve toplum ancak ötekinin varlığı ile kendini tanımlayabilir. Toplumda normali belirlemek için anormale, ahlaklıyı tanımlamak için ahlaksız olana ihtiyaç vardır. Diğer yandan öteki, topluma ve toplumun işlevselliğine yönelik bir tehdit olarak algılanır. Bu tehdit uyuşturucu kullanımı gibi belirli davranışların suç sayılması, damgalanması, sapkınlik olarak tanımlanması için zemin oluşturur. Bu sayede bağımlıların hapsedilme ve "toplumun kenarında" olarak sınıflandırılması sağlanır (Kang & Thosuwanchot, 2014). Toplum "kenardakiler" ve "merkezdekiler" olarak ayrılır. Merkezde olanlar kendilerini öteki karşıtlığı üzerinden tanımlar. Çünkü toplum bir arada kalabilmek için karşıtlığı üretmek zorunda hisseder (McIntyre, 2021). Dolayısıyla bağımlılığın ortaya çıkışı da uyuşturucunun kötülenmesi, bağımlının ayıplanması ve cezalandırılması da yine yapının işlevsel tarafını gösteren bir durumdur. Toplum işlevsel olarak kendi içinden çıkan bağımlıyı ayıplar ve ötekileştirir. Bu fonksiyon bağımlılığın toplumun tamamına yayılmasını engellerken toplumu da öteki üzerinden bir arada tutar.

Bağımlılık bir yönüyle toplumun "sınırlarını" çizerek ötekini tanımlarken diğer yandan toplum içinde yeni mekanizmalar üretmektedir. Çünkü toplum ihtiyaçları doğrultusunda kendi kurumlarını üretir. Durkheim'ın işlevselcilik teorisinin bir yönü de, uyuşturucu kullanımının bireyler için çeşitli şekillerde nasıl bir işleve hizmet ettiğini göstermesidir. Uyuşturucu modern toplumun getirdiği stresle başa çıkmak adına bireylere mutluluk hissi verirken, uyuşturucu satıcıları için gelir kaynağı olmaktadır. Bu maddelere karşı alınan tedbirler hukuk sistemi ve güvenlik güçleri için ise bir meslek sağlamaktadır. Kapitalizmin getirdiği aşırı bireyselleşme nedeniyle yalnızlaşan birey, bağımlı gruplarına dahil olarak aidiyet duygusunu da tatmin etmektedir (McNeill & Dawson, 2014; Moore, 1995). Burada temel nokta toplumun kendi içinden çıkan istenmeyen sapkın davranışla mücadele edecek kurumları yine kendisinin üretmesidir. Çünkü bağımlılık, modern toplumdan çıkan modern bir fenomendir.

Birey, kolektif tarafından kuşatılmış ve sınırların belirlenmişse toplum tarafından dışlanan uyuşturucu neden tercih edilir? Birileri uyuşturucuyu tercih ederken aynı toplumda yaşayan diğerleri neden bağımlı olmaz? Durkheim bireysel tercihi ve eylemi reddetmez. Bireyi toplumsal emirlerin kör bir uygulayıcısı olarak görmez. Çünkü insanın iki yönü vardır: hırsları, çıkarları, tutkuları, arzuları barındıran biyolojik yön; ahlaklı olmayı, erdemi emreden toplumsal yön. Birey ancak kişisel arzuları dizginleyip kolektif olana uymayı görev edinirse ahlaklı birey olabilir. Burada bireysel tercih yok sayılmaz. Ancak son derece bireysel olan tercih toplumsal olan tarafından sınırlandırılmıştır (Durkheim, 1973). Örneğin en bireysel eylem olarak tanımlanabilecek intihar dahi toplumsal nedenlere bağlıdır. İntihar Durkheim'in en önemli çalışmalarından biri olmakla birlikte onun yapı- fail ilişkisine yönelik aldığı konumu göstermesi açısından da önemlidir. İntihar gibi en bireysel eylem bile ona göre toplumsal güçlerin bir sonucudur (Durkheim, 2013). Bağımlılık da yavaş bir intihar biçimi şeklinde tanımlanmaktadır. İnsanlar toplumun kendilerine yüklemiş olduğu standartlara kimi zaman ulaşamazlar. Mutluluk, başarı, zenginlik gibi insanın iyi hissetmesini sağlayan duyguları oluşturacak araçlar çoğu zaman sınırlı olabilir. İstenilen seviyeye ulaşamadığını düşünen birey söz konusu sınırları bağımlılık yapıcı maddelerle aşmayı denemektedir. Bu maddeleri kullanmanın bir süre sonra kendisini öldüreceğini bilmesine rağmen maddeye başlamakta ve devam ettirmektedir. Bu da bir tür intihar olarak kabul edilmektedir (McIntyre, 2021; Moore, 1995).

Durkheim'in perspektifi ve onu temel alan çalışmalar bağımlılığın toplumsal yapı ve işlevsel taraflarını ele almaktadırlar. Toplum bağımlılığı üretirken aynı zamanda onu engelleyecek mekanizmaları da üretmektedir. Bir taraftan kendi içinden çıkan bağımlıları ötekileştirirken diğer yandan kendi varlığının zorunluluk zemini inşa etmektedir. Durkheim'den sonra gelen birçok sosyolog ve ekol onun fikirlerini geliştirip uygulamışlardır. Chicago Üniversitesiyle anılan yapısal işlevselcilik özellikle Durkheimci fikirler üzerine yükselmiştir.

Yapısal işlevselci teori, toplumda meydana gelen eşitsizlik, yoksulluk, suç, bağımlılık, psikolojik hastalıklar gibi olumsuz durumlara yönelik açıklamalarda yetersiz kalması nedeniyle ciddi eleştiri almıştır (Slattey, 2010). Eleştirilerin sonucu olarak yapısalcılığın önemli teorisyenlerinden R. Merton, yapının sadece olumlu işlevler üretmediği aynı zamanda bozuk işlevleri de kapsadığını iddia etmiştir. Bu bozuk işlevleri ise anomi kavramıyla tanımlamıştır. Anomi, toplumun değer verdiği hedefler ile ona ulaşılacak araçlar arasında uyumsuzluğu tanımlamaktadır (Merton, 1938). Ancak burada anomi ve sapkın davranış ilişkisinden önce Merton'un bireyin toplumsal davranış biçimine ilişkin tanımına yer vermek gerekmektedir. Merton'a göre bireyin toplumsal adaptasyonda uyguladığı 5 temel rol vardır. İlki uyumdur (Conformity). Birey toplumsal hedeflere de onlara ulaştıracak araçlara da tam olarak uyum sağlamaktadır. Meşru hedefler ve meşru araçlar kabul edilmiştir. Bu bir toplumu toplum yapan en temel roldür. Burada rekabetçilik korunur ancak rekabet edemeyen oyundan elenir. Bu noktada bireyin 4 ana rolü uyguladığı görülür. Ancak diğer 4 rol bu araçlar ve amaçlar arasındaki uyumsuzluk durumunda ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki yenilikçiliktir. Bireyin meşru hedefleri kabul etmesi ancak araçları kabul etmemesi durumunda yeni araçlar üretmesi durumudur. Hedef meşru, araç gayrimeşrudur. Zengin olmak için yeni dolandırıcılık yöntemlerini keşfetmek örnek olarak verilebilir. İkincisi toplumsal hedeflerin reddedildiği ancak araçların meşru kabul edildiği durumdur. Bu durumda birey zengin olmak amacıyla değil kariyer için çalışır. Üçüncüsü ise hem araçların hem de hedeflerin reddedildiği tükenmişlik halidir. Bu grupta alkolikler, eroin bağımlıları, dışlanmışlar, serseriler yer alır. Toplumsal hedeflerden de araçlardan da vazgeçen bu bireyler, toplum içinde sadece fiziksel olarak var olurlar. Gerçek anlamda topluma karışmaz, toplumsal değerlerle ilişkide olmazlar. Merton bunların gerçek uzaylı olduklarını belirtmektedir (Merton, 1938). Birey anominin getirdiği stresi ortadan kaldırmak ya da yatıştırmak için bağımlılık yapıcı maddelere yönelmektedir. Dördüncü durum düzeni değiştirme isteğiyle sonuçlanan isyan (rebellion) rolüdür.

Araç- amaç uyumsuzluğunun (anomi) bedensel boyutu da söz konusudur. Toplum bedensel hazzı, eğlenceyi, sürekli keyif halinde olmayı idealize etmektedir. Ancak buna ulaşılacak araçlar sınırlıdır. Bireyler alkol, uyuşturucu, keyif verici maddeler aracılığıyla söz konusu arzuları tatmin etmeyi amaçlamaktadırlar. Bu da bağımlılık yapıcı maddelere yönelmeyi arttırmaktadır (Schivelbusch, 2012). Nitekim Horton (1943), anominin alkolizm üzerindeki etkisini incelemiş ve pozitif sonuçlar bulmuştur. Horton'un alkolik bireyler üzerinde yaptığı çalışma 1950 ve 1960'larda toplumsal gruplar üzerine yapılmıştır. Burada yine yüksek alkolizm düzeyine sahip grupların az gelişmiş, sosyal norm eksikliğine sahip gruplar olduğu görülmüştür (Field, 1962). Bu anlamda altsınıfta yer alan dezavantajlı grupların toplumsal yapının getirmiş olduğu huzursuzlukları sarhoş edici maddeler aracılığıyla aşmaya çalıştığı görülmektedir.

Yapısal- işlevselciliğin yapı/fail diyalektiğinde yapıya odaklanan tarafı bir başka durumu temsil etmektedir. Söz konusu teoriye göre, "nesneye özne üzerinde veya bir anlamda yapıya eylem üzerinde bir öncelik tanır ve toplumsal bütünü kendi tekil parçaları (özne) üzerinde egemen konumu vurgulanarak bütünlüğün kapsayıcılığı altında üyelerin davranışları da önemli ölçüde belirlenir" (Giddens, 2005: 174). Bu anlamda yapısal işlevselcilik bağımlılık konusunun bireyden çok yapısal etkenlerin etkili olduğunu iddia eden çalışmalara odaklanır. Yapısalcılara göre bağımlılık yine yapısal nedenler bireyselleşme, yetersiz sosyalleşme, egoizm gibi kavramlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda Yapısal-İşlevselci yaklaşımı temel alan birçok çalışmadan bahsetmek mümkündür (Heim vd., 2001; Lamis & Malone, 2011; McIntyre, 2021; O'Connor, 1978; Reith, 2004; Richman & Dunham, 1976; Skog, 1991).

2.2. Çatışma Teorisi

Yapısal işlevselciliğin Durkheim'in görüşleri üzerinde yükselmesi gibi Çatışma Teorisi de Karl Marx'ın görüşlerinden ilham almaktadır. Marx'a göre insanlık tarihi sınıf çatışmasının tarihidir: Efendi-köle, feodal-köylü, patrisyen-pleb. Her çağ kendi antagonizmasını kendi bağrında yetiştirir. Diyalektik bir yaklaşımla sadece tarihi değerlendirmez, aynı zamanda mevcut durumun ve geleceğin de yine aynı çatışma süreçleriyle şekilleneceğini ileri sürmektedir. Günümüzde mevcut koşullar üretim araçlarına sahip olmak ve olmamak üzere insanları hızla iki ana sınıfa, düşman kutba ayırmaktadır: burjuva-işçi sınıfı. Çatışma bu iki sınıf arasında cereyan edecektir. Bunun yanında üretim araçlarına sahip olmayan herkes işçi sınıfına dahil olamaz. Ancak sınıf bilincine sahip olanlar dahil olabilir. Herhangi bir bilince sahip olmayan kesimi Marx, lümpen proleterya olarak adlandırır. Marx'a göre bu "tehlikeli sınıf", hiçbir şeye sahip olmayan aynı zamanda rüşvetle satın alınmaya son derece müsait, çürümüşlüğü, satılmışlığı, pasifliği temsil eden toplumsal pisliktir (social scum) (Marx, 2011). Uyuşturucu, bu lümpen sınıfının özelliklerindendir. Bunun yanında alkol ve uyuşturucu sadece lümpenleri etkilemez. Aynı zamanda halkı sınıf bilincinden

uzaklaştırması için de, onu uyuşturacak şekilde kullanılır. Alkol ve afyonla amaçlanan şey, uyuşuk, sınıf bilincinden ve mücadeleden yoksun bir sınıf üretmektir (Adrian, 2003). Uyuşturucu maddeler sadece aylak sınıf üretmek için kullanılmaz aynı zamanda ayrımcılık, ırkçılık, dışlama içinde gerekçe oluşturur.

Çatışmacılar psikoaktif maddelerin yasaklanması ve cezai yaptırım uygulanmasının başlangıcının ırkçılık, ayrımcılık, toplumsal alt grupları dışlama ve kontrol altında tutma amacı taşıdığını ileri sürer. Azınlık grupların geleneksel keyif verici maddeleri kullanmalarının kriminalize edilmesi, onlara yönelik zorlayıcı ve dışlayıcı tedbirlerin alınmasını meşru hale getirdiği iddia edilmektedir (Adrian, 2002). Buna örnek olarak da 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında Amerika ve Kanada'da uygulanan yasaklar örnek olarak verilmektedir.

20. yüzyılın başlarında Amerika'da başlayan alkol yasağının temeli olarak beyaz, Anglosakson, Protestan (WASP) Amerikalıların, İrlandalı ve Alman Katolik göçmenleri içkici, protestan çalışma etiğinden uzak kişiler olarak kodlamaları ve onlara karşı ayrımcılık aracı olarak kullanmaları verilmektedir. Asıl mesele WASP dışında kalan grupların dışlanmasıdır. Benzer şekilde afyon kullanımının yasaklanması Çinli göçmen işçilere karşı beyaz işçileri korumak için çıkarıldığı iddia edilmektedir (Thio, 1998). Amerika afyonu yasaklarken 19. Yüzyılda İngiltere dünyanın en büyük afyon ticaretini yapıyordu. Çin'e afyon verip yerine çay alarak yapılan afyon ticaretinin boyutu oldukça yüksekti. Çin hükümdarı halkını uyuşturduğu gerekçesiyle afyonu yasaklamıştır. Hükümdarın bu hamlesiyle ticari olarak zarara uğrayan İngilizler Çin'e savaş açmıştır. Tarihte Afyon Savaşları olarak geçen bu mücadele sonunda Çin ağır bir yenilgiye uğramış, ülkesinin tamamını bu ticarete açmak zorunda kalmıştır (Robins, 2017). Çatışmacı görüşün vurguladığı gibi bağımlılık yapıcı maddeler zamana, mekana ve gücü elinde bulunduranların çıkarlarına göre değişebilmektedir.

Bağımlılık yapıcı maddeler sadece işçi sınıfının direncini kırmakla kalmaz aynı zamanda toplumdaki güç ilişkilerini de gösterir. Çatışmacı teorisyenlere göre yasalar hiyerarşik yapılanmaya göre farklılık gösterir. Yasa dışı davranış daha yüksek sosyal sınıfa, statüye ve güce sahip biri tarafından yapıldığında yasalar daha hoş görülürken; aynı suçu yoksul, genç, düşük statü sahibi, güçsüz kişiler işlediğinde yasalar daha şiddetli uygulanabilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde bir milyondan fazla insan uyuşturucu kullanması sebebiyle cezaevlerinde tutulmaktadır. Bu mahkumların önemli bir kısmı siyahi ve yoksul sınıftan gelmektedir. Erikson (1980) Kanada'daki esrar mahkumları üzerine yaptığı araştırmada esrar kullanmaktan tutuklanma olasılığının yoksul ve gençler arasında çok daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Bunun yanında ABD başkanı Bill Clinton, Kanada Başbakanı Kim Campbell esrar kullandıklarını kamuoyu önünde itiraf etmişler ancak herhangi bir ceza almamışlardır (Adrian, 2003). Benzer şekilde Elon Musk bir radyo programında canlı yayında esrar kullanmış ancak herhangi bir ceza almamıştır. Bir başka araştırma suça ve suçluya yönelik ayrımcılığın kullanılan maddenin türüne göre de değiştiğini göstermektedir. Zenginlerin kullandığı toz kokaine gösterilen tolerans ile daha yoksul sınıfın kullandığı crack kokaine uygulanan şiddetin aynı oranda olmadığı iddia edilmiştir (Inciardi & Kurtz, 2007). Burada geçen çalışmalar ve olaylar, uyuşturucu kullanımına yasaların ve bu yasaları uygulayanların objektif reaksiyon vermediklerini göstermektedir. Bu anlamda toplumdaki güç ilişkilerinin ve bu ilişkiden doğan çatışmanın bağımlılık alanında da kendini gösterdiğini söylemek mümkündür.

Bağımlılık ve sınıf ilişkisinin bir başka yansıması ise bağımlılıkla ilişkili suçlardır. Ekonomik olarak daha üst sınıfta, bağımlılık yapıcı maddelere ulaşımı daha kolay olan bireylerin hırsızlık, gasp, cinayet, torbacılık gibi suçlara karşı daha uzak olduğu iddiası vardır. Alt sınıf maddeyi elde etmek için yeterli kaynağa sahip değildir. Bu nedenle para kazanmak adına diğer suçlara karışır, hapishaneye düşer (Fernandez, 1973).

Uyuşturucuya ilişkin yaptırımların alt sınıflara daha yoğun bir biçimde yönelmesinin bir diğer nedeni bu kişileri yakalamanın ve cezalandırmanın daha kolay olmasıdır. Emniyet, yargı alt sınıflara yönelik başarılı operasyonlar gerçekleştirdiğinde ödül alma olasılığı daha yüksektir. Basit bir sokak baskını, torbacıların yakalanması uzun sürecek bir araştırma gereken, kimi zaman nüfuzlu kişilere de dokunması muhtemel durumlardan daha fazla tercih edilmektedir. Kolay davalar, kolay baskınlar kariyer basamakları açısından daha da kolay kabul edilmektedir. Örneğin Florida Eyalet Polis Birimi, özellikle kamusal alanda reşit olmayanların alkol ve uyuşturucu kullanımına ciddi anlamda engel olmuş ve bu başarısı nedeniyle ödüllendirilmiştir. Ancak aynı birim dönemin Amerikan Başkanı George W. Bush'un yeğeni Florida Valisi Jeb Bush'un kızının uyuşturucu kullanmasına karışmamış, tutuklamayı yapamamıştır. Polis departmanına benzer şekilde medya da kullanılan uyuşturucunun tıbbi yönüne vurgu yapmıştır (Adrian, 2003). Söz konusu olan nüfuzlu kişiler olduğunda toplumdaki güç odakları yargı, emniyet, medya, sağlık sektörü birlikte hareket ederek suçun hafifletilmesinde uğraş verdikleri söylenebilir.

Sağlık sektörünün bağımlılık konusunda güç ve otorite tarafından etkilendiği iddia edilmektedir. Buna yönelik en ilginç örneklerden biri yine Kanada'da İkinci Dünya savaşıdan sonra uygulanan alkollü içecek vergisindeki çifte standarttır. Kanada hükümeti biranın midede daha çok yer kaplayacağı ve bireyin daha fazla alkollü içki tüketemeyeceği gerekçesiyle biranın vergisini diğer alkollü içeceklerle göre daha düşük tutmuştur. Biraya yönelik pozitif ayrımcılığın gerekçesini ise bilimsel tıbbi çalışmalara dayandırmıştır. 1970'lere gelindiğinde bira dahil alkolün hangi türü olursa olsun aşırı kullanımın zararlı olduğu,

bağımlılık yaptığı ileri sürülmüştür. 1990'lara gelindiğinde diğer alkollü içecek üreticileri “alkol alkoldür” mottosuyla vergi eşitliği talep etmiş ve almışlardır (Adrian, 2003). Bu anlamda Çatışmacı görüşe göre hakim sınıf ve tabi sınıf arasındaki asimetrik güç durumu, bağımlılık konusunda da kendisini gösterir. Egemen konumda olanlar hangi maddelerin yasak hangi maddelerin sağlıklı ve hangi maddelerin tıbbi olduğu konusunda görüş bildirirler. Onların bu görüşleri doğrultusunda tıbbi, psikiyatrik, sosyolojik çalışmalar yapılır. Hukuk kuralları bu görüşe göre yapılandırılır. Toplumsal olarak insanlar kimlere bağımlı deneceğini öğrenir ve egemen tanıma uyan kişiler bağımlı olarak damgalanır. Bu damgalanmada göçmenler, siyahiler, sosyoekonomik olarak alt sınıfta bulunanlar öncelikli sıradadır. Kişiler sosyal statülerine göre kriminalize edilir. Egemen konumda bulunan kişiler keyif verici madde kullanırken daha alt sınıfta, sosyal grupta bulunan kişiler bağımlı olarak damgalanır. Alt kategorideki bireyler çok daha çabuk kanun karşısına çıkarken üst sınıf cezai yaptırımlara karşı daha korunaklıdır (Adrian, 2002; Fernandez, 1973; McIntyre, 2021; Moore, 1995; Reith, 2004).

2.3. Rasyonel Seçim Teorisi

Bağımlılık ve rasyonalite bir araya gelmesi muhtemel olmayan iki kavram gibi durmaktadır. Çünkü bağımlılık bireyin düşünme sürecini askıya alan, maddenin mevcut ve gelecekteki zararlarını göz ardı ettiği, kendisi üzerindeki kontrolün zayıfladığı hatta ileri düzey bağımlılıkta ortadan kalktığı bir sürece işaret ettiği bilinen bir durumdur. Bu durumda bağımlılık nasıl olur da rasyonel seçim teorisinin açıklamaya çalıştığı bir fenomen haline gelir?

Söz konusu soruları “rasyonel bağımlılık teorisi” yaklaşımını geliştiren Becker ve Murphy (Becker & Murphy, 1988) de sorar ve konuya açıklık getirmeye çalışırlar. (Becker teorisini ekonomi alanında da uygulayacak ve 1992 yılında Nobel iktisat ödülünü alacaktı). Onlara göre bağımlılık sadece uyuşturucu ya da alkol kullanımını kapsamaz. Alışveriş, yemek, konfor, televizyon gibi günlük hayatta vazgeçmeyi düşünemediğimiz birçok ürün ve hizmet de esasında bir tür bağımlılık örneğidir. Ancak konuyu madde bağımlılığı düzleminde de tartışır. Becker ve Murphy bağımlılık davranışının rasyonel davranışa büyük bir meydan okuma olduğunu farkındadır. Çalışmaları son derece teknik ekonomik terimleri içerir, bireyin rasyonel tüketici olduğu ön kabulüne dayanır (Orphanides & Zervos, 1995). Bağımlı bireyler tıpkı bağımlılık yapmayan tüketim mallarına gösterdikleri refleksi gösterirler. Örneğin faydayı maksimuma çıkarmayı amaçlarlar. Geçmiş tüketimleri ve ürünle (bağımlılık yapıcı madde) ilgili beklentileri mevcut tüketim davranışlarını etkileyecektir. Maddenin ileride fiyatının artacağına yönelik beklentinin, esnekliği arttığını ileri sürerler. Rasyonel bireylerin, gelecekteki olumsuz durumların bilincinde olarak birden uyuşturucuyu bırakma eğilimleri taşıdığını, daha rasyonel kişilerin, daha zayıf iradeliyle göre bağımlılığı sonlandırma eğilimlerinin yüksek olduğunu iddia ederler. Yazarlar bağımlı bireylerin tıpkı bağımlı olmayan kişiler gibi mal, ürün ve hizmetlere benzer tepkiler gösterdiklerini dolayısıyla bağımlılık sürecini de rasyonel tüketici davranışı bağlamında tartışabileceğimiz iddiasını kanıtlamayı amaçlar.

Bağımlılar ödül ve riskleri de göz önünde bulundururlar. Birey madde kullandığı ve kullanmadığı yaşamını düşünür. Davranışın anlık faydasını ve gelecekteki maliyetini karşılaştırır. İleriye dönük tüketim planını hazırlar. Bu artış hızlı olsa da birey bunun bilincindedir (Becker ve Murphy, 1988). Örneğin uyuşturucu madde kullanan birey, eline geçirdiği maddenin tamamını bir anda kullanmaz. Kendisini mevcut yoksunluk durumundan kurtaracak ve keyif verecek düzeyde kullanır. Maddeye karşı ne düzeyde tolerans geliştirdiğinin farkında olarak uygun dozu kendisi belirler. Ancak bağımlılığın ileri düzeyinde yüksek doz aşımından kaynaklı ölümler olabilir (Rogeborg, 2020).

Ödül-ceza ikileminin yanında fayda-maliyet hesabı da yapılır. Birey için içinde bulunduğu aşırı stres, baskı, üzüntü gibi negatif durumlardan kurtulmanın anlık maliyeti, bağımlılığın getireceği uzun süreli maliyete tercih edilir. Mevcut kötü hissetme durumunda kurtulmak ve iyi hissetmek isteyen birey, gelecekte bağımlılığın getireceği durumu hesaba katarak madde kullanımına yönelir. Kişi mevcut stres durumundan kurtulmanın gelecekte bağımlı olmaktan daha tercih edilebilir olduğuna kendisini ikna eder. Kuramcılar gelecek ve şimdinin ödül-maliyet hesabının dikkate alındığını iddia ederler (Vale, 2010).

Peki gerçekte durum böyle midir? Bağımlı bireyler birer tüketici gibi görülebilir mi? Rasyonel seçim teorisi, bağımlı davranışı yöneten mekanizmalara gerçekten çok az yeni içgörü katmış ve hem katı biçimciliği hem de ampirik gerçeklerle tutarsızlığı nedeniyle eleştirilmiştir (West, 2006). Uyuşturucu kullanıcılarının rasyonel seçim yaptıklarına ilişkin iddianın arkasında Becker ve Murphy'nin de bulunduğu Chigao okulunun “tüm tüketici davranışının rasyonel olduğu” iddiasının yattığı tüketici teorisi yatmaktadır. Teori, bağımlı bireylerin de birer tüketici olduğu dolayısıyla tercihlerine saygı gösterilmesi gerektiği gibi bir sonuç doğurur. Bu durum bağımlılıkla mücadele politikalarını olumsuz anlamda etkilemektedir (Rogeborg, 2020). Çünkü bağımlı bireyler tamamen gelecek odaklı maliyet-fayda analistleri değil, ayartmalara karşı genellikle savunmasız aktörlerdir (Weinberg, 2011).

Teori, sosyal politikaları olumsuz etkileyeceği iddiasının yanında teorik olarak da olumsuz eleştirilere maruz kalmıştır. Teorinin gerçeklerden yoksun olduğu; rasyonel tercihlerin haz, arzu üzerinde etkili olduğuna ilişkin inancın geçerli olmadığı

vurgulanmıştır. Ayrıca rasyonel seçim teorisinin bağımlılıkla ilgili görüşlerinin hatalar barındırmadığı tamamen yanlış olduğu iddia edilmiştir. Teorisyenlerin birer iktisatçı olması nedeniyle, bağımlılığa iktisatçı gözüyle baktıklarını ve sorunu gerçek hayattan kopardıkları ifade edilmiştir. Öncelikle bağımlılığa giden süreç rasyonel özellikler sergilese de duygusal, çevresel faktörler zihinsel çarpıtmaya neden olur. Bireyler çarpık bilişsel süreçlerle bağımlılığını sürdürür. Örneğin sigara kullanan biri sigaranın zararlarını gözardı eder, alkolik kişi alkolik olduğunu kabul etmez, kumarbaz şanslı olduğu süreçleri sürekli abartır. Bireyin bağımlılık süreçlerinde sahip olduğu zihin yapısı sağlıklı bir biçimde işlememektedir (Elster, 1997; Gorski & Miller, 1991). Bu anlamda rasyonel süreçlerden bahsedebilmek için rasyonel bireylerin olması gerekir. Bağımlılık yapıcı maddelerin en önemli özelliği zihin yapısını tahrip etmesi, bireylerin düşünce ve davranışlarındaki özerkliği zayıflatmasıdır. Dolayısıyla bağımlıların rasyonel seçimler yaptığını söylemek zorlaşmaktadır.

Bağımlıların bağımlılık süreçlerinin rasyonel temellerine yönelik eleştirilerin yanında, teori kişinin neden bağımlılık yapıcı ürünlere başladığına ilişkin tatmin edici cevaplar da verememektedir. Travma yaşayan birçok kişi spor yaparak, kültürel faaliyetlere katılarak, sanatla vs. uğraşarak travmanın etkilerini azaltmaya çalışır. Ancak bazıları maddeye yönelir. Bu bazıların maddeye yönelten neden nedir? İkinci olarak model pişmanlığı kabul etmemektedir. Yaşadıkları travmayı azaltmak için tüketim sermayesini kullanan kişiler neden bağımlılıktan kurtulup yeni bir hayata başlamak isterler? Modele göre buna net bir cevap verilemez. Üçüncü olarak madde kullanımı azaldıkça alınan hazzın azalması ve sıfır tüketime doğru gitmesi zorunlu bir sonuçtur. Ancak gerçek hayatta madde kullanımının bu şekilde kolayca bırakılamadığını gözlemlemek zor değildir (Vale, 2010). Sadece teorik düzlemde matematiksel sonuçlara göre bireyin maddeyi kolayca bırakması ya da madde kullanımından pişman olmaması ya da maddeye hiç başlamaması gerekir. Ancak gerçek hayatta bunların olamayacağını söylemek için elimizde yeteri kadar örnek bulunduğunu söylemek mümkündür. Teori bağımlılığı açıklamada, tedavide ve tanımlamada her ne kadar kusurlu olsa da, farklı bakış açıları oluşturarak tartışmaya zenginlik kattığı söylenebilir.

2.4. Sembolik Etkileşimcilik

Geleneksel sosyoloji toplum yapısına ve bu yapının toplumsal davranışı etkileme biçimine odaklanır. Durkheim'e ve ondan ilham alan yapısal işlevselci modele göre toplum, bağımsız bir yapı, bir organizmadır. Marksizm ise toplumun ve toplumsal değişimin temelinde sınıf mücadelesini görür. Görüleceği üzere her iki ana yaklaşım da makro ölçekli kurumlara ilgilendirir, bireysellik oldukça kısıtlıdır. Bu noktada bir itirazla ortaya çıkan sembolik etkileşimcilik, ana sosyoloji kuramlarının ihmal ettiğini düşündüğü bireye ve onun gündelik hayatına odaklanmaktadır (Slattery, 2010).

Toplumun mikro boyutlarına, gündelik yaşantıya, içinde yaşanılan dünyaya, insanların semboller aracılığıyla nasıl iletişim kurduklarına odaklanan sembolik etkileşimcilik; toplumu içeriden, bizzat bireyin gözünden anlamak ve yorumlamak ister. Sembolik etkileşimci düşüncenin kurucusu sayılabilecek G. Herbert Mead'e göre insanın düşüncesi, eylemleri toplumsaldır ve toplumsal etkileşimle oluşmaktadır. Her toplumsal etkileşim ise sembollerin alınması, yorumlanması ve geri dönüşüyle oluşur. Toplumsal etkileşimin temelinde sembolik etkileşim vardır. bireylerin anlam vermesinin dışında hiç bir nesnenin, duygunun, davranışın anlamı yoktur. Dolayısıyla paylaşılan anlamlar olmadan, semboller olmadan ne bir etkileşim ne de bir insan toplumu var olmayacaktır (Slattery 2010). İnsan, toplumsal etkileşim tarafından şekillendirilmiş düşünme kapasitesi ile donanmıştır. Bu düşünme kapasitesi sembollere anlam vererek insana özgü eylem ve etkileşim yürütmeye imkan tanır. Eylem ve etkileşim arasında kuvvetli bir bağ vardır ve iç içe geçmiş kalıplardan oluşur. Bu kalıplar toplumları meydana getirir (Ritzer & Stepnisky, 2014). Görüleceği üzere toplum sembollerden, semboller etkileşimden meydana gelir. Herhangi bir sembolün anlamlı olabilmesi onun muhatabı olmasını zorunlu kılar. Örneğin üzerinde çeşitli işaretler olan kağıt parçasının değerli bir para olarak kabul edilmesi ancak karşılıklı etkileşimle mümkündür.

Howard Becker, (1953) "Esrar Kullanıcısı Olmak" isimli çalışması bağımlılık çalışmalarını alanını uzun süre domine etmiştir. Çalışma temel olarak bağımlılığın sosyal etkileşim yoluyla nasıl gerçekleştiğine odaklanır. Bu etkileşim o derecede önemlidir ki esrar kullanıcıları "kafalarının güzel" olduğunu ancak "diğerleriyle" olan ilişkilerinden öğrenirler. Becker "fırsat bulduğunda esrar içen" tipin gelişmesinin üç aşamada gerçekleştiğini belirtir. İlk olarak kullanıcı esrarın nasıl zevk alınarak içilmesi gerektiğini öğrenir. Her uyuşturucunun kendine has teknikleri vardır. Bu teknikler uygulanmadan yeterince haz alınamaz. İkinci olarak esrardan zevk aldığını hissetmelidir. Üçüncü aşama ise bu "kafası güzel" halin zevkli olduğunu düşünmesi gerekir (Becker, 2015). Birey, esrar kullanımını esrar ortamından öğrenir. Bu ortamda kendinden geçilir ve daha sonra bu "kafası güzel olma hali" uzun süre zevkli bir durum olarak diğerleriyle paylaşılır. Becker'e göre bu bir sosyal öğrenme sürecidir. Bu süreç olmadan birey esrardan zevk almaz, esrar bağımlısı olma durumu kolay kolay gerçekleşmez.

Yapılan araştırmalar gençlerin uyuşturucuya başlamada çevresel faktörlerin oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Okul çağındaki gençlerle yapılan bir araştırma gençlerin uyuşturucuya başlamada çevrelerinden yüksek düzeyde etkilendiklerini göstermiştir. İlk kez uyuşturucuya başlayan bireyler, mahallelerinde, okullarında, sosyal ortamlarında uyuşturucunun nasıl kullanıldığını öğrenir. Uyuşturucuya yüklenen sembolik anlamları kavrar ve benimser (Dembo,

Schmeidler, vd., 1985). Daha açık bir ifadeyle çevresinde uyuşturucu görmeyen birinin uyuşturucu maddelerine yönelmesi beklenemez. Çevresinden gördüğü uyuşturucu ile ilgili semboller, bireyin anlam dünyasında bir yer edinir. Bu yer olumlu ya da olumsuz olabilir. Genellikle uyuşturucunun kullanımı kafanın güzel olması, belalı olma, korkulan bir tipe dönüşme sembollerini taşıdığı söylenebilir. Bu tür sembollerin statü kabul edildiği sosyo-kültürel ortamlarda, birey bu sembolleri edinmeyi amaçlayabilir. Bu durum hem çevrenin hem de bireyin sembollerle olan ilişkisini ve etkileşimini ortaya koyması açısından önemli sayılabilir. Nitekim Dembo ve arkadaşlarının (1985) yapmış olduğu bir diğer araştırmada uyuşturucu kullanan kişilerin imajının sokak kültüründe genellikle olumlu olduğu yönündedir. Varoş semtlerde yaşayan gençler uyuşturucuya bir çeteye üye olmak, arkadaş ortamı oluşturmak, sokak kültürüne katılmak için pozitif anlamlar yüklemekte ve uyuşturucuyla ilk tanışmalarında bu faktörlerin etkili olduğunu göstermektedir.

Söz konusu gruplar uyuşturucuya başlamada etkili olduğu gibi aynı zamanda uyuşturucu bağımlılığının tedavisinde de oldukça önemli bileşenlerdir. (Battjes 1984)'in sembolik etkileşimci teoriyi temel alarak önerdiği bağımlılık tedavisi aşamalarında bireyin uyuşturucu bağımlılığından kurtulması için bulunduğu sosyal ortamı değiştirmesi en önemli aşamalardan biri olarak kabul edilir. Birey önceki gruplardan edindiği olumsuz sembolleri, yeni çevreden edineceği bağımlılık karşıtı olumlu sembollerle takas eder. Bu sayede bağımlılığa karşı ilk ve en etkili yola başlamış olur (Battjes, 1984).

2.5. Damga Teorisi

En özet ifadeyle damgalama, sosyal açıdan tamamen kabul görme durumunu yitirmeyi ifade etmektedir. Damgalama teorisi genel sosyoloji teorisi içinde gündelik hayata, bireylere, sembollere ve bireysel etkileşime odaklanan bir yaklaşımı içerir. 1960- 70 yılları arasında sosyoloji geleneği içinde oldukça etkin bir yere sahip olduğu söylenebilecek Erving Goffman, damga teorisiyle, dışlanmış insanların gündelik hayatlarına ve “normal” insanlarla etkileşimlerine odaklanmıştır. Goffman (2014), üç tür damgadan söz eder: ilk olarak bedensel deformasyonlar, bozukluklardan kaynaklanan damgadır. Bu tür damga ilk bakışta görülebilecek türden damgalardır. Engelli olma, yara izleri, dövme vs. bu tür içinde değerlendirilir. İkincisi gözle görülemeyen daha niteliksel damga türleridir. Zayıf irade, sapkınlık, ahlaksızlık gibi bireysel karakter bozukluklarını içerir ve bu dışarıdan ilk bakışta görülmez. Bağımlılık, alkolizm, hapis yatmak, psikopatlık bu sınıf içinde değerlendirilir. Son olarak üçüncü tür damga ırk, ulus, etnisite gibi etnolojik damgalardır.

Damga teorisi, bağımlı olma durumunu fizyolojik etkilerinden çok toplumsal düzeyde inceler. Birey bağımlı olarak önce damgalanır. Çevresi, sosyal dünya madde kullanan bireyi bağımlı olduğuna ikna eder ve bağımlılık davranışına uymasını bekler. Damgalanma sosyal bir süreçtir ve etkileşimden doğmaktadır. Damgaya anlamını veren toplumsal ilişkiler, bireysel etkileşimdir. Toplum bireye bağımlı olduğunu hatırlatırken birey de özbenliğinde utanç duymaya başlar ve kendini bağımlı olarak görmeye başlar. Bu durum sosyal olarak bağımlılığın tanımlanması ve bireysel olarak utanç duyma, bağımlı olmanın ikili mekanizmasıdır denilebilir. Matthews (2019) bu durumu self-damgalama olarak tanımlamıştır.

Damgalanan bireyler bu durumdan rahatsızlık duymayabilirler. Goffman (2014) burada utanmaz serserileri, çingeneleri, Ortodoks Yahudileri örnek olarak vermiştir. Bu tipler damgalanmaktan çekinmez, herhangi bir hoşnutsuzluk duymazlar. Bunun yanında bir grup içinde olumsuz karşılanabilecek sembol, diğer grupta statü sağlayabilir (Goffman, 2014). Örneğin bağımlılar içinde uzun yıllar bağımlı olmak, çok içebilmek ya da yüksek doz kullanabilmek hiyerarşik olarak bağımlıyı yukarıya taşıyabilir. Ya da yukarıdaki çalışmalarda vurgulandığı gibi bağımlı olmak belalı olmak, bir çeteye üye olmak, korkulan bir kişiye dönüşmek anlamlarına geleceğinden tercih sebebi de olabilmektedir (Dembo, Burgos, vd. 1985).

Goffman'ın sınıflandırdığı üç tür damga durumu, aynı anda da bulunabilmektedir. Örneğin ırk temelli damgalanmayla (3. tür) bağımlılıktan kaynaklanan damgalanma (2. Tür) üst üste binebilmektedir. Mendoza ve arkadaşlarının (2019) yaptığı araştırmada Amerika'da uygulanan bağımlılık tanımlamaları ve tedavilerini ele almışlardır. 19. yüzyıldan bu yana iktidarın beyazlara yönelik bağımlılık tutumu ile diğer etnik kökene ait olanlara yönelik davranışlarının aynı olmadığı iddia edilmektedir. Beyaz olanlar bağımlılık tedavisi görüp hasta olarak tanımlanırken Afro-Amerikalılar tedavi görmekten çok bağımlı/suçlu olarak tanımlanmıştır. Daha açık ifadeyle beyazlar için bağımlılık tıbbileştirilirken diğer gruplar için kriminalize edilmiştir denilebilir. Bu durum bağımlılık konusunda damganın sınıfsal ve ırksal duruma bağlı olarak farklı düzeylerde işlediğini ortaya koyar niteliktedir.

2.6. Fenomenoloji

Fenomenolojik sosyoloji toplumsal dünyanın “yaşam dünyası” üzerine odaklanır. Bu öznelerarası bir dünyadır. Bireyler eylemleriyle bu dünyayı üretirken aynı zamanda söz konusu dünyanın da sınırlarına tabidirler. Bireyler bir yandan toplumsal gerçekliği inşaa ederken diğer yandan kendilerinden öncekilerin kurduğu yapıyla diyalektik bir ilişki içine girerler. Fenomenolojik sosyolojinin kurucusu kabul edilen Alfred Schütz, bu diyalektik ilişkiyle ilgilenmiştir (Ritzer & Stepnisky, 2014). Fenomenolojik sosyolojinin bağımlılıkla ilgisi bu temel üzerine yükselmektedir.

Bağımlılık kavramı sadece bağımlı olanlar tarafından mı oluşturulur? Bağımlılık dediğimizde aklımıza bağımlı insanlar gelir. Peki bunların bağımlı olduğunu nasıl anlarız, sadece bağımlı olanlara bakarak mı bağımlı tanımı yaparız? Fenomenoloji, bağımlılık kavramının kendisine odaklanmayı amaçlar. Çünkü fenomenolojinin ana fikirlerinden biri bir bireyin yaptığı şeyi neden yaptığını ancak onun dünyasını nasıl gördüğünü anlarsak anlayabileceğimizdir (Weinberg, Falk ve Falk, 2019). Bu nedenle fenomenologlar bağımlılık fenomenini uzmanlardan, bağımlılardan, araştırmacılardan ayırarak onun asıl doğasına odaklanmayı amaçladığını iddia etmektedir. Bir diğer anlamıyla bağımlılığı paranteze alarak anlamayı amaçlamaktadır. Fenomenologlara göre bağımlılık, sadece bağımlılardan doğan bir kavram değildir. Bağımlılık sosyal, kültürel, bilimsel, uzman çevreler tarafından inşa edilmektedir (Copoeru, 2014; Schalow, 2017). Biz bu tanımları kullanarak bağımlılığı anlar ve anlamlandırırız. Fenomenoloji bu anlamlandırma şemalarını kırmayı amaçlar. Bu nedenle fenomenoloji hem bağımlılığı hem de bağımlılığın anlamını kazandığı çerçeveyi yeniden tanımlamayı amaçlar.

Fenomenoloji felsefe ve sosyolojinin önemli kesişme alanlarından biridir. Felsefi teorilerin sosyolojik yöntemle toplumsal olguları anlamak için kullanılması alışlagelmiş bir durum olabilir. Fenomenologların bir kısmı bağımlılık meselesini fenomenolojik perspektif içinde tartışmak için Heidegerci kavramları kullanmayı önermektedirler. Heideger'e göre gündelik hayatın, alışkanlıkların diktatöryel doğasına çoğu insan bağımlıdır. Bu anlamda bağımlılığı sadece uyuşturucu madde kullananlarla sınırlamaz, daha geniş perspektiften alarak var olma bilincinin gelişmesine engel olan tüm gündelik hayatı da içine almayı amaçlar. Birey varlığının farkına varabilmesi için inzivaya çekilmeli, iç dünyasına dönmeli, varlığının farkına varmasına engel olacak her türlü gündelik pratiği terk etmelidir (Copoeru, 2014; Duyndam, 2009). Bu anlamda bağımlılık, bireyin olmazsa olmazlarından biridir denilebilir.

Bu durumda gündelik hayatın pratikleri, olmazsa olmazlarımız da bir tür bağımlılıksa; bağımlılık yapıcı maddelerin neden olduğu bağımlılık nedir? Fenomenoloji için uyuşturucu, alkol, kumar gibi bağımlılıklarla; haz verici tüm gündelik alışkanlıklar aynı mıdır? Bu sorulara fenomenologlar bağımlılığın özne üzerindeki kısıtlayıcı etkisiyle cevap vermektedir. Öznenin göreceli bağımsızlığından farklı olarak bağımlı, bağımlısı olduğu nesneye (uyuşturucu, alkol, kumar vb.) karşı denetimini yitirmiş, tamamen bağımlı hale gelmiştir. Çevresi onu bu bağımlılıktan kurtarmayı amaçlar. Yaptığı şeyden hoşlanan, haz almak için eyleyen kişinin aksine bağımlının hiçbir bağımsızlığı kalmamıştır (Duyndam, 2009). Arkadaşlarla buluşma, gündelik hayatın özlenen hazzının dışında bağımlılık yapıcı madde hazzın da önüne geçebilmektedir. Birey bir süre sonra haz almanın dışında yoksunluk sendromunu ortadan kaldırmak için madde kullanmaktadır.

Bağımlılığa yönelik fenomenolojik analizlerden biri de Schalow (2017)'un yaklaşımıdır. Schalow, bağımlılığı fetiş/fantezi olarak tanımlamaktadır. Heideger, Kant gibi filozofların fanteziye yükledikleri anlamı bağımlılık düzeyinde tartışmaktadır. Bireyin belirli cinsel uyarılara sabitlenme potansiyelinin bağımlılık yapıcı maddeye yöneldiği iddiası önemlidir. Bağımlılık yapıcı madde bir fetiş nesnesine dönüşür. Birey bu fetiş nesnesine yönelik fantezi geliştirir. Ancak bu fantezi her türlü varoluşsal gerekçenin bir nesneye yani bağımlılık nesnesine yüklenmesidir. Birey bu nesneye kancaya tutulur gibi tutulur. Dolayısıyla bağımlılık yapıcı madde birey için karşı konulamaz bir hale gelir (Schalow, 2017).

Bunun da temelinde gösterişçi tüketimin doğası yatmaktadır. İnsanın arzuları tüketim maddelerine yönlendirilerek kırılır, yönlendirilir. Bu kırılma bağımlı olunacak "şeylerin" çoğalmasıyla daha derin hale gelir, bağımlı olma durumu kolaylaşarak yaygınlaşır. Çünkü bağımlılık maddesi bir fetişe dönüştürülmüştür. Burada yazar fetiş Freudcu değil Marxçı anlamda kullanmaktadır. Marx (2016), metanın kendisinin hiçbir şekilde esrarengiz yanı bulunmayan basit bir şey olduğunu belirtir. Metaları esrarengiz hale getiren onların nitelikleri değil, toplumsal ilişki içinde yüklenen anlamlarıdır. İnsanların kendi emeklerinin toplumsal niteliğinin emek ürünlerinin nesnel niteliği haline gelmesi ve bunun toplumsal ilişkiyle nesneler arası görünmez bir ilişki biçimine geçmesidir. Bir anlamda ilişki kopması ve yeni bir ilişki biçimi ikame edilmesidir. Bu ilişki (şeyler arasındaki) hayalidir. İki fiziksel nesne arasındaki ilişki değildir. "ilişkinin ters yüz edilmesi... şeyin kişileşmesi, kişinin şeyleşmesidir" (Marx, 2016). Bir nesnenin fetişe dönüşmesi, asli anlamının dışında o nesneye ilişkisel anlam yüklenmesiyle meydana gelmektedir. Bir tüketim ürününe karşı konulmaz arzu duyan bir tüketici, ürünün faydasına değil toplumsal ilişki biçimine tutulmuştur. Örneğin aynı ürünün meşhur bir markayla ya da markasız olarak satışa sunulduğu durumlarda birey, daha yüksek maliyete rağmen markalı olanı tercih edebilmektedir. Burada bireyin iradesinin bir anlamda tüketim kültürü tarafından kısıtlanmış bir biçimde olduğunu söylemek mümkündür.

Tüketim fetişleriyle bu kadar kuşatılan birey doğal olarak bağımlılık yapıcı maddelere yönelik daha savunmasız hale gelebilir. Çünkü birey, fetiş bağımlılığı yoluyla bireyselliğinden yoksun bırakılmıştır. Bu arada bağımlılığın bireysel bir seçim olduğu konusu göz ardı edilmez. Ancak bireyselliğin de "yönlendirilebildiği" gerçeği de bu bireyselliğe dahil edilmektedir. Elbette bağımlılık kişisel bir krizdir ve bireysel "seçimler"i gerektirir (Schalow, 2017). Bireysellik ifadesi fenomenolojik yaklaşımın doğası açısından önemlidir. Yazar Kant, Heideger gibi düşünürlere atıf yaparken Marx gibi failliğin daha flu olduğu düşünürlere de değinmekten çekinmemiştir. Buradaki amacının bağımlılığın bireysel doğasının toplumsal etkilerle olan

ilişkisini açığa çıkarmak olduğu söylenebilir.

Fenomenoloji toplumsal yapıdan çok bireysel eyleme atıfta bulunuyorsa bu ifadeler fazlasıyla yapısalcı değil midir? Fenomenolojiye göre bireyin eylemi toplumsal olarak etkilense de bireyin kontrolünde gerçekleşir. Çünkü birey her ne kadar dış dünyadan etkilense de sergilediği eylemi kendisinin başlattığını bilir, eyleme bir sahiplik duygusu eşlik eder. Birey sadece bu sahiplik duygusu değil, eylemin sorumluluğunun da alındığını ima etmektedir. Birey davranışı “başlattığı” gibi davranışın etkisinin de sorumluluğunu alır. Kişi, hem davranışın öz faili hem de sonucundan etkilenen pasif öznesidir. Birey her ne kadar tamamen özgür olmasa da eylemleri üzerinde karara sahip olarak kendini inşa etmektedir. Bağımlılık, aktörün başkasının etkisi altına girerek kendini tayin etme sürecinin zayıflaması olarak tanımlanmaktadır. Bağımlılık durumunda bu başka biri, “bireyin yabancılaşmış” kendisi olabilir ve bu da bireyde karmaşaya neden olmaktadır (Schlimme, 2010).

Bağımlılık yapıcı madde, bireyin kendi üzerinde karar verme yetkisini önemli ölçüde zarara uğratmaktadır. Maddenin etkisi bir anlamda benliğin duvarlarını aşarak içeride yeni bir ben inşa eder. Elde ettiği verilerde bağımlı kişiler, madde kullanma, ona ulaşma anlarında içlerinde yabancı bir kişinin onları zorladığını, kararı o yabancının verdiğini ifade etmişlerdir. Bazen durum tamamen bireyin kontrolünden çıkabilir. Birey kendi olarak bağımlılık yapıcı maddeyi tüketmemeyi arzulasa da, kendisi dışında bulunan zorlayıcı buna müsaade etmez. Yapılan birçok araştırma bu duruma işaret etmektedir (Henden, 2018, 2018; Mele, 1996; Moskalewicz, 2016; Schlimme, 2010; Snoek, 2023; Taipale, 2017) Burada açıkça bireyin fail olma durumunun bağımlılık nedeniyle krize uğradığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak fenomenoglar bağımlılığı bireyin kendisinin farkına varmasına, öznenin kendi özüne ilişkin yolculuğuna engel olan tüm durumları kapsar. Ancak uyuşturucu maddelerin neden olduğu bağımlılığı, bireyin benliğini parçaladığı, sorumluluğunu elinden aldığı, seçme şansını ortadan kaldırdığı gerekçesiyle madde bağımlılığını ayrı bir kategori olarak tartışır (Copoeru, 2014; Moskalewicz, 2016; Schlaw, 2017; Schlimme, 2010).

Sonuç

Sosyoloji toplumu daha iyi anlamamıza yardımcı olması beklenen bir disiplindir. Tarihi ve güncel sorunlar sosyoloji perspektifinden bakıldığında daha anlaşılır olabilmektedir. Bağımlılığın, günümüz dünyası için en önemli sorunların başında geldiği söylenebilir. Sosyoloji bağımlılık konusunda kimya, biyoloji, farmakoloji ve psikiyatri gibi bilim dallarının ardından konuya dahil olmuştur. Çünkü bağımlılık salt kimyasal/biyolojik/farmakolojik bir süreç değildir. Bağımlılığın gelişimi, büyük ölçüde, belirli bir kültüre hakim olan ve popüler kültür ve medyada sunulma biçimleriyle daha da şişirilen güçlü sosyal süreçlerden etkilenir (Blake, 2007; Carter, 2007; Grist, 2007; Sulkunen, 2007; Kovac, 2015).

Bağımlılık sosyolojisi adındaki ilk çalışmanın 1931 yılında yapılmış olması, sosyolojinin kurucu ilkleri sayılan teorisyenlerin konuyla alakalı doğrudan bir çalışmaları olmadığını göstermektedir. Sosyolojinin bağımlılığa ciddi anlamda yönelmesinin II. Dünya Savaşı sonrasında olduğu bilinmektedir. Bu tarihten itibaren R. Merton, H. Becker, E. Goffman gibi dönemin ünlü simalarının bir şekilde bağımlılık konusuna değindikleri görülmektedir. Bunda o dönemde alkolün yanında bağımlılık yapıcı uyuşturucu maddelerin yaygınlaşmış olması da bir neden olabilir.

Günümüzde bağımlılık konusunda araştırmalar yapılmaktadır. Bağımlılık sosyolojisinin tamamen özerk bir alan olduğunu söylemek için henüz erken olabilir. Ancak sorunun küresel çapta artması ve toplumsal yönün bağımlılığı anlama konusunda ihmal edilmemesi gerektiği anlaşılmıştır. İlerleyen dönemlerde bağımlılık sosyolojisinin daha da gelişeceği öngörülebilir.

Kaynakça

- Adrian, M. (2002). A Critical Perspective on Cross-Cultural Contexts for Addiction and Multiculturalism: Their Meanings and Implications in the Substance Use Field*. *Substance Use & Misuse*, 37(8-10), 853-900. <https://doi.org/10.1081/JA-120004157>
- Adrian, M. (2003). How Can Sociological Theory Help Our Understanding of Addictions?#. *Substance use & misuse*, 38, 1385-1423. <https://doi.org/10.1081/JA-120023391>
- American Psychiatric Association. (2013). *DSM-5: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed.)*. American Psychiatric Publishing.
- Battjes, R. J. (1984). Symbolic interaction theory: A perspective on drug abuse and its treatment. *The International Journal of the Addictions*, 19(6), 675-688. <https://doi.org/10.3109/10826088409057214>
- Becker, G. S., & Murphy, K. M. (1988). A Theory of Rational Addiction. *Journal of Political Economy*, 96(4), 675-700. <https://doi.org/10.1086/261558>
- Becker, H. S. (1953). Becoming a marihuana user. *American journal of Sociology*, 59(3), 235-242.
- Bergeron, H. (2001). Drug Addiction: Sociological Aspects. İçinde N. J. Smelser & P. B. Baltes (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (ss. 3852-3856). Pergamon. <https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/01871-4>
- Booth, B. M., Curran, G., Han, X., Wright, P., Frith, S., Leukefeld, C., Falck, R., & Carlson, R. G. (2010). Longitudinal Relationship Between Psychological Distress and Multiple Substance Use: Results From a Three-Year Multisite Natural-History Study of Rural Stimulant Users. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs*, 71(2), 258-267. <https://doi.org/10.15288/jsad.2010.71.258>
- Brown, L. G. (1931). The Sociological Implications of Drug Addictions. *The Journal of Educational Sociology*, 4(6), 358-369. <https://doi.org/10.2307/2961617>
- Collins, A. F. (1996). The pathological gambler and the government of gambling. *History of the Human Sciences*, 9(3), 69-100. <https://doi.org/10.1177/095269519600900304>
- Copoeru, I. (2014). Understanding Addiction: A Threefold Phenomenological Approach. *Human Studies*, 37(3), 335-349. <https://doi.org/10.1007/s10746-013-9307-8>
- Dembo, R., Burgos, W., Schmeidler, J., Farrow, D., & Allen, N. (1985). A Causal Analysis of Early Drug Involvement in Three Inner-City Neighborhood Settings. *International Journal of the Addictions*, 20(8), 1213-1237. <https://doi.org/10.3109/10826088509056360>
- Dembo, R., Schmeidler, J., Taylor, R., & Burgos, W. (1985). Environmental Setting and Early Drug Involvement among Inner-City Junior High School Youths. *International Journal of the Addictions*, 20(8), 1239-1255. <https://doi.org/10.3109/10826088509056361>
- Duman, H., & Ozkara, B. Y. (2021). The impact of social identity on online game addiction: The mediating role of the fear of missing out (FoMO) and the moderating role of the need to belong. *Current Psychology*, 40(9), 4571-4580. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00392-w>
- Durkheim, E. (1973). *On Morality and society* (R. B. Bellah, Ed.). The university of chicago press.
- Durkheim, E. (2013). *Suicide*. Snowballpublishing.
- Duyndam, J. (2009). Sincerely me. Enjoyment and the truth of hedonism. İçinde B. Hofmeyr (Ed.), *Radical passivity: Rethinking ethical agency in Levinas*. Springer.
- Elster, J. (1997). More than Enough. *The University of Chicago Law Review*, 64(2), 749-764. <https://doi.org/10.2307/1600295>
- Erickson, P. G. (1980). Cannabis Criminals—The Social Effects of Punishment on Drug Users | Office of Justice Programs. *Addiction Research Foundation*. Toronto. <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/cannabis-criminals-social-effects-punishment-drug-users>
- Fernandez, R. A. (1973). The Problem of Heroin Addiction and Radical Political Economy. *The American Economic Review*, 63(2),

257-262.

- Field, P. B. (1962). *A new cross-cultural study of drunkenness*. 48-74.
- Gorski, T. T., & Miller, M. (1991). *Understanding addictive disease: A tool for preventing relapse*. Herald House/Independent Press.
- Goffman, E. (2014). Damga: Örselenmiş kimliğin idare edilişi üzerine notlar. Çev: S. N. Ağırnaslı. Heretik Yayıncılık.
- Hammersley, R. (2018). Sociology of Addiction. İçinde *The Routledge Handbook of Philosophy and Science of Addiction*. Routledge.
- Heim, D., Davies, J. B., Cheyne, B., & Smallwood, J. (2001). Addiction as a functional representation. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 11(1), 57-62. <https://doi.org/10.1002/casp.575>
- Henden, E. (2018). Addiction as a disorder of self-control. İçinde H. Pickard & S. H. Ahmed (Ed.), *The Routledge Handbook of Philosophy and Science of Addiction*. Routledge.
- Horton, D. (1943). The functions of alcohol in primitive societies: A cross-cultural study. *Quarterly Journal of Studies on Alcohol*, 4, 199-320.
- Inciardi, J., & Kurtz, S. (2007). African Americans, Crack, and the Federal Sentencing Guidelines. İçinde J. Inciardi & K. McElrath (Ed.), *American Drug Scene: An Anthology* (ss. 252-263). Oxford University Press. https://nsuworks.nova.edu/shss_facbooks/75
- Irvine, J. M. (2015). Regulated Passions The Invention of Inhibited Sexual Desire and Sex Addiction. İçinde R. Granfield & C. Reinarman (Ed.), *Expanding addiction: Critical essays* (1 Edition). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Jellinek, E. M. (1943). The alcohol problem: formulations and attitudes. *Quarterly Journal of Studies on Alcohol*, 4(3), 446-461.
- Jellinek, E. M. (1962). "Phases of alcohol addiction." Pp. 356-368 in David J. Pittman and Charles R. Snyder (eds.) *Society Culture and Drinking Patterns*. Carbondale (IL): Southern Illinois University Press.
- Kang, E., & Thosuwanhot, N. (2014). An Application of Durkheim's Four Categories of Suicide to Organizational Crimes. *Deviant Behavior*, 38, 493-513.
- Kovac, V. B. (2015). The More the Merrier A Multi-Sourced Model of Addiction. İçinde R. Granfield & C. Reinarman (Ed.), *Expanding addiction: Critical essays* (1 Edition, ss. 296-313). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Lamis, D. A., & Malone, P. S. (2011). Alcohol-Related Problems and Risk of Suicide among College Students: The Mediating Roles of Belongingness and Burdensomeness: Alcohol-Related Problems and SuicideRisk. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 41(5), 543-553. <https://doi.org/10.1111/j.1943-278X.2011.00052.x>
- Levine, H. G. (1985). The discovery of addiction: Changing conceptions of habitual drunkenness in America. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 2(1), 43-57. [https://doi.org/10.1016/0740-5472\(85\)90022-4](https://doi.org/10.1016/0740-5472(85)90022-4)
- Marx, K. (2011). *Kapital. Cilt 1: Kapital: Ekonomi Politîğin Eleştirisi; 1. Cilt Sermayenin Üretim Süreci* (M. Selik & N. Satlıgan, Çev.; 1. bas). Yordam Yayınları.
- Matthews, S. (2019). Self-Stigma and Addiction. İçinde J. D. Avery & J. J. Avery (Ed.), *The Stigma of Addiction: An Essential Guide* (ss. 5-32). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-02580-9_2
- McIntyre, S. (2021). The (Capitalist) making of an addict: A Marxian and Durkheimian perspective on modern manifestations of addiction. *International Journal of Sociology and Anthropology*, 13(4), 135-141. <https://doi.org/10.5897/IJSA2021.0929>
- McNeill, F., & Dawson, M. (2014). SOCIAL SOLIDARITY, PENAL EVOLUTION AND PROBATION. *British Journal of Criminology*, 54(5), 892-907.
- Mele, A. R. (1996). Addiction and Self-Control. *Behavior and Philosophy*, 24(2), 99-117.
- Mendoza, S., Hatcher, A. E., & Hansen, H. (2019). Race, Stigma, and Addiction. İçinde J. D. Avery & J. J. Avery (Ed.), *The Stigma of Addiction: An Essential Guide* (ss. 131-152). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-02580-9_8
- Merton, R. K. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672-682. <https://doi.org/10.2307/2084686>
- Moore, S. (1995). Adolescent Black Males" Drug Trafficking and Addiction: Three Theoretical Perspectives. . . *Journal of Black Studies*, 26(2), 99-116.

- Moskalewicz, M. (2016). Three Modes of Distorted Temporal Experience in Addiction: Daily Life, Drug Ecstasy, and Recovery. A Phenomenological Perspective. *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*, 61supl., 197-212.
- National Center for Health Statistics. (2024, Şubat 14). *Products—Vital Statistics Rapid Release—Provisional Drug Overdose Data*. <https://www.cdc.gov/nchs/nvss/vsrr/drug-overdose-data.htm>
- O'Connor, J. (1978). *The Young Drinkers: A Cross-national Study of Social and Cultural Influences*. Tavistock Publications.
- Orphanides, A., & Zervos, D. (1995). Rational Addiction with Learning and Regret. *Journal of Political Economy*, 103(4), 739-758. <https://doi.org/10.1086/262001>
- Reinarman, C., & Granfield, R. (2015). Addiction Is Not Just a Brain Disease Critical Studies of Addiction. İçinde R. Granfield & C. Reinarman (Ed.), *Expanding addiction: Critical essays* (1 Edition, ss. 1-25). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Reith, G. (2004). Consumption and its discontents: Addiction, identity and the problems of freedom. *The British Journal of Sociology*, 55(2), 283-300. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2004.00019.x>
- Richman, A., & Dunham, H. W. (1976). A sociological theory of the diffusion and social setting of opiate addiction. *Drug and Alcohol Dependence*, 1(6), 383-389. [https://doi.org/10.1016/0376-8716\(76\)90003-X](https://doi.org/10.1016/0376-8716(76)90003-X)
- Ritzer, G., & Stepnisky, J. (2014). *Sosyoloji kuramları* (H. Hülür, Çev.). de ki basım yayım.
- Robbins, T. W., Everitt, B. J., & Nutt, D. J. (2010). *The Neurobiology of Addiction: New Vistas*. Oxford University Press.
- Robins, N. (2017). *Dünyayı Değiştiren Şirket* (İ. Özekmekçi & S. Tarla, Çev.). H2O kitap.
- Rogeberg, O. (2004). Taking Absurd Theories Seriously: Economics and the Case of Rational Addiction Theories. *Philosophy of Science*, 71(3), 263-285. <https://doi.org/10.1086/421535>
- Rogeberg, O. (2020). The theory of Rational Addiction. *Addiction*, 115(1), 184-187. <https://doi.org/10.1111/add.14822>
- Schalow, F. (2017). *Toward a Phenomenology of Addiction: Embodiment, Technology, Transcendence* (C. 93). Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-66942-7>
- Schivelbusch, W. (2012). *Keyif verici maddelerin tarihi* (Z. Aksu Yilmazer, Çev.).
- Schlimme, J. E. (2010). Addiction and self-determination: A phenomenological approach. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 31(1), 49-62. <https://doi.org/10.1007/s11017-010-9134-0>
- Skog, O.-J. (1991). Alcohol and Suicide—Durkheim Revisited. *Acta Sociologica*, 34(3), 193-206. <https://doi.org/10.1177/000169939103400303>
- Slattery, M. (2010). *Sosyolojide temel fikirler* (Ü. Tatlıcan, G. Demiriz, & Ö. Balkız, Çev.; 3.baskı). Sentez Yayıncılık.
- Snoek, A. (2023). Addiction and living in the shadow of death: Impact of the body on agency and self-control. *Addiction Research & Theory*, 0(0), 1-9. <https://doi.org/10.1080/16066359.2023.2230874>
- Taipale, J. (2017). Controlling the uncontrollable. Self-regulation and the dynamics of addiction. *The Scandinavian Psychoanalytic Review*, 40(1), 29-42. <https://doi.org/10.1080/01062301.2017.1343546>
- Thio, A. (1998). *Deviant behavior* (5th ed). Longman.
- Vale, P. H. (2010). Addiction – and rational choice theory. *International Journal of Consumer Studies*, 34(1), 38-45. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2009.00826.x>
- Weinberg, D. (2011). Sociological Perspectives on Addiction. *Sociology Compass*, 5(4), 298-310. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2011.00363.x>
- Weinberg, T. S. (2012). THE SOCIOLOGY OF ADDICTION. İçinde *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*. UNESCO.
- West, R. (2006). Towards a comprehensive theory of addiction. *Drugs and Alcohol Today*, 6(1), 28-32. <https://doi.org/10.1108/17459265200600011>
- West, R., & Brown, J. (2013). *Theory of Addiction*. John Wiley & Sons.
- World Drug Report. (2023). *World Drug Report 2023—Special Points of Interests*. United Nations : Office on Drugs and Crime. https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/wdr-2023_Special_Points.html

Yeşilay (2024, 10 Ekim), *Bağımlılık nedir?*, www.yesiay.org.tr/bağımlilik/bağımlilik-nedir

Young, K. S. (1996). Psychology of Computer Use: XL. Addictive Use of the Internet: A Case That Breaks the Stereotype. *Psychological Reports*, 79(3), 899-902. <https://doi.org/10.2466/pr0.1996.79.3.899>

Büyükşehir Belediyelerinin Kadın Kooperatiflerine Yönelik Destekleme Faaliyetleri: Mersin Büyükşehir Belediyesi ve Kadın Kooperatifleri Örneği

Support Activities Metropolitan for Women's Cooperatives; Mersin Metropolitan Municipality and Women's Cooperatives Example

Gökhan KARAYÜNLÜ

Dr. Öğretim Üyesi, Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Mersin, Türkiye
Assist. Prof., Mersin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences / Department of Political Science and Public Administration, Mersin, Türkiye
Orcid: 0009-0000-8886-9859 gokhankarayunlu@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Karayünlü, G. (2025). Support activities metropolitan for women's cooperatives; Mersin Metropolitan Municipality and women's cooperatives example. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 34-50
Karayünlü, G. (2022). Büyükşehir belediyelerinin kadın kooperatiflerine yönelik destekleme faaliyetleri: Mersin Büyükşehir Belediyesi ve kadın kooperatifleri örneği. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 34-50.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 21 October, 2024 / 21 Ekim 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 10 April, 2025 / 10 Nisan 2025

Published/Yayın Tarihi: June 27, 2025 / 27 Haziran 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June, 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 34-50

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Gökhan KARAYÜNLÜ).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bu çalışmada, büyükşehir belediyelerince kadın kooperatiflerine uygulanan projelere verilen destekleri ve bu desteklerin kadın kooperatifleri üzerindeki etkilerini değerlendirmek amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında Mersin Büyükşehir Belediyesi tarafından desteklenen kadın kooperatifi başkanı, başkan yardımcısı ve üyesi olan toplamda 7 kişiyle 01.08.2024 ve 30.08.2024 tarihleri arasında görüşmeler yapılmıştır. Nitel araştırma paradigmasına uygun durum çalışması deseni ekseninde şekillenen bu çalışmada veriler, araştırmacı tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme sorularıyla toplanmıştır. Elde edilen veriler üzerinden betimsel analiz yapılmış, yapılan analiz sonucunda elde edilen çalışma bulguları altı temel boyut altında toplanmıştır. Bunlardan birincisi, “Sürdürülebilirlik”, ikincisi “İstihdam artışı”, üçüncüsü “Destekleme”, dördüncüsü “Ürün çeşitliliğinin korunması”, beşincisi “Katkı”, altıncısı “İş imkanı” şeklindedir. Çalışmanın sonunda büyükşehir belediyelerinin kadın kooperatiflerine yönelik yapmış olduğu desteklerin; kooperatiflerin ekonomik sorunlarının giderilmesine, kadınlara iş imkanı yaratılmasına, tarımsal üretimde devamlılığın sağlanmasına, ürün çeşitliliğinin korunmasına, kooperatiflerin sürdürülebilmesine, ekonomik ve kırsal kalkınmanın sağlanmasına önemli katkılar sunduğu ortaya çıkmıştır. Çalışmanın literatür taramasında elde edilen verilere bakıldığında ise; kadın kooperatiflerinin yapısal ve yönetsel sorunlarının bulunduğu, sorunların çözümüne yönelik merkezi hükümet ve belediyelerin kadın kooperatiflerine yönelik danışmanlık ve destek hizmetlerinin daha fazla işlevsellik kazandırılması ve proje odaklı hizmetlerin desteklenmesine önem verilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Mersin Büyükşehir Belediyesi, Kooperatif, Kadın Kooperatifleri, Destekler.

Abstract

This study aims to evaluate the support given to projects implemented by metropolitan municipalities to women's cooperatives and the effects of these supports on women's cooperatives. Within the scope of the study, interviews were conducted with a total of 7 people, including the president, vice president and members of women's cooperatives supported by Mersin Metropolitan Municipality, between 01.08.2024 and 30.08.2024. In this study, which was shaped on the axis of a case study design appropriate to the qualitative research paradigm, data were collected through semi-structured interview questions prepared by the researcher. Descriptive analysis was conducted on the obtained data. The study findings obtained as a result of the analysis were gathered under six main dimensions. The first of these is “Sustainability”, the second is “Employment Increase”, the third is “Support”, the fourth is “Protection of Product Diversity”, the fifth is “Contribution”, and the sixth is “Job Opportunity”. At the end of the study, the supports provided by metropolitan municipalities to women's cooperatives; It has been revealed that cooperatives make significant contributions to solving economic problems, creating job opportunities for women, ensuring continuity in agricultural production, preserving product diversity, sustaining cooperatives, and ensuring economic and rural development. When the data obtained in the literature review of the study are examined, it has been concluded that women's cooperatives have structural and administrative problems, and that the consultancy and support services of the central government and municipalities for women's cooperatives should be made more functional and project-oriented services should be supported.

Keywords

Mersin Metropolitan Municipality, Cooperatives, Women's Cooperatives, Supports.

Giriş

Ortak bir amacı gerçekleştirmek amacıyla bir araya gelen insanların dayanışma içerisinde hareket ederek, emek ve sermaye ile oluşturdukları kooperatifler; toplumun dezavantajlı kesimlerinden biri olan kadınların sosyal, ekonomik ve toplumsal olarak ön plana çıkmasını sağlamaktadır. Toplumsal dayanışma ve sosyal sorunların çözülebilmesi amacıyla, 19. Yüzyılda ilk örneğini oluşturulan kooperatifler; ekonomik olarak dezavantajlı olan topluluklar arasında bugün de varlığını devam ettirmektedir. Kooperatifler, sosyal ve ekonomik açıdan dezavantajlı toplulukların ihtiyaç duydukları ekonomik ürünlere ulaşabilmesi, gıda maddelerini tüketebilmesi ve yaşam standartlarını yükseltebilmesi için sosyal lokomotif görevi görmektedir. 1945'li yıllardan sonra dünya genelinde ortaya çıkan sosyal devlet kavramı; toplumsal dayanışma, sosyal hak ve özgürlükleri ön plana çıkarmıştır. Daha sonraki süreçte küresel olarak uygulanan liberal politikalar, kazanılan sosyal hakların birçoğunu ortadan kaldırmıştır. Yaşanan bu süreçler toplumsal açıdan, sosyal dayanışma ve yardımlaşma duygusunu daha da güçlü hale getirmiştir. Kooperatifçilik, genel olarak yerel düzeyde gelişmiş ve örgütlenmiştir. Birçok farklı alanda oluşturulan yerel kooperatifler; kapitalizmin ve liberal politikaların ortaya çıkardığı yoksulluğun seviyesini azaltmak, yerel kalkınmayı ve istihdamı artırmak, yerel halkın ekonomik refah seviyesini yükseltmek, kırsal bölgelerde tarımsal ve hayvansal üretimin sürekliliğini sağlamak, ekonomik açıdan dezavantaja sahip kadınları ekonomik olarak güçlendirmek gibi kritik özelliklere sahiptir. Özellikle kırsal bölgelerde, kadınların toplumsal eşitsizliğe çok fazla maruz kaldıkları bilinen bir gerçektir.

Bir toplumun kalkınabilmesi, erkeklerle kadınların aynı fırsatlara sahip olması ve haklarının eşit olmasına bağlıdır. Eğitimli toplumlar, birçok alanda başarı sağlamaktadırlar. Kent ve kırsal ayrım gözetmeksizin erkeklerin ve özellikle de kadınların eğitimli olması, toplulukların sosyal, ekonomik ve kültürel olarak sıçrama yapmasına olanak sağlar. Kadınların sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel gelişimini sağlayacak her türden faaliyetler, toplumsal kalkınma olarak ülkeye geri dönmektedir (Yılmaz, vd. : 2019). Kalkınma süreçlerinin devamlılığı; toplumsal eşitlikçi yaklaşım doğrultusunda kadınların eğitim seviyesinin yükseltilerek, kadın emeğinin bütün alanlarda yerini almasıyla sağlanabilir. Kentsel alanlardan ziyade kırsal alanlardaki kadınların sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan desteklenmesi toplumsal kalkınma açısından lokomotif görevi görmektedir. Kırsal alanlarda yaşayan kadınların, kentlerdeki hemcinsleriyle her alanda eşit düzeye getirilmesi, kalkınma stratejilerinin önemli bir sacayağıdır (Şengün, 2019, s. 574). Her ne kadar Chayonavcu ve tarihsel yaklaşımın çeşitli farklılıkları bulunsada, Chayonavcu yaklaşımın tüketim, emek ve denge ilkeleri kırsal kesim yönünden değerlendirilecek olursada, aile bireylerinin tamamının üretim sürecine dâhil olduğu küçük köylü grupları, devlet desteklemelerinden çok düşük seviyede faydalanan ve emeği sömürülen bir gruptur. Girdi maliyetlerinin yüksekliği ve devletin bu duruma çok az müdahalesinin olması gibi nedenlerden dolayı, köylü grubunun ekonomik durumu giderek kötüleşmektedir (Taşdoğan ve Ağdemir, 2019, s. 316).

Türkiye açısından tarımsal üretimi sürdüren ve sermaye kapanına sıkışıp kalan, küçük köylü gruplarıdır. Tarımsal üretimden yeteri kadar gelir elde edemeyen ve ailedeki kadınlar dâhil tarımsal istihdamın içerisinde yer alan bu kitle, tarım dışı alanlarda da faaliyet yürüterek gelir çeşitliliğini artırmak zorundadır (Boratav, 2011). Türkiye'nin günden güne zayıflayan, sermaye sisteminin tamamen kontrolü altına giren tarım ve tarım istihdamı faaliyetleri; kırsal bölgelerin daha fazla yoksullaşmasına, özellikle de kadın yoksulluğunun ve kadın emeğinin görmezden gelinmesine neden olmaktadır (Candan ve Özalp, 2013, s. 100). Türkiye gibi az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler de tarımsal üretimi sürdüren kesim, kadınların ev işlerine ilaveten tarlalarda da çalıştığı küçük çifti ailelerinden oluşmaktadır. Tarımsal üretimin bütün aşamalarında yer alan ve emek harcayan kadınlar, ailelerine ve tarımsal faaliyetlere ilişkin önemli kararlarda göz ardı edilmektedir (Şahin ve Terin, 2009, s. 39).

Kırsal bölgelerde kadınların toplumsal eşitsizliğinin ve ekonomik yoksulluğunun ortadan kaldırılması noktasında en başta merkezi hükümetin ve daha sonra yerel yönetimlerin; çok yönlü projeleri ve toplumsal dayanışma dinamiklerini hayata geçirmesi gerekmektedir. Tam da bu noktada yerel yönetimlerin; özellikle kadın kooperatifçiliği başta olmak üzere, kooperatifçiliği desteklemesi ve geliştirmesi gerekmektedir. Yerel yönetimler arasında büyükşehir belediyeleri, sahip olduğu ekonomik kaynaklar ve imkânlardan dolayı ön plana çıkmaktadır. İlçe belediyelerinin de önemli kooperatifçilik faaliyetleri bulunmakla birlikte, 6360 Sayılı Kanun sonrasında büyükşehirlerde bütün il sınırına hizmet götürmekle görevlendirilen büyükşehir belediyeleri, kooperatifçiliğin desteklenmesi açısından en önemli birim haline gelmiştir.

Büyükşehir belediyeleri; kırsal bölgelerde ekonomik faaliyetleri desteklemek ve ekonomiyi canlandırabilmek amacıyla, farklı alanlarda birçok projeyi hayata geçirmektedir. Bu projeler arasında kooperatifçilikte önemli bir argümandır. Kadınların ekonomik hayata ve istihdama katılabilmeleri sağlayabilmek amacıyla, daha fazla kadın kooperatifleri desteklenmeye çalışılmaktadır. Yerel yönetimlere ilişkin olarak hazırlanan bu araştırma makalesinin amacı; büyükşehir belediyelerinin kadın kooperatiflerine yönelik uyguladığı projeleri ve yaptığı desteklemeleri, etkileri bakımından değerlendirebilmektir. Mersin Büyükşehir Belediyesi tarafından desteklenen veya teşvik edilen on tane kadın kooperatifiden, ulaşılabilen ve ankete katılmak isteyen yedi tanesinin, etik kuralları çerçevesinde yöneticileri ve üyeleriyle görüşme yapılmıştır. Ortaya çıkan veriler ışığında,

büyükşehir belediyelerinin kadın kooperatiflerine yönelik projelerinin sonuçları irdelenerek, bu konuya ilişkin olarak literatüre katkı sunulabileceği düşünülmektedir.

1. Kooperatifçilik

Birlik ve dayanışmanın ürünü olan kooperatifler, kentleşmenin ve sanayileşmenin artmasıyla birlikte gelişmiş ve sayıları hızla artış göstermiştir. Ülkelerin uyguladığı kapitalist ve liberal ekonomi programları, dar gelirli ve az sermayeye sahip insanların ekonomik olarak hayatta kalabilmek için bir araya gelmelerine neden olmuştur. Zaman içerisinde bir araya getirilen bu emek ve sermaye yığınları, sanayileşmenin de etkisiyle yeni pazarlara yönelerek kooperatifçiliğin yayılmasına ve gelişmesine vesile olmuşlardır. Kooperatifler aynı zamanda birçok toplumsal sorunun da dile getirilmesine ve çözülmesine yardımcı olmaktadır.

Kooperatifçiliğe ilişkin ilk örnek, 14 Mart 1761'de İskoçya'nın Fenwick kentinde yerel dokumacılar tarafından kurulan Fenwick Dokumacılar Derneğidir. Modern anlamda ilk kooperatif örneği ise, 1844 yılında pamuk fabrikalarında işçi olan 28 kişinin kurduğu, Rochdale Eşitlikçi Öncüler Derneğidir. Bir araya gelen işçiler, temel gıda maddelerini ucuz fiyata alabilmek amacıyla bu derneği kurmuşlardır. Kooperatifler; insan odaklı olarak faaliyet gösteren, bütün üyeleri tarafından ortak amaçlar etrafında birleşilen ve yönetilen işletmelerdir. Kooperatifler; uluslararası değerlere saygı gösteren ve kabul eden, bütün üyelerinin ve insanların refah içerisinde yaşamasının gerektiğini düşünen, demokrasi ve adalet ilkelerine bağlı olan, toplumsal sosyal faydayı artırmayı amaçlayan ve dünya genelinde sayıları 3 milyona ulaşan sosyal, ekonomik ve toplumsal işletmelerdir (ICA, 2024)

Dünya genelinde farklı tanımları bulunan kooperatifçilik; dayanışma, birlikte hareket etme, sosyal ve ekonomik olarak bir araya gelme gibi ihtiyaçların ortaya çıkmasıyla oluşturulmuş işletmelerdir. 1844'te kurulan, "Rochdale Haksever Öncüleri" isimli kooperatiften günümüze gelene kadar kooperatifçilik ve kooperatiflerin önemi giderek artmıştır (Özbilger, 2022, s. 1). Dezavantajlı grupların; ekonomik, sosyal ve toplumsal olarak dünya genelinde ve ulusal boyutta ortaya çıkan çeşitli darboğazlara karşı çözüm arayışları çerçevesinde, toplumsal adaletsizliği ve ekonomik eşitsizliği azaltmak amacıyla yeni çözümler bulmasıyla sosyal modeller ortaya çıkmıştır (Özbilger, 2022, s. 238).

Birlikte çalışma veya işbirliği anlamına gelen ve latince bir kelime olan kooperatif; ortak bir amacı veya eylemi gerçekleştirebilmek amacıyla insanların dayanışma göstermesi, işi birlikte yapması olarak tanımlanabilir (Özcan, 2007, s. 3)

Sanayi devriminden sonra ortaya çıkan sosyal, ekonomik ve toplumsal problemlerin çözülebilmesi amacıyla kooperatifler kurulmuştur. Zaman içerisinde dünya geneline yayılan ve gelişen kooperatifler; şirketlerin yerine geçebilen, üretebilen ve tüketebilen yapısal bir işleve kavuşmuşlardır (Şahin, 2018, s.59)

2. Türkiye'de Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifçiliği

Ekonomik ve sosyal dayanışmanın ön planda olduğu, ortaklarının yaşam standardını yükseltmeyi amaçlayan ve herhangi bir kar amacı olmayan kuruluşlar kooperatif olarak adlandırılmaktadır. Ülkemiz açısından Osmanlı döneminde, Türk geleneklerindeki dayanışmanın ve yardımlaşmanın etkisiyle kurulan memleket sandıkları, kooperatifçiliğin önünü açan en önemli adım olmuştur. Cumhuriyet dönemine kadar kooperatifçilik ve çeşitli dayanışma birlikleri gelişmeye devam etmiştir. Türkiye açısından gerçek anlamda kooperatifçiliğin ortaya çıkışı Atatürk döneminde, Cumhuriyetin ilanından sonra olmuştur.

Türkiye açısından kooperatifçiliğin gelişimine göz atacak olursak ilk örnek, 1863 yılında Şehirköyü (Piot) Kasabasında Mithat Paşa tarafından kurulan, 1883 yılından itibaren Menafi Sandıkları isimini alan, 1888 yılında da bu sandıklar Ziraat Bankası'na dönüşen, memleket sandıkları isimli tarım kooperatifidir. Daha sonraki süreçte, çiftçileri ekonomik olarak rahatlatmak amacıyla kurulan Milli Aydın Bankası ve 1914 yılında incir üreticileri için kurulan Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı, kooperatiflerin gelişmesine öncülük etmiştir. Cumhuriyet döneminde kooperatif ve kooperatifçiliğe ilişkin olarak çok sayıda kanun çıkarılmıştır. Kooperatifçiliği genel hatlarıyla tanımlayan ve Avrupa Birliği kıstaslarına uygun hale getiren, 5330 Sayılı Kanun çıkarılmıştır (Aktaş, 2007, s. 17-18).

Atatürk tarafından kooperatifçiliğin taşıdığı önem ve toplumsal etkisinin görülmesi, Türkiye açısından kooperatifçiliğin dönüm noktası olmuştur. 1920 ve 1938 arasında kurulan, kanuni alt yapısı oluşturulan ve faaliyete başlayan bütün kooperatifler, Atatürk'ün eseridir. Atatürk'ten sonraki planlı kalkınma dönemlerinde, kooperatifçilik gelişmemiştir. 1961 Anayasasında yer alan, "Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır" hükmüyle kooperatifçilik yeniden gelişmeye başlamıştır (Ticaret Bakanlığı, 2021).

Sosyal, ekonomik ve toplumsal açıdan dezavantajlı durumda bulunan ve özellikle de kırsal bölgelerde yaşayan kadınlar, kurdukları veya üyesi oldukları kooperatifler sayesinde toplum içinde ekonomik ve sosyal açıdan olması gereken yere gelmişlerdir. Ekonomik özgürlüğüne kavuşan, kendi ayakları üzerinde durabilen, ailesi ve toplum içerisinde söz hakkı bulunan

kırsal bölgelerde yaşayan kadınlar, yerelden başlayan ve ülke geneline yayılabilecek kalkınma hamlelerinde baş aktörü olmuşlardır. Merkezi hükümetin ve yerel yönetimlerin kalkınma projelerinin başarıya ulaşabilmesinin sacayaklarından birisi de, özellikle kırsal mahallede yaşayan kadınların her açıdan güçlenerek, toplumsal dinamikleri etkileyecek ve harekete geçirebilecek adımlar atabilmesidir.

Kadın emeğinin ekonomideki yerini alması, kadınların toplumsal ve ekonomik açıdan gelişip korunması amacıyla kadın girişimcilerin 2000'li yıllarda harekete geçmesi, kadın kooperatiflerinin kurulması sürecini başlatmış ve hızlandırmıştır (Demircan, 2020, s. 162).

Türkiye de çeşitli sektörlerde 27 farklı kolda faaliyet gösteren 48.640 kooperatif ve 324 adet kooperatifler birliği ve 1 milli kooperatifler birliği bulunmaktadır. Bahse konu kooperatiflerin ortaklarının sayısı ise 4.170.086 milyon kişidir. (Kooperatif Veri Bülteni, 2024) Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı'nda ekonomik, toplumsal ve sosyal açıdan kadınların geliştirilmesi, kalkındırılması ve teşvik edilmesine yönelik maddeler bulunmaktadır (Emiroğlu, 2013, s. 2).

Kalkınmanın sağlanması, kadınların her açıdan güçlenmesi ve girişimciliğin artması amacıyla kurulan kadın kooperatiflerinin sayısı her geçen gün artmaktadır. Kadın kooperatiflerinin varlığının devam edebilmesi ve sürdürülebilirliği için çok çeşitli destekleme faaliyetleri, ulusal ve uluslararası kuruluşlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Kadın kooperatiflerinin varlığı ve bu varlığın devam ettirilmesi, gelişme sürecinde olan ekonomiler ve ülkeler açısından çok önemli yere sahiptir (Karakuş, 2022, s. 111).

Yenilenmiş Bir Toplumsal Sözleşmeye Doğru Uluslararası Çalışma raporunda Neoliberal politikaların, 1980 yılından sonra Türkiye tarımında da uygulanmaya başlanması sonucunda; uluslararası şirketler tarımsal üretim ve sanayiye müdahale ederek, geleneksel ürünlerin üretimine son vermişler ve ticari özellikleri bulunan ürünlerin üretilmesini zorunlu kılmışlardır. (Uluslararası Çalışma Konferansı, 2024) Modernleşme adı altında sunulan yeni tarımsal üretim anlayışı, makineli tarım ve sözleşmeli ürün anlayışını dayatarak tarımsal işsizliği daha da artırmıştır. Küresel ölçekte modern ve iyi olarak lanse edilen tarımsal üretim sürecini, Türkiye'nin sahip olduğu üretim dinamiklerinde değerlendirmek daha doğru olacaktır (Aydın, 2016, s. 58). İstihdam ve işsizlik meselesi, devletin her dönem çözüm üretmeye ve kontrol etmeye çalıştığı konulardır. Özellikle makineli tarım sonrasında giderek artan işsizlik ve istihdam konusu, kadınlar açısından daha fazla öneme sahip olmuştur. Kadınların okur yazar oranının artmasıyla birlikte, iş gücüne katılım oranı yıllar içerisinde yükselmiştir. Bütün bu olumlu gelişmelere karşın, kültürel ve toplumsal baskılar nedeniyle istihdam içerisinde kadın oranı halen düşük seviyededir. Tarımsal üretim sürecinde istihdama dahil olan kadınların, aileleriyle kentlere göçmesiyle birlikte işsiz kalmış olduğu değerlendirilmektedir. Kentlerde istihdam edilen kadınların ise çoğunlukla, geleneksel kadın işlerinde çalıştığı değerlendirilmektedir (KSGM, 2000). Neo liberal politikaların tarımsal üretim yapılan sahalarda uygulanması neticesinde, ekonomik olarak zayıflayan ve işsiz insanların çok fazla olduğu kırsal alanlar oluşmuştur. Ortaya çıkan bu durumdan en fazla etkilenen kırsal alanlarda yaşayan kadınlar olmuştur. Bütün bu olumsuzluklara rağmen kırsal alanlarda insanların ve özellikle de kadınların yaşamaya devam etmesi, bahse konu alanların kalkındırılması gündeme getirmiştir. Kalkınma projelerinde başat rolü Sivil Toplum Kuruluşları (STK) ve Kooperatifler üstlenmiştir. Özellikle de kadın emeği ve tecrübelerine dayanarak kurulan kooperatifler, aşağıdan yukarıya doğru şekillenen kalkınma projeleri olarak yerini almıştır. Kooperatifler sayesinde kadının toplum içerisindeki yeri yükselmiştir (Kutay, 2022, s. 141). Ülkemizdeki kırsal alanlarda genellikle kadınlar, aile işlerinde karşılıksız olarak emeğini ortaya koymaktadır. Kırsal alanlarda yaşayan kadınların, kentlerde yaşayan hemcinslerine göre sosyal, siyasal, eğitim ve toplumsal konularda daha fazla dezavantajlı olduğu görülmektedir. Kırsal alanlardaki kadınların örgütlenerek ekonomik anlamda güçlenmesi, bahse konu alanlarda kadın istihdamının oranının artmasını sağlayabilecektir (Kulak, 2011). 2024 yılı UNESCO verilerine göre, 754 milyon yetişkin birey okur yazar değildir. Bahse konu bireylerin yaklaşık 508,6 milyonu, toplumun dezavantajlı gruplarından olan kadınlardan oluşmaktadır. (UNESCO, 2024) Eğer ki kadınlara yönelik fırsat eşitliği yaratılmazsa, mevcut oranın daha da artabileceği değerlendirilmektedir. Yunanistan'ın kırsal alanlarında kurulan kadın kooperatifleri; çiftçilik yapan kadınlardan güçlü liderlik özelliklerine sahip olanların oluşturduğu ve merkezi otoritenin desteğiyle girişimciliğin geliştirildiği, tabandan tavana doğru örgütlenmenin olduğu alternatif turizm noktaları haline gelmiştir (Iakovidou, 2002). Hindistan da kırsal bölgelerde yaşayan kadınlar, ev işlerinin yanında ailelerine farklı gelir kaynağı yaratabilmek amacıyla süt sığırları yetiştiriciliği ve sütçülük yapmaktadırlar. Sütlerin toplanması için kurulan süt kooperatifi sayesinde kadınlar, ekonomik olarak kalkınmakla birlikte her alanda güçlenmektedir (Bhinde, 2011, s. 41). Uganda Manyakabi bölgesinde kurulan tarım kooperatifi vasıtasıyla, kadın üyelerin erkekler karşısında sosyal, ekonomik ve toplumsal olarak ilerleme kaydettikleri ve kadınların özgüvenlerinin geliştiği gözlemlenmiştir (Ferguson ve Kepe, 2011). Pakistan'ın kırsal bölgelerinde yaşayan kadınların büyük çoğunluğu, okur yazar değildir ve toplumsal kültürün baskısıyla çok fazla kısıtlamaya maruz kalmaktadırlar. Ailenin yapmış olduğu tarımsal işler haricinde herhangi bir işte çalışmayan kadınların, örgütlü bir yapı içerisinde bulunması ve eğitilmiş hale getirilmesi, toplumun her alanda ilerleme kaydetmesini sağlar (Tarar ve diğerleri, 2017). Yerel yönetimler; kadınların toplumdaki yerini yükseltecek, kadınların kendilerine olan özgüvenini artıracak ve girişimcilik ruhunu geliştirecek, kadınların

ürettiği tarımsal ürünleri satabileceği mekanlar oluşturacak faaliyetleri desteklemeli ve yerine getirmelidir (Kutlar, Turhanoğulları ve Kızılay, 2013, s. 45)

Büyükşehir belediyeleri; toplum içerisinde kadınların ekonomik, sosyal ve toplumsal olarak daha aktif ve ön planda olmaları amacıyla kooperatifler aracılığıyla çeşitli destekleme faaliyetleri yürütmektedir. Kooperatif; kültürel, sosyal ve ekonomik açıdan ortak talepleri bulunan, bütün üyelerinin aynı düzeyde hak sahibi olduğu gönüllülerin bir araya gelmesiyle oluşan, demokratik kontrol mekanizmalarına sahip olan özerk teşkilatlardır (ICA, 2024). Ankara Büyükşehir Belediyesi bünyesinde gerçekleştirilen “Kadın Kooperatifleri Çalıştayı”nda, kadın kooperatiflerinin sorunları, çözümlerin neler olabileceği ve kooperatiflerin büyükşehir belediyesinden beklentileri değerlendirilmiştir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi; kadınların ekonomik olarak kalkınması ve kendi ayakları üzerine durabilmesi, iş istihdamında daha yüksek oranlara ulaşması, yerel düzeyde ekonomiye katkılarının daha fazla olması amacıyla kadın kooperatiflerini desteklemektedir (İ.B.B., 2024). Adana Büyükşehir Belediyesi; kadın kooperatifleri tarafından üretilen ele emeği ürünleri satabilmeleri amacıyla kadın emeği pazarları açarak, kadınların ekonomik, sosyal ve toplumsal açılardan kalkınmasını teşvik etmektedir (A.B.B., 2021).

Büyükşehir belediyeleri; yerel düzeyde kadınların her alanda daha aktif ve katılımcı olabilmelerini sağlayabilmek amacıyla kadın kooperatifleri üzerinden kadınlara, çeşitli teşvik ve desteklemelerde bulunmaktadır. Bu tür projelerin amacı yerelden başlayarak ulusal seviyede özellikle kırsal alanlarda yaşayan kadınların, kendi ayakları üzerinde durabilen, ekonomik ve toplumsal özgürlüğe sahip, özgüvenli birer birey haline gelmelerini sağlayabilmektir. Araştırmamızla, Mersin Büyükşehir Belediyesinin kadın kooperatiflerine sağlamış olduğu teşvik ve destekler çerçevesinde, büyükşehir belediyelerinin kadın kooperatiflerine olan etkisinin değerlendirilmesi bakımından literatüre zemin oluşturabileceği düşünülmektedir.

3. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı; Büyükşehir belediyelerinin kadın kooperatifleri üzerinden yapmış olduğu çeşitli projelerin, tabandan başlayarak tavana kadar uzanabilecek etkisinin olup olmadığını değerlendirebilmektir. Toplum içerisinde dezavantajlı gruplar arasında bulunan kadınların, özellikle de tarımsal üretim sürecinde ve aile işlerinde ücretsiz olarak çalışan, önemli kararlarda görmezden gelinen kırsal bölgelerde yaşayan kadınların, her alanda desteklenerek ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları toplumsal kalkınma açısından çok büyük öneme sahiptir. Araştırma konumuz olan Mersin Büyükşehir Belediyesinin, çeşitli destekler vermiş olduğu kadın kooperatifi yönetici ve üyeleriyle görüşme yapılarak, büyükşehir belediyelerinin kadın kooperatiflerinin varlığının devamlılığını sağlamak, kadınların gelir elde ederek ekonomik hayatta yer edinebilmelerine destek olmak ve kadın iş gücünün istihdam içerisindeki oranını artırabilmek açısından ortaya çıkan sonuçları irdeleyerek, bu konuya ilişkin literatüre katkı sunabilmektir.

4. Araştırmanın Örneklemi

Araştırmanın örneklemi; Mersin Büyükşehir Belediyesinin kooperatifçiliği geliştirebilmek ve kooperatiflerin sürekliliklerini sağlamak amacıyla, çeşitli desteklemelerde ve teşviklerde bulunduğu kadın kooperatiflerinin başkan, başkan yardımcısı ve üyelerinden oluşmaktadır. Mersin Büyükşehir Belediyesinin sorumluluk sahası içerisinde bulunan bölgelerde, ekonomik değeri yüksek tarımsal ürünlerin üretimi ve ticareti yoğun biçimde yapılmaktadır. Tarımsal ürünlerden elde edilen çeşitli ürünler, kadın kooperatifleri aracılığıyla doğrudan ve uygun fiyatla tüketicilerle buluşmaktadır. Mersin özelinde, kadın girişimcilerin kurduğu ve üyesi olduğu kooperatiflerin sayısı günden güne artmaktadır. Bahse konu kooperatiflerin bazılarını doğrudan bazılarını ise dolaylı olarak, Mersin Büyükşehir Belediyesi destek ve teşvik vermektedir. Çalışma kapsamında; Mersin Büyükşehir Belediyesinden destek ve teşvik alan kooperatiflerin, üyeleriyle yapılacak görüşme ve elde edilen verilerin değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Mersin Büyükşehir Belediyesinden destek ve teşvik alan kooperatiflerin listesi, Tablo 1.'de gösterilmiştir.

Tablo 1.

Mersin Büyükşehir Belediyesinden Destek ve Teşvik Alan Kooperatifler

İSMİ	TÜRÜ	BULUNDUĞU YER	KURULUŞ
S.S. Hayat Ağacı Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Koop.	Kooperatif	MERSİN	2014
S.S. Mezitli Üretici Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Koop.	Kooperatif	MERSİN	2019
S.S. Akdeniz Renkli Eller Kadın Üretim İşletme Koop.	Kooperatif	MERSİN	2019

S.S. Mersin Kadın Girişim Üretim ve İşletme Koop.	Kooperatif	MERSİN	2019
S.S. Zümra Kadın Girişimi Üretim ve İşl. Koop.	Kooperatif	MERSİN	2020
S.S. Mut Kadın Girişimi Ürt. ve İşletme Koop.	Kooperatif	MUT	2020
S.S. Miss Dolap Kadın Üretim Pazarlama Girişim Koop	Kooperatif	MERSİN	2021
S.S. Anamur Kadın Girişimi Ürt ve İşletme Koop	Kooperatif	ANAMUR	2022
S.S. Akdeniz Yeşeren Hayatlar Kadın Girişimi Ürt ve İşl Koop	Kooperatif	MERSİN	2022
S.S. Zahide Hanım Kadın Girişimi Ürt. ve İşl. Koop	Kooperatif	MERSİN	2022

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

5. Metodoloji

Büyükşehir belediyelerinin; kadın kooperatiflerine, kadın girişimcilere yönelik yapmış olduğu teşviklerin etkisini inceleyen bu çalışma, nitel araştırma paradigmasına uygun durum çalışması desenine göre hazırlanmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinde katılımcı durumundaki bireylerin, sorulara yapmış oldukları yorumlara ve anlamlara bakılmaktadır (Merriam, 2013). Çalışmada, verilerin elde edilmesinde betimsel analiz kullanılmıştır. Fazlaca talep edilen bu yöntem, sosyal bilimlerde oldukça kullanılan bir metottur. Bu yöntem, metin kodlamalarla belli ilke prosedürler çerçevesinde kategoriler oluşturularak elde edilen verilerin sistematik bir şekilde sunulmasıdır (Büyüköztürk, vd., 2010). Diğer araştırma yöntemlerinde olduğu gibi durum çalışması; verilerin analizi başlıklar ve alt kategorilerin sistematik bir şekilde tablosal veya grafiksel olarak görselleşmesidir (Şimşek ve Yıldırım, 2008).

Kadın kooperatiflerinin başkanları, başkan yardımcıları ve üyeleriyle araştırma konusuyla ilgili düşüncelerini öğrenmeyi amaçlayan bu çalışma da, nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme sorularından verilerin elde edilmesi ve çalışmanın durum deseni ekseninde şekillenmesi uygun görülmüştür. Araştırmacı tarafından görüşmeler yüzyüze ve gönüllülük esasına göre, etik kuralları çerçevesinde yapılmıştır. Görüşme formları kooperatif başkan, başkan yardımcısı ve üyelerine doldurtulmuş ve ortaya çıkan sonuçlar irdelenerek çeşitli verilere ulaşılmış, elde edilen verilerin ışığında birtakım analizler yapılmıştır.

Araştırmanın katılımcıları; S.S. Mezitli Üretici Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Koop., S.S. Akdeniz Renkli Eller Kadın Üretim İşletme Koop., S.S. Mersin Kadın Girişim Üretim ve İşletme Koop., S.S. Zümra Kadın Girişimi Üretim ve İşl. Koop., S.S. Miss Dolap Kadın Üretim Pazarlama Girişim Koop., S.S. Anamur Kadın Girişimi Ürt ve İşletme Koop., S.S. Akdeniz Yeşeren Hayatlar Kadın Girişimi Ürt ve İşl Koop. başkan, başkan yardımcısı ve üyeleriyle 01.08.2024 ve 30.08.2024 tarihleri arasında görüşme yapılmıştır. Katılımcıların belirlenmesinde, kolay ulaşılabilir durum örnekleme yöntemi (Zikmund, 1997: 428 akt., 2007. s. 394) kullanılmıştır. Örnekleme yönteminin tespit edilmesindeki kolaylığın nedeni; kooperatif başkanlarına araştırmaya başlanmadan önce telefon açılarak, çalışmanın amacının ve nasıl yapılacağı anlatılarak onayları alınmış, yüz yüze görüşme yapmak isteyenlerin yanlarına gidilmiş, mail yolu ile görüşme formunu doldurmak isteyenlere de mail atılmıştır.

Araştırma verilerinin toplanmasında ilk aşamada; “Büyükşehir Belediyelerinin Kadın Kooperatiflerine Yönelik Destekleme Faaliyetleri; Mersin Büyükşehir Belediyesi ve Kadın Kooperatifleri Örneği” makalesine uygun olarak, “Kooperatifçilik, Türkiye’de Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifçiliği” başlıkları oluşturulmuş, ikinci olarak; araştırma konusunda uzman, konuyu iyi bilen profesör ve uzmanlara sunulmak üzere, araştırma konusuyla ilgili olarak 25 soru oluşturulmuştur. Üçüncü aşamada; hazırlanan sorular 7 uzman ve profesörün değerlendirmesine sunulmuştur. Dördüncü olarak; uzmanların görüşleri doğrultusunda sorular yeniden gözden geçirilmiş, en son aşamada soru sayısı 6’ya indirilerek daha kapsamlı hale getirilmiştir. Bütün bu çalışmalar sonrasında, verilerin toplanmasını sağlayacak sorulara en son şekli verilmiştir. Soruların basılı olduğu görüşme formları, yüz yüze görüşmeyi kabul eden kooperatif başkan ve üyelerine elden verilmiş, mail yoluyla isteyenlere ise mail olarak ulaştırılmıştır.

Araştırmacı; bahse konu kadın kooperatifleri başkan, başkan yardımcısı ve üyeleriyle müsait olan ve aramalara cevap verenlerle telefon yoluyla iletişime geçilerek, araştırmanın konusu, araştırma yapılmasının nedenini ve amacı yaklaşık 2 dakika süren telefon görüşmesinde anlatılmıştır. Yüz yüze görüşmeyi kabul eden kooperatif başkan ve üyeleriyle, ortalama 15-25 dakika arasında süren bilgilendirme konuşması yapılmıştır. Gönüllü olur formunu katılımcılara imzalamaları için uzatıldığında,

imzalamaya gerek olmadığını belirtmişlerdir. Konuşmalardan sonra görüşme formunu dolduran katılımcılardan formlar, doğrudan alınarak muhafaza edilmiştir. Yüz yüze görüşmeyi kabul etmeyen katılımcıların vermiş oldukları mail adreslerine görüşme formları dijital olarak gönderilmiş, yaklaşık olarak 2 ile 4 hafta arasında katılımcılar tarafından doldurulan formlar araştırmacının mail adresine gönderilmiştir. Bu yolla, araştırmanın verilerinin toplanması aşaması başarıyla sonlandırılmıştır.

Çalışma konusu; sosyal bilimlerde kullanılan betimsel analiz yöntemiyle, belli kodlamalar yapılarak ve kategoriler oluşturularak kısaca özetlenmiştir (Büyüköztürk, vd., 2010). Bu kapsamda, yüz yüze görüşme yapılan katılımcılardan basılı olan formlar doğrudan alınmış, mail yoluyla gönderilen formlar da Microsoft Word biçiminde çıktı şekline getirilmiştir. Toplanan bütün formlara katılımcıları temsil edecek kodlamalar verilmiştir. Yapılan kategori çalışmasına göre katılımcıların görüşlerine uygun kategori başlıkları oluşturulmuş, ortaya çıkan sonuçlar rapor haline getirilmiştir. Raporlar doğrultusunda katılımcılara K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-6 ve K-7 kodları verilmiş ve katılımcıların araştırma konusuyla ilgili düşüncelerini oluşturulan kategoriler alt başlıkları altında irdelenmiş ve en kapsamlı şekilde sunulmuştur.

6. Bulgular

Tablo 2.

Beyan Tablosu

Büyükşehir belediyelerin kadın kooperatiflerine, kadın girişimcilere yönelik yapmış olduğu teşviklerin etkisini incelemeye yönelik görüşmelerde elde edilen beyanlar			
Sıra	Görüşme Konusu	Değerlendirme	Beyan
1	Sürdürülebilirlik	Araştırma verilerinden yapılan betimsel analizine göre, Mersin Büyükşehir Belediyesinin kooperatifinize vermiş olduğu destekleri yeterli buluyor musunuz ve bu desteklerin kooperatifinizin devamlılığı açısından faydalı olduğunu düşünüyor musunuz? şeklindeki soruya katılımcılardan çoğunluğu; büyükşehir belediyesinin kadın kooperatiflerine vermiş olduğu desteklerin üretimin sürekliliğini sağladığını, imkanlarını artırdığını, üretim alanlarında olumlu etki yarattığını, ihtiyaçlara göre verildiğini ve desteklerin devamlılığının, kooperatiflerin ayakta kalabilmesi için önemli olduğunu belirtmekle birlikte, bir katılımcı destekleri yeterli bulmadığını belirtmiştir. Katılımcıların ilk soruyla ilgili olarak verdiği cevaplar;	“İhtiyacımız olan destekleri Büyükşehir Belediyemizden ihtiyaç mukabilinde alıyoruz” (K-1), “Yeterli olmasada iyi niyetli bir adım” (K-2), “Evet, imkanlarımızı artırdığını düşünüyorum” (K-3), “Evet, bu desteklerin üretim alanlarımızda bizlere olumlu etki sağladığını görmekteyiz” (K-4), “Evet, bu destekler sürdürülebilirlik açısından faydalı” (K-5), “Verilecek olan desteklerin kooperatifimizin sürdürülebilirliği için önemli olduğunu düşünüyorum” (K-6), “Evet, belediyemiz bize ve diğer kooperatiflere destek veriyor. Desteklerin devamlılığı kooperatiflerin ayakta durabilmesi için çok önem arz etmektedir” (K-7) şeklinde olmuştur.

2	İstihdam Artışı	Araştırma verilerinden yapılan betimsel analizine göre, Mersin Büyükşehir Belediyesinin kooperatifinize vermiş olduğu desteklemeler sayesinde, bulunduğunuz bölgede kadın istihdamının arttığını düşünüyor musunuz? şeklindeki soruya katılımcılardan bazıları; büyükşehir tarafında yapılan desteklemelerin üretim ve pazarlama süreçlerinde çok sayıda kadın istihdamı sağlandığını ve artırdığını, kadın girişimcileri teşvik ettiğini, kadın işgücünün artarak devamlılığının sağlandığını belirtirken, iki katılımcı desteklerin büyük bir değişim yaratmadığını ve kısmen katkıda bulunduğunu belirtmişlerdir. Katılımcıların ikinci soruyla ilgili olarak verdiği cevaplar;	“Evet, dezavantajlı kadınlarımıza verdikleri destekler çok kıymetlidir, gerek lojistik gerekse de üretim ve pazarlama konusunda. Belediyemizin destekleri ile kadınlarımızın motivasyonu ve iş yapma konusunda her geçen gün üretici kadınlarımızın sayısı artmaktadır” (K-1), “O derece büyük bir değişim olmuyor maalesef” (K-2), “Evet, kadın işgücü artıyor ve devamlılığını sağlıyor” (K-3), “Evet, kendi üretim alanlarımızda, özellikle meyve toplama ve hasat zamanı kadın istihdamı sağlamaktayız” (K-4), “Evet” (K-5), “İlçe belediyemizin vermiş olduğu lojistik ve direk yapılan desteklerin kısmen kadın istihdamına katkıda bulunduğunu düşünüyorum” (K-6), “Evet düşünüyorum. İhtiyaç sahibi kadınlara büyük destek vermektedir” (K-7) şeklinde olmuştur.
3	Destekleme	Araştırma verilerinden yapılan betimsel analizine göre, Mersin Büyükşehir Belediyesinin kooperatifinize vermiş olduğu desteklemeler sayesinde, küçük çapta üretim yapan atölyelerin ve şahısların maddi olarak korunduğunu düşünüyor musunuz? şeklindeki soruya katılımcıların tamamı, büyükşehir belediyesi tarafından yapılan desteklemelerin olumlu olduğunu ve üretim yapan atölyelerin korunduğunu belirtmişlerdir. Katılımcıların üçüncü soruyla ilgili olarak verdiği cevaplar;	“Belediyemiz her konuda destekçimizdir” (K-1), “Korunması yönünde iyi bir adım olduğunu düşünüyoruz” (K-2), “Atölyemiz yok, çiftçiyiz yalnız küçük çapta üretim yapan kooperatiflere olumlu katkı sağlıyor” (K-3), “Evet, atölyelerimiz yok ama çiftçi üyelerimizin üretim sürekliliği açısından faydalandığını görmekteyiz” (K-4), “Tarımsal üretim yapan bir kooperatifiz. Destekler çeşitliliğimize katkı sunuyor” (K-5), “Mersin Büyükşehir Belediyesinin genel anlamda üretim yapan atölyeler ve şahıslar için maddi olarak korunduğunu düşünüyorum” (K-6), “Evet düşünüyorum” (K-7) şeklinde olmuştur.

4	Ürün Çeşitliliğinin Korunması	Araştırma verilerinden yapılan betimsel analizine göre, Mersin Büyükşehir Belediyesinin kooperatifinize vermiş olduğu desteklemeler sayesinde, bölgeye özgü tarımsal ürünlerin ve üretimi yapılan diğer ürünlerin korunduğunu düşünüyor musunuz? şeklindeki soruya katılımcılardan çoğunluğu; büyükşehir belediyesi tarafında yapılan desteklemelerin bölgeye özgü ürünlerin çeşitliliğini koruduğunu ve desteklediğini belirtirken, bir katılımcı tarımsal ürün üretmediği belirtmiştir. Katılımcıların dördüncü soruyla ilgili olarak verdiği cevaplar;	“Evet, ata tohumlarını koruma altına alıp çiftçilerimize dağıtmaları ve bölgede yetişen ürünleri yetiştirmek için ekipman ve lojistik destekleri takdire şayandır” (K-1), “ Tarımsal ürün üretmiyoruz” (K-2), “ Evet, fidan ve tohum anlamında çeşitlilik sağlamak ve bölgeye özgü flora korunmakta” (K-3), “Evet, fidan ve tohum desteğiyle bölgemize özgü ürünlerin kalıcılığı sürmekte” (K-4), “ Evet, bölgeye has çeşitlerimizin devamı sağlanmakta” (K-5), “ Büyükşehir belediyeleri ve ilçe belediyelerinin bölgeye özgü yapılmış ve bundan sonra yapılacak olan desteklerin artması durumunda, tarımsal ürünlerin korunacağını ve teşvik edileceğini düşünüyorum” (K-6), “Kooperatifimiz tarımla ilgilenmemekle beraber, tarımla ilgilenen kooperatifler için önem taşımaktadır” (K-7) şeklinde olmuştur.
5	Katkı	Araştırma verilerinden yapılan betimsel analizine göre, Mersin Büyükşehir Belediyesinin kooperatifinize vermiş olduğu desteklemelerin, bölgenizin ekonomik ve sosyal olarak kalkınması yönünde olumlu bir etki yarattığını düşünüyor musunuz? şeklindeki soruya katılımcıların tamamı; büyükşehir tarafında yapılan desteklemelerin olumlu yönde katkısının olduğunu ve istihdamı artırdığını belirtmişlerdir. Katılımcıların beşinci soruyla ilgili olarak verdiği cevaplar;	“Elbette, hem bölge ekonomisine hemde kadınlarımıza ve tüm üreticilerimize, katma değer sağlamaktadır” (K-1), “ Evet” (K-2), “ Evet, biz de aldığımız destekleri istihdam alanına yöneltip, budamadan hasata dek, bu katkıya sürdürülebilirlik kazandırıyoruz” (K-3), “ Evet, bu desteklerin sayesinde bizler de üretim alanlarımız da insanlara istihdam sağlamak ve toplumsal olarak işbirliğine sevk etmekteyiz” (K-4), “ Evet, tanınırılık açısından da katkı sağlıyor” (K-5), “ Büyükşehir ve ilçe belediyelerinin yapacakları ekonomik ve sosyal katkının kooperatifler ve kadın üreticiler için olumlu etki yaratacağını düşünüyorum” (K-6), “ Evet düşünüyorum. Çünkü yerelde kooperatifler çalışmak zorunda. Belediyemizin desteğiyle ayakta duruyoruz” (K-7) şeklinde olmuştur.

6	İş İmkanı	Araştırma verilerinden yapılan betimsel analizine göre, Mersin Büyükşehir Belediyesinin kooperatifinize vermiş olduğu desteklemeler sayesinde, bölgenizde yoksulluğun ve işsizliğin azaldığını düşünüyor musunuz? şeklindeki soruya katılımcılardan çoğunluğu; büyükşehir tarafında yapılan desteklemelerin sayesinde yoksulluğun ve işsizliğin gözle görülür biçimde, kısmen de olsa azaldığını ve olumlu etkisi olduğunu, kadınlara yönelik olarak sürekli iş imkanı yarattığını belirtirken, bir katılımcı büyükşehir belediyesinden destek alamadığını belirtmiştir. Katılımcıların altıncı soruyla ilgili olarak verdiği cevaplar;	“Bizim kooperatifimize ve diğer kooperatif ve üreticilerimizin her türlü eksikliklerini sağlamaları, bölgemizdeki üreticilerin daha başarılı olmalarına ciddi katkı sağlamaktadır. Yoksulluğun ve işsizliğin azalması gözle görülür bir duruma gelmiştir” (K-1), “ O çapta bir destek alamıyoruz belediyeden” (K-2), “ Evet, işgücü artışı sağlanıyor” (K-3), “ Evet, kendi ekonomik faaliyet alanlarımızda , büyükşehir belediyesinin destekleriyle insanlara, hasat sonrası dahil iş imkanı sağlamaktayız” (K-4), “ Evet, tarımsal üretim alanlarında istihdamı sürdürüyor ve bir nebze de olsa katkı sağlıyor” (K-5), “ Kooperatifimize büyükşehir ve ilçe belediyelerinin vereceği destek sayesinde yoksulluğun ve işsizliğin kısmen azalacağını ve olumlu bir etki yaratacağının düşünüyorum” (K-6), “Belediyenin verdiği destekle eğitim verdiğimiz kadınlara istihdam sağlamakta ve büyük önem arz etmekte. Meslek edindirme kursları gibi eğitimler sayesinde iş imkanı bulan kadınların yoksulluk ve işsizlik sınırını düşürmektedir” (K-7) şeklinde olmuştur.
---	-----------	--	--

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırma katılımcılarının görüşme sorularına vermiş oldukları cevaplar, betimsel analizine göre kategorize edilmiş ve altı kategoride, bulgular tablo 6’da toplanmıştır. Birinci kategori “Sürdürülebilirlik”, ikincisi “İstihdam artışı”, üçüncüsü “Destekleme”, dördüncüsü “Ürün çeşitliliğinin korunması”, beşincisi “Katkı”, altıncısı “İş imkanı” şeklindedir. Araştırma verileri doğrultusunda betimsel analizine göre oluşturulan kategoriler ve kodlar, bu kısımda değerlendirilmiştir. Kategoriler ve kodlara göre katılımcıların düşünceleri olduğu gibi raporlanmıştır. Oluşturulan kategoriler, kodlar ve katılımcıların görüşleri aşağıda sıralanmıştır. Ayrıca görüşme yapılan kooperatif başkan, başkan yardımcısı ve üyelerinin, mevcut görevlerinde 2 ile 5 yıl arasında değişen sürelerde bulundukları görülmüştür. Aşağıda kadın kooperatif başkanları, başkan yardımcıları ve üyeleriyle görüşmeler neticesinde elde edilen beyanlar bazı değerlendirmeler ışığında sunulmuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmamızın konusu olan Mersin Büyükşehir Belediyesinin; kadın kooperatiflerine yönelik yapmış olduğu destekleme ve teşvik faaliyetleri çok önemli ve kıymetlidir. Yapılan görüşmeler neticesinde ilgili kooperatif başkan, başkan yardımcısı ve üyeleri büyükşehir belediyesinin çalışmalarını genel olarak olumlu, kooperatiflerin varlığını destekleyici ve teşvik edici, kooperatiflerin üretmeye ve istihdam yaratmaya devam edebilmesi açısından çok önemli olduğunu, büyükşehir belediyesinin her türden desteğinin kooperatifler için avantaj sağladığını düşünmektedir.

Birinci soru kapsamında yapılan içerik analizine göre oluşturulan, “sürdürülebilirlik” kategorisinde; Mersin Büyükşehir Belediyesi destekleme faaliyetlerinin, kooperatiflerin mevcudiyeti ve tarımsal üretiminin sürdürülebilirliği bakımından olumlu olduğunu ve bu destekleme faaliyetlerin süreklilik arz etmesi gerektiği yönünde genel bir görüş ortaya çıkmaktadır. Kadınların kooperatifler aracılığıyla ekonomik ve sosyal yönden kalkındırılması, özellikle de kırsal bölgelerde ücretsiz işçi olarak her alanda çalışan kadınlara yatacağı istihdam özelden genele yayılabilecek ve domino etkisi yapabilecek sonuçları ortaya çıkarabilecektir.

Kadın kooperatiflerinin büyük çoğunluğu, belediyelerden aldıkları çeşitli desteklemelerle faaliyetlerini sürdürebilmektedir. Aksi taktirde kadın kooperatiflerin sürdürülebilirlik potansiyeli aşağı seviyelere düşmektedir. Farklı projelerle kurulan kooperatifler açısından bakıldığında da durum aynıdır. Proje süresince destekleme faaliyetlerinin devam etmesi, projelerin sonlandırılması sonucunda kooperatif desteklerin kesilmesi kooperatiflerin ekonomik darboğaza girmelerine ve üye aidatlarıyla faaliyetlerini yürütememelerine sebep olmaktadır (Şahankaya ve Dedeoğlu, 2023, s. 44).

Tarımsal kooperatiflerin sürdürülebilirliğini etkileyen belli başlı sorunlar bulunmaktadır. Genellikle kooperatif üyelerinin eğitim seviyeleri düşüktür. Bu durum, kooperatiflerin birlikte hareket etmelerini, kendi kültürlerini oluşturmalarını, yeterli düzeyde ar-ge faaliyetleri ve kaliteli üretim yapmalarını engelleyebilmektedir.

Kooperatif yöneticilerinin profesyonel ve nitelikli olmamasının ortaya çıkardığı başka bir sorun ise; kooperatiflerin karar verme ve uygulama aşamalarında hantallığın ortaya çıkması ve kooperatif üyelerinin birlikte hareket etme duygusunun oluşmamasıdır. Bunun yanında ekonomik desteklerle faaliyetlerini yürüten kooperatiflerin, küresel ölçekte finansman yaratabilecek yatırımları çekememesi, girişimcilik konusunda yeterli etkiyi ortaya koyamamaları ve bunun sonucunda sürdürülebilirlikleri tehlikeye atmalarıdır (Kara, Yücel ve Dinçer, 2016, s. 58-59).

İkinci soru kapsamında yapılan içerik analizine göre oluşturulan, “İstihdam artışı” kategorisinde; özellikle kırsal bölgelerde kurulmuş olan kadın kooperatiflerinin, el emeği ürünleri üretip satmaları, çeşitli meyve ve sebze üretmeleri ve topladıkları meyve ve zebzeleri işlemeleri ciddi anlamda istihdama ve buna bağlı gelir elde edilmesine vesile olduğu değerlendirilmektedir. Küçük çaplı bütçelerle kurularak, büyükşehir belediyeleri ve merkezi hükümet tarafından desteklenen birçok kadın kooperatifi, özellikle kırsal bölgelerde dar gelirli kadınların ekonomik umudu haline gelmiştir.

Türkiye’deki kadın kooperatifleri, kadınların ekonomik olarak güçlenmesi ve iş hayatına atılması açısından önem taşımaktadır. Kadın kooperatifleri, bütün zorluklara rağmen faaliyetlerini devam ettirmekte ve kalıcı olmaya çalışmaktadır. Kadın Kooperatiflerinin sayıları hızla artış göstermekle birlikte, bazılarının ekonomik sorunlar nedeniyle dernekleşme yolunu seçerek faaliyetlerine bu şekilde devam etmeleri, ülkemiz açısından kooperatifin ve kooperatifçiliğin tam olarak anlaşılmadığını ve kapsamlı yürütülemediğini göstermektedir (Şahankaya, Dedeoğlu ve Kurtuluş, 2023, s. 1198).

Kooperatif şemsiyesi altında toplanan kadınların iş hayatına atılmaları, ekonomik gelir elde etmeleri ve toplumsal hayatta görünür hale gelerek aktif olmaları, ülkemiz açısından kadınların sosyal ve kültürel alanlarda varlık göstererek ilerlemesine vesile olmaktadır. Kadınların sosyal, ekonomik ve toplumsal olarak güçlenmesinde önemli bir yeri olan kooperatiflerin desteklenmesi, yaşadıkları sorunların merkezi hükümet ve belediyeler tarafından çözülme kavuşturulması ve kooperatiflerin doğru adımlar atabilmeleri için alanında uzman danışmanlar tarafından yönlendirilmesi önem arz etmektedir (Kırat ve Bahşi, 2022, s. 110).

Üçüncü soru kapsamında yapılan içerik analizine göre oluşturulan, “Destekleme” kategorisinde; kısıtlı maddi kaynakları olan kooperatiflerin üretimlerinin devamlılığı ve ekonomik olarak ayakta kalabilmeleri için, her kurumdan yapılacak destekleme faaliyetlerinin çok büyük öneme sahip olduğu görülmüştür. Mersin Büyükşehir Belediyesinin, üretim konusunda kadın kooperatiflerine yönelik yapmış olduğu bazı ekipman desteklemelerin, maliyeti düşürmesi açısından ciddi bir kazanım sağlamaktadır. Kadın kooperatiflerinin özellikle kuruluş aşamasında sermayelerinin çoğunluğunu tüketmeleri nedeniyle, üretim sürecinin devamlılığını sağlayabilecek her türlü destek, kooperatif üyelerini üretim yönünde daha fazla motive edici olmaktadır.

Kadın kooperatiflerinin ekonomik olarak sürekli desteklenmeye ihtiyaç duyması ve gelirlerinin dönemsel ve düzensiz olması, ortaklar arasındaki dayanışmaya ve birliktelik bağına zarar verebilmektedir. Bu nedenle kadın kooperatiflerine mensup üyelerin üyelik motivasyonları ve kooperatife karşı ilgileri azalabilmektedir. Demokratik olarak kurulan ve işleyen kadın kooperatifleri, yeterli finansmanı sağlayamaması sonucunda varlıklarını devam ettirmekte zorlandıkları görülmektedir (Şahankaya ve Dedeoğlu, 2023, s. 44).

Günden güne artış gösteren ve kadınlara istihdam yaratan kadın kooperatifleri, yapısal ve yönetsel bakımdan farklı sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Kooperatiflerin kuruluş aşamasında yönetici olarak belirlenen üyenin, hızlı karar alabilme ve uygulayabilme gibi yetilerinin bulunması kooperatifin devamlılığı açısından çok büyük önem arz etmektedir. Ayrıca kadın kooperatiflerinin yürütmüş oldukları faaliyet alanlarıyla ilgili olarak, merkezi hükümet ve yerel yönetimler tarafından çeşitli danışmanlık hizmetleri verilmesi, kooperatif yönetimlerinin başarılı olmasını ve kadın kooperatiflerinin devamlılığını sağlayabilmesini olumlu etkilemektedir (Uysal, 2023, s. 24-25).

Dördüncü soru kapsamında yapılan içerik analizine göre oluşturulan, “Ürün Çeşitliliğinin Korunması” kategorisinde; küresel olarak gıda kıtlığının belirdiği günümüzde, yerel düzeyde üretilen ürünlerin tohumlarının korunması ve üretiminin devam ettirilmesi, ulusal düzeyde hayati öneme taşıdığı değerlendirilmektedir.

Modern tarım teknolojisinin gelişmesiyle birlikte, küresel ölçekte geleneksel tarım üretimi yöntemleri terk edilmeye başlanmakta ve gıda çeşitliliğinin korunabilmesi için adımlar atılmaktadır. Türkiye tarımına önemli destekleri bulunan tarım kooperatifleri sosyal, siyasal ve ekonomik olarak ülkemize çok ciddi katkılar sunmaktadır. Bütün bu sebeplerden dolayı kadın kooperatiflerinin desteklenmesi ve korunması gerekli önemli kuruluşlardır (Alkan, 2016, s. 128).

Beşinci soru kapsamında yapılan içerik analizine göre oluşturulan, “Katkı” kategorisinde; kadın kooperatiflerinin en büyük özelliklerinden birisi, dayanışmanın en fazla olduğu teşkilatlar olmasıdır. Bu özelliğinden dolayı birçok zorluğun üstesinden gelen kadınlar, el birliğiyle kalkmaktadır. Merkezi hükümet ve yerel yönetimlerin kadın kooperatiflerine yönelik vereceği her türlü katkının, ekonomik ve sosyal yönden zayıf olan kadın kooperatiflerinin sürekliliğini korunmasına, kooperatif üyelerinin toplumsal ve kurumsal olarak bağlılığının daha güçlü hale gelmesine katkı sunacağı değerlendirilmektedir.

Ülkemiz açısından sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilebilmesinde; tarımsal üretim yapan illerin sanayi işletmelerine entegre edilebilmesinin ve tarımsal üretim yapan kooperatiflerin desteklenmesinin büyük rol oynayacağı değerlendirilmektedir (Tulgar, 2021, s. 119).

Bölgesel veya yerel olarak ekonomiye katkı sunan ve istihdam yaratan kooperatiflerin, ulusal ekonomiye ve kalkınmaya doğrudan etki etmesi beklenemez. Serbest piyasa şartlarına uygun olarak gelir getirici ve rekabet edici bir kooperatif yapısı ortaya çıkarabilmek için kooperatiflerin yeni projelerin üretmesi, uzun vadeli stratejiler belirlemesi ve ekonomik kalkınmaya yönelik adımlar atması gerekmektedir. Kooperatiflerin ve yerel yönetimlerin ekonomik olarak kalkınmasını sağlayan bu adımlar, ulusal kalkınma açısından küçük bir oranı temsil etmektedir (Örki, 2016, s. 20).

Altıncı soru kapsamında yapılan içerik analizine göre oluşturulan, “İş İmkânı” kategorisinde; kadınların sosyal, ekonomik ve toplumsal bakımdan toplumun dezavantajlı kesimlerinden birisi olması nedeniyle, her alanda desteklenmelerinin önemli olduğu görülmektedir. Özellikle kırsal alanlarda yaşayan kadınlar, kentlerde yaşayan hem cinslerinden daha fazla dezavantajlı durumda olabilmekte ve eşitsizliği oldukça güçlü bir biçimde hissetmektedirler. Kadın kooperatifleri, yoksulluğun azaltılması ve istihdamın artırılması bakımından kritik öneme sahiptirler. Kadın kooperatiflerinin desteklenip geliştirilmesi, toplumsal kalkınma açısından ivme yaratacak özellikleri bünyesinde barındırmaktadır.

Ülkemizdeki kadın kooperatiflerinin büyük çoğunluğu, kadınlara iş imkanı yaratmakta, ekonomik gelir elde etmelerini sağlamak ve üretilen ürünlerin çeşitliliğini artırmaktadır. Merkezi hükümet, yerel yönetimler ve STK’lar yoksullukla mücadele edebilmek ve kooperatife üye kadınların yeteneklerinin geliştirilebilmesi amacıyla farklı alanlarda danışmanlık hizmetleri ve eğitimler vermektedirler. Bahse konu eğitimler ve danışmanlık hizmetleri, kadın kooperatiflerinin bulunduğu bölgeler ve ürettikleri ürünlerle örtüşen bir model olması gerekmektedir (Köse ve Akbulut, 2023, s. 131).

Sosyal ve ekonomik olarak toplumların kalkınmasında, kadınların iş gücüne katılmasının ve ekonomik gelir elde edebilmesinin çok büyük önemi bulunmaktadır. Ülkeler açısından bakıldığında kadınların birçok iş sahasında yer alması; ulusal olarak ekonomik kalkınmayı, ailelerin ekonomik seviyelerinin yükselmesini, kadın cinsiyetlerinin ortadan kalkmasını, farklı bakış açıların ve deneyimlerin ekonomiye kazandırılmasını, güçlü aile yapılarının oluşmasını, toplumun tamamını etkileyebilecek modern ve refah seviyesinin yakalanmasını sağlayacağı ön görülmektedir (Kılıçtekin, 2023, s. 8).

Kadınların eğitilmiş olmaları ve ekonomik olarak kendi bağımsızlıklarını kazanmaları kendi ayakları üzerine durabilen ve sosyal olarak güçlü bireyler olmalarını sağlamaktadır. Bu durum toplumların gelişmesi ve kalkınması açısından çok önemlidir. Küresel olarak dezavantajlı gruplar arasında gösterilen kadınların, kanunlar önünde erkeklerle eşit haklara sahip olmalarına rağmen sosyal ve ekonomik yaşantıda bunun bir türlü gerçekleşmediği görülmektedir. Bu eşitsizlikler, ülkeler arasında farklılık gösterse de özellikle ülkemizde kırsal bölgelerde yaşayan kadınların ev işlerinde ve aile işlerinde daha fazla hissedilmektedir. Bu işlerin tamamında kadınların ücretsiz işçi gibi çalışması büyük bir sosyal eşitsizliği ve adaletsizliğin göstergesidir. Yaptıkları bütün işlere rağmen kırsal bölge kadınlarının, evin reisi olan erkek karşısında çok fazla ekonomik ve sosyal hakkı bulunmamaktadır. Kentlerde ve özellikle kırsal bölgelerde kurulan kadın kooperatifleri, bütün bu olumsuzlukların giderilmesinde, eşitlik ilkesinin benimsenmesinde ve emeğin karşılığının alınmasında kritik bir önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, kadın kooperatiflerine yönelik büyükşehir belediyelerin vereceği desteklerin; kırsal bölgelerde tarımsal üretimin sürekliliğinin artmasına, yöresel el işçiliklerinin tanıtılmasına, ev ekonomisinin kalkınmasına, toplumsal eşitliğin sağlanmasına, refah seviyesinin artmasına, kadınların toplumsal ve ekonomik hayata kazandırılmasına ve kadınların psikolojik olarak kendilerini daha iyi hissetmelerine yardımcı olacağı sonucudur. Bu sayede ekonomik anlamda güçlenen kadınlar, sosyal ve toplumsal hayata daha erken adapte olacaktır. Mersin özelinde ve belli sayıda kadın kooperatif başkanı, başkan yardımcısı ve üyeleriyle toplamda 7 kişiyle yapılan bu görüşme bulguları, ülke genelini kapsayacak yeterli örnekleme sahip olmaması bakımından bu çalışma tam anlamıyla bir yorumlamaya açık değildir. Ancak çalışmanın, önümüzdeki süreçte kadın kooperatiflerine yönelik yapılacak araştırmalara ve literatüre veri kazandırılması açısından önemli bir veri kaynağı olduğu

düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aaker, D.A., Kumar, V. & Day, G.S., (2007). *Marketing Research*, 9. Edition, John Wiley & Sons, Danvers.
- Aktaş, C. (2007). *Türkiye’de kooperatifçilik eğitiminin gelişimi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Alkan, Y. (2016). *Tarım Kooperatiflerinin İstihdam Üzerindeki Etkileri*, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı 4, Güz.
- Aydın, Z. (2016). *Çağdaş tarım sorunu ve yeni köylülük*. ODTÜ Gelişme Dergisi, 43(4), 43-63.
- Boratav, K. (2011). *Küçük köylülüğe sermaye kapanı*, <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/kucukkoyluluge-sermayekapani-45008> (16.08.2024).
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2010). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (7. Baskı). Ankara: Pegem.
- Candan, E., & Özalp, G. S. (2013). *Tarımda kadın emeği*. Tarım Ekonomisi Dergisi, 19(1), 93-101.
- Demircan Yıldırım, P. (2020). *Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Rolü: Ahatlı Kadın Kooperatifi Örneği*. Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (11), 159-170.
- Emiroğlu, M. (2013). *Kooperatifçilik & Kadın Kooperatifleri*. Erişim Tarihi 09.08.2024
- Ferguson, H., & Kepe, T. (2011). *Tarımsal kooperatifler ve kadınların sosyal güçlendirilmesi: Ugandalı bir vaka çalışması*. Uygulamada Gelişim, 21(3), s. 421-429.
- Güliden Karakuş, G. (2022). *Kadın Kooperatifçiliği Ve Türkiye’de Kadın Kooperatifleri’ne Genel Bakış*, Ekonomi, Finans, İşletme Ve Pazarlama Alanında Akademik Çalışmalar – I, Artikel Akademi.
- [Iakovidou, O.](https://ageconsearch.umn.edu/record/60881/?v=pdf) (2002). *Yunanistan'daki Kadın Tarım Turizm Kooperatifleri: Başarılı bir şekilde işleyişleri için temel unsurlar*, <https://ageconsearch.umn.edu/record/60881/?v=pdf> (20.08.2024).
- International Cooperative Alliance (ICA): *Uluslararası Kooperatifler Çalışma Raporu. Uluslararası Kooperatifler Birliği*, <https://ica.coop/en/cooperatives/what-is-a-cooperative>, Erişim Tarihi 05.08.2024.
- İBB Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığı. (2024). *İBB Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığı kadın yoksulluğu ile mücadelede kadın kooperatiflerinin yanında*, (2024), [Erişim tarihi: 17.08.2024](https://sosyalhizmetler.ibb.gov.tr/dosyalar/kadin_kooperatifleri_destegi.pdf) https://sosyalhizmetler.ibb.gov.tr/dosyalar/kadin_kooperatifleri_destegi.pdf
- T.C.Ticaret Bakanlığı. (2024). *Kooperatif Veri Bülteni*. <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/data/670cc06f13b876dc68d93013/Kooperatif%20%20B%C3%BClteni%20Eyl%C3%BCl%2011.10.2024.pdf> Erişim Tarihi:25.12.2024
- Ankara Büyükşehir Belediyesi (2019). *Kadın Kooperatiflerinin Güçlendirilmesi. Yerel Eşitlik Eylem Planı*, <https://www.ankara.bel.tr/kadin-calismalari/calismalarimiz/kadin-kooperatifleri>. Erişim Tarihi:(21.08.2024).
- Adana Büyükşehir Belediyesi.(2021). *Kadın Ürettikçe Güçlü*. <https://www.adana.bel.tr/tr/haber/kadin-urettikce-guclu> Erişim Tarihi: (19.08.2024).
- Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü. (2000). *Kırsal alan kadınının istihdama katılımı. Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayını*.
- Kara, M., Yücel, R. ve Dinçer, P. K. (2016). *Sürdürülebilir Kalkınmaya Tarım Kooperatiflerinin Etkileri Ve Ortaklarının Beklentileri: Bolu Ve Düzce İllerinde Bir Uygulama*, Aibü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016, Cilt:16, Yıl:16, Sayı: 4, s. 16: 47-61.
- Kılıçarslan, M. (2013). *Nakliye Kooperatiflerinin Üyeleri Üzerinde Meydana Getirdiği Kooperatif Etkisi (Yozgat Kamyoncular Kooperatifinde Bir Uygulama)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Kılıçtekin, S. (2023). *Marka Kadın Girişimciliği ve Kadın İstihdamı Destekleri*, Doğu Marmara Kalkınma Ajansı Kalkınma Bülteni, Temmuz-Aralık 2023, Sayı: 71.
- Kırat, İ. ve Bahşi, N. (2022). *Kadınların İstihdama Katılımında Kooperatiflerin Rolü*, International Korkut Ata Scientific Researches Conference, June 28-30 2022.
- Köse, K. E. ve Akbulut, D. (2023). *Kadın Kooperatiflerinde Yeni Ürün Geliştirme Süreci Ve Tasarımcının Rolü: Karabük Üreten Eller*

Kooperatifi Örneği, Sanat&Tasarım Dergisi, 13 (1), s. 119-133.

- Kulak, E. (2011). Tarımsal üretim süreçlerindeki değişimin kırsal alanda kadın istihdamına etkileri. 1980 sonrası gelişmeler [Uzmanlık Tezi]. T.C. Başbakanlık. <https://www.aile.gov.tr/media/2531/esrakulak.pdf>
- Kutay, T. (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. Politik Ekonomik Kuram, 6(1), s. 119-150.
- Kutlar, İ., Turhanoğulları, Z., & Kızılay, H. (2013). Kırsal Alanda Kadınların İşgücüne Ve Kararlara Katılımını Etkileyen Sosyo Ekonomik Faktörlerin Belirlenmesi: Burdur İli Örneği. Akdeniz University Journal of the Faculty of Agriculture, 26(1), s. 27-32.
- Malhotra, N. K. (2004). *Marketing Research an Applied Orientation*, 4. Edition, Pearson Prentice Hall, New Jersey.
- Merriam, S. B. (2013). Araştırmanın desenlenmesi ve örneklem seçimi (Çev. S. Turan ve D. Yılmaz), S. Turan (Çev. Ed.), Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber, Ankara, Nobel. s. 55-82.
- Örki, A. (2016). Ekonomik Kalkınmada Kooperatiflerin Öneminin Örneklerle Değerlendirilmesi, Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, Sayı 3(2).
- Özbilger, H. İ. (2022), Sosyal Kooperatifçilik Ve Kalkınma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Özcan Elçi, D. (2024). Kadın Kooperatiflerine Betimsel Bir Yaklaşım: Şırnak Kadın Eli Üretim ve İşletme Kooperatifi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 12, Sayı 1, s. 226-245.
- Özcan, O. (2007), Türkiye'de Kooperatifçiliğin Tarihi Gelişimi Ve Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçiliği, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Şahankaya, A. A. ve Dedeoğlu, S. (2023). Türkiye'de Kadın Kooperatiflerinin Kadınların Güçlenmesine Etkisi, fe dergi, 15(2), s. 8-49.
- Şahankaya, A., A., Dedeoğlu, S. ve Kurtuluş, G. (2023). Türkiye'de Kadın Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadın Güçlenmesi ve İstihdam Yaratma Potansiyeli. Çalışma Ve Toplum, 2(77), s. 1174-1208.
- Şahin, Ç. (2018). Türkiye Tarımında Kooperatifçilik Alternatifini Yeniden Düşünmek. Politik Ekonomik Kuram, 2(2), s. 59-76.
- Şahin, K., & Terin, M. (2009). Van ilinin sosyo-ekonomik özellikleri farklı iki köyündeki kadınların tarımsal faaliyetlere katılımı ve tarımsal yayıma ilişkin görüşleri. Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 22(1), s. 39-49.
- Şengün, H. (2019). Kırsal kalkınma ve kadın kooperatiflerinin önemi: Artvin kadın girişimciler turizm geliştirme kooperatifi. Kırsal Kalkınma ve Kooperatifçilik. Ankara Üniversitesi, s. 573-588.
- Tarar, M. A., Arshad, M. I., Akhtar, N., Akhter, N., Akram, M. B., Munir, A., Akhtar, S., Batool, Z., Siddique, S., Khan, Y. N., Mahsud, N. K., Salik, M. H., Ali, M., & Iqbal, M. A. (2017). Tarımsal üretimin gerekliliği hakkında sosyolojik bir çalışma Tehsil Dera'daki kırsal kadınlar için uzatma hizmetleri. Gazi Han-Pakistan, Transylvanian Review, 25(18), s. 4728-4735.
- Taşdoğan, B., & Ağdemir, Z. (2019). Kapitalizm, Devlet ve Köylü: Gaziantep Köylerinde Ampirik Bir Çalışma. Politik Ekonomik Kuram, 3(2), s. 289-337.
- Ticaret Bakanlığı (2021). Türkiyede Kooperatifçilik Faaliyetleri Raporu, <https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/bilgi-bankasi/kooperatifler-hakinda/turkiyede-kooperatifcilik> (19.08.2024)
- Trivedi, J., Priyan, P. K. & Bhinde, V. (2011). The role of dairy cooperatives in women empowerment. *IUP Journal of Agricultural Economics*, 8(1), s. 41.
- Tulgar, D. (2021). Sürdürülebilir Kalkınma Perspektifinde Sanayiye Entegre Olmuş Tarım Satış Kooperatiflerinin Ekonomik Kalkınmaya Etkileri, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO). (2024). Uluslararası Okuryazarlık Raporu.
- Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA). (2024). Cooperative identity, values & principles. <https://ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity> (19.08.2024).
- United Nations(U.N.). (2023). Cooperatives In Social Development Report. Report of the Sceratary General .78-187.
- Uysal, Ş. K. (2023). Kadın Kooperatiflerinin Başarısında Yönetmelik Yetkinliğin Etkileri: Karşılaştırmalı Örnek Olay, Analizi Parion Akademik Bakış Dergisi (Pabd), Cilt/Volume 2, Sayı/No Ek/Additional, s. 14-27 .
- Yenilenmiş Bir Toplumsal Sözleşmeye Doğru Uluslararası Çalışma Konferansı 112. Oturum, 2024, 13.

file:///C:/Users/255632/Downloads/ILC112-I(B)-[CABINET-240423-001]-Web-TR.pdf (21.08.2024).

Yıldırım, Ali ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.

Yılmaz, E., Özdemir, G., Oraman, Y., Unakıtan, G., & Konyalı, S. (2019). *Tarımsal üretimde kadınların karar alma süreçlerine katılımı ve kooperatiflerden beklentileri*. *Journal of Tekirdag Agricultural Faculty*, 16(1), s. 71-81.

Zikmund, W. G. (1997). *Business Research Methods*, 5. Edition, The Dryden Press, Orlando.

Neşet Günal Resimlerinde Figür Deformasyonları ve Hastalıklı Bedenler¹

Figure Deformations and Diseased Bodies in Neşet Günal's Paintings

Halit YABALAK

Assoc. Prof., Van Yuzuncu Yıl University, Faculty of Fine Arts, Van, Türkiye
Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-5723-8373 halityabalak@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Yabalak, H. (2025). Figure Deformations and Diseased Bodies in Neşet Günal's Paintings. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 51-74.

Yabalak, H. (2025). Neşet Günal Resimlerinde Figür Deformasyonları ve Hastalıklı Bedenler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 51-74.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 15 November, 2025 / 15 Kasım 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 22 April, 2025 / 22 Nisan 2025

Published/Yayın Tarihi: 27 June, 2025 / 27 Haziran, 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 51-74

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Halit YABALAK).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

¹ Bu çalışma SYD-2022-10213 kodlu proje kapsamında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi BAP (Bilimsel Araştırma Projeleri) tarafından desteklenmiştir.

Öz

Anadolu insanını tuvaline aktaran Neşet Günal, figür yorumları ile çağdaş Türk resim sanatında önemli bir yere sahiptir. Günal'ın resimlerinde yer alan figürlerin zorlu yaşam şartları, ifade ve fiziksel olarak dikkat çekmektedir. Figürlerin deforme olmuş ve hastalıklı tasvirleri, sanatçının anlatımcı gücünün yansımasıdır. Çalışmanın ilk bölümünde Günal'ın sanat yaşamını şekillendiren Anadolu insanının, resimlere yansıma biçimi ele alınmış ve sanatçının sanat anlayışı ve Türk resmindeki yerine değinilmiştir. Daha sonra sanatçının resimlerinde figüratif deformasyonları ve hastalıkları ele alış biçimi açıklanmaya çalışılmıştır. Sanatçı tarafından yorumlanarak estetik biçimlere dönüştürülen figürler ile ortaya çıkan kompozisyonlar derinlemesine irdelenmiştir. Belgesel model ile şekillenen araştırmada, ulusal ve uluslararası yazılı ve görsel kaynaklar incelenerek literatür taraması gerçekleştirilmiş böylece kuramsal altyapı oluşturulmuştur. Resimler, farklı sanat eleştirisi yöntemlerinin bir arada kullanılması doğrultusunda analiz edilmiştir. Yapılan çalışma sonucunda, Neşet Günal'ın resimlerinin birçok çalışmaya konu olmasına rağmen bu resimlerdeki figür deformasyonlarının ve hastalıkların ele alınmamış olduğu belirlenmiş, bu doğrultuda çözümler yapılmıştır. Resimleri üzerinde yapılan değerlendirmeler sonucunda sanatçının, Anadolu insanının zorlu yaşam koşullarını betimlerken yalnızca abartılı uzuvlar kullanmadığı, yaşamsal koşulların yarattığı vücut deformasyonlarına ve hastalıklı bedenlere de yer verdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Neşet Günal, Sanat, Resim, Deformasyon, Hastalıklı Bedenler.

Abstract

Neşet Günal, who captures the essence of Anatolian people on his canvas, holds an important position in contemporary Turkish painting with his figure interpretations. In Günal's paintings, the figures' challenging living conditions draw attention both expressively and physically. The deformed and diseased representations of these figures reflect the artist's narrative power. The first section of the study examines how the Anatolian people's influence shapes Günal's artistic life and the reflection of this influence in his paintings, emphasizing his artistic understanding and position in Turkish art. Subsequently, the artist's approach to figurative deformities and illnesses in his paintings is attempted to be explained. The compositions emerging from the figures transformed into aesthetic forms through the artist's interpretation are explored in depth. The research, structured as a documentary model, involved a literature review through the examination of national and international written and visual sources, thereby establishing a theoretical foundation. The artworks were analyzed through the application of various art criticism methods. As a result of the study, it was determined that despite Neşet Günal's works being the subject of many studies, the figurative deformities and illnesses in these paintings have not been adequately addressed, and analyses were made accordingly. Evaluations of the artworks revealed that the artist, while depicting the difficult living conditions of the Anatolian people, does not solely utilize exaggerated limbs; he also incorporates bodily deformities and diseased bodies created by life's harsh circumstances.

Keywords

Neşet Günal, Art, Painting, Deformation, Diseased Bodies.

Giriş

Sanat, toplumsal gerçekliği yansıtmanın yanı sıra bireysel ve kolektif travmaları ifade etme aracı olarak da işlev görmektedir. Bu bağlamda, figür deformasyonları ve hastalıklı bedenlerin sanatsal temsilleri, yalnızca estetik bir tercih değil, aynı zamanda sosyal ve tarihsel bağlamların derinlemesine incelenmesine olanak sağlayan bir araştırma alanıdır. Neşet Günel'in eserleri, bu perspektiften bakıldığında, Anadolu insanının yaşadığı zorlu koşulları, fiziksel ve ruhsal çöküşleri, deformasyonlar ve hastalıklar üzerinden görselleştirmesiyle öne çıkmaktadır.

Günel'in resimlerinde yer alan figürler, yalnızca anatomik bozuklukların birer temsili olarak değil, aynı zamanda dönemin sosyo-ekonomik ve sağlık koşullarının yarattığı yıkımların birer belgeseli olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanatçının çalışmalarında işlenen hastalıklar ve çeşitli fiziksel deformasyonlar, izleyiciyi sarsıcı bir gerçeklikle yüzleştiren, bu durumların altında yatan toplumsal yapı sosyoekonomik şartlara dikkat çekmektedir.

Çalışma, Neşet Günel'in eserlerindeki figür deformasyonları ve hastalıklı beden temsilleri, sanat tarihi, tıp ve sosyoloji disiplinlerinin kesişiminde ele almayı amaçlamaktadır. Günel'in figürlerinin anatomik ve sembolik özelliklerini analiz ederek, sanatçının bu tercihlerinin ardında yatan nedenleri ve bu tercihlerin izleyici üzerindeki etkilerini incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, batılı sanat geleneklerinde deforme figürlerin genellikle "öteki" olarak konumlandırılmasına karşın, Günel'in eserlerinde bu figürlerin nasıl merkeze alındığı ve toplumsal bir sahiplenme örneği olarak sunulduğu da tartışılmıştır.

Bu araştırma, literatürde henüz yeterince incelenmemiş olan bu konuyu derinlemesine irdeleyerek, Günel'in sanatının yalnızca biçimsel değil, aynı zamanda sosyal ve insani boyutlarını da ortaya koymayı hedeflemektedir. Sanatçının eserlerinde yer alan deformasyonların ve hastalıklı bedenlerin, dönemin Anadolu'sunda yaşanan yoksulluk, sağlıksız yaşam koşulları ve tedaviye erişimdeki zorluklar gibi gerçekliklerle nasıl bağlantılı olduğu, bu çalışmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır.

Nitel araştırma yöntemi ile gerçekleştirilen çalışmada; döküman analizi tekniği kullanılmıştır. Literatür taraması ile Neşet Günel'in sanatı üzerine mevcut araştırmalar incelenmiş ve sanatçının üslup özellikleri, tematik eğilimleri ve eleştirel söylemleri hakkında bilgi toplanmıştır. Daha sonra amaçsal örneklem yöntemi ile Neşet Günel'in seçilmiş 15 eserleri biçim ve içerik açısından detaylı bir analizden geçirilmiştir. Bu analiz sanatçının kompozisyon ve figürlerin dinamik yapılarını kapsamaktadır. Eserlerdeki figürlerinin kuramsal bağlamda yorumlanmasıyla, sanatçının biçimsel hastalık ve deformasyonu nasıl ele aldığını ortaya koymayı amaçlamıştır.

Neşet Günel, Hayatı ve Sanat Anlayışı

1923 yılında Nevşehir'de dünyaya gelen Neşet Günel figüratif Türk resim sanatının önemli temsilcilerinden biridir. Sanatçı 1946 yılında Devlet Güzel Sanatlar Akademisini birincilikle bitirdikten sonra 1948 yılında devlet bursu ile Paris'e giderek burada sanat eğitimi almıştır. 1954 yılında yurda geri dönen sanatçı, Güzel Sanatlar Akademisinde görev yapmaya başlamıştır. 1983 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Resim Bölümünden profesör olarak emekliliğe ayrılmış ve sanatsal çalışmalarına kişisel atölyesinde devam etmiştir. Akademi ve sanat alanında birçok başarıya imza atan sanatçı 2002 yılında geçirdiği kalp krizi nedeniyle İstanbul'da vefat etmiştir (Ataman ve Yabalak, 2021, s. 1).

Çağdaş Türk resim sanatında figür anlayışı ile dikkat çeken ve Anadolu'nun kırsal hayatını resmeden sanatçı, çocukluğunun geçtiği toprakların insanlarını güçlü desenleri ile tuvale aktarmıştır. Sanatçı resim anlayışı ile ilgili;

1960'lardan sonraki resimlerime geriye düşme risklerini de omuzlayarak 'anlatım'ı baş ilke edindim. Yaşam çabalarını, tasalarını, acılarını, yoksulluklarını yaşadığım 'toprak insanları'nın gerçeğinde kendi gerçeğimi yeniden buldum. Önce içinden geldiğim toplumsal ve doğal ortamdan ayrı düşemezdim. Bu ortamın kişiliğimde oluşturduğu 'duyarlılık' çevremle ilişkide hareket noktası oldu. Ve gene, içinden geldiğim toplumsal ortamın yaşantısını biçimlendiren sınıfsal sorunların etkisi altında olmam doğaldı. Ben bu ortamın ürünü olarak toprak adamlarının yaşamı ve psikolojisini biçimlendirmek çabası içindeydim (Aktaran Giray, 2010) ifadesini kullanmıştır.

Resimlerinin merkezini oluşturan Anadolu insanının kırsal yaşamda yaşadığı tüm zorlukları her yaştan insan figürü üzerinden anlatan sanatçının, özellikle figürlerin zorlu çalışma şartları nedeniyle el parmaklarında meydana gelen deformasyon ve form bozukluklarını titizlikle ele alması dikkat çekicidir. Sanatçının bilinçli bir eyleminin yansıması olan ellerdeki deformasyonlar "romatoid artrit" olarak bilinen hastalığa benzerlikleriyle de dikkat çekmektedir. Sanatçının resimlerinde yer alan büyük eller ve ayaklar zorlu yaşam şartlarına direnen Anadolu insanının mücadelesini, hayata karşı olan direncini gösterirken deforme olan bedenlerin ayrıca betimlenmesi, sanatçının bu konudaki duyarlılığını göstermektedir. Akyürek, Günel'in bu tavrını "Sanatçı, toprakla uğraşan emekçi kadının ellerini büyük çizerek deformasyona uğratmıştır. Ellerin büyük çizilmesi emeği ön plana çıkartmaktadır" (2018, s. 458) şeklinde tanımlamaktadır. Günel'in resimlerinde abartılı şekilde büyük çizilen eller ve ayaklar ile

ilgili ortak kabul, sanatçının emeği ön plana çıkarması ve Anadolu halkının sıkıntılarının yansıtılması olmasına rağmen sanatçının resimlerinde sürecin neden olduğu fiziksel tahribatların ele alınmamış olması bir eksiklikler. Özellikle belirli resimlerde vurgulanan deforme olmuş eller sanatçının sembolik anlatımının izlerini taşımaktadır.

Günel'in resimleri üzerine yapılan yorumlar özellikle resimlere konu olan figürlerin sosyolojik yapıları ile ilişkilendirilerek toplumsal gerçekçilik içerisinde değerlendirilmiş, el ve ayakların çıplak ve büyük çizilmesi, emek unsurunun göstergeleri olarak değerlendirilmiştir. Fakat sanatçının bazı çalışmalarında görülen deforme ellerin sadece emek göstergesi olarak ele alınmasının eksik bir tanımlama olduğu sanatçının desenlerinin sağlamlığından anlaşılmaktadır. Günel'in desenleri incelendiğinde anatomik sağlamlıklar çok belirgindir. Resimlerinde ve desenlerinde yer alan el ve ayakların büyük çizilmesi ile ilgili Ergüven, "Günel'in resimlerinde el, emeğin sembolü olmaktan öte, sahnelenmiş parmakların katkısıyla, vücudun çevreyle ilişkisini düzenleyen başroldür daima-küt ve hayatietini yitirmiş tırnaklar ile cinsiyet ayrımının silindiği kaba eller, toprağın insanda filiz veren ucunu anımsatır bize..." (1996, s. 94) şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır. Sanatçının resim tavrı ile örtüşen bu yorumların sayısı oldukça fazla olmasına rağmen sanatçının bilinçli bir tercihi olarak resmedilen deforme biçimler sanatçının ikincil bir anlatımı da ortaya koyduğunu göstermektedir. Bu ikincil anlatımda yer alan deformasyonlar sanatçının çocukluğundan kalma görsel imgeler olabilirken, sanatçının anlatıma yüklediği özel bir anlam olarak da kabul edilebilir.

Uzun ve zorlu işlerde çalışmak zorunda olan Anadolu insanının toprağıyla ayrılmaz bağlarının izlerini, nasırlaşmış, diğer ifadesiyle yapısal bozukluklara uğramış ellerinde görmek mümkündür. Yaşamak için sürekli çalışmak zorunda kalan insanların aşırı zorlama sonucunda parmaklarında yaşanan şekil bozuklukları kalıcı hale gelmiştir. Bunlar, yaşamın ağır izleri olarak ressamın tuvalinde figür betimlemelerinin bir parçası olmuşlardır. Günel'in resimlerinde yer alan figüratif deformasyonların ele alındığı bu çalışmada özellikle sanatsal bir tercih olarak değerlendirilen deformasyonların yer aldığı resim örnekleri seçilmiş ve bu resimler üzerinden değerlendirme yapılmıştır.

Tarihsel Olarak Resim Sanatında Deformasyon ve Neşet Günel Eserlerinin Ortaya Çıkış Atmosferi

Sanatçının görsel dünyasında önemli bir yer tutan ve sanat tarihinin farklı dönemlerinde sanatçıların çalışmalarında yer verdiği figüratif deformasyonların kökenleri incelendiğinde; özellikle hastalık, yaralanma gibi biçimlerin yanında suçlu ve çirkin olanı belirtme amacıyla deformasyonların kullanıldığını görmekteyiz. Figüratif deformasyonun kalıtsal, travma veya sonradan yakalanan bir hastalık sonucunda ortaya çıkması bazı dönemlerde artış göstermiş, bu dönemlerde sanatçılar da bu biçimleri estetize ederek çalışmalarına yansıtmıştır. İlk çağlardan günümüze farklılıklar göstererek insanoğluna eşlik eden hastalıkların resim sanatına yansıyan ilk örnekleri arasında cüzzam ve veba dikkat çekicidir. Özellikle figürde anatomik sekeller meydana getiren cüzzam, sanatçıların resimlerinde anatomik deformasyonlu biçimlerle ortaya çıkmıştır. Hristiyan ikonografisinde İsa'nın cüzzamlı hastalara şifa vermesinin anlatıldığı betimlemelerde, özellikle bedenlerinde ve uzuvlarında ciddi bozulmalar meydana gelmiş figürler yer almıştır. XV. yüzyıl sonlarında Avrupa'da görülmeye başlayan frengi, yol açtığı vücut deformasyonları nedeniyle cüzzama benzerlik gösteren bir hastalık olarak sanatçıların resimlerine konu olmuştur.

Sanatçının eserlerine konu olan bir diğer biçim deformasyonunun kaynağı olan kalıtsal hastalıklar, özellikle cüce betimlemeleri ve anatomik biçim bozuklukları portrelerde görülmektedir. Avrupa sanatının erken dönemlerinde karşılaşılan örnekler incelendiğinde, cücelerin özellikle saray soytarısı veya görevlisi olarak betimlendiğini görülmektedir (Soyşekerci, 2018, s. 933). Sanatta güzel olanın vurgulanması için çirkin olanın kullanılması, betimlemelerde yer alan deforme portre biçimleri, başta rönesans olmak üzere örneğine oldukça fazla rastlanılan bir durum oluşturmuş, bu tutum, modern sanatta çirkinin biçimsel deformasyonunun estetik bir değer ve ifade biçimi olarak kabul edilmesine kadar devam etmiştir. Özellikle doğum anomalileri başta olmak üzere deforme bedenler, sanatçının bilinçli estetik tercihlerine dönüşmüştür.

Estetik tercih olarak deforme anatomilere resimlerinde yer veren çağdaş Türk resim sanatının figüratif temsilcilerinden olan Neşet Günel, resimlerinde yer alan büyük el ve ayaklar ile tanınmıştır. Bu özelliğinin yanısıra resimlerindeki figürlerin hastalıklı biçim bozulmaları da dikkat çekicidir. Sanatçının, resimlerinin dramatik atmosferi figür bedeninde ortaya koyduğu deformasyon ile desteklemiştir. Nitekim bizzat Neşet Günel da resimlerde kullandığı figürlerin yapılarıyla ilgili; "Leger estetiği daha çok transformasyona dayanır, benim gerçekleştirdiğim figürlerde ise deformasyon ön plandadır." (Tanaltay 2003, s. 39) demiştir.

Resimleri incelendiğinde, kırsal yaşamın zorlu şartlarının izlerini taşıyan bitkin, aciz ve hastalıklı bedenlerin, sanatçının güçlü anlatımıyla birleşerek vurgulu görsel elemanlara dönüştüğü görülür. Cumhuriyet'in ilan edildiği yıl doğan sanatçı, Birinci Dünya Savaşı ve ardından başlayan Millî Mücadele sürecinin neden olduğu travmaların, iktisadi sorunların derinden hissedildiği yıllara tanık olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da yoksullukları ve kuraklığı bizzat yaşamış olan Neşet Günel, aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin de şahididir. Zira İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'yi de etkilemiş, ülkede bilhassa buğday başta olmak üzere hububat sıkıntısı yaşanmıştır (Dokuyan, 2013, s. 199). Türkiye, 1960 yılında yaşanan kıtlık ile birlikte yine yoksullukla karşı karşıya kalmıştır. Bu zorlu yılları daha da zor kılan, yağışların olmaması ve haliyle tarımın

yapılamaması olmuştur. Bu da zincirleme biçimde, iyi beslenemeyen köylülerde pek çok hastalığın yaşanmasına yol açmıştır (Gökgez, 2019, s. 435-438). Yaşamı Anadolu'nun köyünde geçen Günel, ülkede yaşanan tüm zorlukların merkezinde yer almış ve ailesi ile birlikte çevresinde sürekli bu zorlu şartlar ile verilen mücadeleye tanıklık yapmıştır. Sanatçının içinde yaşadığı toplumsal olaylara gösterdiği hassasiyet ve görsel hafızasını şekillendiren olayların yansımaları resimlerinde simgesel anlatımlara dönüşmüştür. Toprağın çoraklığı topraktan beslenen insanların yaşamlarını değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Verimli topraklarda yetişen sağlıklı insanların yerini tıpkı toprağın verimsizliği gibi hastalanmış ve tükenmiş insanlar almaya başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti için 1960'lı yıllar başta ekonomi olmak üzere tüm alanlarda sıkıntıların yaşandığı dönem olmuştur. Yaşanan yetersizlikler vatandaşların sağlık hizmetlerine oluşmasını da zorlaştırmıştır. Devlet politikası olarak sağlık merkezleri kurulması ve halka sağlık hizmetlerinin yerinde verilmesi amaçlanmış olsa da bu hedefe ulaşamamıştır. Özellikle kırsalda yaşayan insanlarımız temel sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanamamıştır. (Caymak ve Caymak, 2017, s. 49-50). Tamda bu dönemde başta ailesi olmak üzere Anadolu insanının büyük bölümü, Türkiye'nin çetin şartlarını deneyimlemiş, bu şartların şekillendirdiği hayatta kalma mücadelesinde, Günel'in tuvalinde biçimlenerek yeniden hayat bulmuştur.

Günel kompozisyonlarında figürlerin her biri birbirinden bağımsız olmasına rağmen bu figürler aynı hikâyenin içinde bütünün ayrılmaz elemanlarına dönüşür. Sanatçı köyünden hikayeleri yine köyünden insanlar üzerinden anlatma ve bu hikâyede herkese aynı önemi vererek ötekileştirmez. Günel'in bu tavrı Erving Goffman'ın toplumda hasta ve bedensel deformasyonları olanlara toplumun yaklaşımını öngören Damga Kuramı ile zıtlık oluşturmaktadır. Goffman, toplum içerisinde normal kabul edilmeyen insanların normal kabul edilen değerlerle sahip olanların dışlaması ve ötekileştirmesini damgalama olarak ifade eder. Damgalama çeşitli durumlarda ortaya çıkabilir ve bu durumlardan belirleyici olanlarından biri de fiziksel bozukluklar ve bedensel deformasyonlardır (Goffman, 1963, s. 4). Günel, resimlerinde köyde yaşayan kadın, erkek, yaşlı, çocuk, hastaları ve fiziksel deformasyonları olanları herhangi bir nedenden dolayı ötekileştirmemiş, aksine yaşanan durumlar karşısında duygu birliğini ve sahiplenmeyi ön plana çıkararak yaşanan mücadelenin ortak olduğunu vurgulamıştır.

Görsel 1: Duvar Dibi I, 1963, 138x184 cm, *Neşet Günel* 1990, s. 12, 13).

Görsel 2: Duvar Dibi I, 1963, (Neşet Günel, 1996, s. 129).

Neşet Günel'in 1963 tarihli resmi, yerde yatmakta olan bir erkek figürü ile izleyiciye derin bir duygusal ve toplumsal mesele sunmaktadır. Figürün hastalıklı hali, bedeninin yatış pozisyonuna yansırken, sanatçının betimlemelerinde kullandığı unsurlar, Anadolu'nun kırsal kesiminde yaşanan sağlık sorunlarını ve bunun bireyler üzerindeki etkilerini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Günel, figürün tükenmişliğini vurgulamak için göz çukurlarını boş bırakmıştır. Bu tasvir, yalnızca fiziksel bir yorgunluğu değil, aynı zamanda ruhsal bir boşluğu da simgelemektedir. Yapılan betimlemeyle izleyici üzerinde derin bir psikolojik etki bırakırken, tükenmişliğin ve çaresizliğin altı çizilmiştir. Figürün bir elinin başının altında olması ve diğer elindeki anatomik olmayan parmak duruşu, fiziksel tükenişin ve hastalık sürecinin yarattığı deformasyonu gözler önüne sermektedir. Bu deformasyon, yalnızca bedensel bir çöküşü değil, aynı zamanda dönemin ve mekânın yarattığı çaresizliği de temsili olarak duvara asılı hayvan postuyla vurgulamaktadır.

Bitkin bedenin yanında ayakta duran figür ise, yerde yatan arkadaşına müdahale edememenin çaresizliğini ve kaygısını taşımaktadır. Ellerinin bağlı şekilde durması ve düşünceli ifadesiyle, kırsal alanda sağlık hizmetine erişimin zorluklarını ve bu durumun yarattığı toplumsal çaresizliği simgelemektedir.

Anadolu'nun kırsal yaşamında sağlık hizmeti yetersizliklerinin bir sembolü olan bu resim, hayatta kalma mücadelesinin ve çaresizliğin etkili bir anlatısıdır. Günel, bu eserinde yalnızca bireyler üzerindeki fiziksel etkileri değil, aynı zamanda toplumsal sistemlerin eksikliklerini de sorgulayan bir duruş hem bireysel drama hem de ortak bir acı deneyimine dönüşmektedir.

Yağlıboya çalışmanın eskizi olan karakalem desen (Görsel 2), sanatçının tematik yapıyı oluşturma sürecinin basamaklarını yansıtmakta; figürün beden dili, etrafındaki sonsuz boşluk kendi çaresizliğini daha da belirginleştirir. Karakalem çalışmanın yalın ve çarpıcı doğası, hastalığın ve çaresizliğin acımasız gerçekliği üzerine düşünmeye davet eder.

Görsel 3: Çocuklar, 1981, 114cm x 157cm, (Neşet Günel, 1990, s. 26).

Görsel 4: (Görsel 3 Detay)

Görsel 5: Kardeşler, 1981, Neşet Günel Desenler 1941 – 2001, 2001, s. 18).

Neşet Günel'in "Çocuklar" (Görsel 3) adlı çalışması, figür deformasyonlarının ve hastalıklı beden imgelerinin etkileyici bir örneğini sunmaktadır. Eserin merkezi figürü olan çocuk, el parmaklarında bulunan bir eksiklik ile dikkat çekerken, bu detay, sanatçının derin bir anlam katmanı sunma amacı taşıdığını ortaya koymaktadır. Desen çalışmasında, figürün parmakları arasında belirgin bir kesik bulunmamaktadır, ancak yüzük parmağının eksik olarak tasvir edilmesi, izleyiciye güçlü bir mesaj

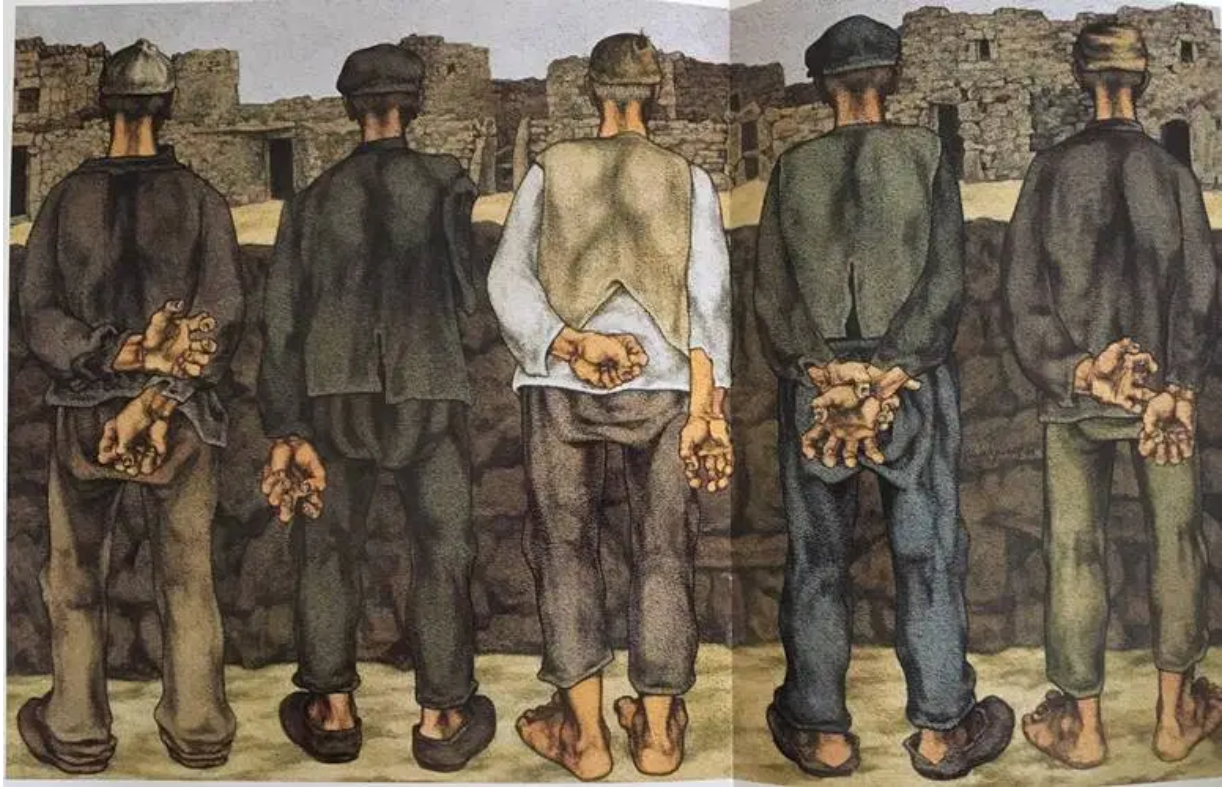
veya simge sunmaktadır.

Günel, figürdeki eksikliği özellikle vurgulayarak, sadece fiziksel bir deformasyonu değil, aynı zamanda çocuk figürünü, herhangi bir travmatik olayın veya yaşanan kayıpların bir temsilcisi olarak öne çıkarır. Diğer çocukların parmak anatomileri ve parmak biçimleri incelendiğinde, herhangi bir deformasyon ve eksiklik bulunmamasına rağmen, ana figürdeki bu yanlış düzlemdeki ifade, izleyicide derin bir rahatsızlık hissi yaratmaktadır.

Sanatçının, diğer çocukların kollarının aşağı doğru sarktığı, ellerinin ise gevşek bir şekilde durduğu kompozisyonunda, ortadaki çocuğun yukarı doğru baş bölgesinde gösterilmiş elinin dikkat çekici biçimde konumlandırılması, izleyicinin gözlerini bu eksikliğe odaklanmaya zorlar. Bu durum, izleyiciye, kayıpların görünürlüğünü ve bu kayıpların bireylerin kimlikleri üzerindeki etkisini sorgulattırır. Günel, figürün elini bu şekilde tanımlayarak, toplumsal normlara ve bireylerin yaşadığı travmatik deneyimlere karşı tavrını ortaya koyar.

Çalışmadaki figürlerin duruşları ve bakışları ile desteklenen bu anlatım, kayıpların ve acıların nasıl içselleştirildiğini ve bireylerin bunu çevreleriyle olan ilişkileri içerisinde nasıl taşımakta olduklarını gözler önüne serer. Diğer çocukların görüntüsü, ortadaki figürün trajedisini daha da belirgin hale getirmek için bir arka plan işlevi görebilirken, bu durum daha geniş bir toplumsal eleştirinin kapısını ardına kadar açar.

Sonuç olarak, Neşet Günel'in "Çocuklar" eseri, figür deformasyonları ve hastalıklı bedenler bağlamında güçsel bir anlatı sunarak izleyiciye derin bir duygusal deneyim yaşatmaktadır. Sanatçının bireylerin yaşadığı içsel çatışmaları ve toplum üzerindeki etkilerini estetik bir dille ifade etmesi, kayıpların ve travmaların toplumsal bilinçle birleşmesini ortaya koyar. Günel'in resimleri, yalnız bireylerin değil, aynı zamanda toplumsal yapının ve insan ilişkilerinin de derin yaralarını açığa çıkarmaktadır.

Görsel 6: Duvar Dibi I, 1963, Tuval/Yağlıboya, 138x184 cm. (Neşet, 1990, s. 23).

Görsel 7: Duvar Dibi IV, 1975, 31cm x 28cm, (Neşet Günel, 1996, s. 139).

Sanatçının Duvar Dibi IV (1975) resmi, el deformasyonlarının en belirgin görüldüğü çalışmalarından biridir. Sanatçı kompozisyonda sırtları dönük duvar önünde harabeye dönmüş köye bakan 5 erkek figürüne yer vermiştir. Öyküyü neredeyse tamamen eller üzerinden anlatan sanatçı, ellere yüklenen güçlü sembolik anlamın resmin genel atmosferine hâkim olmasını sağlamıştır. İlk bakıldığında, ellerin kasılmış ve büyük resmedildiği dikkat çekerken daha detaylı olarak incelendiğinde, parmakların duruşlarının anatomik açıdan normal olmadığı görülmektedir. Hayatta kalma mücadelesi, insanın doğa ile olan yaşam savaşına dönüşmekte ve bu mücadele insanları her koşulda olumsuz etkilemektedir. Bu durumun ilk sonuçları da insan bedeninde kendisini göstermektedir. Soldan ikinci figür (Görsel 6), kolunu kaybetmiş insanın hayat mücadelesinin onda bıraktığı izi ve yaşam mücadelesinin çaresizliği, umudu gibi farklı hisleri izleyicide uyandırması açısından dikkate değerdir. Resimde bir diğer beden kaybı, sağ başta bulunan figürün sol elindedir. El parmakları incelendiğinde, orta parmağının kesik olduğu anlaşılmaktadır. Sanatçının farklı çalışmalarında yer alan figürlerde karşılaşılan uzuvların kesik olma durumu, gündelik köy hayatında yaşanan iş kazalarından kaynaklanabileceği gibi iş kazaları ve yaralanmalar sonrası tedavi eksikliği nedeniyle meydana gelen kangrene yapılan tıbbi bir müdahale sonucunu uyandırmaktadır.

Kangren, yaralanma, yaralanma sonucu kapılan enfeksiyon, kan dolaşımındaki bozukluk, kan damarlarında tıkanıklık, bakteriyel enfeksiyonlar gibi nedenlerle ortaya çıkabilir. Çoğunlukla kol ve bacak gibi yaralanmaya ve enfeksiyonlara daha fazla maruz kalan bölgelerde görülen kangren, ileri safhalarda uzuvların kesilmesi ile sonuçlanan bir hastalıktır (<https://www.medicalpark.com.tr/kangren-nedir-belirtileri-ve-tedavisi-nelerdir/hg-1905>. Erişim tarihi: 24.1.201).

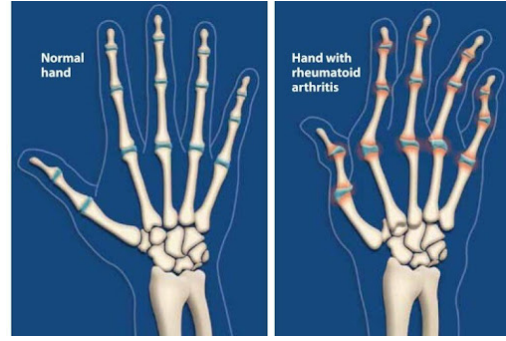
Neşet Günel'in resimlerinin temel imgelerinden olan eller ve onlara yüklenen sembolik anlamlar birçok çalışmaya konu olmuştur. Sanatçı, Anadolu'nun insanın çetin şartlarında ayakta kalmasını ve emeğini bu şekilde kutsamıştır. Eserlerde ellerin, onlara yüklenen anlam nedeniyle abartılı çizildiği hem kendisinin hem de resimleriyle ilgili çalışma yapanların ortak fikridir. Çalışmamıza konu olan resimlerde yer alan eller, sanatçının genel üslup özelliklerini taşımalarının yanında, anormal anatomik yapıları nedeniyle yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır. El parmaklarının biçimleri sanatçının anatomik desen ustalığının yanı sıra bilinçli bir tercih ile resmedilen deformasyonları barındırmaktadır. Çizilen ellerde nasırlaşmış, kasılmış ve normal biçimlerini kaybetmiş parmaklar, resmin merkezine dönüşmüştür. Kırsal yaşamın yıpratıcı şartlarında toprak ile sürekli mücadele eden insanların bedensel deformasyonlarının en belirgin etkileri ellerde ortaya çıkarken, bu ezici durum, sanatçının ifade tarzına yansımıştır. Sanatçının betimlemelerindeki ellerin görünüşü, insan yaşamını olumsuz etkileyen ve fiziksel aktiviteleri sınırlayan romatoid artrit mustarip ellere çok benzemektedir.

Romatoid artrit (RA) etiyolojisi belli olmayan, eklemlerde ilerleyici yıkıma yol açan, sakatlığa neden olabilen, yaşam süresini kısaltan, kronik, inflamatuvar, multisistemik bir hastalıktır. RA'nın hastalık süreci, kas-iskelet ağrısı, halsizlik, eklem katılığı, eklem şişliği, kas zayıflığı, özellikle el ve ayaklarda eklem kırıklıkları ve deformiteler gibi bazı vücut işlevlerinin ve yapılarının yetersizliğine; dolayısıyla fiziksel aktivitelerin sınırlandırılmasına

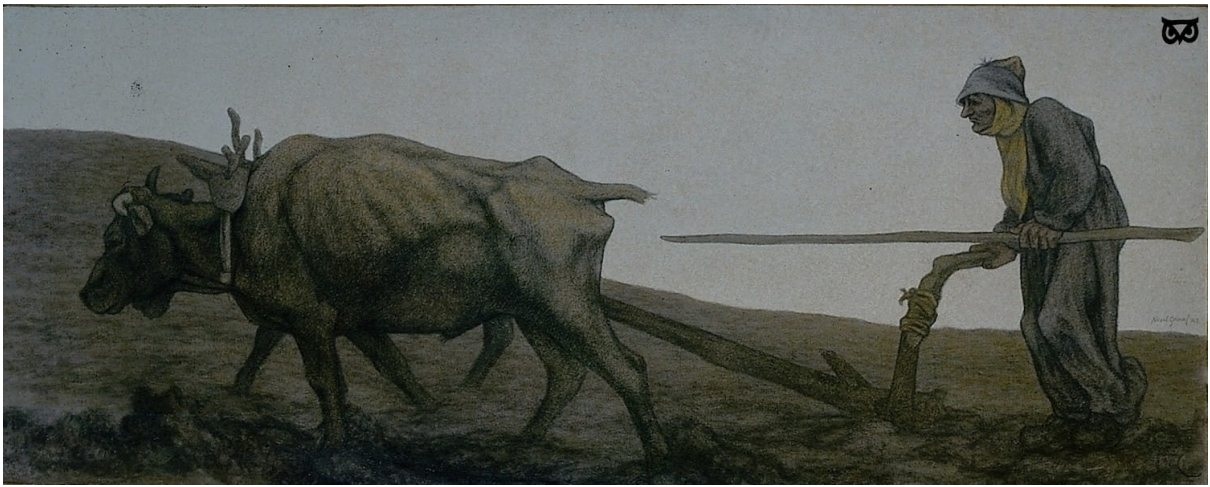
yol açabilir (Kurt ve Özdiilli, 2013, s. 202-203).

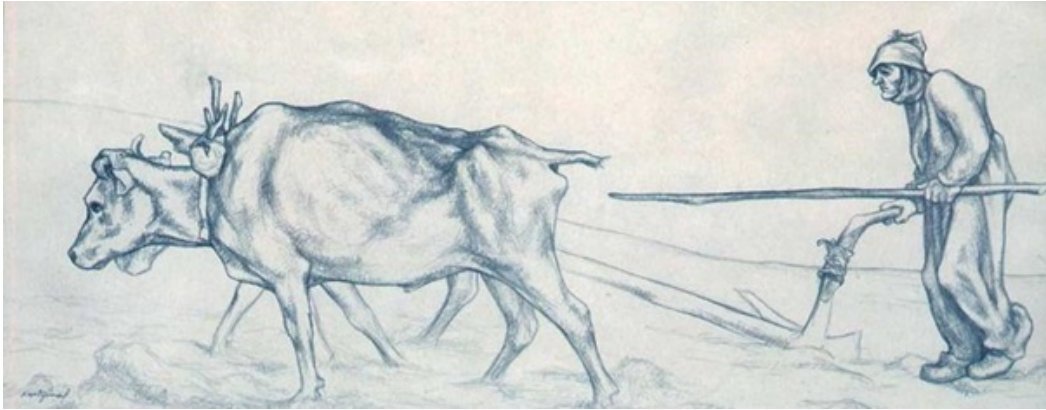
Görsel 8: Romatoid artrit el <https://l24.im/Sb1NuGV>
erişim tarihi: 20.11.2021

Görsel 9: Romatoid artrit kemik yapısı
<http://www.biyofonksiyoneltip.com/2019/11/26/romatoid-artrit/> erişim tarihi: 20.11.2021

Görsel 10: Toprak, 1962, 96cm x 240cm, (Neşet Günel, 1990, s. 18).

Görsel 11: Toprak 7.5cm x 19.5cm (<https://nesetgunal.org/tr/portfolio/on-calismalar-desenler/> Erişim tarihi: 31.10.2024).

Sanatçının resmettiği figürlerde belirgin ortak özellik, bedenlerdeki deformasyonlar ve belirli uzuvların eksik olarak çizilmesidir. Neşet Günel'in "Toprak" (1962) isimli çalışmasında yer alan kuyruğu kesik öküz figürleri, sanatçının yaşanan zorlukları hayvanlar üzerinden de ifade etmek istediğinin bir göstergesidir. Çift süren hayvanlar, adeta kemikleri sayılacak kadar tükenmiş ve hastalıklı bir halde görülmektedir. Burada iki farklı okuma yapılabilir: Öküzün kuyruğunun kesilmiş olması, çevresel zorluklar veya talihsiz yaralanmalar sonucu meydana gelmiş olabilir. Aynı zamanda, sağlık sorunları, hayvanlar üzerinde tedavi eksikliğinden ya da yeterli beslenme imkanlarının olmayışından kaynaklanarak deformasyonlara yol açmış olabilir.

Sanatçının böyle bir figürü tercih etmesi, yaşanan zorlukların nelere mal olduğunu ve insanların yanında hayvanların da benzer çilelerle sınılandığını vurgular bir özellik taşır. Hayvanlar, yaşamlarını sürdürmek için çabalayan insanlarla birlikte aynı sıkıntıları yaşayarak, bu zorluklardan bedensel yaralar alarak paylarını almışlardır. Normalde çift için kullanılacak hayvanların daha güçlü ve heybetli olması beklenirken, bu hayvanlar, tıpkı çift süren kadının bitkinliğini ve zafiyetini andırır

şekilde resmedilmiştir. Öküzler, sahipleriyle paylaştıkları sonsuz bir eriyişe şahit olmakta ve tükenmektedirler.

Sanatçı bu imgeler aracılığıyla, hayvan ve insanın ortak kaderini, özellikle sağlık sorunlarının altında yatan toplumsal ve ekonomik koşulları derinlemesine sorgular. Hem insanlarda hem de hayvanlarda gözlemlenen bu fiziksel eksiklikler ve deformasyonlar, izleyiciye yaşam mücadelesinin ortak acılarını ve bunun neden olduğu tükenmişliği hissettirir.

Görsel 12: Bir Başka Yaşantı, 1970, 250x120 cm, (Neşet Günel, 1990, s. 18).

Neşet Günel'in "Bir Başka Yaşantı" adlı çalışması, hasta bir figürü betimleyen güçlü bir sosyal ve duygusal anlatıya sahiptir. Öküz arabası içinde taşınan hasta figür, tükenmiş bedeni ve dikkat çeken zayıf yapısı ile izleyicinin karşısına çıkar. Figürün göz çukurlarının boşluğu ve zayıflığı, sadece fiziksel bir durumu değil, aynı zamanda Anadolu'nun zorlu koşullarında hastalığın getirdiği çaresizliği de simgeler.

Günel bu çalışmada, sadece hasta figürünün değil, onu taşıyan yakınlarının da derin bir dramını gözler önüne sermektedir. Bu sahne, izleyicinin zihninde unutulmaz bir iz bırakırken, eser boyunca yer alan dramatik unsurlar, yakınlarının çaresizliğini ve yaşadıkları duygusal zorluğu derinlemesine hissettirir. Hasta yakınları, ellerindeki tüm kısıtlı imkânlarla sevdiklerini tedavi ettirme çabası içindedir. Hasta adamı taşımak için kullandıkları öküz arabası, bu insanların ne denli yoksul ve çaresiz olduğunu sembolize eder. Modern tıbbi müdahale yerine, geleneksel yöntemlerle bu süreyi aşmaya çalışan bu figürler, bir yandan yakınlarına umut olmaya çalışırken, diğer yandan içinde bulundukları yetersiz koşullarla boğuşmaktadır.

Arabayı zorla çeken yorgun öküzler, hastanın yaşadığı dramın metaforik bir yansımasıdır. Öküzlerin güçsüz, deri üzerinden fırlayan kemikleri, hastanın taşınma sürecinin ne kadar zor ve yıpratıcı olduğunu açıkça sergiler. Hasta yakınlarının çaresizlikleri, yalnızca ekonomik yoksunlukla sınırlı kalmaz; sevdiklerini kaybetme ihtimalinin korkusu da onların psikolojik dengesini bozmaktadır. Hastalarının yanında olup onu kurtaramamak, derin bir umutsuzluk duygusu içinde bir vicdan yarısı olarak yüzlerine yansımıştır.

Günel'in kompozisyonlarında sıklıkla görülen figür deformasyonları, izleyiciyi kişisel ve toplumsal hikâyelere dair daha derinlemesine düşünmeye yönlendiren böylece izleyici üzerinde derin bir etki yaratır. Arabada uzanmış şekilde yer alan figür, açık arazide yüzünde yaşam belirtisi kalmamış olarak resmedilmiştir. Günel'in gerek desende gerekse eserde gösterdiği hasta figür, yaşanan dramın boyutlarını anatomi üzerindeki eksilmelerle vurgulamakta, bu da izleyiciye derin bir insani empati sunmaktadır. Sanatçı, mekanik ve organik unsurlar arasında kurduğu dengeyle, sadece bu bireyin değil, Anadolu'nun pek çok köyünde yaşanan genel bir sağlık dramını evrensel bir hikâye olarak izleyiciye taşımaktadır.

Neşet Günel'in "Bir Başka Yaşantı" ve ona ait desen, figür deformasyonları ve hastalıklı bedenler bağlamında güçlü bir sosyal yorum sunar ve bireysel insan dramını ustalıkla eleştirir.

Görsel 13: Duvar Dibi II, 1972, 127x218 cm, (Neşet Günel, 1990, s. 14).

Görsel 14: Duvar Dibi II, 1972, 27cm x 41cm, (Neşet Günel Desenler 1941 – 2001, 2001, s. 51).

Neşet Günel'in 1972 tarihli resmi, harabeye dönmüş bir evin duvarının önünde yatmakta olan bir erkek figürü ile elinde bez parçalarıyla bekleyen bir erkek figürünü içermekte ve izleyiciye derin bir duygusal ve toplumsal mesele sunmaktadır. Günel, göz çukurlarını boş bıraktığı figür tasvirinde hem fiziksel çöküntüyü hem de ruhsal bir boşluğu aktarmaktadır. İzleyicide derin psikolojik etki bırakan çalışmada, yaşanan dram ve çaresizlik figürün anatomik yapısına yansımıştır.

Görselde yer alan figür, kayalıkların önünde uzanmış şekilde, yüzünde yaşam belirtisi kalmamış olarak resmedilmiştir. Sağ kolun omuz yapısı ve ceketin anatomik tasarımı, bu bölgede bir kesik olduğu izlenimini verirken, bu durum, figürün maruz kaldığı acı ve kayıpların fiziksel yansımaları olduğuna dair ipuçları sunar. Ayrıca, hastalık ihtimali de göz önünde bulundurulduğunda, bu kol kesiminin yaralanma veya şeker hastalığı gibi kronik durumlar sonucunda meydana gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu tür bir hastalık, zamanla bireyde ciddi değişikliklere ve komplikasyonlara yol açarak, sonuçta

uzuv kaybıyla sonuçlanabilir.

Sol elin göğüs üzerinde konumlanması ve işaret parmağının kesik oluşu, figürün karşı karşıya olduğu acının somut bir göstergesi olarak öne çıkar. Sanatçı, figürün anatomik eksikliklerinin, hastalığını ve çaresizliğini nasıl derinleştirdiğini gözler önüne sermektedir. Hem fiziksel hem de ruhsal çöküş, Günel'in bu eserde ustaca işlediği temalar arasında yer alır ve izleyicide yarattığı bu derin empati, insanların bu tür trajedilerle nasıl başa çıktıklarını sorgulatır.

Görsel 15: Dananın Ölümü, 1962, 99x188 cm, (Neşet Günel, 1990, s. 10).

Neşet Günel'in "Dananın Ölümü" adlı çalışması, derisi yüzülmeye başlanmış bir hayvanın ve onun etrafında bulunan aile figürlerinin dramatik bir sahnesini betimlemektedir. Bu eser, Anadolu'da karşılaşılan ekonomik ve toplumsal zorlukların, hayvanlar ve insanlar üzerindeki etkisini güçlü bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Çalışmaya dair hem ismi hem de tasviriyle dikkat çeken en önemli unsur, dana figürüyle birlikte insan ve hayvan arasındaki kopmaz bağlılığın nasıl trajik bir hale gelebildiğidir. Dana, yetersiz beslenme veya hastalık sonucu ölmüş, dolayısıyla İslami şartlara göre helal sayılamayacağı için eti tüketilemeyecek bir duruma gelmiştir. İslam dinine göre bir hayvanın helal sayılabilmesi için hayvanın ölmeden önce kesilerek kanının akıtılması gerekmektedir. Bu işlem nefes borusu ile yemek borusunun bulunduğu alan üzerinde bulunan damarların kesilmesi ile gerçekleştirilmektedir (Tayar ve Doğan, 2019, s. 68). Ancak bu resimde, dananın beklendiği dışı ölümü, onun sadece derisinin çıkarılması amacını taşımaktadır.

Sanatçı, danayı oldukça cılız bir biçimde tasvir ederken, yaşamış olduğu zorlukları ve beslenme yetersizliklerini izleyiciye derinden hissettirmektedir. Hayvanın büyüklüğü neredeyse bir koyun kadar resmedilmiş, bu da onun maruz kaldığı çetin koşulların sonucunda ne kadar güçsüz hale geldiğini vurgulamıştır. Derinin altındaki kemiklerin üzerini saran ince et tabakasının neredeyse yok denecek kadar az olması, beslenme yetersizliğinin somut bir göstergesidir ve bu, Günel'in hayvanları bile deformasyon yoluyla nasıl anlattığını ortaya koymaktadır.

Ön planda çömelmiş ve çaresizlik içinde sahneye tanıklık eden çocuk figürü, sadece bir izleyici değil, aynı zamanda bu dramatik koşulların nesiller boyunca nasıl aktarıldığını simgelemektedir. Çocuğun hüznü ve bu duruma sessiz tanıklığı, geleceğe dair umutların nasıl erozyona uğradığını yansıtır. Arka planda çocuğuna sarılmış biçimde duran annenin duruşu, ailesinin geçim kaynağının kaybına karşı yaşadığı çaresizliği ve acıyı derinleştirir.

Anadolu insanı için bir hayvan, yaşam mücadelesinde hem bir arkadaş hem de bir besin kaynağıdır. Günel'in bu çalışması, bir hayvanın beklenmedik ölümüyle ailenin hayata tutunma çabasında nasıl derin yaralar açıldığını duygu yüklü bir biçimde ifade eder. Anne ve çocuk arasındaki sessiz hüznün, bu ekonomik ve sosyal gerçekliğe boyun eğmenin verdiği acıyı hissettirir.

Görsel 16: Korkuluk I, 1968, 220cm x 165cm, (Neşet Günel, 1995, s. 62).

Günel'a ait korkuluklar serisi resminde ise bir korkuluğun altında betimlenmiş iki çocuk yer almaktadır. Sırtını korkuluğa yaslamış olan çocuğun çaresiz bakışları, şişkin göbeği ile ilk bakışta zıtlık oluşturuyor gibi durmakta fakat çocuğun karnının şişliği beslenmeden değil de tam tersine PEM (Protein-Enerji Malnütrisyonu) olarak bilinen yetersiz ve kötü beslenmeden kaynaklı hastalığın göstergesi olarak görülmektedir. Hijyen eksikliği, bakteriyel ve parazitik enfeksiyonlar gibi nedenlerle ortaya çıkan PEM, yaşam kalitesinin düştüğü durumlarda özellikle çocuklarda bağışıklık sisteminin çökmesiyle ölümcül olabilmektedir (Usta vd., 2007, s. 51). İssiz, çorak bir yerde korkuluğun dibinde yatan diğer çocuğun durumu, karnı şiş çocuğun fiziksel durumunu pekiştirir vaziyettir. Uzanmış çocuk iyice çukurlaşmış gözlerinde yaşam belirtileri azalmışken çaresiz ellerini havaya doğru kaldırarak adeta kendisine uzanacak yardım ellerini beklemektedir. Çocukların zorlu yaşam şartlarının korkuluk imgesi ile birlikte verilmiş olması, çorak ve verimsiz topraklarda sığınılan son yerin korkuluk olmasıyla daha da dramatikleştirilmektedir. Anadolu'nun birçok yerinde tarlada yer alan mahsullerin zarar görmemesi için kullanılan korkulukların Günel'ın resminde kazandığı anlam başkalaşmış, çaresiz çocukların sığınacağı tek yerin korkuluğun gölgesi olarak resmedilmesi meseleyi daha da dramatikleştirerek verdiği mesajı derinleştirmiştir.

Görsel 17: Kör Hasan'ın Oğlu, 1962, 175x84 cm, (Neşet Günel, 1990, s. 20).

Günel'in 1970 yılında 30. Devlet Sergisi'nde birincilik ödülü kazanan "Kör Hasan'ın Oğlu" (Özsezgin, 2010) eseri, izleyicide derin bir etki bırakacak şekilde tasvir edilmiş bir travmanın hikayesini anlatmaktadır. Eserde, önünde çıplak bir erkek çocuğunun betimlendiği oturmuş bir erkek figürü, toplumsal ve bireysel acıların birleştiği bir temsil olarak karşımıza çıkmaktadır. Figürün ismi, onun körlüğünü ve bu durumun getirdiği zorlukları simgelerken, Günel'in bu konuda derin bir gözlem yeteneğine sahip olduğu hemen anlaşılmaktadır.

Günel'in çalışmasında, sağ gözü yarı kapalı olan figürün, gözünün yapısından anlaşılabileceği üzere doğuştan kör değil, yaşadığı bir travma sonucu bu hale gelmiştir. Sanatçı, gözdeki yarı açık konumu, travmanın getirdiği ruhsal ve fiziksel yaraları ortaya koyarak izleyiciyi derin bir duygusal deneyime sürükler. Göz ve çevresindeki deformasyonlar, travmanın yarattığı izler ve gözün boyutundaki küçülme, resmin çarpıcı bir gerçeklikte sunulmasıyla izleyiciye aktarılmaktadır. Günel, bu durumu özellikle vurgulayarak, bireyin yaşadığı içsel çatışmayı görselleştirir.

Eserin figürlerinin anatomik yapısındaki deformasyon, yalnızca fiziksel bir bozulmayı değil, aynı zamanda insanın içinde bulunduğu zor koşullar ve yaşadığı travmanın duygusal ağırlığını da temsil eder. Gözdeki yaralar ve deformasyon, izleyicide bir rahatsızlık hissi uyandırırken, aynı zamanda bireyin hayata karşı duruşunu simgeler. Hasan'ın duruşundaki teslimiyet ve çaresizlik, izleyicide derin bir empati yaratır; böylece izleyici, sadece fiziksel bir acı değil, insan ruhunun sarsılmaz kaldığı bir boşluk hissini de deneyimlemektedir.

Günel, "Kör Hasan'ın Oğlu" eserinde figür deformasyonlarını kullanarak, hastalıklı bedenlerin toplumsal yargılarla olan etkileşimini de derinlemesine ele alır. Bu eser, sanatçının gerçekçilik ve estetik arasındaki ince dengenin nasıl kurulabileceğini gösterirken, aynı zamanda insan deneyiminin en derin yaralarını da görünür kılmaktadır.

Görsel 18: Mehmet'in Oğlu, 1973, 138cm x 83cm, (Neşet Günal, 1996, s. 158).

Görsel 19: Mehmet'in Oğlu, 1973, 26.5cm x 16cm, (Neşet Günal Desenler 1941, 2001, s. 42).

Neşet Günal'ın "Mehmet'in Oğlu" adlı çalışması, yalnızlık ve dışlanma temalarını işleyen etkileyici bir eserdir. Arka plandaki köy panoramasının önünde, çorak toprak üzerinde yalın ayak olarak resmedilen çocuk, izleyiciye yalnızlığın en çıplak halini sunar. Bu eser, figürün dramatik anlatımıyla anıtsal bir yalnızlık hissini başarıyla ifade ederken, doğa karşısındaki zorluğun ve toplumsal dışlanmanın en güçlü yansımalarından birini sergilemektedir.

Güenal, çocuğun anormal göz yapısını anlamsal merkeze koyarak hem fiziksel hem de duygusal bir yabancılaşmayı vurgular. Çocuğun bedeniyle orantısız büyük kafası, gözlerinin yapısını daha da belirginleştirmiş ve özellikle sağ gözdeki beyaz yapı, izleyicinin ilk dikkatini çeken unsurlar olmuştur. Şaşılık olarak bilinen bu durum, doğumdan gelen etkiler, travmalar veya göz sinir felçleri gibi çeşitli nedenlerle ortaya çıkabilir (<https://www.gozkaymasitedavisi.com/gozde-yukari-kayma/> Erişim tarihi: 28.11.2021). Günümüzde tedavisi cerrahi müdahalelerle mümkün olan bu tür göz rahatsızlıkları hem görsel hem de sosyal yaşantılar üzerinde derin etkiler yaratabilir.

Güenal'ın çocuğun alın kısmındaki yara izi, onun yaşamında geçirdiği travmatik bir olayın hasarlarını işaret eder. Bu tür yara izleri, bireyin deneyimlediği fiziksel ve duygusal zorlukların kalıcı birer temsili haline gelir. Çalışmasında genellikle çoklu figür kompozisyonları tercih eden Güenal, bu kez çocuğu köyden ayrı resmederek, figürün yalnızlığını ve toplumsal uzaklığını güçlendirmiştir. Çocuğun bu yalnız hali, Güenal'ın diğer resimlerinde görülen toplumsal sahiplenme ve kabulün aksine, çocuğun damgalanmış ve izole edilmiş olduğunu ima eder.

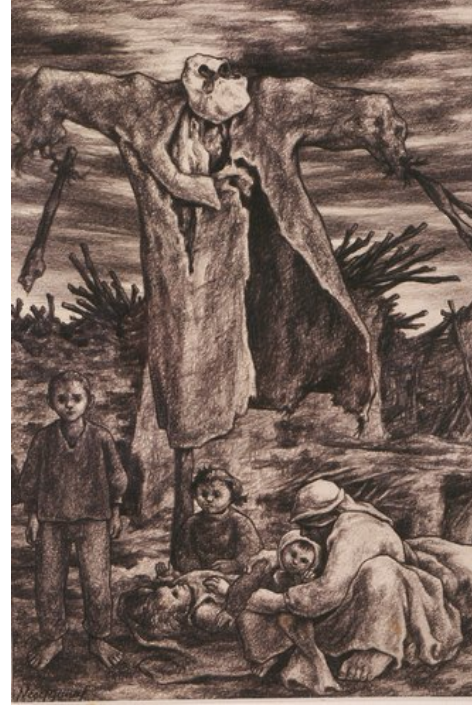
"Mehmet'in Oğlu", Goffman'ın damgalama kuramı bağlamında anlam kazanmaktadır. Bu çerçevede, çocuğun fiziksel anomali ve görünüşü, köy toplumunda bir farklılık ve ayrışma noktası olarak görülür. Güenal, bu resmiyle toplumun bireyleri fiziksel özelliklerine göre nasıl damgalayabileceğini ve bu damgalamanın bireyin sosyal uyumunu ne ölçüde engelleyebileceğini gözler önüne serer.

Günel'in resimdeki figür deformasyonları ve hastalıklı bedenleri, sadece bireysel trajedileri değil, aynı zamanda sosyal yapının derin eksikliklerini ve birey üzerindeki etkilerini de sorgular. Çocuk, yalnızca fiziksel bir varlık olarak değil, aynı zamanda toplumsal damgalamanın somut bir örneği olarak bilincimize kazınır.

“Mehmet'in Oğlu” eseri, figür deformasyonları ve hastalıklı bedenler bağlamında damgalama kuramını etkili bir şekilde ortaya koyarken, izleyiciyi toplumsal yargılara ve dışlanmalara dair derin sorular sormaya teşvik eder. Günel, bu eserle yalnızlık ve yabancılaşma temalarını görsel bir anlatıma dönüştürerek, insan deneyiminin karmaşıklığını ve toplumsal algıların birey üzerindeki etkilerini çarpıcı bir şekilde yansıtmaktadır.

Görşel 20: Korkuluk III, 1987, 172cm x 116cm, (Neşet Günel, 2016, s. 64).

Görşel 21: Korkuluk III, 1987, 31.5cm x 21cm, (Neşet Günel Desenler 1941 – 2001, 2001, s. 35).

Neşet Günel'in korkuluklar serisi, çağdaş sanatın derin toplumsal yorumlarından birini temsil eden önemli bir çalışma olarak öne çıkmaktadır. Bu eserde, korkuluğun altında dört çocuk ve anneleri tasvir edilmektedir. Korkuluk, hayatın zorlu koşulları içinde sığınacak tek yerleridir; bu imge, insancıkların çaresizliklerinin ve yaşadıkları derin kahrın bir yansıması olarak belirginleşmektedir. Hiçliğin ortasında, yaşam belirtilerinin giderek azaldığı ve toprakların verimsizleştiği bir dönemde, çocuklar en yakın tanıklar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Günel, eserinde çaresiz bir anne figürü aracılığıyla şefkat ve dayanıklılığı işaret ederken, onun yanında ayakta kalmaya çalışan çocuklar da bitkin bir durumdadır. Yere serili örtü üzerine yatmakta olan çocuk, çukurlaşmış gözleriyle havaya dikmiş; adeta son zamanını yaşıyor gibi ölümü beklemektedir. Günel, bu çocuğun gözlerini özellikle boş ve donuk bir şekilde tasvir ederek, yaşadığı dramın ve içinde bulunduğu umutsuzluğun altını çizmiştir. Eser, gözlerin ve bedenlerin dilini kullanarak derin bir duygu yoğunluğu yaratmakla kalmaz, aynı zamanda izleyiciyi insanlık halinin en çetin gerçekleriyle yüzleştirir.

Arka planda, çocukların ve annenin duruşları, yaşam şartlarının zorluğunu ve çaresizliğini yansıtmaktadır. Birbirlerine yakın yaşlarda olan, yokluğun pençesinde kıvranan bu çocuklar, yeterli beslenme imkânlarının uzağında kaldıkları için doğal olarak hasta görünmektedirler. Burada, sanatçı figürlerin duruşlarını ve yüz ifadelerini abartarak, insanların içsel acılarını ve bedenlerinin çektiği mağduriyeti estetik bir biçimde gözler önüne sermektedir.

Sanatçının kullandığı figür deformasyonları, çocukların ve annenin yaşadığı bu zorlu koşulların fiziksel yansımalarını ifade ederken, izleyicinin duygusal bir tepki vermesine yol açar. Bu deformasyonlar, bir yandan bireylerin ruh hallerini açığa çıkarırken, diğer yandan temelde yatan toplumsal adaletsizlikleri ve sistematik sorunları anlamamızı sağlar. Günel'in çalışmaları, çağdaş sanatçının, görsel dil aracılığıyla toplumsal eleştirisini sürdürmesini ifade eder. Günel'in korkuluklar serisindeki bu çalışma hem bireysel hem de toplumsal anlamda kayıpları, çaresizliği ve acıyı estetik bir dil ile aktararak izleyiciyi düşündürmekte ve geleceğe yönelik farkındalık yaratmaktadır.

Görsel 22: Duvar Dibi III, 1972-73, 152x245 cm, (Neşet Günel, 1990, s. 21).

Görsel 23: Duvar Dibi III, 1972-73, 18cm x 30cm (Neşet Günel Desenler 1941, 2001, s. 26).

Neşet Günel'in resimlerinde gözlemlenen bir diğer önemli hastalık tasviri, "Crouzon sendromu" olarak bilinen kromozom anomalisidir. Bu hastalık, özellikle kafatasında meydana gelen deformasyonlarla karakterizedir ve Günel, bu durumu sanatında oldukça etkili bir şekilde yansıtmaktadır. Crouzon sendromu, kafatasının normalden büyük olmasıyla ve buna karşılık yüz bölgesinin daha küçük kalmasıyla dikkat çeker (Bowling ve Burstein, 2006, s. 217). Ayrıca, göz burun yapısında ortaya çıkan deformasyonlar, sanatçının portrelerinde belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir.

Günel'in mükemmel gözlem yeteneği, figürlerin portrelerinde bozuklukları ve deformasyonları açıkça ortaya koymaktadır. Kompozisyonun arka planında yer alan erkek figürünün kafa anatomisindeki farklılık, alın kısmının diğer figürlere göre dikkat çekici şekilde genişlemesiyle kendini gösterir. Bu özellik, izleyicide bir rahatsızlık hissi uyandırarak, içinde bulunulan dramatik durumu daha belirgin hale getirir. Aynı kompozisyonun sağ köşesinde bulunan şapkalı erkek figürü de burun deformasyonu ile diğer figürlerden ayrılmakta; yüzün yapısını bozan bu tür deformasyonlar, göz yapısının da deforme olmasına neden olmaktadır.

Günel'in eserlerinde karşılaştığımız figürlerin anatomik bozuklukları hem bireysel hikâyeyi derinleştirir hem de toplumsal bir eleştirinin kapısını aralar. Resimlerinde yer alan çocukların arkasında bulunan iki kadın figürü, boyları ile dikkat çekmektedir. Bu kadın figürleri, çocuklarla neredeyse aynı boyda cüce sayılabilecek kadar kısadır. Günel, bu figürleri ile sanat

tarihinde birçok sanatçı tarafından yapılan cüce betimlemeleriyle anatomik ve biçimsel benzerlikler göstermekte; bu durum, eserlerin anlam katmanlarını zenginleştirmektedir. Cücelik, sadece fiziksel bir özellik değil, aynı zamanda toplumsal yüklemeler ve dışlanmışlık temalarıyla da bağlantılıdır.

Neşet Günel, cüce figürlerini ele alırken, toplum içindeki kabul görmeyen ve dışlanan bireylere de ışık tutar. Bu figürlerin kompozisyonundaki yeri, izleyiciyi varoluşsal bir sorgulamaya yönlendirirken, insanların vücutlarını ve toplumsal statülerini nasıl algıladıklarını sorgulatır. Eserlerinde kullandığı deformasyonlar, yalnızca fiziksel bir bozukluğu değil, aynı zamanda bireylerin içsel dünyalarını, kimliklerini ve toplumsal rollerini de yansıtan derin bir metafor işlevi görür.

Günel'in Crouzon sendromu tasvirleri ve kompozisyonundaki figür deformasyonları, sanatçının çağdaş toplumsal meseleleri ve bireylerin maruz kaldığı ayrımcılığı gündeme getirmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu eserler, izleyiciyi yalnızca görsel olarak değil, aynı zamanda duygusal ve düşünümsel olarak da etkileyerek, insan deneyiminin çok boyutlu doğasını anlamaya davet eder. Günel'in çalışmaları, engelli bireylerin yaşadığı zorluklar, toplumsal algılar ve bu algıların insan üzerindeki etkileri hakkında düşündürürken, aynı zamanda estetik bir dil aracılığıyla derin bir insanlık bilgisini de ortaya koyar.

Görsel 24: Sorun, 1964, 13.5cm x 14.5cm (Neşet Günel, 1996, s. 48).

Endişe ile ayakta bekleyen bir erkek figürü, yanında biri ilkel biçimde yapılmış beşiğin içinde uzanan, diğeri ise beşiğin önünde yerde oturmuş iki çocuğun bulunduğu bu kompozisyon, derin bir hüüzle terk edilmenin öyküsünü anlatmaktadır. Günel'in bu eseri, izleyiciyi travmatik bir anın içerisine çekerken, insan ilişkilerinin kırılganlığına ve kayıpların ağırlığına ışık tutar.

Anne figürünün kompozisyonunda yer almaması, dramatik bir anlatım yaratmakta ve bu durum, annelerin çocukları üzerindeki bedensel ve duygusal etkisini sorgulatmaktadır. Bebek yaşındaki çocukların durumlarına ve mimiklerine bakıldığında, annenin ani bir ölümden dolayı onları terk ettiğine dair güçlü bir ima ortaya çıkmaktadır. Babanın çaresiz ve kaygılı gözleri, el hareketiyle desteklenen ifadesi, bu acı gerçeği doğrular bir vaziyettedir; burada, erkeğin gözlerindeki derin boşluk, onun içindeki kederi ve çaresizliği temsil eder.

Günel'in betimlemesinde, babanın, çocuklarına ne yapacağını bilmeyen bir ifade ile bakması, izleyiciyi duygusal bir yolculuğa çıkarırken, her şeyden habersiz olan bebek, yaşanan dramın izlerini taşımaktadır. Bu bebek, sadece bir yaşamın değil, aynı zamanda bir ailenin parçalanmasının sembolü haline gelir.

Beşiğin önünde oturan çocuk, üzerine örtülen örtünün altında adeta kaybolmuş bir halde tasvir edilmiştir. Bu durum, annesinin yokluğunun yanı sıra, yaşamın başındaki ikinci bir kayıptır. Günel, örtünün altındaki çocuğun yüzünde yaşamın izlerinin silinmeye yüz tuttuğunu ifade ederek, bu kaybın ağırlığını somutlaştırır.

Günel'in eserlerinde sıklıkla karşılaştığımız hastalıklı beden imajı, bu kompozisyonda psikolojik bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, babanın ve çocukların figürel tasvirleri, bireylerin sıkıştığı psikolojik ve varoluşsal durumların yansımaları açıkça gözler önüne serer. Kompozisyonda yer alan çocuklar, terk edilme teması ile birleşen salgın veya benzeri hastalık korkusu ile yüzleşmektedir. Bu durum, sadece fiziksel varlıkları üzerinden değil, ruhsal olarak da derin izler bırakır. Çocukların duruşları, yüz ifadeleri ve birbirleriyle olan ilişkileri, babanın karşılaştığı sağlık sorunlarının ve ölüm tehditlerinin aciliyetini açıkça hissettirmektedir.

Kompozisyondaki bebek, en masum haliyle, yaşanan dramın ve kayıpların en etkili sembollerinden biri haline gelirken, onun hayatta kalma mücadelesi; annesinin yokluğu ve sağlık sorunları yüzünden toplumda yarattığı olumsuz etkilerin bir yansımasıdır. Aynı şekilde, beşiğin önünde oturan çocuk, yaşadığı belirsizlikler karşısında kaybetme korkusu taşıırken, üzerine örtülen örtünün altında kaybolmuş bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Bu, hayatın getirdiği kayıpların ve acıların, çocuklar üzerinde yarattığı derin psikolojik etkilerle birleştiği anlamına gelir.

Görsel 25: Duvar Dibi V, 1981, 137 cm x 190 cm, (Neşet Günel, 1996, s. 141).

Neşet Günel, eserlerinde karşılaştığımız en çarpıcı hastalık ve deformasyon yerleşimlerinden biri olan gözleri, derin boşluğu, yokluğu ve duygusal ifadeyi izleyiciye taşımak için ustalıkla kullanmaktadır. Sanatçının bazı eserlerinde, özellikle deforme olmuş gözler aracılığıyla, varoluşsal bir hikaye anlatımı gerçekleştirilir. Göz çukurunun boş bırakılması, sanatçının belirli bir psikolojik durumu ya da yaşamın anlamını sorgulayan bir bağlamı ifade eder; bu gözler adeta körleştirilmiş, kişisizleştirilmiş bir varoluşu simgeler. Bu boşluk, izleyiciyi eserin içine çeken bir derinlik yaratırken, aynı zamanda dramatik bir etki oluşturur.

Özellikle "Duvar Dibi V" isimli eserinde, duvar dibinde oturan kadın figürü ve onun çevresindeki üç çocuk, bu temaların derinliğini kurmaktadır. Kadın figürü, kucağında ve sağında bulunan erkek çocukların gözleri sanatçı tarafından koyu boşluklar şeklinde tasvir edilmiştir. Bu gözler, karşısındaki izleyiciye baktığı halde, herhangi bir yaşam belirtisi taşımamakta, derin bir hüznün ve kayıtsızlık hissettirmektedir. Çocukların gözlerinin bu şekilde boş bırakılması, onların ruhsal durumunu ve yaşadıkları içsel çatışmaları gözler önüne sererken, kadın figüründe gözlerin diğer figürlere oranla daha büyük ve etkileyici bir ifade taşıması, izleyici ile kurulan duygusal bağı pekiştirmektedir.

Günel, eserlerinde sıklıkla gözleri içi boş ve ifadesiz bırakırken, izleyicinin bakışlarının sabitlendiği bu gözler, açık kontürlerle desteklenerek daha da çarpıcı hale getirilmiştir. İçinde anlam ve duygu boşluğu barındıran bu gözler, izleyiciye yaşanan dramın derin etkisini hissettiren, aynı zamanda sanatçının toplumsal eleştirisinin bir parçasını oluşturur. Gözlerin ifadeden arındırılması, bireylerin yaşadığı derin acıları ve varoluşsal boşlukları aktarırken, izleyicide kaygı uyandıran bir empati yaratmaktadır.

Günel'in figür deformasyonları ve hastalıklı bedenler üzerindeki betimlemeleri, sosyo-kültürel ve psikolojik

bağlamlarda derin bir anlam taşır. Eserlerindeki gözler, sadece birer görme aracı değil, aynı zamanda karakterlerin içsel dünyalarını yansıtan aynalardır. Bu bağlamda, gözlerin estetize edilmesi, izleyiciyi sadece bir gözlemci olmaktan çıkararak, eserin hikayesine dahil eder; bu da izleyicinin duygusal bir yolculuğa çıkmasını sağlar.

Günel'in, gözlerin anlamı ve figür deformasyonları üzerine güçlü bir yorum sunmaktadır. Bu eser, sanatçının toplumsal yapıları sorgulayan bakışıyla, bireylerin karşılaştığı zorlukları, çaresizlikleri ve insanoğlunun yaşadığı varoluşsal sorunları derinlemesine ele almaktadır. Gözlerin yer alışı ve ifade biçimleri, sadece sanatın değil, aynı zamanda insan deneyiminin de evrensel bir yansımasını sunmaktadır.

Görsel 26: Kolsuz Durmuş'un Kadını, 1981 196cm x 57cm, (Neşet Günel, 1990, s. 24).

Görsel 26: Kolsuz Durmuş'un Kadını, 1980 30cm x 8.7cm (kalem <https://nesetgunal.org/tr/portfolio/oncalismalar-desenler/> Erişim tarihi: 31.10.2024).

Kolsuz Durmuş'un Kadını, Neşet Günel'in hem biçimsel hem de duygusal derinliğini yansıtan dikkat çekici bir eserdir.

Günel, eserlerinde çarpıcı bir şekilde figür deformasyonlarına yer vererek, insan varoluşunun çatışmalarını ve toplumsal sorunları gözler önüne sermektedir. Bu eser, kompozisyonunda önde oturan kadın figürüyle yalnızlığı ve çaresizliği simgelerken, arkasında yer alan sağ kolu kesik erkek figürü, ağırlı bir gerçekliğin yansıması olarak eserin dinamiklerini daha da derinleştirmektedir.

Neşet Günel'in çalışmaları, genellikle bedenlerin bozulmuş halleri ve deformasyonları üzerine yoğunlaşmakta, bu bağlamda insanın içsel çatışmalarını, travmalarını ve duygusal derinliklerini ortaya koymaktadır. Kolsuz Durmuş'un Kadını'nda, erkek figürünün kolsuz oluşu hem güçsüzlük hissini hem de yaşamsal dayanak arayışını ön plana çıkartarak, kadının arkasında koruyucu bir figür olarak belirmesine sebep olur. Ancak, bu durum aynı zamanda kadının bağımlılığını ve güçsüzlüğünü simgeler; izleyici, kadının bu bağımlılığı üzerinden toplumsal normları ve cinsiyet rollerini sorgulamaya yönlendirilir.

Kadın figürünün gözleri, derin bir duygu yoğunluğu taşıırken, izleyiciye onun kimlik arayışını ve yaşadığı hayal kırıklıklarını ifade eder. Günel, boşluk ve derinlik hissiyle kadın figürünün gözlerini tasvir ederek, duygusal bir soğukluk ve içsel çatışmayı görünür kılar. Dikkat çekici bir biçimde, arkasındaki erkek figür, kadınla bir bütünlük oluştururken, onun yaşadığı dramı ve savunmasızlığı daha da belirgin hale getirir. Bu durum, izleyiciyi düşünmeye ve sorgulamaya yönlendirirken, aynı zamanda duygusal bir bağ kurma fırsatı sunar.

Sonuç

İnsan yaşamında kökten değişiklikler yapan hastalıklar, yarattıkları deformasyonlar ve yaşattıkları ruhsal yıkımlar nedeniyle sanatçıların ilgisini çekmektedir. Tarihsel süreçte birçok sanatçının toplum hayatını yarattıkları yıkımlarla şekillendiren hastalıkları betimledikleri bilinmektedir. Türk resim tarihinde sanatçılar arasında pek tercih edilen konular olmayan hastalıkların ve deformasyonların -ancak sanatçıların bireysel tercihleri olarak düşünülseler bile- toplum hayatının gerçeği olarak yeterince ele alınmamaları önemli bir eksiklik olarak kabul edilmelidir. Sanatçıların hastalık ve deformasyonları tasvir etmeme sebeplerinin yanında konunun biçimsel avantajlarının yeteri kadar irdelenmemiş olması da bir başka eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Tam da bu bağlamda savaş ve yokluk içerisinde yeniden var olma mücadelesi veren Türk Milleti'nin çetin şartlar karşısında yaşadıklarını, dramatik bir anlatımla resimlerine taşıyan Neşet Günel, yaptığı görsel arşivleme sayesinde bizlere döneme ait çok önemli veriler taşımaktadır.

Neşet Günel'in sanatı, figür deformasyonları ve hastalıklı bedenler teması etrafında şekillenen derin ve çarpıcı anlatımlar sunmaktadır. Sanatçının eserlerinde, yalnızca fiziksel eksiklikler değil, aynı zamanda bireylerin yaşadığı psikolojik ve toplumsal travmalar da dikkate alınarak işlenmektedir. Günel, figürlerini genellikle abartılı biçimlerde tasvir ederken, bu deformasyonlar aracılığıyla sosyal adaletsizliği, bireylerin içsel çatışmalarını ve toplumsal dışlanmayı sorgulamaktadır.

Anadolu insanının ressamı Neşet Günel resimlerinde yalnızca anatomik figür betimlemeleri yapmamış, insanların çaresizliklerinin görsel taşıyıcısı olmuştur. Toplumsal gerçekçi resimlerinde Anadolu köylüsünün zorlu yaşam şartlarını resmetmesi ile bilinmesine rağmen Günel'a ait bazı resimlerde yer alan hasta ve beden deformasyonlu figürler, sanatçının kompozisyonlarında saklı ve görülmemiş bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Köy hayatının gündelik zorluklarını tıpkı diğer köylüler gibi göğüslemeye çalışan, çoğu kez resimlerde sıradan kimliksiz ve tanımsız olan bu figürler her yaştan olmalarının yanında yaşamlarını şekillendiren hastalıklı yapıları ve deformasyonları ile yeniden tanımlanmaya muhtaçtırlar.

Günel'in resimlerinde yer alan hastalıklı anormal figürler, günlük hayatın bir parçası olarak betimlenmiş, kompozisyonlarda yer alan bu figürler, yapısal deformasyonları nedeniyle sanatçı tarafından ikinci bir ötekileşmeye maruz bırakılmamıştır. Özellikle batılı resimlerde betimlenen hasta ve deformasyonlu bedenlerin toplum içerisinde yaşadıkları dışlanma sanatçılar tarafından da gerçekleştirilmiştir. Batılı betimlemelerde bedensel anomalilere sahip olanlar neredeyse korku imajı olarak görülmüş, resimlerde kendilerinden sakınılması ve uzak durulması gerekenler olarak yer almışlardır. Günel resimlerinde bunun tam tersine yaşamın dayattığı hastalık ve deformasyon ötekileştirmenin sebebi sayılmamış adeta insanlığa der mahiyetinde sahiplenmenin göstergesine dönüşmüştür. Hasta figürler ve onların başında bekleyenlerin yaşadıkları ortak acı sanatçı tarafından izleyiciye aktarılmıştır. Bedensel eksiklikler sıradanlaşmış, yoklukları çoktan unutulmuş, sıradanlaşan bu durumun kalıtsal izleri de sanatçı tarafından ustaca biçimsel bir öğelere dönüşmüştür.

Günel'in betimlemelerinde hastalık ve deformasyonların kaynakları hakkında net bir bilgi olmamasına karşın kaza vb. travmalar sonrası meydana geldiği düşünülen uzuv kayıpları ve kalıtsal hastalıkların varlığı dikkat çekmektedir. Sanatçının güçlü gözlemlerinin sonucu ortaya çıkan resimlerde görülen bazı hastalıkların genellikle zorlu yaşam şartları kaynaklı yetersiz ve kötü beslenme sonucunda olduğu düşünülmektedir.

Günel resimlerinde hastalıklar ve deformasyonlar sadece insanları etkilememiş, kompozisyonlarda insanların yanı sıra başında ve çoğu zaman hizmetinde kullanılan hayvan figürleri de tıpkı insanlar gibi ressam tarafından hasta ve deforme bedenler ile tasvir edilmiştir.

Yapılan resim analizleri, Günal'ın eserlerinde işlediği boşluk, kayıplar ve terk edilme temalarının yanı sıra, bireylerin maruz kaldığı sağlık sorunlarına dair keskin bir gözlem sunmaktadır. "Kör Hasan'ın Oğlu" ve "Dananın Ölümü" gibi eserlerinde, fiziksel hastalıklar ve toplumsal zorluklar aracılığıyla, izleyiciye empati kurma fırsatı tanırken, insan ile doğa, birey ile toplum arasındaki karmaşık ilişkileri gözler önüne sermektedir. Özellikle çocuk figürlerinin gösterilmesi, kaybetme korkusu ve salgın hastalıkların etkisiyle derin bir anlam kazanmakta; bu bireylerin yaşadığı acı ve çaresizlik, izleyicide güçlü duygusal tepkiler uyandırmaktadır. "Mehmet'in Oğlu" gibi eserleri üzerinden sürdürülen damgalama kuramı bağlamındaki analogiler, toplumdaki etik normların bireyler üzerinde yarattığı baskıyı eleştirirken, aynı zamanda bu baskıya karşı bireylerin hayatta kalma çabalarını da yansıtır.

Güenal, sıkça kullandığı deformasyonlar ile sağlık sorunlarını sadece estetik bir unsura dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda bu sorunların bireyler üzerindeki derin etkilerini de sıklıkla gözler önüne sermiştir. Eserlerinde sıklıkla vurgulanan kayıplar, sadece bireysel bir deneyim değil, aynı zamanda toplumsal bir gerçeklik olarak izleyiciye aktarılmaktadır.

Sanatçının hayata bakışının yansıması olan kompozisyonlarında yer alan figürler anatomi, renk, doku ve biçim bütünlükleriyle mekan içerisinde tasarlanmış bu nedenle bedensel deformasyonlar ve hastalıklar ilk bakışta izleyicide genel konulardan biri olarak görülmüştür. Sanatçının benzer çalışmaları bir bütün olarak ele alındığında, dönemsel farklarına rağmen resimlerde ortak biçimlerin ve duyguların yoğunluğu, sanatçının bilinçli tercihini göstermektedir.

Sonuç olarak, Neşet Güenal'ın resimleri, figür deformasyonları ve hastalıklı bedenler teması etrafında şekillenen ve toplumsal eleştiriye toplumsal bilinçle birleştiren önemli bir anlatı sunmaktadır. Sanatçının eserleri, bireysel acıların ve toplumsal yaraların derinliklerine inerek, izleyiciyi düşündürmeye, empati kurmaya ve insan deneyiminin karmaşıklığını anlamaya davet etmektedir. Güenal'ın resimleri, yalnızca estetik bir deneyim değil; aynı zamanda insana dair evrensel gerçeklerin gözler önüne serildiği güçlü bir anlatım biçimidir.

Kaynakça

- Akyürek, M. (2018). Toplumsal gerçekçilik bağlamında Türkiye’de emek gücünün resim sanatına yansımaları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (40), 444-467. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.446627>
- Ataman, A., ve Yabalak, H. (2021). Kendine Mal Etme Bağlamında Neşet Günel’in Toprak Adamları. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (54), 131-164.
- Bowling, E. L., & Burstein, F. D. (2006). Crouzon syndrome. *Optometry-Journal of the American Optometric Association*, 77(5), 217-222.
- Çavmak, Ş., ve Çavmak, D. (2017). Türkiye’de sağlık hizmetlerinin tarihsel gelişimi ve sağlıkta dönüşüm programı. *Sağlık Yönetimi Dergisi*, 1(1), 48-57.
- Dokuyan, S. (2013). İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan gıda sıkıntısı ve ekmek karnesi uygulaması. *Electronic Turkish Studies*, 8(5), 93-210.
- Ergüven, M. (1996). Neşet Günel, İstanbul: Bilim Sanat Galerisi Yayınları, İstanbul
- Erving Goffman, Stigma-Notes on the Managment of Spoiled Identity, (Newyork: Simon and Schuster , 1963),
- Giray, K. (2016). Neşet Günel; Farklı Coğrafyalarda, farklı Zaman Kesitlerinde Sanatının Felsefesini Anlamak. "Neşet Günel" Sempozyumu (s. 26-45).
- Gökğöz, G. (2019). 1960’lar Türkiye’sinde sosyal devlet anlayışının bir kıtlık ve kuraklık örneği üzerinden değerlendirilmesi. *Tarih ve Günce*, 2(5), 431-468.
- Kurt, E., Özduilli, K., & Yorulmaz, H. (2013). Romatoid Artrit’li Hastalarda Beden İmajı ve Benlik Saygısı. *Archives of Neuropsychiatry/Nöropsikiyatri Arşivi*, 50(3).
- Neşet Günel Desenler 1941 – 2001 (Milli Reasürans Sanat Galerisi, İstanbul, 2001
- Neşet Günel (Bilim Sanat Galerisi Yayınları, 1996),
- Neşet Günel (Garanti Sanat Galerisi, İstanbul, 1995)
- Neşet Günel (Resim ve Heykel Müzesi, İstanbul, 1990)
- Neşet Günel Sempozyumu (2016). Sempozyum, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul,
- Özsezgin, K. (2010). *Görsel sanatçılar ansiklopedisi*, İstanbul: Doruk Yayınları.
- Soyşekerci, S. (2018). Barok sanatında tıbbî patolojilerin betimlenmesi. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 7(48), 931-937.
- Tanalay, E. (1989). Sanat ustalarıyla bir gün. *Sanat Çevresi Kültür ve Sanat Dergisi*, 9(4), 159.
- Tanalay, E. (2003). "...Özleyeceğiz...", *Sanat Çevresi*, 291, 36-40.
- Tayar, M , Doğan, M . (2019). Helal kesim . *Academic Platform Journal of Halal Lifestyle* , 1 (2) , 62-76 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/apjhls/issue/51557/649127>
- Usta, Y., Arslanköylü, A. E., ve Yılğör, E. (2007). Protein Enerji Malnutrisyonu Patofizyolojisi ve Tedavisi. *Türkiye Klinikleri J Pediatr Sci*, 3(6), 51-55.
- (<https://www.medicalpark.com.tr/kangren-nedir-belirtileri-ve-tedavisi-nelerdir/hg-1905>. Erişim tarihi: 24.1.201)
- <https://l24.im/Sb1NuGV> erişim tarihi: 20.11.2021 <http://www.biyofonksiyoneltip.com/2019/11/26/romatoid-artrit/> erişim tarihi: 20.11.2021
- <https://nesetgunal.org/tr/portfolio/on-calismalar-desenler/> Erişim tarihi: 31.10.2024
- (<https://www.gozkaymasitedavisi.com/gozde-yukari-kayma/> Erişim tarihi: 28.11.2021).
- <http://www.lebriz.com/pages/artist.aspx?artistID=30&ion=120&periodID=&sortBy=retro&sortDir=DESC&bhcp=1&pageNo=0&exhID=0> Erişim tarihi: 28.12.2021).

Amerikan Çokkültürlülüğü Kapsamında Ralph Ellison'ın Görülmeyen Adam'ı

Ralph Ellison's Invisible Man in The Context of American Multiculturalism

Sevcan Kale Demirel

English Language and Literature M.Sc. Student, Van Yüzüncü Yıl University, Institute of Social Sciences, Van, Türkiye
İngiliz Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0001-9678-1160 svcnkl@hotmail.com

Bülent Cercis Tanrıtanır

Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of English Language and Literature, Van, Türkiye
Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Van, Türkiye
0000-0002-3276-7922 bctanritanir@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Demirel, S.K. and Tanrıtanır, B.C. (2025). *Ralph Ellison's Invisible Man in The Context of American Multiculturalism*. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 75-88.

Demirel, S.K. and Tanrıtanır, B.C. (2025). Amerikan Çokkültürlülüğü Kapsamında Ralph Ellison'ın Görülmeyen Adam'ı. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 75-88.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 29 December, 2024 / 29 Aralık 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 17 April, 2025 / 17 Nisan 2025

Published/Yayın Tarihi: 27 June, 2025 / 27 Haziran, 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 14

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Sevcan KALE DEMİREL, Bülent Cercis TANRITANIR).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has two authors and the contribution rate of the authors is equal/Bu makale iki yazarlıdır ve yazarların katkı oranı eşittir.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Öz

Çokkültürlülük, farklı etnik, kültürel ve toplumsal grupların bir arada var olduğu ve birbirlerinin kimliklerini tanıyarak birlikte uyum içerisinde yaşadığı bir toplumsal yapı olarak tanımlanabilir. Bu kavram, özellikle etnik ve kültürel çeşitliliğin yoğun olduğu ülkelerde sosyal, politik ve edebi tartışmaların merkezinde yer almıştır. Amerikan çokkültürlülüğü ise, göçmenlerin ve yerli halkların oluşturduğu etnik mozaik içinde, farklı kimliklerin kabul edilmesi, kültürel etkileşimler ve ırksal dinamikler çerçevesinde ele alınır. Ancak bu çokkültürlü yapı, tarih boyunca çeşitli ihmaller ve ayrımcılıklara sahne olmuştur. Yerli halkların soykırımı uğraması, köleleştirilen siyahların yüzyıllarca süren hak mücadeleleri, Katolik oldukları veya Doğu Avrupa kökenli oldukları için ayrımcılığa maruz kalan İrlandalılar, Almanlar, İskoçlar ve Ruslar gibi beyaz etnik grupların yaşadığı zorluklar ve son yüzyılda Amerika'ya göç eden Hispaniklerin karşılaştığı problemler, bu tarihsel sürecin örnekleridir. Günümüzde çokkültürlülük, küresel ve yerel sorunlara yanıt arayan bir yaklaşım olarak, etnik merkezilikten kaynaklanan problemlere çözüm üretmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, Ralph Ellison'ın *Görülmeyen Adam* (1952) adlı romanı, Amerika'daki siyah bireylerin toplum içindeki görünmezliği ve kimlik mücadelesini ele alarak çokkültürlülük tartışmalarına katkıda bulunur. Roman, ırkçılığın birey üzerindeki psikolojik ve toplumsal etkilerini merkeze alarak, Amerika'daki kültürel çeşitliliğin yüzeyde kabul edilmesine rağmen siyah bireylerin maruz kaldığı dışlanmayı gözler önüne serer. Ana karakterin kimlik arayışı, Amerikan çokkültürlülüğünün sınırlarını ve çelişkilerini açığa çıkarırken, bireyin toplum tarafından nasıl şekillendirildiğini gösterir. *Görülmeyen Adam*, günümüz dünyasının nasıl bu hale geldiğini sorgulayan herkes için önemli bir eser olmasının yanı sıra, Amerika'nın çokkültürlü yapısındaki çatışmaları ve dönüşümleri anlamak açısından da kritik bir metin olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler

Amerikan çokkültürlülüğü, çokkültürlülük, *Görülmeyen Adam*, Ralph Ellison.

Abstract

Multiculturalism can be defined as a social structure in which different ethnic, cultural, and social groups coexist and live together in harmony by recognising each other's identities. This phenomenon has been central to social, political, and literary debates, especially in countries with high ethnic and cultural diversity. American multiculturalism, on the other hand, is considered within the framework of the acceptance of different identities, cultural interactions, and racial dynamics within the ethnic mosaic formed by immigrants and indigenous peoples. However, this multicultural structure has been the scene of various neglect and discrimination throughout history. The genocide of indigenous peoples, the centuries-long struggle for the rights of enslaved blacks, the difficulties faced by white ethnic groups such as the Irish, Germans, Scots and Russians who were discriminated against because they were Catholic or of Eastern European origin, and the problems faced by Hispanics who immigrated to America in the last century are examples of this historical process. Today, multiculturalism, as an approach seeking answers to global and local problems, aims to produce solutions to the difficulties arising from ethnocentrism. In this context, Ralph Ellison's *Invisible Man* (1952) adds to the discussions on multiculturalism by exploring the invisibility and identity struggle faced by black individuals in America. By centering on the psychological and social effects of racism on the individual the novel reveals the exclusion of black individuals, despite the superficial acceptance of cultural diversity in America. The main character's search for identity reveals the limits and contradictions of American multiculturalism and shows how the individual is shaped by society. *Invisible Man* is an essential work for anyone questioning how today's world became what it is, and it serves as a crucial text for understanding the conflicts and transformations within America's multicultural framework.

Keywords

American multiculturalism, *Invisible Man*, multiculturalism, Ralph Ellison.

Giriş

Ünlü Afro-Amerikan romancı Ralph Ellison tarafından yazılan *Görülme-yen Adam* eserinde, Amerika Birleşik Devletleri'nin özellikle güney kısmındaki siyahilerin yaşamını, yeni bir siyahi kahraman tablosuyla yansıtmaya çalışır. Ralph Ellison, 1952'de *Görülme-yen Adam*'ın yayımlanmasıyla Siyah Amerikan romanına, daha önce hiç ulaşılmamış bir statü ve onur kazandırmıştır. İlk kez, yaratıcı canlılığa ve özgürlüğe sahip siyahi bir yazar, bir azınlık kültürünün öz bilincini aşarak, sınır bölgesinde bir varoluşta gizli olan daha büyük farkındalık ve tatmin fırsatlarını ortaya çıkarabilmiştir. Ellison, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Siyah kültürünün ve geleneğinin zenginliğini ve güzelliğini ikna edici bir şekilde tasvir etmiştir. Romanın isimsiz kahramanı, ırksal eşitsizliğin mirası ve kültürel asimilasyonun zorluklarıyla boğuşan bir ulusun sosyal ve politik ortamında gezinerek, kendini keşfetmektedir (Ping, 1993, s. 82-83). Amerikan çokkültürlülüğü kavramı, *Görülme-yen Adam* eserindeki yansımalarına geçmeden evvel, genel çerçeveleri ile değerlendirilmiştir.

Çokkültürlülük, bir toplumda birden fazla kültürel grubun varlığını ve bu grupların bir arada barış içinde yaşamalarını ifade eden bir kavramdır. Bu yaklaşım, farklı etnik, dini, dilsel ve kültürel kimliklerin bir arada bulunduğu toplulukların, bireysel kültürel kimliklerini koruyarak ortak bir toplumsal düzende var olabileceklerini savunur (Tanrıtanır ve Çiftçi, 2024: s. 6). Çokkültürlülük terimi, 1960'larda ve 70'lerde planlama ve politika tartışmalarında öne çıkmıştır. Bu tartışma, Batı toplumlarında etnisite, ırk, cinsiyet, cinsellik ve milliyet konuları etrafında örgütlenen yeni sosyal hareketlerin ortaya çıkmasına bir yanıt olarak gelişmiştir. Kavramın tarihçesine bakıldığında, çokkültürlülük teriminin ilk olarak İsviçre'de kullanıldığı, ancak resmi bir politika olarak ilk kez Kanada'da benimsendiği görülmektedir. 1971 yılında Kanada hükümeti, ülkedeki kültürel çeşitliliği koruma ve geliştirme amacıyla çokkültürlülüğü resmî devlet politikası olarak kabul etmiş ve bu doğrultuda çeşitli yasal düzenlemeler yapmıştır (Kymlicka, 1995, s. 10-12). Çokkültürlülük terimi, bir siyasi model, bir politika modeli ve bir dizi sosyal uygulamayı tanımlamak gibi farklı şekillerde kullanılmıştır. Genellikle kültürel çoğulculuğun ve çeşitliliğin bir savunusu olarak görülmüştür. Bir dizi kültürel ve azınlık grubunun özelliklerini ve benzersiz katkılarını korumuştur. Tarihsel olarak, aynı zamanda tek kültürlü ulus-devletten ve asimilasyon idealinden bir sapma olarak görülmüştür. Çokkültürlülük, kimlik politikalarıyla, yani azınlık haklarının ve kültürel farklılıkların tanınmasına odaklanan bir siyasi hareketle ilişkilendirilir. Bu nedenle 1990'larda çokkültürlülüğe ilişkin teorik tartışma, farklı insan hakları ve sosyal adalet temalarının hakimiyetindedir (Johansson, 2024, s. 75-76). Bhikhu Parekh'e göre çokkültürlülük, yalnızca farklı kültürlerin bir arada bulunması değil, aynı zamanda bu kültürlerin karşılıklı etkileşim içinde olduğu ve eşit bir biçimde tanındığı bir düzenin kurulmasını gerektirir (Parekh, 2000, s. 13). Tariq Modood, çokkültürlülüğün yalnızca kültürel çeşitliliği tanımakla sınırlı olmadığını, aynı zamanda bu çeşitliliğin toplumsal kurumlar ve politikalar düzeyinde etkin bir şekilde temsil edilmesi gerektiğini savunur (Modood, 2007, s. 5). Günümüzde çokkültürlülük, küresel ve yerel sorunlara yanıt arayan bir yaklaşım olarak, etnik merkezilikten kaynaklanan problemlere çözüm üretmeyi hedeflemektedir.

Çokkültürlü bir bakış açısı, iyi bir toplumun belirli bir politik öğreتيye bağlı olarak çeşitliliği ne kadar tolere edeceğini sorgulamamaktadır. Çokkültürlülüğe sahip toplumların istikrarı, vatandaşları arasında ortak bir aidiyet duygusu geliştirmesine bağlıdır ve bu aidiyet duygusu sadece etnik ya da kültürel kökenlere dayanamaz, aynı zamanda politik yapıya dayanmalıdır (Parekh, 2002, s. 430-437). Bu bağlamda Amerika Birleşik Devletleri, dünya ülkeleri içerisinde en çok göç alan ve birçok farklı ırktan ve dinden insana hitap eden bir ülke konumundadır. Dolayısıyla, Amerikan Edebiyatı, çokkültürlülük teorisinin etkisi açısından incelenmeye değer bir örnektir. Bu çalışmada, Ralph Ellison'ın *Görülme-yen Adam* (*Invisible Man*) adlı eserine dayanarak Amerikan çokkültürlülüğüne dair algılar ve kültürel değerler ele alınmıştır. Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmanın anlaşılmasını kolaylaştıracak Amerikan çokkültürlülüğüne ilişkin temel kavramlardan ve yaklaşımlardan bahsedilmiştir. İkinci bölümünde ise Ralph Ellison'ın *Görülme-yen Adam* adlı eseri ırkçılık ve çokkültürlülük kavramları kapsamında derinlemesine incelenmiştir.

1. Amerikan Kimliği

Amerikan çokkültürlülüğüne ilişkin temel kavramlardan birisi olan Amerikan kimliği, Amerikalıları Amerikalı yapan değerler bütünüdür. Amerikalıların benlik duygusunu oluşturmada biyolojik köken, tarihsel geçmiş ve coğrafi koşullar etkili olmuştur. Ulusallaşma süreci içinden geçen tüm diğer toplumsal kimlikler gibi, Amerikan kimliğinin oluşturulmasında da kolektif hafıza büyük önem taşımıştır. Ayrıca dini inançlarda bu süreç içerisinde kimliğin oluşmasında etkilidir (Sarı Ertem, 2010, s. 80). Amerikan kimliği tarih boyunca dört ana unsurla şekillenmiştir: ırk, etnik köken, kültür ve ideoloji (Huntington, 2004, s. 12). Irk, genellikle beyaz ırkı ifade eder ve Anglo-Saxon kökeniyle ilişkilidir. Amerika'nın ilk kurucuları büyük ölçüde İngilizlerdi ve bu, Amerikan kimliğinin temel unsurlarından biri olarak görülmüştür. Etnik köken, başlangıçta sadece İngilizleri ifade etmekteydi; zamanla, Amerika'daki Amerikalı tanımı, birçok farklı etnik kökenin etkisiyle genişlemiştir. Kültür bağlamında, İngilizce dil olarak, Hristiyanlık din olarak ve Protestanlık ise mezhep olarak kabul edilen bir kültürel bakış ifade eder. İdeoloji boyutu ise, Bağımsızlık Bildirgesi'nde belirginleşen cumhuriyetçi, özgürlükçü, eşitlikçi, liberal ve çalışkan bir toplumsal anlayışı yansıtır (Smith, 2003). İlk yerleşimciler Amerika'yı kurarken genellikle İngiliz etkisi altında hareket etmişlerdir. Daha sonra,

Amerika'nın kuzey bölgelerinde yaşayanlar, İngiliz etkisinden uzaklaşıp tamamen Amerika'nın kendine ait kurucu felsefesi olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Kurucu felsefe, ırk, etnik köken, kültür (dil ve din en önemlileri olmak üzere) ve ideoloji olmak üzere dört temel unsurun oluşmasına yol açmıştır. Bu unsurlar; Hristiyanlık ve özellikle Protestan değerleri, belirli bir iş ahlakı anlayışı, İngiliz dilinin benimsenmesi, Britanya'nın hukuk ve yönetim gelenekleri ile Avrupa'nın sanat, edebiyat, felsefe ve müzik mirası olarak özetlenebilir. İlk yerleşimciler, bu öğeleri kullanarak 18. ve 19. yüzyılda özgürlük, eşitlik, bireycilik, temsili hükümet ve özel mülkiyet ilkelerini içeren bir "Amerikan Ruhu" oluşturmuşlardır. Sonraki göçmen nesilleri, kurucu yerleşimcilerin kültürüne asimile olmuşlar ve buna katkıda bulunmuşlardır. İlk yerleşimcilerin kültürünü temelden değiştirmemişlerdir. Bunun nedeni, onları Amerika'ya çeken şeyin Anglo-Protestan kültürü ve onun ürettiği siyasi özgürlükler ve ekonomik fırsatlar olmasıydı (Huntington, 2004, s. 40-41).

Miller, Amerika'nın kurucularının "tüm insanlar eşit yaratılmıştır" ilkesinden yola çıktığını ve Amerikan kimliğinin bu anlayışın etkisi altında oluştuğunu ifade eder. Bu evrensellik vurgusu, Amerikan vatandaşlığının temel inançlarından biridir. Bu yaklaşım sayesinde, dünyanın dört bir yanından gelen çeşitli bireyler Amerika'ya gelerek bu ortak inançla uyum sağlayabilir veya asimile olabilirler. Miller, Amerika'nın "pluribus unumé" yani "çokluktan bir olan" kavramıyla tanımlandığını vurgular. Bu kavram başlangıçta 13 eyaletin birleşimini temsil etse de zamanla dünyanın dört bir yanından gelen insanların oluşturduğu tek bir kimliği ifade eder hale gelmiştir (Miller, 1998, s. 22-26). Miller, Amerikan kimliğinin soyut ve evrensel unsurlarını vurgulayan örneklerden birini, G. K. Chesterton'ın görüşlerinden faydalananak ifade eder: "Amerika, bir inanç üzerine kurulu dünyadaki tek ülkedir. Bu inanç, Bağımsızlık Bildirgesi'nin dogmatik ve hatta teolojik ifadesinde kendini gösterir." (Miller, 1998, s. 27). Miller önemli bir noktayı vurgulamıştır. Genellikle devlet yapıları bir millet ya da etnik köken etrafında şekillenirken, Amerika milletsiz bir devlet olarak kurulan tek ülke olma özelliğine sahiptir. Bununla birlikte, Miller bu açıklamalardan sonra O'Sullivan'ın eleştirilerini de gündeme getirir. O'Sullivan, Abraham Lincoln'ün "Amerika bir ulustan daha fazlasıdır, o bir fıkirdir" görüşüne karşı çıkarak, "Amerika bir fıkirden daha fazlasıdır, o bir ulustur" şeklinde ifade eder. O'Sullivan, ideolojiye dayalı devletlerin çökmüş olduğunu Yugoslavya ve Sovyetler Birliği örnekleriyle gösterir. Bu nedenle, Amerika'nın varlığını sürdürebilmesi için ideolojiden daha fazlasına ihtiyaç duyduğunu belirtir. Miller ise, soyut Amerikan ideallerinin asimilasyonu kolaylaştırdığını ekler.

Sonuç itibarıyla Amerikan kimliğini oluşturan dört ana unsur bulunmasına rağmen, beyaz, Anglo-Saxon ve Protestan kültürü, Amerikan kimliğinin temel bileşenleri olarak öne çıkmaktadır. Her ne kadar "tüm insanlar eşit yaratılmıştır" denilse de yerlilere ve zencilere hayat hakkı verilmemiş, özgürlükten bahsedilmesine rağmen Katolikler ve İrlandalılar uzun yıllar ayrımcılığa maruz kalmış ve İngilizce konuşmayan beyaz bireyler de ayrımcılığa uğramıştır. Amerika'nın kurucu felsefesi ve ilkelerinin uygulanması yüzyıllar almıştır. Bu nedenle, ilk yerleşimciler Amerikan kimliğini esas olarak WASP (White Anglo-Saxon Protestant, beyaz Protestan Amerikalı) kültürü çerçevesinde oluşturmuş ve ülkeye göç eden insanları bu kimliğe uydurmak için 'eritme potası', 'asimilasyon' ya da 'Amerikanlaşma' gibi politikaları uygulamışlardır (Hazır, 2010, s. 137).

2. Asimilasyon ya da Amerikanlaştırma

Richard Schaefer, asimilasyonu "bireyin kendi kültüründen ve geleceğinden vazgeçerek, farklı bir kültürün parçası haline gelmesi" olarak tanımlar (Schaefer, 2012, s. 226). Bu genellikle günlük yaşamda karşılaşılan zorluklardan kaçınmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Horton & Hunt ise asimilasyonu, "iki grubun kültürlerini birleştirerek tek bir kültür oluşturdıkları bir kültürel füzyon" olarak açıklar (Horton & Hunt, 1984, s. 391). Bu tanımlar birbirinden farklı olsa da her iki tanımda da entegrasyonun zorlamadan gerçekleştiği vurgulanır. Schaefer'in tanımına dahil edilmesi gereken bir unsur, "bir grubun diğerinin kültürünü benimsemesidir." Bu süreç zorunlu olmayabilir. Örneğin, Amerikanlaştırma süreci bu duruma iyi bir örnek teşkil eder. Göçmen gruplar, kendi özgün özelliklerinden bazılarını koruyarak İngiliz kökenli bir temel kültürü benimserler (Horton & Hunt, 1984, s. 391). Fenton devletin asimilasyon görevini yalnızca kısmen yerine getirdiğini ileri sürmektedir (Fenton, 2001, s. 53).

Neidert ve Farley (1985) asimilasyonu, ev sahibi kültürün benimsenmesi ve orijinal kültürün kaybedilmesi şeklindeki tek yönlü bir süreç olarak ifade etmiştir (Buehler, 2005, s. 13). Bu süreci desteklemek amacıyla devlet, göçmen büroları ve okullar aracılığıyla çeşitli çabalar sarf etmiş; ticari şirketler çalışanlarına İngilizce kursları sunarak vatandaşlık almalarına yardımcı olmuş; kiliseler de Amerikanlaştırma sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. Sosyal hareketlilik arttıkça asimilasyon süreci hızlanmıştır. Bir kişinin geliri yükseldiğinde ve sosyal statüsü arttığında, etnik bağlar zayıflar. Amerika ne kadar özgürlükçü bir ülke olarak görünse de Amerikanlaştırma ile insanları asimile etme etkisi oldukça fazladır. Azınlık dernekleri bile bu uyum sürecini destekleyen programlar başlatmıştır. Örneğin, Ford şirketinin uyguladığı politika, işçi olarak çalışan kişilere İngilizce kursları düzenlemenin yanı sıra, "Amerikalıyım" sloganını şirketin ana mottosu haline getirmiştir (Hazır, 2010, s. 139).

Şan ve Tzampaz'ın, Jacoby (2004, 67)'den aktardığına göre, Amerika bir ulus olarak ortaya çıkmak için şüphesiz göçmenlere ihtiyaç duymuştur. Bu kapsamda Amerika Birleşik Devletleri'nin 26. başkanı olan Theodore Roosevelt, ülkeye gelecek göçmenlerin geldikleri ülkeyle herhangi bir bağlarının kalmasını istememiştir. Bu nedenle, Anglo-Saxon Uyum

Modeli'nin uygulandığı o dönemde ülkeye her sene göç eden yaklaşık bir milyon göçmen Anglo-Sakson toplumun lehine vatandaşlık yeminini etmek zorunda bırakılmışlardır (Şan & Tzampaz, 2021, s. 67).

3. Eritme Potası Metaforu (Melting Pot)

Eritme Potası metaforu, asimilasyon düşüncesinin ortaya çıktığı döneme oldukça yakın bir tarihte kullanılmıştır. Bu kavramı ilk kez 1780'lerde Crevecoeur ortaya atmıştır (Huntington, 2004, s. 128). Israel Zangwill'in 1908 yılında sahnelenen "Melting Pot" oyununda kullanılan "eritme potası" terimi, tüm göçmenlerin Amerikalıya dönüştürülebileceği mesajını veriyordu. Bu "eritme potası" idealinde, göçmenler ve onların nesilleri, yerli atalarının benzersiz özelliklerini yavaş yavaş bir kenara bırakarak baskın kültürün normatif özelliklerini toptan benimseyecek ve sonunda ana akım Amerikalılardan ayırt edilemez hale geleceklerdi (Buehler, 2005, s. 14). Genellikle göçmenlerin Amerika Birleşik Devletleri'ne asimile olmasını tanımlamak için kullanılan erime potası teorisi, demir ve karbon elementlerinin birlikte eritilerek tek ve daha güçlü bir metal olan çeliğin yaratıldığı bir dökümhanenin eritme potası metaforuyla açıklanır (Longley, 2024).

Gordon'a (1964) göre, kültürlerin harmanlandığı 'eritme potası' imajı, aslında her şeyden çok arzu edilen Anglo uyumuna yönelik bir dürtüyü yansıtmaktadır (Buehler, 2005, s. 14). Mill, erime potası kavramını asimilasyon kavramından ayırarak, bu modelde hiçbir ırk veya kimliğin öne çıkmadan tüm grupların birleşerek yeni bir tür oluşturmasını vurgular. Asimilasyonda belirli bir ideolojik yaklaşım ve Anglo-Uyum hedefi bulunurken, erime potasında esas olarak bir üst kimlikten söz edilir. Mill, gazeteci Herbert N. Casson'dan alıntı yaparak yaklaşımını şöyle ifade eder; "En saf Amerikan kanına sahip kişi, en kozmopolitan soy ağacına sahip kişidir." Herman Melville'nin ifade ettiği gibi, "Bir Amerikanın tek damla kanını dökmekle, tüm insanlığın kanını dökmüş olursunuz." (Miller, 1998, s. 58-59).

4. Salata Kasesi Metaforu (Salad Bowl)

Salata kasesi metaforu, insanların baskın toplumun üyeleri olarak kabul edilmek için kültürel miraslarından vazgeçmelerinin gerekli olmadığını ileri sürer. Örneğin, Afrikalı Amerikalılar 'Amerikalı' olarak kabul edilmek için Noel yerine Kwanzaa kutlamayı bırakmak zorunda değildir (Martinov, 2019: s. 627). Longley (2024) eritme potasından daha liberal bir çokkültürlülük teorisi olan salata kasesi teorisinin, insanların bir arada yaşadığı ancak geleneksel kültürlerinin benzersiz özelliklerinin en azından bazılarını koruduğu heterojen bir toplumu tanımladığını ifade etmiştir. Longley'e göre, bir salatanın malzemeleri gibi, farklı kültürler bir araya getirilmekte ancak tek bir homojen kültürde birleşmek yerine, kendilerine özgü farklı tatlarını korumaktadırlar.

Salata Kasesi teorisi, eksiklikleri göz önüne alındığında, eritme potasından daha bütünleştirici olanaklar sağlar. Mecazi olarak ifade edilecekse, salataya eklenen malzemeler konusunda seçici olunabilir, bazıları dışarıda bırakılabilir ve diğerlerinin miktarı ihtiyaçlara göre artırılabilir. Dolayısıyla, salata kasesi metaforu yalnızca temsil ettiği etnik kimliklerin bireyselliğine izin vermekle kalmaz, aynı zamanda etnik gruplar arasında ev sahibi toplumlara entegre olma ihtiyaçlarına göre seçici entegrasyonun önünü açar. Salata Kasesi teorisinin bu avantajı, göçmen topluluklar için önemli bir uygulamaya sahiptir ve ev sahibi toplumlarındaki belirli kültürel normlara ve yaşam tarzlarına olan yatkınlıklarına dayalı olarak farklı entegrasyon eğilimlerine sahiptir (Berray, 2019: s.144).

5. Amerikan Çokkültürlülüğü

Günümüzde eğitim, sanat, dil, edebiyat ve siyaset gibi birçok alanda karşılık bulan çokkültürlülük kavramı değişik çevreler tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Homojenliğin el üzerinde tutulduğu ulus-devletler çağına heterojen olana işaret eden çokkültürlülük kavramının ortaya çıkması, oldukça önemli bir gelişme niteliğindedir (Ergüç, 2023, s. 278). Çokkültürlülük, yeni bir toplumsal uyum ve istikrar modeli arayışı amacıyla asimilasyondan eritme potasına doğru yeni bir arayıştır. Çokkültürlülük modeli, kısmen eritme potasıyla örtüşen toplumsal uyum ve istikrar modelleri arasında yeni bir model olarak ortaya çıkmıştır. Bu yeni modelde, birleşerek olguyu oluşturan unsurlardan hiçbirini birbirine karışmaz. Bu birleşme veya karışımında, her unsur özgünlüğünü korumaya devam eder ve aralarındaki bazı ortak unsurların yardımıyla yeni bir olgu yaratırlar (Vatandaş, 2001, s. 104). Bu nedenle çokkültürlülük, öncelikle kültürün ve kültürel kimliğin önemini kabul ederek başlar. Daha sonra toplumdaki tüm kültürlerin değerli olduğunu kabul eder ve kültürlerin, kültürel aidiyetlerin, kültürel grupların ve kültürel grup üyelerinin ahlaki olarak savunulabilir ve toplumsal olarak eşit bir şekilde yaşayabilecekleri bir formül bulmaya çalışır. Çokkültürlülük, farklılıkların egemen kültürle eşit bir şekilde yaşaması gerektiğini savunmasına rağmen, siyaset teorisinde çok fazla eleştirilmiştir. Çokkültürlülük pratiği, kendi içinde tutarsız, küresel kapitalizmin yeni yüzü ve kazanılmış evrensel insan haklarını yok etmeye çalışması vb. gibi çok çeşitli şekillerde eleştirilmiştir (Barın, 2016, s. 59).

Günümüz Amerika'sı, dünyanın hemen her bölgesinden ve kültüründen gelen göçmenlerin yaşadığı büyük bir göçmen ülkesidir. Ülkenin kuruluş aşamasında nüfusun %60'ından fazlasını İngiltere'den gelen Anglo-Saksonlar oluşturmuştur. Bu durum ancak 18. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Göçmenlerin sayısının artması ve etnik kökenlerinin çeşitliliği, sonuçta

Amerikan kültürünün çeşitliliğinin gelişmesini teşvik etmiştir (Chen, 2021, s. 43). Amerikan çokkültürlülüğünün hikayesi beş yaşında Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden bir Yahudi göçmen olan Horace Kallen ile başlamıştır. 1915 yılında yayımladığı makalelerde, asimilasyon ve Amerikanlaştırma politikalarını eleştirip çokkültürlülük fikrini öne sürmüştür. Dönem içerisinde pek ilgi görmeyen ve yalnızca bazı entelektüeller tarafından kabul gören bu yaklaşım, daha geniş bir ilgi görmek için 50 yıl beklemek zorunda kalmıştır. Kallen, Amerika'nın birçok kültürü barındırdığını belirterek, çokkültürlülüğü, farklılıklara saygıyı ve Amerika'nın eyaletler arasındaki farklılıklardan daha fazlasını ifade eden kültürel çeşitliliği vurgulamıştır. Ayrıca, Amerikanlaştırma ve asimilasyonun siyahlar, yerliler ve diğer birçok grup için acı verici sonuçlar doğurduğunu ve etnosantrik bakış açısı kapsamında toplumsal ve siyasi yaşamı ele geçirdiğini savunmuştur (Miller, 1998, s. 80-81).

Amerikalılar, uzun yıllar bireysellik, hukuk, özgürlük ve evrensellik gibi kavramların kurucuları olduklarını ileri sürmelerine karşın bu kavramların içini dolduramamışlardır. Yerliler, siyahlar ve kadınlar gibi bazı gruplar oy kullanma hakkına bile sahip değildiler. Dolayısıyla bu kavramların gerçek anlamı yerine getirilememiştir. Kallen, çokkültürlülüğü bir orkestraya benzetmiş ve bu benzetme ile karşılaştığı ilk tepkiler, orkestranın kim tarafından yönetileceği ve nasıl uyum içinde çalışacağı gibi sorularla gelmiştir. Kallen'in yalnızca insanların iyi niyeti tarafından desteklendiği ve bu açıklamanın çoğu kişiyi tatmin etmediği görülüyordu. Birçok teori, Amerika'daki İngiliz etkisinin derin köklere sahip bir kültür olduğunu ve bu kültürün sunduğu hakların tüm bireylere açık olduğunu öne sürerek, bu durumun Amerika'yı haklı göstermeye yeteceğini savunmuştur (Miller, 1998, s. 83). Glazer, Amerikan literatüründe "*çokkültürlülük*" teriminin 1990'lı yıllara kadar pek kullanılmadığını ifade etmiştir. Bu dönemde daha çok "*kültürel çoğulculuk (İng. cultural pluralism)*" terimi tercih edilmiş ve çokkültürlülük genellikle Avustralya ve Kanada'ya özgü bir olgu olarak kabul görmüştür. Çokkültürlülüğün bir yansıması eğitimdeki uygulamalarda ortaya çıkar. İkinci bir dilde eğitim yapılması veya farklı ırk ve etnik toplulukların kendilerine özgü uygulamalara izin verilmesi, çokkültürlü ya da çokkültürcü bir yaklaşımın varlığını işaret eder (Glazer, 2003, s. 8-9).

Çokkültürlülüğe geçişin iki aşamalı bir süreç olduğu söylenebilir. İlk aşamada, etnik azınlıklar sayıca küçük ve dağınık olduğunda, yeterli bir etnik bilinç oluşması mümkün değildir; hatta oluşsa bile, siyasi sonuçlar elde edilemez. İkinci aşamada, eğer etnik grup ülke nüfusunun büyük bölümünü oluşturmuşsa ve asimile olamayacak kadar yoğunsa, siyasi talepler gündeme gelir ve bunları göz ardı etmek mümkün olmaz. Kanada'daki Quebec bölgesi bu duruma bir örnek teşkil eder. Amerika'da 1965'teki Sivil Haklar Devriminden önce durum genellikle ilk aşamada kalmıştır. Ancak Hispanik göçünün artmasıyla, İspanyolca konuşan büyük bir grup meydana gelmiştir. Bu nedenle, bu grubun asimile olması zor görünmüştür. Ayrıca, Amerika'da siyah insanlar için okul müfredatları değiştirilmiştir. Siyahların tarihleri ile ilgili dersler eklenmiş ve onlara kendi öğretmenlerinden ders alma imkânı sağlanmıştır. Gruplar, başlangıçta renk körü bir yaklaşım talep etmişlerdir. Ayrımcılığın ortadan kaldırılması, eşit eğitim ve sosyal fırsatlar ile gelir düzeyinde eşitlik sağlanması bu aşamada yeterli olmuştur. Ancak bu aşama geçildiğinde ve sorunlar çözülmediğinde, gruplar farklılıklarını vurgulamak ve grup hakları talep etmek istemişlerdir. Bu, Hispanikler tarafından kısmen başarılmıştır (Hazar, 2010, s. 154-155).

Glazer, "*Şimdi Hepimiz Çokkültürcüyüz*" adlı eserinde, Amerika'da çeşitli dönemlerde ve bölgelerde çokkültürlü yaklaşımın kabul gördüğünü açıklamaktadır. Bütün gruplar, ayrımcılığa karşı eşit muamele istemektedir. Çokkültürlülük tartışmaları sürerken, sınıf meseleleri, yaşam şartları, işçi sınıfının, çiftçilerin ve kadınların problemleri ön plana çıkmaktadır. Bunun sebebi de kadınların, çocukların, işçilerin ve köylülerin bütün etnik grupların içinde bulunmasıdır (Glazer, 2003, s. 15). Glazer, Amerika'daki yüzyıllar süren ihmaller nedeniyle siyahların yaşadığı sorunları, 1965'te çıkarılan sivil haklar yasalarının çözmede yetersiz kaldığını belirtir. Siyahlara yönelik ayrımcılığın bedeli, Amerika'nın iki ana nüfus grubu olan siyah ve beyaz arasında ödenmelidir. Ayrıca, Hispanik ve Asyalı vatandaşlar önemli sorunlar yaşasa bile, bunların entegrasyonunun ve uyumunun daha kolay olduğunu eklemiştir. Glazer, gelecekteki Amerika'nın, siyah ve beyaz renklerden meydana gelen iki ana renkli bir çokkültürlülük modeline ihtiyaç duyacağını ifade etmiştir (Glazer, 2003, s. 147-161).

Amerika'nın bugünü ve geleceği hakkında görüş bildiren yazarlardan biri olan Hollinger, kültürel çeşitlilik konusunu savunan insanların daha ileriye gitmeleri gerektiğini öne sürer ve post-etnik bir bakış açısını önerir. Bu yaklaşımda, bağlılıklar gönüllü ve zorunlu olarak ikiye ayrılır. Bir etnik grup, cemaat veya kimlik değerlendirilirken, ırk, soy, kan ve renk gibi faktörlerden ziyade, gönüllü bağlılıkların kişileri nasıl şekillendirdiğine odaklanılmalıdır. Tarihsel ve soy kökenli değerlendirmeler yerine, kültürel ilişkiler ve mevcut yaklaşımlar üzerinden ihtiyaçlara daha uygun yanıtlar verilebilir. Geçmişte yaşanan olaylar ve tartışmalar, bugünün sorunlarıyla ilgili olarak bireylerin tercihlerine uyum sağlamayabilir. Eski yaraların yeniden açılması, kazanılmış yeni statülerin geri alınmasına neden olabilir. Bu nedenle, Amerika'da günümüzde post-etnik bir süreç yaşanması muhtemeldir (Hollinger, 2005, s. 3). Post-etnik yaklaşımın içerisinde kozmopolitanizm (İng. cosmopolitanism) ve çoğulculuk (İng. pluralism) olmak üzere iki temel öge bulunur. Kozmopolitanizm, gönüllü bağlılıkları ön planda tutarken, çoğulculuk, miras kalan sınırları ve etno-ırksal yaklaşımları kimliğin bir parçası olarak değerlendirir. Hollinger, kozmopolitanizmin geleceğe yönelik bir perspektif sunduğunu öne sürer. Aydınlanma dönemi düşünürleri köksüz kimlikleri desteklese de çağdaş kozmopolitanizm gönüllü bağlılıkları teşvik ederek köklerimize değer verir ve bu şekilde yenilik getirir.

Çoğulculuk, kozmopolitanizmi kimliğe bir tehdit olarak değerlendirirken, kozmopolitanizm de çoğulculuğun modern değişimlere kapalı olduğunu öne sürer (Hollinger, 2005, s. 5-6).

Söz konusu görüşlere karşı görüş sunanlarda bulunmaktadır. Schmidt, çokkültürlülüğü kesin bir şekilde reddeder ve bunu Amerika'nın kimlik yapısına bir saldırı olarak değerlendirir. Schmidt Amerika'nın etnik olarak çeşitlilik gösterdiğini kabul eder, fakat Amerika'nın çokkültürlü bir ülke olmadığı ve alt kültürlerin çokkültürlülüğün bir unsuru olarak görülmemesi gerektiğinin altını çizer. Schmidt'e göre, Amerika, içindeki farklı unsurları üçüncü kuşaktan itibaren eriterek, tek bir özgün kültüre sahip bir erime potası ülkesidir (Schmidt, 1997). Tüm bu tartışmalar ışığında, Amerika'nın çokkültürlü bir yapı sergilediği ancak çokkültürcü bir ideolojiyi tam olarak benimsediği söylenemez. Çokkültürcü bir ideolojinin Amerika'da öne çıkması ve uygulanması, en azından yakın dönemde pek olası görünmemektedir. Ekonomik güç ve refahın bu durumu büyük ölçüde etkilediği açıktır. Dolayısıyla Amerika ekonomik sıkıntılarla karşılaştığında, temel sorunlar yeniden yüzeye çıkabilir, ayrıca çokkültürcülük bir bahane olarak kullanılabilir.

6. Çokkültürlülük ve Görülmeyen Adam

Ralph Ellison'un *Görülmeyen Adam* adlı romanı, genç bir siyahinin kendini keşfetme yolunda yaşadığı içsel mücadeleyi anlatan bir hikayedir. Kitap, her bireyin gerçek benliğini bulma mücadelesini ele alır. Hikâye, kendini görünmez bir adam olarak tanımlayan bir anlatıcı tarafından sunulur. Sivil Haklar Hareketi'nden önce yayımlanmış olmasına rağmen, *Görülmeyen Adam* siyah erkeklerin gerçeğe ulaşmak için verdikleri mücadeleyi, aldatmacaları aşmalarını ve toplumsal illüzyonları anlatır. Ralph Ellison'ın 1952 Mart ayında yayımlanan bu romanı, ırk ayrımı olan bir ortamda yaşayan genç, siyahi, eğitilmiş bir adamın öyküsünü konu alır. Bu genç adam, kendisini ismi belirtilmemiş biri olarak sunar ve anlatıcının rolünü üstlenir. Yirminci yüzyılın ortalarında, olayların karmaşık olduğu bir dönemde, düşmanca bir ortamda hayatta kalma mücadelesi verir (Ellison, 2013, s. 290). Kendini görünmez olarak tanımlar çünkü karşılaştığı kişiler yalnızca çevresini ve kendi gerçekliklerini görürler. Bunun sonucunda, ırkçı Güney'i geride bırakıp New York'ta yeni deneyimler edinmeyi ve kültürel anlamda kendini geliştirmeyi seçer. Ancak, yeni çevresindeki ırkçı deneyimler de ona oldukça rahatsız edici gelir. Huzur içinde yaşamak için yeraltında bir sığınak inşa etmeye karar verir. Ralph Ellison, romanındaki görünmez kahramanın kimliğinin görünmezliğini vurgular. Bu, beyazların egemen olduğu çevrede siyahi olmanın getirdiği durum ve anlayışla uyumludur. Roman, kimliğin derin anlamını ve toplumsal ile ırksal ayrım yoluyla görünmez kılınma sürecini ustaca irdelemektedir.

Yazar Ralph Ellison, romanını Amerika Birleşik Devletleri vatandaşlarının deneyimlerini ve sosyal etkileşimlerini inceleyen sosyopolitik alegori üzerine kurarak amacına ulaşmıştır (Stéphane, 2020, s. 18-25). Ancak roman, tüm Amerikalıların yaşam tarzını etkileyen temel zorlukları ve etnik köken ile sosyal statüleriyle ilgili deneyimlerini de detaylı bir şekilde ele almaktadır. Özellikle azınlık topluluklarının bu ırksal olarak ayrılmış çevrelerden nasıl etkilendiği ve bu durumun onların kimliklerini yaşama haklarını nasıl sınırladığı üzerinde durur. Ellison, ana karakterin bakış açısını kendi deneyimlerinden faydalananarak şekillendirir. Roman, her insanın gerçek benliğini keşfetme mücadelesini anlamamıza yardımcı olur. Anlatıcı, hikayesini kendisinden görülmeyen adam olarak söz ederek anlatmaktadır. Sonuçta *Görülmeyen Adam* romanı, siyah erkeklerin mücadelelerini, aldatmacaları aşma çabalarını ve toplumsal illüzyonları somutlaştırır.

Roman, Amerikan edebiyatında, özellikle Afrikalı Amerikalılar bağlamında önemli bir başarı olarak değerlendirilir. Anlatıcı, hayatta ilerlerken siyahların dünyası, beyazların dünyası ve kendi dünyası hakkında derin bir anlayış geliştirir. O dönemde Siyah Amerikan edebiyatı kimlik, bağımsızlık ve özgürlük temalarıyla şekillendirilmiştir. Önemli bir gözlem, *Görülmeyen Adam* romanının Harlem Rönesansı'nın sona ermesinden sonra yayımlanmış olmasıdır (Bloom, 2007, s. 8). Harlem Rönesansı, siyah dünyasında radikal bir yükselişin sosyal ve kültürel halidir. Harlem Rönesansı, temelde 1920'lerin sonu ve 1930'ların başında faaliyetlerini Harlem etrafında yoğunlaştıran bir dizi siyahi yazar ve entelektüel tarafından paylaşılan bir zihin durumu veya bir tutumdur (Edis ve Bilem, 2019: s. 36). Siyah insanların eylemlerine dair sınırlamaların teması roman boyunca devam etmektedir. Ancak bu tema tarihsel açıdan da geçerlidir. *Görülmeyen Adam*'ın isimsiz anlatıcısı, kendi kimliğiyle sürekli bir mücadele içindedir. Hikâye, onun önyargılı toplumsal kavramlara karşı isyanını yansıtmaktadır. Kendini keşfetme ve sosyal aldatmacaların üstesinden gelme teması hem mecazi hem de gerçek anlamda güçlü bir şekilde işlenmektedir. Rönesans döneminde siyahlar, sanat, edebiyat, müzik ve moda aracılığıyla kendilerini keşfetmiş ve ifade etmişlerdi. *Görülmeyen Adam*'da, bir adamın toplum içindeki konumunu keşfetme ve kendi kimliğini tanımlama öyküsüdür. "Dönemin edebi eserlerdeki imgelerle karakterize edildiğini söylemek mümkündür. Örneğin, Claude McKay'in *Home to Harlem* adlı eserinde dönemin stereotiplerini kırmak için siyahi karakterler kullanılmıştır" (Bloom, 2007, s. 29). Ayrıca, dönem eserlerinde kullanılan stiller, sistemik ırkçılığın etkilerini anlamak için imgelerden yararlanmaya çalışmaktadır. Bu yaklaşım, Ellison'ın okuyucuya olaylara dair bir perspektif sunmak için anlatıcıyı kullandığı romanında da görülür. Ellison ayrıca dönemin önemli müzisyenlerinden Louis Armstrong'un müziğinden ilham almış olabilir.

6.1. Genel Analiz

Görülme-yen Adam, hiç kimse tarafından tanınmayan siyahi genç bir adamı anlatır. Güneyli olan bu adam, büyükbabasının ölüm döşegindeki uyarısına uyarak, beyazların isteklerine boyun eğmeyi reddeder. Anlatıcı, lise mezuniyet konuşmasını okuyan beyazların yerel erkekler kulübündeki başka insanları nasıl manipüle ettiğini gözlemler (Ellison, 2013, s. 324). Bu konuşmayı okumanın beyazlar için nasıl aşağılayıcı olduğunu fark eder. Beyazlar, siyahi çocukları eğlence amaçlı kullanırken, o da kavga etmek zorunda kalır. Beyazlar için bu çocuklar, yalnızca eğlence amacıyla kullanılan hayvanlar gibidir. Siyahi bir adamın hakları için verdiği mücadele, Amerikan toplumunun derin sorunlarını yansıtır. Önsöz, okuyucuyu anlatıcının görünmezliğini nasıl fark ettiğine dair karmaşık bir hikâyeye hazırlar. İlk başta anlatıcı, kendini görünmez olarak tanımlar fakat fiziksel olarak şeffaf değildir. Aslında, diğer insanların ona tepkilerini gözlemlemekle ilgilidir. Anlatıcı, bir gün sokakta beyaz bir adamı neredeyse öldürdüğü bir örnek verir. Sonsözde ise, anlatıcının görünmezliğinin, başkalarının ona dair algılarına atıfta bulunduğu bir betimleme sunulur. Bu nedenle, anlatıcının görünmezliği, toplumun kendi algılarının bir yansımasıdır. Romanın önsözü, okuyucuyu anlatıcının kendi görünmezliğini keşfetme sürecinin karmaşıklığına hazırlamaktadır. Anlatıcı, kendisini derisi şeffaf olmadığı halde yine de görülmeyen bir kişi olarak tanımlar. Söz konusu tanımlama, diğerlerinin ona gösterdiği tepkilerdeki görünmezliğini simgeler. Sonsözde, görünmez bir adamın tasviri, bakan kişinin onu nasıl algıladığını gösterir; böylece toplumun kendi algılarını göz ardı etme eğilimi vurgulanır. Diğerlerinin görüşleri, anlatıcının bireyselliğini göz ardı ederek kendi kaderlerini ve seçimlerini bu görüşlere uyacak şekilde düzenlemek zorunda kaldığı bir durumu ortaya çıkarır. Anlatıcı, ışığı kontrol ederek bir intikam alma amacı güder ve odasına yeraltı delikli ampuller takar. Bu sembolizm, sıcaklık yaratmayı ve mekanını aydınlık tutmayı amaçlar. Aynı zamanda, anlatıcının kendi kaderini belirleme isteğini mecazi olarak ifade eder. “*Hayati bir canlılık hissetmemi sağlıyor*” (Ellison, 2013, s. 6) diyerek, ışıkların onun diğer insanların fikirlerine uymak zorunda olmadığını hissetmesini sağladığını belirtir.

Önsözün aksine, romanın ilk bölümü, anlatıcının saf bir lise öğrencisi olarak önceki deneyimlerini sunar. Mezuniyet sırasında bir konuşma yapması istenir, ancak konuşmadan önce diğer siyah çocuklarla bir mücadeleye katılmak zorunda kalır. Bu sahnede, anlatıcı, siyah çocukların gözlerinin bağlanıp bir boks ringine çıkarıldığı aşağılayıcı bir deneyim yaşar. Gözleri bağlı olmasına rağmen, göz bağının arasından bakarak az da olsa rakiplerini görmeyi başarır. Anlatıcı neredeyse mağlup olurken, beyaz bir adam bozuk para atarak çocukları toplar (Ellison, 2013, s. 176). Anlatıcı zemini elektrikli olarak tanımlar ve bu nedenle elektrik çarpmasını önlemek için sandalyenin ayağını tutmaya karar verir. Sonunda, konuşmasını yapıp burs alır. Başlangıçta aşağılanmış olmasına rağmen, bu utancı görmezden gelir ve zaferini kutlar. Bu nedenle, zaferini kutlarken, aşağılayıcı bir aldatmacanın üstesinden gelmek için savaş verir. İlk bölüm, daha sonraki olayları şekillendiren önceki olayları açıklamaktadır. Anlatıcının büyükbabası, ona görmezden gelme tavsiyesinde bulunmuş bir araç gibi görünür. Büyükbabasının rüyasında ona yazdığı “*Bu zenci çocuk koşmaya devam etmeli*” notu (Ellison, 2013, s. 21), toplumdaki beyazların siyah erkekleri göz bağlayarak onları korkutma eğilimlerini anlatır. Önemli bir gerçek, beyaz erkeklerin siyah çocukların gözlerini bağlayarak ve onları dövüşmeye zorlayarak arzularını gerçekleştirme gücüne sahip olmalarıdır. Karanlığın korkutucu olduğunu belirten anlatıcı, deneyimsizliğiyle ilgili duygularını yansıtır: “*Acımı unutarak heyecandan titredim. Altınları ve banknotları alacağımı düşündüm*” (Ellison, 2013, s. 21). Kanla boğulmasına rağmen, anlatıcının konuşması istenir. Boks ringindeki deneyimlerini anlattıktan sonra nihayet bursu kabul eder. Hikayenin sonsözünde, anlatıcı, diğer insanların arzularını haklı çıkarma ve gerçekleştirme amacıyla yaşadığını fark eder. Büyükbabasının son sözleri, anlatıcının kafa karışıklığını artırır. Ellison, anlatıcının büyükbabasının sözlerinin farklı anlamlara geldiği bir durumda bulmasını istemektedir. Bu sahne, anlatıcının yüzeysel itaati görmezden gelmesine yardımcı olur. Kendisi yeraltında yaşarken Bay Norton ile tanıştığını anlatır ve Sonsözde kendisi görünmez olduğu için de Norton’un onu göremediğini belirtir.

Romanda öfke, ihanet ve görünmezlik olmak üzere üç ana motif bulunmaktadır. Öfke motifi, kitabın başında anlatıcının büyükbabasının öfkeli ölümünden başlar. Beyazlar, büyükbabasının hayatını manipüle etmiş ve büyükbabasının kurallarına uymasına neden olmuştur. Büyükbabasının öfkesi, anlatıcının hayatı boyunca devam eder ve beyazlara karşı teslim olmama arzusu anlatıcının hep aklındadır. Aynı şekilde, Dr. Bledsoe’nun anlatıcıya ihanet etmesi ve başarısızlığa uğratması da öfkenin bir yansımasıdır. Anlatıcı, beyazların yaşlı siyah bir çiftin eşyalarını sokağa attığını gördüğünde de öfkelenir. Harlem’de Komünist bir davaya kendini adanmışken, anlatıcı, önemini küçümsemediğini düşündüğünde öfkelenir (Ellison, 2013, s. 58). Daha sonra, anlatıcı öfkesinin bir sonucu olarak Kardeşlik’ten ayrılır. Ayrıca, anlatıcı, Kardeşlik için birçok insanı feda ettiği için öfkelenir. Genel olarak, öfke, hayatının beyaz insanlar için hiçbir anlamı olmayan bu siyah adamın ayrılmaz bir parçasıdır. Beyazlarla aynı haklara sahip olduğunu kanıtlamaya çalışırken öfkeli-dir.

Görülme-yen adamın yaşamı, ihanetlerle doludur. İdeallerine ve güvendiği insanlara ihanet edilir. Hayal kırıklığı, anlatıcının hayatının merkezindedir. Romanın başında, anlatıcı, konuşmasının onurlandırılacağını ve takdir edileceğini umarak bir kulübe geldiğinde büyük bir hayal kırıklığı yaşar. Bunun beyazlar için hiçbir anlam ifade etmediğini anlar. Onun hareketleri onlar için sadece eğlenceden ibarettir. Dr. Bledsoe, anlatıcıyı ırkına ihanetle suçlar ve zengin beyaz adam Bay Norton’u tanıtır.

Sonrasında, anlatıcı üniversitedeki görevlerinin önemine inandırıldığında Dr. Bledsoe tarafından ihanete uğrar. Anlatıcı, Dr. Bledsoe'ye yardım ettiğini düşünerek tavsiye mektupları yazar. Ancak Dr. Bledsoe, anlatıcıdan kurtulmaya çalışır. Ayrıca, Kardeşlik üyesi olarak anlatıcı, bu topluluktan birinin ihanetiyle karşılaşır. Harlem'de yürürken, insanların hayatlarını iyileştirmeyen tüm konuşmaların anlamsızlığını fark eder. Bu durumu eleştirerek, kendini suçlu hisseder ve hayatlarını değiştireceğine dair verdiği sözlerin boşa gittiğini düşünür. Kardeşlik, insanlara daha iyi bir yaşam vaat ederken, onları kandırıp sadece kendi çıkarlarını düşünür. Kardeşlik, daha önce verilen sözleri yerine getirmeyip, Kardeşler'in refahı uğruna insanları feda eder. İhanet, görülmeyen adamın yaşamına derinlemesine nüfuz eder.

Ellison'ın romanında öne çıkan temel motiflerden biri, görünmezlik ve körlük temasıdır. *Görülmeyen Adam*, gerçekleri ve dünyayı anlamak için yeni bir bakış açısı sunar ve tüm insanların ne kadar kör olduğunu gösterir: Anlatıcı şöyle der: “*Bize olağanüstü derecede kör gözlerle bakıyorlar...bir düşünün, doğduğumuz günden itibaren her birimizden tek gözümüzü aldılar*” (Ellison, 2013, s. 343). Anlatıcı, beyazları kör olmakla suçlar. Beyazların siyahlar üzerindeki kontrolüne rağmen, anlatıcı onlara teslim olmaz; ruhunu koruyarak kendi kimliğini sürdürür. Şöyle ifade eder: “*Ben deneyimlerimdim ve deneyimlerim bendim ve ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar hiçbir kör adam bunu kaldıramazdı*” (Ellison, 2013, s. 508). Bu siyahi adamın yaşamı, kör beyaz insanlar tarafından fark edilmez. Görünmezlik metaforu, hedeflerine ulaşmaya çalışan bir siyah adamın hayatını ve diğer insanların onu tanıma konusundaki isteksizliğini temsil eder. Anlatıcı şöyle der: “*Beyazlar, benim gibi adamlardan başka herkese ne düşüneceklerini söyler*” (Ellison, 2013, s. 275). Hayatı, beyazların toplumdaki gücüne karşı bir başkaldırıdır. Bu bakış açısını şu sözlerle özetler: “*hayat yaşanmalı, kontrol edilmemeli ve insanlık, kesin bir yenilgiye rağmen oynamaya devam ederek kazanılır*” (Ellison, 2013, s. 358). Ralph Ellison'ın romanı, Amerikan toplumunun temel sorunlarını ve bu toplumdaki siyahların yaşamını ele alır. Siyahların hayatları, öfke, ihanet, körlük ve görünmezlikle iç içe geçmiş durumdadır. Ellison, görünmezliğiyle baş eğmeyen, beyazlara karşı isyan eden ve kendi kimliğini kabul ettiren bir adamın portresini çizer.

Anlatıcı, diğer karakterlerin görüşlerini eleştirir çünkü bu durum, onun bireyselliğini görmezden gelerek, onları kendi kaderlerine ve seçimlerine uymaya zorlayan bir ortam yaratır. Toplumdan intikam alma isteği, odasındaki elektriği yasa dışı olarak çaldığı durumlarla tasvir edilir. Anlatıcı, mümkün olduğunca fazla ışık kontrolü sağlamak için, odasındaki yeraltı deliğine bir ampul bile yerleştirir (Ellison, 2013, s. 6). Elektrik çalma ve odasını aydınlatma fikri sembolik bir anlam taşır; sıcaklık yaratmayı ve alanını ışıqla aydınlatmayı ifade eder. Anlatıcının güç kaynaklarından biri de müziktir. Her gün bir içki içmek, müziğe yeni bir anlam ve zamanın ötesini görme yeteneği kazandırır. Sonuç olarak, anlatıcı, müzik aracılığıyla zaman ve mekânı deneyimleme konusunda gelişmiş bir yeteneğe sahip olduğunu düşünür. Bu yetenekler, anlatıcının, yalnızca kendisinde bulabileceği tanımlardan kurtulmak için çalıntı ışık ve bilgiyi kullanmasını sağlar. Harlem Rönesans döneminde, Amerikan toplumundaki siyah erkeklerin kimliklerini savunmak amacıyla yazılan *Görülmeyen Adam*, siyah adamların kişisel mücadelelerini anlamak için okuyuculara derin bir bakış sunar. Roman, birinci şahıs bakış açısıyla yazılmıştır ve bu yaklaşım, okuyucuların anlatıcının deneyimlerine daha yakın hissetmelerini sağlar.

Özetle, bu makale Ralph Ellison'ın *Görülmeyen Adam* romanının analizini sunmaktadır. Roman, beyazların egemen olduğu toplumda anlatıcının görünmezliğini birinci şahıs bakış açısıyla anlatır. Romandaki sembolizm, onun arzularına hizmet eden ışığı nasıl çaldığını gösterir. O dönemin edebi üslupları, Amerika'daki siyah insanlar için eşit hakları savunan romana ilham vermiştir. Ellison, ana karakterin bakış açısını kendi deneyimlerinden yararlanarak oluşturmuştur. Roman, Harlem Rönesansı ve Güney'deki yaşamı kapsayan temalarla zenginleştirilmiştir. *Görülmeyen Adam*, siyah bir adamın aşağılanmaların üstesinden nasıl geldiğini onun gözünden gösterir. Anlatıcı, karakterin toplumsal tasvirlerle başa çıkma yöntemini sembolizmle inşa eder ve kendi yanılmasını açıklamak için de bu yöntemi kullanır.

6.2. Romanda İrkçilik

Amerikan edebiyatında, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanan ırkçılık geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ralph Ellison'un *Görülmeyen Adam* adlı romanı bu konuda önemli bir yer tutar. Romanın “*Battle Royal*” bölümü, ana karakterin rahatlığı, istismarcı beyaz toplumun utanç verici tavırları ve ırkçılığa maruz kalmanın bir araya geldiği ve Amerika'nın tarihindeki siyah imajının nasıl şekillendiğini gösteren tartışmalı tepkilere ve düşüncelere neden olur. Romanın ana karakteri, ölen dedesinin tavsiyelerini uymaktadır. Ölümünden önce ona, bir Afrikalı Amerikalı olarak beyaz toplumda saygı ve isim kazanmanın eşliğinde yaşamasını söylemiştir. “*Battle Royal*” bölümünde karakter, Afro-Amerikalıların eğitim hakkındaki düşüncelerini ifade etmekte zorlanır. Beyaz toplum, bu gençlere istismarcı ve zalimce bir eğlence sunar: Ana karakter, diğer Afro-Amerikalı gençlerle gözleri bağlı bir dövüşü kazandığında sadece sözlerini söyleme şansı bulur. Kazanana üniversite bursu vaadi verilmiştir ve gençlerin amaçları için mücadele etmeleri gerekir. Bu nedenle, ana karakter motivasyon konuşmasını yaparak bursu kazanır, çünkü eğitim, onu beyaz toplumun diğer üyeleriyle aynı saygınlığa kavuşturan tek şey olarak görülür (Ellison, 2013, s. 35-60). Ancak, bursun verdiği eğitim sadece siyahların devam edebildiği bir üniversite ile sınırlıdır ve bu durum beyazların ironisi ve zulmünün bir göstergesidir. Bursu kazandığında ilk duyduğu duygu utançtır. İnsanların farklı ten rengindeki bireylere zulmettiğini bilmek onu rahatsız eder. İlk olarak, ana karakterin hedefe ulaşmasına ve kazanmasına olan rahatlama ve hayranlık duyduğu güçlü

kişilik hissedilir. Ancak, duygular acı vericidir. “*Battle Royal*” bölümünün başında beyaz egemen toplumda başarılı olmanın imkansız olduğunu ve bunu tam olarak anlamadan (hep) kaybedeceğini hissetmektedir. Bu olay örgüsü, ana karakterin beyazlar için kazanma konusundaki netliği ve daha fazla mücadele etme zorunluluğu nedeniyle büyük bir sempati ve acıma duygusu uyandırır. Acımasız kurallar yalnızca onlar tarafından belirlenir.

Romanın “*Battle Royal*” bölümünde pek çok sembol, özellikle gözleri bağlı dövüş gibi simgeler bulunur. Bu bölümdeki gözleri bağlı dövüş, Amerikan ırkçı toplumunun bir yansımasıdır. Zira beyazlar sadece farklı görünümlemler nedeniyle diğerlerinden körü körüne nefret ederken, Afrikalı Amerikalılar ise saygı görme ve eşit olma mücadelesinde bu ayrımcılığın nasıl önleneceğini bilmeden kördür. Gözleri bağlı dövüş, doğa ve insan yasalarına aykırı olsa da kişinin hayatının her yönünü gerçekleştirme rüyasının sembolüdür. Ayrıca, ırkçı toplumda ana karakterin ve diğer Afrikalı Amerikalıların kimliksizliği, saygısızlığın ve hayal kırıklığının bir göstergesi olarak öne çıkar (Goff, 2014, s. 1-5). Bu durum, anlatıcının ve okuyucuların, bu durumu bir başka alay konusu olarak görmelerine neden olur. Sıradan bir insanın yaşadığı acı ve faşizm görüntüsü bile düşünülmesi zor olan bir şeydir ve farklı renkteki insanlarla birlikte yaşamanın tek ihtimali olarak görülür. Irkçılık, en utanç verici ve uygunsuz davranış olarak kabul edilir. İnsanlar, tüm bu davranışların kabul edilemez olduğunu bilmesine rağmen, yine de bu tür uygulamalara devam ederler.

6.3. Romanda Çokkültürlülük

Görülmeyen Adam, Amerika’daki eğitimli siyahilerin karşılaştığı duygusal ve entelektüel tehlikeleri merkeze alan bir romandır. Eserde iki düzey bulunmaktadır. Bunlardan ilki hikaye anlatımı, diğeri ise abartma, önerme ve sembolizm düzeyidir. *Görülmeyen Adam*, kişisel kimliğin dinamiklerine ve insanların birbirlerini tanıma yollarına ve sınırlarına odaklanır. Ralph Ellison’un *Görülmeyen Adam* adlı romanında, baş kahraman yaşam yolculuğu boyunca çeşitli deneyimler ve ani dönüşlerle aşamalı bir dönüşüm geçirir ve nihayetinde gerçek öz kimliğini keşfeder (Ellison, 2013, s. 425).

Anlatı, bir sınır bölgesinde bulunan küçük bir yeraltı odasında başlar ve biter. Bu iki nokta arasında, baş kahraman pek çok deneyim yaşar; her bir deneyim, ona dersler verir ve inanç ve değerlerinde ince değişikliklere neden olur. Ana kahraman isimsizdir, çünkü sosyal bağlamda görünmezdir. Kitap, kendini görünmez bir adam olarak tanımlayan ancak aynı zamanda “*etten ve kemikten, liflerden ve sıvılardan*” oluşan bir adam olarak ilan eden baş kahraman tarafından birinci şahıs bakış açısıyla yazılmıştır. Anlatıcı, bir adamın onu görmezden geldiğini hissettiğinde, onun varlığını kabul etmeye zorlamak için şiddet kullanır.

Görülmeyen Adam eseri, beyazlar tarafından görmezden gelinen bazı avantajlarına da dikkat çeker. 1369 ampulün yardımıyla başlayan uzun yolculuk, coğrafi, sosyal, tarihsel ve felsefi birçok düzlemde gerçekleşir. Ellison’ın kahramanının öyküsü, uygun bir kimlik arayışını temsil eder. *görülmeyen adam*, Norton, Bledsoe ve Kardeşlik gibi, ona uymayan sahte isimler ve kimlikler veren çeşitli otorite figürleriyle karşılaşır. Bu deneyimler, adlandırmanın güç ve kontrol meseleleriyle bağlantılı olduğunu gösterir. Başkalarının emirlerine göre yaşadığı sürece özerkliğini kaybeder ve defalarca ihanet görür. Gerçek hayatının anlamını ancak kendi hikâyesini anlatıp kendine isim verme sorumluluğunu üstlendikten sonra bulur (Callahan, 2004, s. 191).

Çocukluk çağında baş kahraman, siyahi gençleri kavga ettiren ve elektrikli bir halının üstünde duran bozuk paraları toplayan beyaz Güneyliler tarafından aşağılanmışlardır. Elektrikten kaçabileceğini bilmesine rağmen, alaylar yüzünden çevredeki halk elektrikten şiddetli şekilde etkilenir ve halının üzerine fırlatılır, özgür kalana kadar bir süre ıstırap çeker. Bu deneyim, daha sonraki yaşamında karşılaştığı muameleyi simgeler. Daha ileri yaşlarda, prefrontal lobotomi etkisi yaratmak amacıyla elektrik şoku tedavisine tabi tutulur. Bu prosedür, sinir merkezlerine baskı uygulayarak kişinin gerçekliği algılama biçimini değiştirmeyi amaçlar. Genellikle sıcaklık ve ışık sağlamak için kullanılan elektrik, burada Amerikalı kahramanının bilincini yönlendirmek için kullanılmaktadır. Ana karakter, hayatın tamamen kontrol etmek veya kontrol edilmekten ibaret olduğunu öğrenir. *Görülmeyen adam*, Güney’deki Siyahiler Devlet Koleji’ni yöneten Dr. Bledsoe ile bir anlaşmazlık yaşadığında, ona şu şekilde söylenir; “*Bu bir güç tuzağı oğlum ve kontroller bende.*” Aynı mesaj, hayatının ilerleyen dönemlerinde bir barda iki boğa güreşi fotoğrafı gördüğünde aklına gelir. Bir fotoğraf, matadorun boğayı kontrol ettiğini, diğeri ise boğanın boynuzları ile matadoru havaya fırlattığını gösterir.

Güç, toplumdaki en önemli belirleyici unsur olarak görünür. *Görülmeyen adamın* deneyimleri, gücün genellikle bireylerin manipülasyonu için kullanıldığını ve bu güç oyunlarının tuzağından kaçması gerektiğini öğretir. Bunun için kendi görünmezliğimin karanlığını aydınlatacak bir güce sahip olması gerekmektedir. Anlatıcının babasına, genç yaşında, büyükbabası tarafından, eğer aldatıcı olmayı öğrenmezse dünyanın onu aldatacağı konusunda uyarılır. Büyükbaba şu tavsiyede bulunur; “*Onları evetlerle yenmenizi, sırtışlarla onları baltalamanızı, onları ölüme ve yıkıma kadar kabul etmenizi, kusana veya tamamen patlayana kadar sizi yutmalarına izin vermenizi, bunu genç silahlara öğretmenizi istiyorum*” (Ellison, 2013, s. 16). Dr. Bledsoe da benzer şekilde, alçakgönüllülük maskesi takarak başarılı olduğunu kabul eder. Anlatıcının şeylerin olduğu hal ile olması gereken hal arasındaki fark konusunda bilgisiz olduğunu görünce şaşırır (Ellison, 2013, s. 139).

Bledsoe, dünyada başarıya ulaşmak için ikiye bölünmüşlüğüne gerekli olduğuna inanır. Savaş gazisi adlı karakter, aynı zamanda kahramana sahte bir kimliğe sahip olmayı öğrenmesi gerektiğini de söyler: "Oyunu oyna ama ona inanma; bu kadarını kendine borçlusun... Nasıl çalıştığını öğren ve nasıl çalıştığını öğren" (Ellison, 2013, s. 151). Görülmeyen adam aynı dersi, zor yoldan öğrenir. Başlangıçta oyunu inanmadan oynayabileceğini düşünür, ancak zamanla kendini Kardeşliğe ve ırksal yükseliş efsanesine adar. Tod Clifton'ın ölümünden sonra, Kardeşlerin Harlem isyanındaki rolünü ve dünyanın ne kadar sahte bir yüz sunduğunu fark eder (Callahan, 2004, s. 193). Anlatıcı, bursunu bir Güney kasabasındaki beyaz bir sigara satıcısından alır. Beyaz bir dinleyici kitlesine hitap etme fırsatını toplum için bir zafer olarak görür. Hitabet becerileri sayesinde, yeteneğini gerçekten yargılayacak (Ellison, 2013: 25) ve onu ödüllendirecek dinleyiciler tarafından takdir edileceğini sanır. Ancak toplantının bir bakkal ziyafetine dönüştüğü ortaya çıkar (Callahan, 2004, s. 194). Bir grup zenciyle birlikte balo salonunun önüne götürülür; burada gösterişli bir sarışın çıplak dans ederek onları hem baştan çıkarır hem de korkutur. Daha sonra zenci gençler, sarhoş beyazları eğlendirmek için gözleri bağlı olarak birbirleriyle dövüşmeye zorlanır. Sonunda, aşağılanma ve korku içinde anlatıcı, beyaz izleyicilere teşekkür konuşması yapmak zorunda kalır. O an bile, anlatıcı konuşmasının doğruluğuna ikna olmuş olmasına rağmen, kanlı tükürüğünü tükürerek izleyiciyi rahatsız etmemeye özen gösterir (Ellison, 2013, s. 30). Konuşmasını yaptığı için aldığı evrak çantası ve burs, daha önce yaşanan tatsız olayları gölgede bırakır gibi görünür. Dünyanın beklentilerini karşılayarak ödüllendirileceğini ve kabul göreceğini düşünür. Bu noktada, her şeyin görüldüğü gibi olduğuna ve iyi bir insanın her zaman ödüllendirileceğine inanır. Üniversitedeyken Amerikan rüyasının peşinden koşar ve kendisini büyük saygı gören yöneticiler ve mütevellilerle, başarılı olmak için mücadele eden kişiler olarak görür.: "Bu aşamada, Tanrı'nın senaryosuna göre Horatia Alger'in kara ayini gerçekleştirildi ve milyonerler kendilerini canlandırmak için aşağı indi; Karton maskelerde yalnızca iyilik, zenginlik, başarı, güç, yardımseverlik ve otorite mitini değil, kendilerini bu erdemleri somut olarak canlandırıyorlar!" (Ellison, 2013, s. 109).

Anlatıcı, üniversiteye girdiğinde Dr. Bledsoe'yu Amerikan rüyasını gerçekleştirmenin nihai örneği olarak görür ve başarının sembolü olarak gördüğü her şeyi sıralar; "Olmayı umduğum her şeyin örneğiydi. Ülkenin dört bir yanındaki zengin adamlar üzerinde etkili olmak; yarışla ilgili konularda danışılmak, halkının lideri olmak; iki Cadillac sahibi olmak, iyi bir maaş ve güzel, kremli tenli bir karı" (Ellison, 2013, s. 99). Bu durum, onun henüz olgunlaşmadığını ve maddi ödülüne manevi erdemden ayırt edemediğini gösterir. Daha sonra anlatıcı, Bledsoe'nin dış görüntüsünün sadece bir maske olduğunu anlamaya başlar. Norton'un odasına girmeden önce onun yüz ifadesini öfkeden sakinliğe değiştirdiğini gözlemler ve bu, onun Bledsoe'yi manipülatif ve sahtekâr bir güç taciri olarak görmesine neden olur. Ancak bu noktada anlatıcı o kadar masum ve saf bir şekilde Bledsoe'yu sorgular ki, Norton'a neden yalan söylemediğini anlamakta zorlanır; "Yalan mı efendim? Ona yalan mı, kayyuma mı yalan söyleyeyim efendim? Ben?" (Ellison, 2013, s. 137).

Anlatıcı, yatakhaneine dönerken etrafındaki dünyayı bulanık görür ve düzgün bir şekilde görebilmek için sadece bir gözünü kapatarak bakar. Bu, dünyaya dair algısının nasıl değiştiğini simgeler. Ancak yine de olumlu düşünür ve gelecekteki başarının mevcut acısının boyutunu azaltacağını veya en azından haklı çıkaracağını umar: "Başka bir yol yoktu ve ne kadar acı çeksem de borcumu olabildiğince çabuk ödeyip kariyerimi yeniden inşa edeceğim" (Ellison, 2013, s. 145). Bu sözler, zamanla aşağılanmasının sadece bir geçiş ritüeline dönüşeceği şeklinde yorumlanabilir (Callahan, 2004, s. 197). Böyle bir kabul, Amerikan rüyası ve ırksal yükseliş mitinin sonucudur.

Anlatıcı, New York City'deki ilk günlerinde geleceğe dair hayaller kurar ama geçmişini düşünmekten kaçınır. Örneğin, Gideons İncilini göremeyeceği bir yere koyar çünkü bu ona evini özletiyor gibi gelir: "Burası New York'tu. Bir iş bulması ve para kazanması gerekiyordu" (Ellison, 2013, s. 159). Okuldan atıldığı bir zamanı hatırladığında, aceleyle (Ellison, 2013, s. 160) bunu engeller. Geçmişini görmezden gelmeye ve geçmişteki acıları telafi edecek umut verici bir geleceğe bakmaya çalışır. Bu gelecek, Bledsoe'nun asistanı olmanın hayalini içermektedir: "Onu aklımda canlandırdığımda...[Bledsoe]'ya başka bir figür daha katıldı; daha genç bir figür, ben; kurnaz, tatlı olan ve kasvetli giysiler yerine, dergi reklamlarında gördüğünüz erkekler gibi, Esquire'daki alt düzey yönetici tipleri gibi moda uygun kesimli, zengin malzemeden yapılmış şık bir takım elbise giyen" (Ellison, 2013, s. 160-61).

Ana kahraman, düzenli bir şekilde bakımlı ve kendini etkili bir biçimde ifade eden bir şekilde New York'ta iş aramaya başlar. Görünüşünü manipüle ettiği için iyi bir iş bulacağından emin gibidir. Ancak çok geçmeden kendini aldatılmış ve umutsuz bir durumda bulur. Referans mektupları dışarıdan etkileyici görünmesine rağmen, Emerson mektuplarının içeriğini gösterdiğinde, içeriğin tamamen beklenenden farklı olduğunu fark eder. Bu durum, aldığı eğitimin sadece bir yalan olduğunu ve Amerikan rüyasının kendisi için asla gerçekleşmeyeceğini anlamasına yol açar. Her şeyden büyük bir hayal kırıklığı yaşadığı için zihninde kendini daha özgür hissetmeye başlar. Bu durumunu şöyle ifade eder; "Artık sadece hayal kırıklığına uğramış bir hayalperestim, hâlâ rüya görenlere karşı hissettiği küçümsemeyi hissettim" (Ellison, 2013, s. 250).

Rüyalarının altüst olduğunu sembolik olarak belirterek, kendini Bledsoe gibi görür. Bu hayal kırıklığı, geçmişinden kaçmak yerine onu değerlendirebileceği bir fırsat yaratır. Çocukluk dönemine ait bir şarkıyı bile söyler; "[o] zavallı Robin'in tüylerini yolmuşlar" ve mevcut durumuna uygun bir ders çıkarır. Bu davranışları, daha önceki zamanlardan oldukça farklıdır. Ayrıca, Emerson'la olan randevusunda kırsal yemeklerden kaçınarak domuz pirzolası ve irmik yemekten sakınır, çünkü bu

yiyeceklerin kırsal lezzetler içerdiğini düşünür. Ancak Bledsoe'nin mektubunu okuduktan sonra, yediği şeylerin artık bir önemi olmadığını hisseder. Bu, anlatıcının kendini kabul etmeye başladığı bir dönemin başlangıcıdır. Patates alır ve herkesten önce yer; çocukken onları nasıl yediğini hatırlar, “Evet, biz de onları şekerlenmiş halde, bir tabakta pişmiş, bir hamur sarılı derin yağda kızartılmış ya da domuz eti ile kızartılmış ve sosla kaplanmış halde severdik. İyi kızartılmış yağ; yıllar önce yemiştik onları” (Ellison, 2013, s. 256). Anlatıcı, üniversite ve Kardeşlik dönemlerinden sonraki dönemi sessizlik dönemi olarak tanımlar (Ellison, 2013, s. 252). Ancak bu dönemde yaşadığı büyük hayal kırıklığı, derin bir duygusal çalkantıya neden olur ve yoğun bir benlik duygusu yaratır.

Sonuç

Günümüzde çokkültürlülük, çağın problemlerine yanıt arar. Fransız Devrimi, feodal düzen ile hantallaşmış imparatorluklar gibi sorunlara çözüm arayışını temsil etmiş ise, çokkültürlülük de benzer şekilde, küresel sorunları çözmede yetersiz kalan ve yerel sorunlara da etkili bir şekilde yaklaşamayan ulus devletlerin etnik merkezlikten kaynaklanan problemlerine çözüm sunmayı hedeflemektedir. Çokkültürlülük, insanlık tarihi kadar eski bir olgudur ancak çokkültürcü yaklaşımlar yalnızca bir yüzyıldan fazla bir tarihe sahiptir. Çokkültürcülük, çeşitli paralel ve çapraz hatlar bulmuş, büyük eleştiriler ve övgüler almış ve hala almaktadır. Çokkültürcü yaklaşımların, dünya üzerindeki toplumların, devletlerin ve ideolojilerin yaklaşımına göre değişkenlik göstermektedir. Homojen bir ulus temelinde olmayan Avustralya, Kanada ve Amerika gibi ülkeler, çokkültürlülüğün teorik tartışmalarının test edildiği alanlar haline gelmiştir. Bu ülkeler, eski milletlerden ve bu milletlerin mirasından oluşan devletlerden farklı olarak, göç yoluyla hızla oluşmuş etnik, ırksal ve dini çeşitlilikleri barındıran toplumdur.

1900'lerin başında ABD, çok sayıda göçmen işçiyi barındırıyordu ve yasal göçmenlerin çalışma koşulları zamanla iyileşti. ABD, dünyanın dört bir yanından gelen göçmenler için cazip bir destinasyon olmuştur. İlk göçmenler hakları için mücadele ederken sendikaları desteklemişlerdir. Günümüzde, yasal göçmenler diğer ABD vatandaşları gibi yasal koruma altındadır ve ülke, komşu eyaletlerden, Meksika'dan ve diğer bölgelerden daha fazla göçmen çekmektedir. Bu nedenle, ABD genel güvenliği sağlamak için sınırları izlemektedir. Geçmişin idealize edilmiş görüntüsünün aksine, ABD'deki siyah nüfus uzun süre adaletsizlikler, suç, şiddet, düşük yaşam standartları, işsizlik ve kısa yaşam süreleri gibi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. İlerleme sağlansa da polis ve devlet kurumları hâlâ siyah bireyleri ikinci sınıf vatandaş olarak görmektedir. Modern nesiller, doğrudan kendi hataları olmayan sorunlardan muzdarip olmalarına rağmen, eski nesiller tarafından bu durumdan sorumlu tutulmaktadır. Amerika'da yaşam çoğu kişinin sadece bazı şanslı bireylerin kısa bir süre için tecrübe edebileceği bir yaşam olarak görülmektedir. Amerikan çokkültürlülüğünün tanımı hakkında geniş bir düşünce yelpazesi bulunmaktadır ve kişilerin bu konuda ortak bazı benzerlikleri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu izlenimlerin tartışılması nadirdir.

Amerikan çokkültürlülüğünün incelendiği bu çalışmada Ralph Ellison'ın *Görülmeyen Adam* adlı eserinin analizi sunulmuştur. Gerçekleştirilen analize göre, roman birinci şahıs bakış açısıyla, beyaz egemenliğindeki toplumda anlatıcının görünmezliğini ele alır. Anlatıcı, başkalarının onu doğru bir şekilde algılamadığı için kendisini görünmez olarak tanımlar. Romanda, anlatıcının arzularını gerçekleştirmek için elektrik şirketinden ışık çalması gibi sembolizm kullanılır. Bu eser, dönemin Amerikan siyahilerinin eşit haklarını savunan edebi üsluplardan ilham almıştır. Ellison'un anlatıcısı, bu kuramsal çerçeve içinde değerlendirildiğinde, toplumsal güç yapılarının ve ırksal kimliğin şekillendirdiği bir birey olarak karşımıza çıkmaktadır. Kahramanın toplum içindeki varlığı, onun yalnızca siyah bir birey olması nedeniyle değil, aynı zamanda kimliğini belirleyen otorite figürleri tarafından sürekli olarak yeniden tanımlanması sebebiyle de sınırlanır. Romanın sonunda, başkahraman kendi hikayesini yazma sorumluluğunu üstlenerek otoritenin dayattığı kimlikleri reddeder ve öz benliğini tanımlama gücünü eline alır. Bu bağlamda, *Görülmeyen Adam*, bireysel kimlik ve toplumsal kimlik arasındaki gerilimi çokkültürlü bir toplumda nasıl ele almamız gerektiğine dair önemli bir tartışma sunar.

Çokkültürlülük, bir toplumdaki çeşitli etnik grupların sosyal, politik ve hukuki uyumunu ifade eden bir kavramdır. İnsanlar, demokrasi ve eşitliğin ön planda olduğu bir ortamda yeni ilişkiler geliştirdikçe, eski etnik ve ırksal hiyerarşiler yerini paylaşımcı bir yapıya bırakmaktadır. ABD'de çokkültürlülük, kültürel ve etnik çeşitliliği ekonomik, politik ve sosyal dinamiklerin temel belirleyicisi olarak kabul eden bir topluluğun temelidir. Amerika da yaşam vaadi, yeni Amerika Birleşik Devletleri'ni oluşturmak isteyen göçmenler için motive edici bir faktör sunmaktadır. *Görülmeyen Adam* eserinin günümüz dünyasının nasıl bu hale geldiğini sorgulayan herkes için önemli bir değer taşımaktadır. Roman, çokkültürlü bir toplumda bireyin kimlik mücadelesini ve görünmezliğini, güç ve kontrol dinamikleri üzerinden irdeleyerek, okuyucuya sosyal adalet ve eşitlik konularında derinlemesine düşünme fırsatı verir. Sonuç olarak, çokkültürlü bir toplumda bireylerin görünmez olmaması için, onların seslerinin duyulmasını sağlamak ve kimliklerini özgürce ifade edebilecekleri alanlar yaratmak gerekmektedir. *Görülmeyen Adam*, sadece edebi bir eser olmanın ötesinde, çokkültürlülüğün ve bireysel özgürlüğün nasıl kesiştiğini anlamamıza yardımcı olan güçlü bir sosyolojik ve felsefi metin olarak okunmalıdır. Sonuç itibarıyla *Görülmeyen Adam*, Amerikalıların ve uluslarının dünya tarihi boyunca karşılaştığı zorlukları derinlemesine gözlemleyen bir eserdir.

Kaynakça

- Barın, T. (2016). Farklılıkların Bir Arada Yaşamasında Liberal Bir Yaklaşım: Çokkültürlülük Teorisi. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, (2), 57-87.
- Berray, M. (2019). A Critical Literary Review of the Melting Pot and Salad Bowl Assimilation and Integration Theories. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 6(1), 142-151.
- Bloom, H. (2007). *Arthur Miller's Death of a Salesman (Bloom's Modern Critical Interpretations)* (Update ed.). Chelsea House Publications.
- Buehler, H. (2005). *The invisible German immigrants of the 21st century: assimilation, acculturation, americanization* (Publication No. 3166364). [Doctoral dissertation, University of San Francisco]. ProQuest Dissertations & Theses Global.
- Callahan, J. F. (Ed.) (2004). *Ralph Ellison's Invisible Man: A Casebook*. Oxford University Press.
- Chen, L. (2021). An analysis of American multiculturalism. *Journal of Contemporary Educational Research*, 5(3), 43-47. <https://doi.org/10.26689/jcer.v5i3.1940>
- Edis, Z., & Bilem, M. (2019). Harlem Renaissance. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (3), 35-53.
- Ellison, R. (2013). *Görülmeyen Adam* (Çev. M. H. Doğan, 1. Baskı). İletişim Yayıncılık. (Orijinal çalışma 1952 yılında yayımlandı.)
- Ergüç, V. (2023). Liberalizm Merkezli Çokkültürlülük Kavramına Eleştirel Bir Bakış: Bhikhu Parekh Örneği. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (26), 276-292. <https://doi.org/10.29029/busbed.1298407>
- Fenton, S. (2001). *Etnisite-İrkçilik, Sınıf ve Kültür* (Çev. S. N. Şad, 1. Baskı). Phoenix Yayınevi. (Orijinal çalışma 2010 yılında yayımlandı.)
- Glazer, N. (2003). *We Are All Multiculturalists Now* (4th ed.). Harvard University Press.
- Goff, K. (2014, July 7). The American Dream is Dead, and Good Riddance. The Daily Beast. <https://www.thedailybeast.com/the-american-dream-is-dead-and-good-riddance>
- Gordon, M. (1964). *Assimilation in American life*. Oxford University Press.
- Hazır, M. (2010). *Amerikan Çokkültürlülüğü ve Meluncan Kimliği* (Tez No. 285794) [Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Hollinger, D. A. (2005). *Postethnic America: Beyond Multiculturalism* (3rd ed.). Basic Books.
- Horton, P. B. & Hunt C. L. (1984). *Sociology* (6th ed.). Mc Graw-Hill International Edition.
- Huntington, S. P. (2004). *Who are we?: The Challenges to America's National Identity* (1st ed.). Simon and Schuster.
- Jacoby, T. (ed.) (2004). *Reinventing The Melting Pot - The New Immigrants and What It Means to be American*. Basic Books.
- Johansson, T. R. (2024). In defence of multiculturalism—theoretical challenges. *International Review of Sociology*, 34(1), 75-89. <https://doi.org/10.1080/03906701.2022.2045141>
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford University Press.
- Longley, Robert. (2024, July 23). What Is Multiculturalism? Definition, Theories, and Examples. Retrieved from <https://www.thoughtco.com/what-is-multiculturalism-4689285>
- Martinov, C. P. (2019). The Importance of Multicultural Theories. *Multiculturalism Through the Lenses of Literary Discourse*, 626. *Multiculturalism Through the Lenses of Literary Discourse*. Iulian Boldea, Cornel Sigmirean, Dumitru-Mircea Buda (Editors). Arhipelag XXI Press: România
- Miller, J. J. (1998). *The Unmaking of Americans: How Multiculturalism Has Undermined America's Assimilation Ethic* (1st ed.). The Free Press.
- Modood, T. (2007). *Multiculturalism: A civic idea*. Polity Press.
- Neidert, L., & Farley, R. (1985). Assimilation in the United States: An analysis of ethnic and generation differences in status and achievement. *American Sociological Review*, 50(6), 840-850. <https://doi.org/10.2307/2095507>
- Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Harvard University Press.

- Parekh, B. (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek, Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori* (Çev. B. Tanrıseven, 1. baskı). Phoenix Yayınları. (Orijinal çalışma 2000 yılında yayımlandı.)
- Ping, T. S. (1993). Ralph Ellison and KS Maniam: Ethnicity in America and Malaysia, two kinds of invisibility. *Melus*, 18(4), 81-97. <https://doi.org/10.2307/468121>
- Sarı Ertem, H. (2010). *Geleneksel Amerikan Kimlik ve Güvenlik Algısının 11 Eylül Sonrası ABD Dış Politikasına Etkileri* (Tez No. 258433) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Schaefer, R. T. (2012). *Sociology* (13th ed.). McGraw-Hill Education.
- Schmidt, A. J. (1997). *The Menace of Multiculturalism: Trojan Horse in America* (1st ed.). Praeger Publishers.
- Smith, A. D., (2003). *Ulusların Etnik Kökeni* (Çev. S. Bayramoğlu, H. Kendir, 1. baskı) Dost Kitabevi Yayınları. (Orijinal çalışma 1986 yılında yayımlandı.)
- Stéphane, B. Z. (2020). Perception, visibility and invisibility in Ralph Ellison's *Invisible Man*. *International Journal of Linguistics, Literature and Culture*, 6(3): 18–35. <https://doi.org/10.21744/ijllc.v6n3.892>
- Şan, M. K., & Tzampaz, S. (2021). Asimilasyonculuk Sonrası Dönemde Asimilasyon. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 16(2), 63-81. <https://doi.org/%2010.17550/akademikincelemeler.870070>
- Tanrıtanır B. C. & Çiftçi S. (2024). *Çok Kültürlü Amerika (Chimamanda Ngozi Adichie'nin Americanah ve Junot Diaz'in Oscar Wao'nun Tuhaf Kısa Yaşamı)*. İksad Publishing.
- Vatandaş, C. (2001). Çok Kültürlü Yapıda Ulusal/Etnik Kimlikler (Kanada Örneği). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 101-116.

Kuruluşundan Dağılışına Kadar Serab Şekâkî Hanlığı (1747-1800)

The Sarab Shaqaqi Khanate From Its Foundation To Its Dissolution (1747-1800)

Dr. Fatih PEKOL

Orcid: 0000-0003-1881-0645 fatihpekol10@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Pekol, F. (2025). The Sarab Shaqaqi Khanate From Its Foundation To Its Dissolution (1747-1800). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 89-103.

Pekol, F. (2025). Kuruluşundan Dağılışına Kadar Serab Şekâkî Hanlığı, 1747-1800. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 89-103.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: January 27, 2025 / 27 Ocak 2025

Accepted/Kabul Tarihi: May 26, 2025 / 26 Mayıs 2025

Published/Yayın Tarihi: June 27, 2025 / 27 Haziran 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 89-103

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Fatih PEKOL).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Nadir Şah-ı Afşar'ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra İran'da siyasi bir kaos ve boşluk meydana gelmiştir. Azerbaycan bölgesinde birçok aşiret bu durumu fırsat bilmiş ve bölgelerinde müstakil hareket etmeye başlamışlardır. Neticede bu aşiretler hakim oldukları bölgelerde birer birer hanlıklarını ilan etmişlerdir. Nadir Şah'ın ölümünden hemen sonra Ali Han-ı Şekâkî de diğer aşiretler gibi bölgesinde hanlığını ilan etmiştir. Şekâkîler bu devirde Serab merkez olmak üzere Heştrûd ve Germrûd bölgelerini de kendilerine bağlamış ve böylelikle hanlıklarının sınırlarını genişletmişlerdir. Kerim Han-ı Zend'in güçlenip Azerbaycan bölgesine gelmesi ile beraber Şekâkîler Zend Hanedanlığının saflarına katılmışlardır. Kaçarlar döneminde ise Sadık Han-ı Şekâkî ismi önemlidir. Bu dönemde komşu hanlıklar ile birçok savaşa girilmiş ve önemli başarılar elde edilmiştir. 1797 yılında Kaçar şahı Ağa Muhammed Şah-ı Kaçar'ın öldürülmesinde Sadık Han-ı Şekâkî aktif rol almıştır. Bu süreçten sonra Kaçarlar ile Şekâkîler arasında birçok savaş meydana gelmiştir. Sadık Han'ın Kaçarlar tarafından öldürülmesinden sonra Serab Hanlığı zayıflamış ve eski yarı müstakil yapısından uzaklaşmıştır. Ancak Serab'ın yönetimi bir süreliğine de olsa Şekâkîlere tekrardan verilmiştir. Kaçarların Azerbaycan bölgesini merkezileştirme istekleri ile beraber bu aşiretin Serab, Heştrûd ve Germrûd bölgelerindeki muvakkat hakimiyetleri sona ermiştir. Bu çalışma ile Serab-Şekâkî Hanlığı'nın kuruluşundan dağılışına kadar olan süreci kronolojik olarak verilmesinin yanı sıra söz konusu hanlığın İran ve komşu devletlerin tarihine etkileri de irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Serab Hanlığı, Şekâkî Aşireti, İran, Azerbaycan, Kaçarlar.

Abstract

After the assassination of Nadir Shah Afshar in 1747, there was a political chaos and vacuum in Iran. Many tribes in the Azerbaijan region took advantage of this situation and started to act independently in their regions. As a result, many tribes declared their khanates one by one in the regions they dominated. Following the death of Nadir Shah, Ali Khan Shaqaqi, like other tribes, declared khanate in his region. In this period, the Shaqaqi tribe annexed the regions of Hashtrûd and Garmrûd, with Sarab as the center, and thus expanded the borders of the khanate. With the rise to power of Karim Khan Zand and his arrival in the Azerbaijan region, the Shaqaqi tribe joined the ranks of Zands. In the Qajar period, the name of Sadiq Khan Shaqaqi stands out significantly. During Sadiq Khan's leadership, numerous wars were fought against neighboring khanates, resulting in significant successes. Sadiq Khan played an important role in the assassination of the Qajar shah Aga Muhammad Shah-e-Qajar in 1797. After this period, many battles took place between the Qajars and the Shaqaqis. After the assassination of Sadiq Khan by the Qajars, the Sarab Khanate weakened and moved away from its former semi-independent structure. However, the administration of Sarab was given back to the Shaqaqi, albeit for a while. However, with the Qajars' desire to centralize the Azerbaijan region, the partial dominance of this tribe in the regions of Sarab, Hashtrûd and Garmrûd came to an end. This study provides a chronological account of the history of the Sarab-Shaqaqi Khanate from its foundation to its dissolution, and also examines its impact on the history of Iran and neighboring states.

Keywords

Sarab Khanate, Shaqaqi Tribe, Iran, Azerbaijan, Qajars.

Giriş

Safevilerin son dönemlerinde Afganların saldırılarından dolayı İran'da kargaşalı bir döneme girilmiştir. 1722 yılında Afganların İran'a ve bilhassa başkent İsfahan'a yönelik şiddetli saldırıları sonucunda Safevi Şahı Hüseyin Mirza, Mahmud Han-ı Afgan'a karşı mağlubiyetini kabullenmiş ve şahlık tacını ona teslim etmiştir. Böylelikle Afgan orduları Kirman ve Irak-ı Acem gibi önemli bölgeleri ele geçirmişlerdir. Ancak söz konusu bölgenin halkları Afganlara karşı önemli ölçüde mukavemet göstermiştir. Osmanlı Devleti ve Ruslar da İran'ın içerisinde bulunduğu bu kriz ortamından siyasi olarak yararlanmak istemişlerdir. Böylelikle Osmanlı Devleti, Şirvan ve diğer bölgelerde siyasi nüfuzunu artırmıştır. Bu minvalde Rus çarı I. Petro 1722 yılında Derbend, 1723 yılında ise Bakü'yü işgal ederek yeni bir sürecin oluşmasına katkı sunmuştur. Bu çalkantılı süreçte Safevi tahtına oturan Şah II. Tahmasb, Afganlara karşı Ruslar ile iyi ilişkiler geliştirmiş olup Derbend ve Bakü'yü Rus toprağı olarak tanımıştır (Nûzerî, 1381, s. 309-312). Bu arada Safeviler'de önemli bir komutan olan Nadir Şah-ı Afşar devlet içerisinde önemli ölçüde güçlenmiştir. 1732 yılında Nadir Şah, II. Tahmasb'ı tahttan indirmiş ve yerine Şah II. Tahmasb'ın oğlu III. Abbas'ı Safevi tahtına oturtmuştur. Ancak Şah III. Abbas'ın çocuk yaşta olması sebebiyle 1736 yılında kendisi şahlık tahtına geçmiştir. Böylelikle İran'da Afşarlar dönemi başlamıştır (Gündüz, 2008, s. 455).

İran'da yönetimi ele geçiren Nadir Şah-ı Afşar 11 yıl gibi bir süre yönetimde bulunduktan sonra 1747 yılında Fethabad bölgesinde Muhammed Kulî Han-ı Afşar-ı İrevanî ve Musa Bey-i Afşar gibi bazı komutanları tarafından çadırında öldürülmüştür (Merevî, 1364, s. 1196). Nadir Şah-ı Afşar'ın öldürülmesinden sonra İran'da ve bilhassa Azerbaycan'da siyasi boşluk oluşmuştur. Bu yeni süreç Azerbaycan bölgesinde mukim bazı yerel hanlıkların müstakil olarak hareket etmelerine yol açmıştır. Dolayısıyla bu süreç "hanlıklar devri" olarak nitelendirilmiştir. Ancak bu hanlıklar genel olarak aralarında siyasi birlik tesis edememiş ve herbiri başına buyruk hareket etmiştir (Yeşilot, 2008, s. 187-188). İran'da hanlıklar devri olarak nitelendirilen dönem 1747 yılı Nadir Şah-ı Afşar'ın ölümünden 1828 yılı Türkmençay Antlaşması'na değin sürmüştür. Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsız hareket eden önemli hanlıklar ise şunlardır: Erdebil Hanlığı (Şahsevenler), Urmiye Hanlığı (Afşarlar), Serab Hanlığı (Şekâkîler), Merağa Hanlığı (Mukaddemler), Karabağ Hanlığı (Cevanşîrler), Gence Hanlığı (Kaçarlar), Nahçıvan Hanlığı (Kengerliler), Revan Hanlığı (Kaçarlar), Hoy ve Tebriz Hanlığı (Dunbulîler) (Bilgili, 2002, s. 24).

Azerbaycan hanlıkları genel olarak İran'da merkezi bir otoritenin olmamasını fırsat bilerek bölgede bulunan güçlü aşiretler tarafından kurulmuşlardır. Özellikle Nadir Şah sonrası oluşan merkezi istikrarsızlık Azerbaycan bölgesine dağınık olarak yayılmış aşiretler tarafından bir fırsat olarak görülmüştür. Bu minvalde birçok aşiret bu fırsatı değerlendirmiş ve bölgelerinde hakim duruma gelmişlerdir (Sadıgov, 2016, s. 5-8). Serab Hanlığı da Şekâkî Aşireti tarafından Erdebil ile Tebriz arasında kurulmuş ve uzun süre müstakil kalmayı başarabilmiş bir hanlıktır. Bu hanlık Zend ve Kaçarlar döneminde önemli askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunmuştur.

Birçok araştırmacı, Şekâkî Aşireti ve Serab Hanlığı ile ilgili önemli çalışmalar yapmış olsalar da bu araştırmalar onlarla ilgili eksiklikleri ve yanlışlıkları giderememiştir. Genel olarak Şekâkî Aşireti ile aynı aşiret konfederasyonundan gelen Şekak Aşireti anlatılırken bu iki aşiretin birbirleri ile olan bağları tam olarak ortaya konmamıştır. Dolayısıyla bu iki aşiret çoğu zaman karıştırılmış olup Şekâkî Aşiretinin göçleri ve kolları ile ilgili ise kısıtlı bilgiler sunulmuştur. Serab Şekâkî Hanlığı'nın, Kaçar Devleti tarihi olan etkileri ise az irdelenmiştir. Bu çalışmada Serab Şekâkî Hanlığı tarihinin yanı sıra bu hanlığa mensub hanların oynadıkları siyasi rollere dikkat çekilmiştir.

1. Serab Şehri Tarihine Genel Bir Bakış

Serab şehri günümüz İran'ın Doğu Azerbaycan eyaletinde ve Tebriz şehrinin doğusunda vakidir (Kerişî, 1398, s. 25; Rezmâra, 1330, s. 263). Rahim Hüveyda günümüzde Serab-Serâb (سرآب-سرآب) bölgesinin yüzden fazla küçük ve büyük yerleşimlerden meydana geldiğini ve Serab şehrinin de bu mıntıkada bulunduğunu yazar (Hüveyda, 1352, s. 239). Tarihsel süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan bu şehrin ismi ise kaynaklarda farklı şekillerde kaydedilmiştir. Miladi X. yüzyılda İstahrî tarafından telif edilen *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli coğrafya kitabının "Suret-i Ermeniyeye ve Arran ve Azerbaycan" başlıklı haritasında Serab ismi "Serah" (سراه) olarak işaretlenmiştir (İstahrî, 1340, s. 155). Yine miladi. X. yüzyılda yaşayan İbn Havkal da *Sûretü'l-Arz* isimli yapıtında İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinden birçok alıntı yapıp Serab şehrinde "Serah" olarak söz etmiştir (İbn Havkal, 1992, s. 287, 302). Müellifi belli olmayan ve 372/982-83 yılında Farsça yazılan *Hudûdü'l-âlem* isimli eserde de Serab için "Serav" (سراو) ifadesi kullanılmıştır (Hudûdü'l-âlem, 1983, s. 158). Hamdullah el-Müstevfi ve XVII. yüzyılın ilk yarısında İran'a gelen Alman yazar Adam

Olearius da bu şehirden Serav olarak söz etmiştir (Kerişî, 1398, s. 27, 43). Bu isimlerin yanı sıra Serab şehri için Serat, Serav ve Serv/Seru isimleri de kullanılmıştır (Hüveyda, 1352, 239-240). Görüldüğü gibi Serab ismi tarihsel süreç içerisinde; Serah, Serav, Serat ve Seru/Serv olarak adlandırılmıştır. Enver Çingizoğlu ise R. Hüveyda'dan nakille Serab isminin her açıdan İran dilleri çerçevesine girdiğini yazmıştır. (Çingizoğlu, 2013, s. 6). Halef-i Tebrizî (Burhan) sözlüğünde Serab kelimesinin suyun kaynağı anlamına geldiğini yazmıştır (Tebrizî, 1342, s. 1112). Bunun yanı sıra bazı kaynaklarda Serab سراب ismi Serâb سرآب olarak da yazılmıştır (Hüveyda, 1352, s. 239).

Serab Şehri eski zamanlardan beri ticaret yolları üzerine kurulmuş bir şehir olup birçok imparatorluğa ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Urartuların hakimiyetleri döneminde Serab şehri önemli bir konumda olup bu şehirde Urartulara ait iki kitabe günümüze ulaşmıştır (Hüveyda, 1352, s. 241-243). Urartulardan İslam devrine kadar Azerbaycan bölgesine; Medler, Ahamenişler, Eşkaniler (Partlar) ve Sasaniler hakim olmuştur. İslam fetihleri dönemine gelindiğinde henüz hicretin 22. yılında Huzeyfe bin el-Yeman komutası altındaki Arap orduları İran'a gelmişlerdir. Bu dönemde Azerbaycan'ın merkezi Erdebil'dir. Erdebil gibi Serab da Araplara karşı önemli ölçüde mukavemet göstermiş ancak neticede İslam orduları savaşı kazanıp bölgeye nüfuz etmişlerdir (Kerişî, 1398, s. 32-34, 39-40).

Serab şehri, Selçuklular ve atabeylikler devrinde de önemli yerleşim bölgelerinden biri olmuştur. Bu dönemde Serab komutanı Aladdîn ibn Mansur ibn Mahmud ibn Yusuf ibn el-Aziz es-Serabî'dir (Çingizoğlu, 2013, s. 6-9). Moğollar döneminde ise Azerbaycan ve Serab bölgesinde çalkantılı bir süreç yaşanmıştır. Moğollar, bu bölgeye gelince birçok şehir yakmış ahalisini ise kılıçtan geçirmişlerdir. Handmîr, Moğolların Azerbaycan bölgesine girişi ile Serat'da (Serab) büyük bir yıkım yaptıklarını ve şehrin ahalisini katliama uğrattıklarını belirtmiştir (Handmîr, 1380, s. 33).

Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında da Serab şehri önemli merkezlerden olup Akkoyunlular şehrin etrafını ihata ettirmiş ve bu hususta şehre büyük bir önem vermişlerdir (Çingizoğlu, 2013, s. 18). Safeviler devrine gelindiğinde; Safeviler 1501 yılında Şah I. İsmail'in Tebriz'de şahlık tacını giymesi ile beraber resmen kurulmuşlardır. Safevilerin kurulmasına öncülük eden şehirlerden biri de Safeviyye tarikatının merkezi olan Erdebil şehridir. Serab'ın Erdebil ve Tebriz arasında olması ve Serabluların Erdebil Tekkesine bağlılıklarından dolayı yeni devletin etkisi bu şehirde çabuk hisedilmiştir. Şah I. İsmail, Osmanlılar ile Safeviler arasında 1514 yılında meydana gelen Çaldıran Savaşı'ndan sonra Serab'a gelmiş ve burada bir hafta müridleri ile birlikte kalmıştır (Kerişî, 1398, s. 43). Bu süreçten sonra da Serab bölgesine birçok ziyaretler gerçekleştirmiştir. Bu minvalde 1519 yılında Şeki'ye giderken Serab'a uğramış ve burada dinlenip avcılık yapmıştır (Müstevfî, 1375, s. 55). Nitekim Şah I. İsmail'in vefatı da 1524 yılında Serab bölgesinin Menkûtay bölgesinde gerçekleşmiştir (İskender Bey-i Türkmen, 2019, s. I/50).

1588 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti, Safeviler ile olan mücadelesinde önemli bir üstünlük kazanmıştı. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin doğu seferine komutanlık eden Cafer Paşa, Tebriz'de kale yaptırmış ve oraya yerleşmiştir. Ancak bu dönemde Tebriz'in etraf şehirleri Safevilere bağlıydı. Böylelikle Ferhad Paşa Tebriz'in güvenliğini oluşturmak için Karabağ'dan Erdebil'e ve oradan da Serab bölgesine yönelmiştir. Ancak fazla ilerleyemeden geri dönmüştür (İskender Bey-i Türkmen, 2019, s. II/38). XVII. yüzyılda Serab şehri Osmanlı-Safevi savaşlarında önemli bir noktadaydı. Osmanlı orduları 1617 yılında Vezir-i Azam Halil Paşa komutasında Erdebil bölgesine gelmiştir. Bu esnada Kırım hanı Canbek Giray da Osmanlı padişahı I. Ahmed tarafından bu sefer için görevlendirilmiştir. Canbek Giray bu seferde 40.000 askeri ile birlikte Culfa, Nahçıvan ve Gence bölgesinde önemli ölçüde yağma faaliyeti gerçekleştirmiştir. Böylelikle birçok ganimet ile birlikte serdarın yanına dönmüştür. Ancak Canbek Giray ile birlikte yağmaya giden kuvvetler Serav (Serab) ovasında Şah I. Abbas'ın ordusuna yenilmişlerdir. Osmanlı ordusu 10 Eylül 1618 tarihinde Tebriz ile Erdebil arasında vaki Kırık Köprü mevkiinde Serav (Serab) ovasında "Ceng-i Sahra-yı Serav" olarak da bilinen savaşta ciddi bir mağlubiyet almıştır. Bu çatışmalı ve gergin ortamın sonunda Şah I. Abbas'ın teklifi ile 26 Eylül 1618 tarihinde iki taraf arasında Serab şehrinde "Serav antlaşması" imzalanmıştır (Kılıç, 2003, s. 124-134). XVII. yüzyılın ilk yarısında İran'a gelen Alman Seyyah Adam Olearius da Sefernamesinde Serab şehrinden önemli ölçüde söz etmiş olup bu şehrin küçük ama zengin bir ahaliye sahip olduğunu ve burada altın ile gümüşün bol olduğunu yazmıştır. (Kerişî, 1398, s. 43) XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti İran içerisinde bazı bölgelerde hakim durumdaydı. 1728 tarihli Erdebil Livası Tahrir Defterinde Erdebil kazasına bağlı olarak Erdebil ve Serab nahiyeleri gösterilmiştir. Ayrıca buralarda kayıtlı mahalleler ve nüfusun yanı sıra kethüdalar ve seyyidler de kaydedilmiştir. Bu defter vasıtasıyla 1728 yılında Osmanlılar adına bölgede tahririn devam ettiği görülmektedir (Bilgili, 2016, s. 111,118).

2. Şekâkî Aşireti Tarihi

Şekâkî (شَقَاقِي) Aşireti, günümüz İran sınırları içerisinde vaki Serab, Tebriz, Heştrûd ve Germrûd bölgelerinde hakimiyet kurmuş bu tarihten önce ve sonra ise birçok bölgeye perakende olarak yayılmış komplike bir aşirettir. Bu aşiret Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da hanlıklar devri olarak nitelendirilen dönemde (1747-1828) merkezi Serab şehri olan bir hanlık tesis etmişlerdir. Bu hanlığın siyasi faaliyetleri XVIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür (Nebî, 1365, s. 287; Abdürrezzak Bey-i Dunbulî ve Rüstem Han-ı Dunbulî, 1850, v. 122).

Hatırat-ı Mirza Mehdi Han Mümteniü'l-Devle isimli eserin ön sözünde bu aşiretin erken dönem tarihi ile ilgili şu bilgiler paylaşılmıştır;

Bu taife 1300 yıl önce günümüz İran'ın batı Kürdistan bölgesinde başka bir isim ile bulunmaktaydı. Onların kışlak bölgeleri ise günümüz Irak'ının kuzey ovalardır. O dönemlerde bu aşiret yeni müslüman olmuş ve Ali bin Ebi Talib'in taraftarıydılar. Hicri kameri 63 yılında Kerkük, Süleymaniye ve Musul bölgelerini kışlak olarak yurt edinmişlerdir. O dönemlerde Yezîd bin Muâviye savaşa süvari toplamak için Irak'ın kuzeyine gelmiş ve bu aşiretten kendisi için süvari olmalarını talep etmiştir. Ancak Şekâkîler atların topuklarını yaralayıp Yezîd'e süvari olmamışlardır. Bunu duyan Yezîd sinirlenip bu aşiretin mallarına el koymuş ve bu taifeye düşman, ayrılıkçı, uyumsuz ve muhalif anlamına gelen Şekâk ismini vermiştir. Daha sonra bu taife Azerbaycan bölgesine gelince isimleri Şekâkî olarak anılmıştır. Günümüz Farsçasında da Şekâkî kelimesi; atların topuklarında çıkan ve onların yürümesini engelleyen bir hastalıktır (Şekâkî, 1362, s. 39-40).

1536 tarihli 181 numaralı Osmanlı tapu tahrir defterinde bu aşiretten, “Taife-i Ekrad-ı Şekâkî شَقَاقِي” olarak söz edilmiş olup bu taife Birecik'te vaki aşiretler arasında gösterilmiştir (TT.d. nr. 181. s. 116). İskender Bey Münşî-yi Türkmen de eserinde Kürt ve Lor aşiretleri başlığı altında hanlık ve sultanlık rütbesi almış şahsiyetlerden söz ederken Ali Can Sultan-ı Şekâkî'yi zikretmiştir. (İskender Bey-i Türkmen, 2019, s. III/217). Zeynel Abidin Şirvanî *Büstânü's-siyâhe* simli eserinin “Serab” başlığı altında; Serab Şehrinin Erdebil ile Tebriz arasında vaki ve sularının güzel olduğunu, buranın Şekâkî aşiretinin meskeni olduğunu vurgulamıştır. Şirvanî, “Şekâkî” başlığı altında ise; bu taifenin Kürt ve Kızılbaş olduğunu meskenlerinin ise Tebriz ve Serab şehirleri olduğunu yazmıştır. Müellif söz konusu bölümün devamında bu aşiretin 60.000 haneye sahip güçlü bir konumda bulunduğunu ve Azerbaycan bölgesinde önemli yaylak-kışlaklara sahip olduklarını belirtmiştir. Şirvanî, XIX. yüzyıl itibarı ile bu aşiretin Şîî ve Türkçe konuşan bir kabileye dönüştüğünü de eklemiştir (Nebî, 1365, s. 291). Abdürrezzak Bey-i Dunbulî tarafından kaleme alınan ve daha sonra Rüstem Han-ı Dunbulî tarafından eklemeler yapıldığı düşünülen *Tarih-i Dunbulî* isimli eserin (Kostikyan, 2017, s. 222) “Emir İsa (Selahaddîn-i Kürd)” başlığında; Şekâkîlerin 60.000 hane ile Heştrûd, Germrûd ve Serab bölgesinde yaşadıkları belirtilip Sebelan ve Sehend dağlarında yaylak, Moğan Ovasında/bölgesinde ise kışlaklara sahip oldukları yazılmıştır. Bu eserde Şekâkîlerin 800 yıllık bir geçmişe sahip olduğu köken olarak ise İsabeyli taifesine dayandıkları, İsabeylilerin atalarının ise Moğan'da vaki Kürt Yezdanperestleri olduğu yazılmıştır. Söz konusu eserin “Zikr-i Evlad-ı Emir İsa-yi Kürd” başlığı altında da Şekâkîlerin soyunun Emir Şemsü'l-Mülûk'e dayandığı ve bu emir zamanında Şekâkîlerin Kürdistan bölgesinden Tebriz, Serab, Heştrûd ve Germrûd'a yerleştikleri beyan edilmiştir. Ayrıca söz konusu yazmada bu taifenin Kürtlerin Kurmanc koluna mensub olduğu da vurgulanmıştır (Abdürrezzak Bey-i Dunbulî, ve Rüstem Han-ı Dunbulî, 1850, v. 96, 122, 160-161, 165, 171-172). Nadir Mirza da eserinde Şekâkî Aşiretini bir Kürt taifesi olarak zikretmiştir (Nadir Mirza, 1398, s. 211). *Hatırat-ı Mirza Mehdi Han Mümteniü'l-Devle* isimli eserin ön sözünde Şekâkî Aşireti bir yerde Kürt başka bir yerde ise Kürt ve Lor olarak yazılmıştır (Şekâkî, 1362, s. 39-41) Ali Ekber Dehhoda ise sözlüğünde Şekâkîlerin Ekrad taifesinden olduğunu ve Türk Şahsevenler ile komşu olmalarından dolayı Şîîlik mezhebini kabul ettiklerini yazmıştır (Dehhoda, 1377, s. IX/14337). Richard Tapper ise Şekâkîlerin Kürt olduğunu ancak daha sonra Şîîleşip Türkleştiklerini belirtmiştir (Tapper, 1997, s. 117).

Şekâkîlerin kullanmış oldukları dil ile ilgili *Hatırat-ı Mirza Mehdi Han Mümteniü'l-Devle* isimli eserde; Şekâkîlerin, Kürt ve Lor dilini karışık kullandıkları ve bu iki dilden mütevellit dile ise Şekâkîler arasında “Şağî” dili denildiği yazılmıştır. Ayrıca bu yapıtta Şekâkîlerin kırk kolunun olduğu belirtilip bu kollardan bir kaç şöyle zikredilmiştir; Ajvanlû/Aryanlû, Çerketanlû, Peseranlû, Zaferanlu, Balkanlû, Madyanlû, Guranlû, Mir Sultanlû, Yar Ahmedlû, Musanlû, ve Feth Ali Hanlû. Aynı eserde Şekâkîlerin yerleşim yerleri ise şöyle tarif edilmiştir; kuzeyden; Sebelan dağları, batıdan; Taliş dağları ve Arbudağ, güneyden; Berhuş dağları, batıdan ise Sehend dağlarının çevrelediği Serab ve Germrûd ovalarıdır (Şekâkî, 1362, s. 41-42).

Şekâkîlerin tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen göçleri ve tarihi coğrafyaları ile ilgili de birçok müellif farklı malumatlar paylaşmışlardır. Şeref Han-ı Bitlisi, Finik nahiyesinin dört aşiretten oluştuğunu ve bunların; Bec(j)nevî, Şekâkî شَقَاقِي, Miran ve Gonîye olduğunu yazmıştır. Bitlisi ayrıca Hasankeyf'te vaki aşiretleri sayarken Şekâkî Aşiretini burada bulunan on üç aşiret arasında göstermiştir (Şerefhan-ı Bitlisi, 1377, s. 148-148, 152). Ebulfazl Nebî de Şerefhan-ı Bitlisi'nin vermiş olduğu bilgiler ışığında onların Finik ve Hasankeyf bölgesinden Serab bölgesine yerleşmelerinin güçlü bir ihtimal dahilinde olduğunu vurgulamıştır (Nebî, 1365, s. 289). Başka bir bilgede ise Şekâkîlerin Selçuklular devrinde mezhepsel sorunlardan dolayı

Kürdistan'ın batısından Doğu Azerbaycan bölgesine göç ettikleri yazılıdır. Bu bilgide Safevilerin ortaya çıkmasından önce Şekâkîlerin Asya-i Sağır ve Beyne'l-nehreyn bölgesinden İran'ın batısına göç ettikleri de beyan edilmiştir (Şekâkî, 1362, s. 39-41).

Şekâkîler Safeviler devrinde Şîî mezhebini koyu bir şekilde savunmuşlardır. Bundan dolayı da Osmanlı, Rusya ve Türkistan ile yapılan savaşlarda sürekli olarak Safevi şahlarının yanında yer almışlardır (Şekâkî, 1362, s. 42). Safeviler devrinde bu aşiret ile ilgili az da olsa bir takım kayıtlar bulunmaktadır. İskender Bey-i Türkmen, eserinde Ali Can Sultan-ı Şekâkî isimli bir Şekâkî hakiminden söz etmiş, ancak onunla ilgili malumat vermemiştir (İskender Bey-i Türkmen, 2019, s. III/217). Muhammed Emin Zeki Beg de Ali Can Sultan-ı Şekâkî'den Şah I. Abbas'ın ordusunda yer alan önemli bir Kürt komutan olarak söz etmiştir (Zeki Beg, 1381, s. I/148). Yine XVII. yüzyılın ilk yarısında Şah I. Abbas devrinde Mardin ilinin Nusaybin bölgesinde Şekâkî taifesinin yerleşik olduğu bilinmektedir (Bellan, 1375, s. 292). 1720'li yıllarda ise Şekâkîler Şahsevenler ile birlikte Osmanlı kuvvetlerine karşı Safeviler lehine Erdebil bölgesinde mukavemet göstermişlerdir (Tapper, 1997, s. 117). Bu tarihten Afşarlar hakimiyetine kadar Şekâkîler ile ilgili eserlerde çok fazla malumat bulunmamaktadır.

Şekâkîler, Nadir Şah zamanında özellikle Osmanlılar ile yapılan mücadelelerde daima Nadir Şah-ı Afşar'ın yanında yer almışlardır (Şekâkî, 1362, s. 42). 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da siyasi bir kaos meydana gelmiştir. Bu kaos neticesinde merkezi hükümet zayıflamış ve böylelikle Azerbaycan bölgesinde bulunan birçok aşiret müstakil hareket etmeye başlamıştır (Bilgili, 2002, s. 24).

2.1. Şekâkî ve Şekak/Şıkakî İsimleri ile İlgili Bazı Mülâhazalar

İran'da Şekâkîler شَقَاكِي ile isim benzerliği bulunan bir aşiret daha mevcut olup bu aşiretin ismi ise Şekak/Şıkak شَكَاک /Aşiretidir. Bu taife ise tarihsel süreç içerisinde İran'ın batı bölgeleri olan Urmiye ve Selmas bölgesi ile Türkiye'nin Van bölgesinin yanı sıra birçok coğrafyaya perakende olarak yayılmıştır. Bu aşiretin en meşhur şahsiyeti ise Simko Ağa lakablı İsmail Ağa-yı Şekak'tır. Bazı kaynaklarda Şekak/Şıkak شَكَاک Aşireti ile Şekâkî شَقَاكِي aşireti bir aşiret veya aynı aşiret konfederasyonunun farklı dalları olarak gösterilirken bir takım kaynaklarda ise bu iki aşiretin farklı müstakil yapılar oldukları belirtilmiştir. Bu hususun daha iyi anlaşılması çerçevesinde konu ile ilgili tüm görüşlerin bu başlık altında verilmesi faydalı olacaktır.

Şekak شَكَاک kelimesi ilk olarak Miladi 1207 veya 1208 yılına ait olan bir Yezidî el yazmasında geçmektedir. Bu yazmada Şekak aşiretinin Şam bölgesinde vaki önemli bir Yezidi taife olduğu vurgulanıp Pir-i Darasini'nin de müridleri oldukları vurgulanmıştır (Pirbari, vd., 2019, s. 24). Şekâkî شَقَاكِي kelimesi ise ilk olarak XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı tapu tahrir defterlerinde yer almıştır. (TT.d. nr. 181. s. 116).

Kelimullah Tevhidî, Muhammed Fethî tarafından kaleme alınan "Du Şairî Gomnâm" isimli makaleden alıntılanarak Şekâkî شَقَاكِي aşireti ile ilgili şu bilgileri sunmuştur;

Şekâkî شَقَاكِي aşireti Aryan Kürtlerden olup Sünni mezhebine bağlıydılar. Ancak Safeviler zamanında şahlara yakın durmalarından dolayı Şii mezhebine geçmişlerdir. Bu taifenin dili Kürtçenin Kurmanci lehçesi ile Lor diline benzemektedir. Ancak Azeri dili ile konuşmakta olup Asya-i Sağır ve Güney Avrupa'dan Azerbaycan bölgesine göç etmişlerdir. Bu aşirete Kürtçe'de Şekak/Şıkak شَكَاک denilip bu taifenin kırk kol ve 80.000 hanesi vardır. Şekâkîler, Azerbaycan bölgesine gelince önce Tebriz'e gelip burada çadır kurmuş ve yerleşmişlerdir. Daha sonra devrin hakimleri tarafından bu taifenin 40.000 hanesi Horasan'ın Kûcan bölgesine diğer 40.000 hanesi ise Azerbaycan'ın; Heştrûd, Germrûd, Serab ve Kuruçay bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Şekâkîlerin kırk kolundan hatırdan kalanları ise şöyledir; Aryanlû, Zaferanlû, Balkanlû, Pesiranlû, Çerketanlû, Badanlû, Yar Ahmedlû, Mir Sultanlû, Goranlû, Musılanlû, Feth Ali Hanlû, Şuşomallû.

Tevhidî, Şekak شَكَاک ve Şekâkî شَقَاكِي aşiretlerinin tek bir aşiret olduğunu belirtmiştir (Tevhidî, 1371, s. 17-18). Bazı müellifler Çemişgezek Kürtlerinin İran'a göç etmesi ile onlara Çemişgezek Kürtleri denildiğini vurgulamışlardır. Bu müellifler bu aşiretin meskûn bölgelerinin ise; Çemişgezek, Van, Adıyaman ile Dersim bölgeleri olduğunu ve bu mıntikalardan İran'ın farklı bölgelerine göç eden halkın, Kürtlerin Kurmanc koluna mensub Şekak شَكَاک Aşireti olduğunu beyan etmişlerdir. Bu müellifler "Çemişgezek Kürtleri" lafzından söz ederken parantez içinde "Şekak شَكَاک Aşireti" ibaresini de ekleyip bu aşiretin Sünni/Şafii mezhebinden olduklarını vurgulamışlardır. Bu yazarlar XVI. yüzyılda Çemişgezek Kürtlerinin Safevi Devleti'ne yakın durmalarından dolayı 1591 yılında Osmanlı Devleti'nin Dersim bölgesindeki Kürt mahalli beyliğini sonlandırdığını ve böylelikle Çemişgezek Kürtlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılıp Safevi Devleti saflarına geçtiklerini belirtmişlerdir. Müellifler, konunun devamında Çemişgezek Kürtlerinin İran'a 80.000 hane ile gelmeleri neticesinde; 40.000'ni Azerbaycan bölgesinde bulunan Serab mıntikasına, diğer 40.000'nin ise Horasan'ın kuzey bölgelerine göç ettirildiklerini yazmışlardır. İran'a göç eden bu Kürtlerden; Türklerin yoğunlukta bulundukları Azerbaycan ve Zencan bölgesine yerleşenlerin Şîî mezhebine geçtikleri ve Kürtçenin Kurmaci lehçesini bırakıp Türkçe konuşmaya başladıkları da vurgulanmıştır. Neticede Şîîleşip Türkleşen bu aşirete Şekâkî شَقَاكِي Kürtleri denilmiştir. Bu aşiretten İran ve Türkiye sınır bölgesine yerleşen grup ise Sünni/Şafii mezhep olarak kalıp bunlara ise

Şekak شكاك Kürtleri denilmiştir. Müellifler ayrıca Şekak شكاك kelimesinin Türkçeye Şekâkî شقاکی olarak geçtiğini de idda etmişlerdir (Azimî, vd., 1394, 121-122). Bu müellifler 1591 yılında Şekak Aşiretinin İran'a göç etmesiyle ikiye ayrıldıklarını ve Serab bölgesine giden kola Şekâkî Aşireti; Van ve Urmiye bölgesine giden kolun ise Şekak Aşireti denildiğini beyan etmişlerdir. Ancak 1536 tarihli 181 numaralı tapu tahrir defterinde Şekâkî شقاکی adının kayıtlı olduğu görülmektedir (TT.d. nr. 181. s. 116). Bu durum Şekâkî adının 1591 yılından daha önce kullanıldığını göstermektedir.

İreç Afşar-ı Sistanî, Simko lakablı Cafer Ağa-yı Şekak'ın mensubu olduğu Şekak Aşiretinin Urmiye'nin kuzey batısında Bradost ve Somay bölgelerinde vaki bir Kürt aşireti olduğunu belirtip Şekak kelimesinin Şahkak شاهکاک veya Şê-kak شه کاک kelimelerinden türediğini vurgulamıştır. İreç Afşar “şah” kelimesinin büyük; “kak” kelimesinin ise adam veya kale anlamına geldiğini böylelikle bu kelimenin büyük adam veya büyük kale anlamı taşıdığını ve zamanla değişime uğramasından ötürü Şekak شكاك olarak günümüze ulaşabildiğini yazmıştır. Afşar, aynı zamanda Şekak'ın Azerbaycan'da vaki bir kalenin adı olduğunu ve bu kaleyi de Simko lakablı İsmail Ağa-yı Şekak'ın dedelerinden Emir Han-ı Bradost (Emir Han-ı Yekdest) tarafından Şah I. Abbas döneminde inşa edildiğini belirtmiştir. Müellif, Hamdullah Müstevfî'nin *Tarih-i Güzide* isimli eserinden alıntılarla buraya Kak Kalesi denildiğini beyan etmiştir. İreç Afşar, Cıgâzade Sinan Paşa'nın Azerbaycan bölgesine yaptığı seferde Bradost ve Somay bölgelerinin hakimi olan Şekak Aşireti lideri Emir Bey-i Kürd'ün de Osmanlı kuvvetlerine mukavemet ettiğini yazmıştır. Yapılan savaşta Emir Han Bey'in bir kolu kopmuş ve bundan dolayı kendisine tek kol anlamına gelen “yekdest” lakabı verilmiştir. Bu hadiseden sonra Emir Han Bey yaralı bir şekilde Şah I. Abbas'ın huzuruna çıkmış ve şah tarafından “han” ünvanı ile taltif edilmiştir. Bu ünvanla birlikte Urmiye bölgesinin yönetimi kendisine verilmiştir (Afşar, 1366, s. 154-156). İreç Afşar söz konusu makalesinin birçok yerinde Emirhan Bey-i Bradost'tan Emirhan Bey-i Şekak olarak söz etmiştir. Bu cümleden müellif Şekak taifesini Bradost aşiretinin bir kolu veya bu aşiretin başka formda ki bir ismi olarak zikretmiştir. Ancak İreç Afşar'ın bu hususta kaynak olarak gösterdiği eser olan *Serzemin-i Zerdest: Reza'ye* isimli eserde Bradost Aşiretinin Şekak Aşireti olduğuna dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır (Dehkân, 1344, s. 362-364). Ayrıca Şekak Aşireti ile Bradost Aşiretinin aynı aşiret olduğu ile ilgili herhangi bir tarihi kayıt da mevcut değildir.

Bijen Şehriyar Afşar, Şekak شكاك Aşiretini genel hatları ile sunduğu makalesinde bu aşiretin Türkiye ve İran arasında vaki olduğunu Bradost ve Somay bölgelerinde göçebe yaşadıklarını yazmıştır. Şehriyar Afşar ayrıca Şekak taifesinin konar göçer bir taife olduğunu genellikle suyun ve yeşilliğin bol olduğu yerlerde çadır kurduklarını belirtmiştir. Afşar, bu aşiretin iki büyük kolunun Ebdûyî ve Kardar Aşiretleri olduğunu belirtip Kardar kolunun taifelerini şöyle sıralamıştır; Pezağa Kardar, Keçelî, Nimetî, Mamedî Kardar, Şekirî, Admanî, Urî, Çerkûi. Müellif Ebdûyî kolunun taifelerini ise; Dêlan, Pêzağa Ebdûyî, Derrî, Hênar, Fenek, Hêlûf, Hêyderî, Nisan, Botan, Mukrî, Mamedî Ebdûyî, Paçek ve Gûrg olarak sıralamıştır (Afşar, 1345, s. 38-39). Muhammed Emin Zeki Beg ise Şekak شكاك Aşiretinin Van Gölünün batı kısımları ile Urmiye bölgesinde sakin olduğunu yılda en az üç ay çadırlarda konakladıklarını belirtip bu aşiretin liderinin ise Simko lakablı Cafer Ağa olduğunu vurgulamıştır. Müellif bu taifenin kollarını ise; Şikeftî, Mukrî, Şevli, Botan, Şekak شكاك ve Ebdûyî olarak sıralamıştır. Zeki Beg ayrıca Serab Han-ı Sadık Han-ı Şekâkî'den شقاکی (ö. 1800) söz ederken “Taife-i Şekak شكاك Sadık Han idaresinde” ibaresini kullanmıştır (Zeki Beg, 1381, I/63,257). İbrahim Bozkurt da Şekak/Şikakî Aşiretinden söz ederken Kollarını şöyle yazmıştır; “Abdoyi, Hanereyi, Gardari, Şerara, Boti-Botan, Gurgi, Gavanan, Finika, Dalan, Amani ve Mamedî” (Bozkurt, 2024, s. 288-289). Doktor Friç ise Şekak شكاك Aşiretinden; Şekaki شكاکی olarak bahsedip bu aşiretin ağalarının kadim Hamza Bey ailesine mensub olduğunu belirtip aşiretin kollarını ise şöyle sıralamıştır; “Şikaki/Şekaki شكاکی, Takurî, Şevî (Şevli), Âdemî (Adman), Reşî (Reşkan), Baravî, Şemsiki, Mukri, Livi, Siçarikî, Mendikî ve Belekurti” (Friç, 1334, s. 26). Tarih-i Dunbulî'de günümüzde mevcut olmayan Ebû Hanife Dineverî'nin *Ensabü'l Ekrad* isimli eserinden alıntılar yapılarak İsa Beyli taifesinin Emir Şemsü'l-Mülûk'e dayanan koluna Şemsikî Aşireti denildiği vurgulanmıştır. Ayrıca söz konusu esere göre Dunbulî Aşireti ile Şekâkî شقاکی Aşireti; Emir İsa Bey'in ardılları olarak görülüp akraba olarak gösterilmişlerdir. Bu eserde Serab Hanı Sadık Han-ı Şekâkî'den söz edilirken ondan Sadık Han-ı Şekâkî-i İsa Beyli olarak değinilmiştir. Bu bilgilerden; Şemsikîler, Dunbulîler ve Şekâkîlerin aynı aşiret konfederasyonundan geldikleri görülmektedir (Abdürrezzak Bey-i Dunbulî, ve Rüstem Han-ı Dunbulî, 1850, v. 96, 122, 160-161, 165, 171-172). Nûşirvan Mustafa Emin ise eserinde Şekak شكاك aşiretinin Urmiye gölünün etrafında vaki olduğunu Şekâkîlerin شقاکی ise bir kısmının Horasan'a, diğer bir kısmının ise Doğu Azerbaycan bölgesine göç ettiklerini yazmıştır. Emin, bu cümleden Şekak ve Şekâkî aşiretlerinin aynı aşiret olduğu ile ilgili tarihi bir kaydın olmadığını vurgulamıştır (Emin, 2006, s. 357).

Her ne kadar Şekâkî شقاکی ile Şekak/Şikakî شكاك aşiretlerinin aynı aşiret veya birbillerinin alt kolları olduğuna dair bir tarihi kayıt bulunmasa da Tarih-i Dunbulî isimli eser, Şekâkî شقاکی Aşiretini Doktor Friç ise eserinde Şekak/Şikakî شكاك Aşiretini, Şemsikî Aşiretinin bir alt kolu olarak tarif etmiştir. Muhammed Emin Zeki Beg de Serab Han-ı Sadık Han-ı Şekâkî'den شقاکی söz ederken yer yer “Sadık Han-ı Şikakî شكاکی” olarak söz etmiştir. Kanaatimizce Şekâkî شقاکی ve Şekak/Şikaki شكاك/شكاکی aşiretleri Yezidi kökenli tek bir aşiret olup tarihsel süreç içerisinde iki veya daha fazla kola ayrılmışlardır. Bu minvalde Urmiye, Selmas ve Van civarında bulunan Simko lakablı Cafer Ağa-yı Şekak'ın da lideri olduğu Şekak/Şikaki Aşireti bu ismi kullanırken bu aşiretten kopmuş ve İran'da hanlıklar devri olarak nitelenen dönemde Serab Hanlığı'nı idare etmiş ve en meşhur hanı ise Sadık Han-ı

Şekâkî olan aşiret ise Şekâkî Aşireti olarak anılmıştır. Yapısal olarak bu iki isim arasındaki tek fark ise ق ve ك harfleri olarak görülmektedir. Ancak yine de bu hususun netlik kazanması bağlamında daha fazla malumata ihtiyaç vardır. Ayrıca Şekak kelimesi ilk olarak XIII. yüzyılın başlarında bir Yezidi el yazmasında görülürken Şekâkî kelimesi ise ilk olarak XVI. yüzyılın ilk yarısında karşımıza çıkmıştır.

3. Şekâkîlerin Yönetiminde Serab Hanlığı

Nadir Şah-ı Afşar'ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra Azerbaycan; belli bir sınır ve programa sahip olmayan çoğu kez birbirleri ile mücadele eden hanlıklara bölünmüştü. Bu devirde Azerbaycan da; Gence, Şeki, Karabağ, Şamahı, Bakü, Kuba, Salyan, Derbent, Nahçıvan, Lenkeran, Revan, Urmiye, Tebriz, Hoy, Serab, Karadağ, Makü, Marağa, İlisu, Ereş, Gazah, Borçalı, Gabalı "Car-Belekan camaatlığı" ve Şemşeddil Sultanlığı kurulmuştur. Azerbaycan'da kurulan bu hanlıkların siyasi ve idari faaliyetlerini "han" olarak nitelendiren hanlığın en yüksek yöneticisi idare etmekteydi. Han, görevlerini icra ederken geleneksel törelere bağlı kalmıştır. Ayrıca hanın siyasi yetkilerinin dışında yargı yetkileri de mevcut olup suç işlemiş kişilere ağır cezalar verebilir yada bağışlayabilirdi. Azerbaycan hanlıklarında devlet idaresi içerisinde "divan" isimli bir danışma meclisi de bulunmaktaydı. Bu meclis hanlık içerisinde meşveret görevi üstlenmekteydi. Divanda hanlığın önemli sorunları görüşülür ve bu sorunlar nihai karara bağlanırdı. Ayrıca barış ve savaş kararı ile hanlığın iktisadi geleceği ile ilgili kararlar da burada alınırdı. Ancak Kuba ve Karabağ Hanlıkları gibi bazı güçlü hanlıklarda han tek otorite olup birçok kararını divana danışmadan almıştır. Bazı hanlıklarda ise güçlü aşiretler bulunmakta olup bu durum denge unsuru bağlamında hanların tek başına karar almasını engelleyici bir faktör olmuştur. Örnek olarak Şamahı Hanlığı'nda birçok güçlü feodalın bulunması hanın kararlarını bir meşveret içerisinde almasını sağlamıştır. Ancak her iki durumda da divan üyeleri genel olarak hanın önerileri çerçevesinde görüş bildirmişlerdir. (Sadıgov, 2016, s. 5-8). Serab hanlığı da yukarıda söz edilen unsurlar dahilinde Nadir Şah-ı Afşar'ın ölümünden sonra Tebriz ve Erdebil arasında kurulmuş ve önemli ölçüde yarı müstakil kalmayı başarmış bir hanlıktır. Bu hanlığın en önemli şahsiyetleri ise sırasıyla Ali Han-ı Şekâkî, Sadık Han-ı Şekâkî, Saru Han-ı Şekâkî, Cihangir Han-ı Şekâkî ve Muhammed Ali Şah-ı Şekâkî'dir.

3.1. Ali Han-ı Şekâkî

Nadir Şah-ı Afşar'ın 1747 yılında öldürülmesinin ardından Azerbaycan bölgesinde çalkantılı bir dönem başlamıştır (Edibül Şü'ara, 1346, s. 110-111). Bu çalkantılı dönemi fırsat bilen Feth Ali Han-ı Afşar, Urmiye'de müstakil bir hükümet kurmuş ve bunu yaparken de Şahseven ve Şekâkîlerden önemli ölçüde destek görmüştür. Şahsevenler ve Şekâkîler, Kerim Han-ı Zend'e karşı Urmiye hanı Feth Ali Han-ı Afşar ile birlik olmuş, ancak daha sonra Kerim Han'ın Azerbaycan'ı kontrol altına almasıyla beraber Zendlerle yakınlaşmışlardır. (Nebî, 1365, s. 293).

Şekâkî Aşireti lideri Ali Han-ı Şekâkî'nin Serab bölgesindeki askeri ve siyasi faaliyetleri, Nadir Şah'ın ölümünden sonra etkin olarak başlamıştır. Ali Han-ı Şekâkî diğer Azerbaycan hanları gibi kendisini han ilan edip Serab merkezli bir yönetim kurmuştur. 1748 yılında Horasan hakimi İbrahim Halil Han-ı Afşar ile Tebriz hakimi Emir Aslan Han-ı Afşar arasında bir takım sorunlar ortaya çıkmıştı. Neticede bu iki Afşar hanı arasında büyük bir savaş meydana gelmiştir. Bu dönemde Ali Han-ı Şekâkî, İbrahim Halil Han'ın tarafını tutmuş ve neticede İbrahim Halil Han galip gelmiştir. İbrahim Han-ı Afşar, Emir Aslan Han-ı yendikten sonra Tebriz'i kontrol altına almış ve Mehdi Han-ı Afşar'ı Tebriz Beylerbeyi olarak atamıştır. Ancak çok geçmeden Mehdi Han öldürülmüştür. Daha sonra ise Tebrizliler yardım için Karacadağ bölgesinden Kazım Han'a, Karabağ bölgesinden Penah Han-ı Cevanşir'e ve Serab bölgesinden ise Ali Han-ı Şekâkî'ye haber göndermişlerdir (Çingizoğlu, 2013, s. 32; Meftûn, 1349, s. I/488-491).

1750'li yıllarda Azad Han-ı Afgan ordusuyla beraber Azerbaycan'a gelmişti. Bu dönemde Şekâkîlerin 6.000 hanesi Horasan bölgesinden yeni dönmüş ve Azad Han-ı Afgan'ın kuvvetlerine katılmışlardı. Richard Tapper, bu süreçte Ali Han-ı Şekâkî'nin Tebriz'de siyasi olarak önemli bir şahsiyet olduğunu, Horasan'dan gelen Şekâkîlerin ise bu ailenin daha önce sürgün edilmiş olan kısmı olduğunu vurgulamıştır (Tapper, 1997, s. 117-119). Azad Han-ı Afgan ise bu dönemde iyice güçlenmiş ve Azerbaycan bölgesine iyice sirayet etmiştir. Burada bulunan önemli bazı aşiretler ise Azad Han-ı Afgan'a katılmış ve onunla birlikte hareket etmişlerdir. Azad Han, bu dönemde Zend orduları ile karşılaşmış ve bu ilk karşılaşmada önemli başarılar elde etmiştir. Ancak daha sonra Muhammed Hasan Han-ı Kaçar'ın bölgeye gelmesi ile beraber Şehbaz Han-ı Dunbulî gibi önemli şahsiyetler taraf değiştirmişlerdir. Bu durum Azad Han'ın 1170/1756-57 yılında yenilmesine sebep olmuştur. Ancak Azad Han bu yenilgiden sonra Bağdat'a dönüp ordusunu güçlendirmiş ve tekrardan Azerbaycan'ı muhasara altına almak istemiştir. Azad Han'ın bu saldırıları esnasında Ali Han-ı Şekâkî, Feth Ali Han-ı Afşar, Kazım Han-ı Karacadağ, Şehbaz Han-ı Dunbulî ve Necef Kulî Han-ı Dunbulî gibi önemli hanlar Azad Han'a karşı mukavemet göstermişlerdir. Böylelikle Azad Han güçlü ordusu ve Babanlı Mahmud Paşa'nın desteğine rağmen yenilmiştir ve bu yenilgi sonrasında Bağdat'a dönmüştür (Akkâsi, 1350, s. 192-194).

1759 yılında Muhammed Hasan Han-ı Kaçar'ın öldürülmesinden sonra saltanatını sağlamlaştırmak için Kerim Han-ı

Zend'e önemli bir fırsat doğmuştur. Bu fırsatı değerlendiren Kerim Han, ordusuyla beraber Azerbaycan bölgesine 1174/1760-61 ve 1176/1762 yıllarında iki kez hareket gerçekleştirmiştir. Yapılan savaşlar neticesinde Azerbaycan hanları Kerim Han'a yenildiler. Bu süreçten sonra Kerim Han-ı Zend Azerbaycan bölgesini kontrol altına almış ve yerel hanlıklara atamalar yapmıştır. (Keydarî, 1393, s. 203; Nadir Mirza, 1398, s. 217-218). Richard Tapper, 1762 yılında Kerim Han'ın güçlenip Azerbaycan bölgesine gelmesi ile Ali Han-ı Şekâkî'nin onun safına geçtiğini ve bu dönemde Necef Kulî Han-ı Dunbulî'ye Tebriz ve Serab bölgelerinin verildiğini yazmıştır. Tapper, bu atama ile Necef Kulî Dunbulî'ye Şekâkî ve diğer taifelere iyi davranılması talimatının verildiğini de eklemiştir. Bu dönemde hanlıklar kendi iç meseleleri ve komşuları ile savaş halindeydi. Bu bağlamda Şekâkîler sınırdaşları Şahsevenler ile büyük çaplı sorunlar yaşamış ve neticede birbirleri ile savaşmışlardır. 1779 yılına gelindiğinde ise Kerim Han-ı Zend vefat etmiş ve İran'a kargaşa ile kaos birkez daha hakim olmuştur. Ancak bu dönemde Azerbaycan hanlıkları güçlü orduları ve komşuları ile olan sıkı bağları neticesinde bölgelerini korumuş ve birbirleri ile önemli ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu dönemde özellikle bazı komşu hanlıklar ayakta kalabilmek için nikah diplomasisi yolu ile yakınlaşma çabalarına girmişlerdir. Bu cümleden Karabağ hanı İbrahim Halil Han-ı Cevanşîr kızlarını Ali Han-ı Şekâkî ve Nazar Ali Han-ı Şahseven'in oğulları ile evlendirmiştir (Tapper, 1997, s. 117-119). Bunun yanı sıra Azerbaycan da birçok hanlık ayakta kalabilmek için askeri ittifaklar geliştirmişlerdir. Bu hususta Urmiye hanı İmam Kulî Han-ı Afşar, hanlığının sınırlarını genişletmek için Serab hanı Ali Han-ı Şekâkî ile askeri bir ittifak yapmıştır. Ancak bu ittifak Hoy ve Tebriz hanlıklarını yöneten Dunbulîlere yenilmiştir (Emenova, 2002, s. 158).

Ali Han-ı Şekâkî Serab Hanlığı'nın ilk hanı olup Serab bölgesi için önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Enver Çingizoğlu, Hüseyin Delili'den nakille Ali Han'ın yıkılmakta olan Serab şehrinde önemli işler yaptığını öncelikle şehirde bulunan kale duvarlarını onarıp sağlamlaştırdığını yazmıştır. Delili, ayrıca Ali Han-ı Şekâkî'nin topraklarını genişletmek için komşu hanlıklar ile önemli ölçüde mücadeleye girdiğini yazmıştır. Bu cümleden Ali Han'ın Serab'ı korumak için 4.000 atlı ile Muhammed Hasan Han-ı Kaçar'a karşı savaştığı ve galip geldiğini böylelikle şanına şan kattığını da eklemiştir (Çingizoğlu, 2013, s. 42-43). Neticede Ali Han-ı Şekâkî 1786 yılında vefat etmiştir. (Tapper, 1997, 120). Bu önemli handan geriye beş evlad kalıp bunların isimleri ise şöyledir; Sadık Han, Cafer Kulî Han, Gafar Han, Saru Han ve Muhammed Ali Han (Çingizoğlu, 2013, s. 42-43).

3.2. Sadık Han-ı Şekâkî

Ali Han-ı Şekâkî'nin 1786 yılında vefat etmesi ile Serab Hanlığı'nın idaresi oğlu Sadık Han-ı Şekâkî'ye geçmiştir (Tapper, 1997, s. 120). Sadık Han, Kaçar ordusunda önemli bir komutan olmasının yanı sıra Serab, Heştrûd ve Germrûd gibi bölgelerde ona bağlıydı (Bamdad, 1353, s. II/ 164-165). 1205/1791 yılında Ağa Muhammed Şah-ı Kaçar, Azerbaycan bölgesine sefer düzenlemiş ve bu minvalde kendisine muhalefet eden Serab Hanlığı'nı da itaat altına almak istemiştir. Böylelikle Ağa Muhammed Şah, yeğeni Feth Ali Han'a (Baba Han) talimat verip ordusunu Helhal yolundan Serab'a doğru hareket ettirmesini emretmiştir. Serab'ta karşılaşan Şekâkî ve Kaçar orduları arasında vuku savaşta Şekâkîler ağır bir yenilgi almışlardır. Bu savaş neticesinde Sadık Han-ı Şekâkî, Karabağ hanı İbrahim Halil Han-ı Cevanşîr'e sığınmıştır. Böylelikle Kaçarlar Serab şehrine girmiş ve şehri yakıp katliamdan geçirmişlerdir (Fesaî, 1367, s. 645; Kerişî, 1398, s. 49-50; Edibü'l-Şü'ara, 1346, s. 260). Bu olaydan sonra Sadık Han-ı Şekâkî, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han-ı Cevanşîr'in aracılığıyla Ağa Muhammed Şah-ı Kaçar tarafından affedilmiş ve Kaçarlara bağlılığını bildirmiştir. Sadık Han bu süreçten sonra Kaçar ordusunda önemli askeri görevlere getirilmiştir (Bamdad, 1353, s. 164). Ebu'l Fazl Nebî, Sadık Han'ın Serab ve Şekâkîlere yönelik katliamı hiçbir zaman unutamadığını ve bu yüzden 1797 yılında Ağa Mahammed Şah-ı Kaçar'ın öldürülmesinde önemli bir rol oynadığını yazmıştır (Nebî, 1365, s. 296-297).

Şekâkîler çoğu zaman komşu hanlıklar ile dostane ilişkiler geliştirirken bazende çıkar ilişkisi bağlamında savaşmıştır. Sadık Han-ı Şekâkî'nin bu dönemde savaştığı hanlık ise Azerbaycan'ın en güçlü hanlıklarından olan ve Dunbulîler tarafından yönetilen Hoy ile Tebriz hanlıklarıydı. Necef Kulî Han-ı Dunbulî'nin vefatından sonra oğlu Hüdadad Han-ı Dunbulî Tebriz hanlığının idaresini ele almıştı. Ancak Hüdadad Han, Tebriz'de uygulamış olduğu kötü siyaset ve halka yapmış olduğu zulüm neticesinde sert bir muhalefetle karşılaşmıştır (Ruhani, 1382, s. 94). Tebriz'de bu iç kargaşa yaşanırken 1205/1790-1791 yılında Serab hanı Sadık Han-ı Şekâkî bunu fırsat bilerek Tebriz'i almayı planladı. Neticede Dunbulî ile Şekâkî orduları Tebriz önlerinde karşılaşmış ve Tebriz Kalesi, Şekâkî askerleri tarafından kuşatılmıştır. Buna karşılık Hüdadad Han-ı Dunbulî de Şekâkîlerin merkezi Serab'a saldırmıştır. Bu savaşta Erdebil Şahsevleri ise komşuları Şekâkîlerin yanında yer almışlardır. Savaşın sonunda Tebriz Dunbulîleri büyük bir hezimete uğratılmış, Hüdadad Han ise yaralanmış ve yaralı haldeyken Şekâkî askerleri tarafından başı kesilerek öldürülmüştür. Bu savaştan sonra Tebriz'in kontrolü Şekâkîlere geçmiştir. Sadık Han Tebriz'i almasıyla beraber şehirde büyük bir zulüm başlatmıştır. Ayrıca bu savaşta Hüdadad Han-ı Dunbulî'nin kardeşleri Cihangir Han ile İbrahim Han, ona ihanet ederek Sadık Han'ın safına geçmişlerdir. Bu esnada Dunbulîlerin idaresi altında bulunan Hoy Beylerbeyliğine haber gitmiş ve Hoy hakimi Hüseyin Han-ı Dunbulî, Tebriz ve Serab'a doğru askerleriyle beraber harekete geçmiştir. Her ne kadar Hoy ve Tebriz Dunbulîleri arasında sorunlar olsa da amcazadelerinden Hüdadad Han'ın ölüm haberi üzerine güçlü Hoy ordusu Serab'a doğru harekete geçmiştir. Sadık Han bu haberi alır almaz Tebriz'i terketmiştir. Böylelikle Hüseyin Han-ı Dunbulî, Tebriz'e girip kardeşi Cafer Kulî Han-ı Dunbulî'yi Tebriz hükümetinin başına geçirmiştir. Nadir Mirza, Tebriz'in Dunbulîlere geçmesiyle

beraber Sadık Han'ın uzaktan da olsa Tebriz halkını Cafer Kulî Han-ı Dunbulî'ye karşı kışkırttığını yazmıştır (Keydarî, 1393, s. 199; Mirza, 1398, s. 265; Musevî, 1363, s. 333; İstihardî, 1399, s. 119).

Sadık Han-ı Şekâkî, Ağa Mahammed Han-ı Kaçar'ın ordusunda üst düzey komutanlar arasında olup birçok müellif tarafından şahın öldürülmesinde önemli bir rolü olduğu belirtilmiştir. Şahın son seferi olan Karabağ seferinde şah, Karabağ hakimi İbrahim Halil Han-ı Cevanşîr'in üzerine ordusu ile gitmiş ve Erdebil yolunda ordugahını kurmuştur. İbrahim Halil Han-ı Cevanşîr de şahın geldiğini duyunca Aras Nehri üzerindeki köprüyü yıkmış ve nehrin yönünü ise şahın geldiği tarafa kaydırmıştır. Şah, burada Şuşa bölgesini kısa sürede kontrol altına almıştır. Bu esnada Ağa Muhammed Şah kendisine saygısızlık yaptıkları gerekçesiyle üç hizmetkarını idam ettirmek istemiş ancak Sadık Han-ı Şekâkî, ona bugünün cuma akşamı (perşembe) olduğunu ve başka bir günde idam edilmelerini rica etmiştir. Şah da bunu kabul etmiş ve idamların ertesi gün yapılması için emir vermiştir (Bamdad , 1353, s. 164-165). Ancak Ağa Muhammed Şah sabahı göremeden idam ettirmek istediği hizmetkarları; Sadık Han-ı Nihavendî (Gürcü), Hüdadad-ı İsfahanî ve Abbas Mazenderanî tarafından 1797 yılında Şuşa'da öldürülmüştür. Şahı öldüren hizmetkarlar birçok saltanat hazinesinin yanı sıra şahın altın kemerini ve Nadir Şah'tan kalma tacını alıp Sadık Han-ı Şekâkî'nin yanına gitmişlerdir. Böylelikle şahın özel eşyalarını ve hazinesini Sadık Han'a vermişlerdir (Şekâkî, 1362, s. 43-44). Sadık Han ise bu hazinelerin bir kısmını askerlere dağıtmıştır (Karadeniz, 2012, s. 253-254). Ancak Sadık Han katillerin vermiş olduğu bu ölüm haberine inanmamış ve şahın çadırına girip cesedini görmek istemiştir. Böylelikle şahın çadırına girip yatığına yaklaşmış ve yorganı kaldırdığında şahın göğsünde yer alan hançeri ve kanı görünce inanmıştır. Sadık Han şahın katilleri ile beraber çadırdan çıkmış ve bu ölüm haberi iki saat sonra tüm Karabağ'a yayılmıştır (Adıgüzelbey, 2006, s. 67-68). Ahmed Bey-i Cevanşîr de Muhammed Bey'in Şuşa'da Şahın huzuruna gelmemesinden dolayı şahın çok sinirlendiğini ve neticede Sadık Han (Gürcü) ile Muhammed Bey'in huzura gittiğini yazmıştır. Sadık Han (Gürcü) ile Muhammed Bey'in huzurdan çıktıktan sonra şahın kendilerine sert bir ceza vereceklerinden korktuklarından dolayı bu suikaste bulunduklarını yazmıştır. Müellif bölümün devamında o gece şahın hizmetkarı Sefer Ali Bey'in, Sadık Han ve Muhammed Bey'in yanına gelerek onlarla ilgili idam kararı alındığını söylemiştir. Müellif, bu suikastı gerçekleştirmeden önce Sefer Ali Bey ve Abbas Bey'in Sadık Han-ı Şekâkî'den teminat aldıklarını ve bu iki şahsın gece çadıra girip şahı önce göğsünden bıçaklayıp daha sonra da başını kestiklerini yazmıştır (Mustafazade, 2009, s. 174). Tüm bu bilgilerden Ağa Muhammed Şah-ı Kaçar'ın ölüm emrinin belli bir plan çerçevesinde yapıldığı ve bu planın merkezinde ise Sadık Han-ı Şekâkî'nin olduğu görülmektedir.

Ağa Muhammed Şah-ı Kaçar'ın öldürülmesinden sonra Sadık Han-ı Şekâkî kendisini Azerbaycan sultanı olarak görmüş ve Şekâkîlerin merkezi Serab'a gidip kardeşi Cafer Kulî Han'ı Karacadağ hükûmetine tayin ettirmiştir. Diğer kardeşi Muhammed Ali Sultan'ı ise Tebriz'e göndermiştir. Kendisi ise Kazvin'i muhasara altına almak ve Kaçar şahı Feth Ali Şah'ı hezimete uğratmak için 25.000 asker ile yola koyulmuştur. Ancak Kaçarlar Sadık Han'ın geleceğini önceden haber almış ve Kazvin'in kale kapılarını kapatmışlardır. Sadık Han ile Kaçarlar arasında meydana gelen savaşta Sadık Han yenilmiştir. Böylelikle Sadık Han'ın 10.000 kadar askeri öldürülmüş, esir düşmüş veya yaralanmıştır. Kendisi ise yanındaki adamlar ile birlikte Serab'a doğru yola koyulmuştur (Seniü'l-Devle, 1367, I/669, III/1441-1442; Meftûn, 1383, s. 74; Sarevî, 1371, 298). Bu esnada Sadık Han'ın kardeşleri Dunbulîlerin merkezi Hoy'a saldırmış ancak herhangi bir netice alamamışlardır. Daha sonra Sadık Han, Feth Ali Şah'la baş edemeyeceğini anlayınca ona itaat etmiştir. Feth Ali Şah Ağa Muhammed Şah-ı Kaçar'ın özel hazinesi ve eşyaların geri vermesi karşılığında Sadık Han'ı affedip Serab ve Germrûd'u tekrardan kendisine vermiştir (Riyahi, 1372, s. 182; Tapper, 1997, s. 123). Bu arada Karabağ hakimi İbrahim Halil Han-ı Cevanşîr suikast sonucu öldürülen Ağa Muhammed Şah'ın naaşını Tahran'a göndermiş ve bu hizmetin karşılığı olarak ise Karabağ hakimi olarak tekrar tayin edilmiştir. Bu yakınlaşma ile Feth Ali Şah, İbrahim Halil Han-ı Cevanşîr'in kızı Aga Bacı'yı 12. eşi olarak nikahlamıştır (Tapper, 1997, s. 123). Sadık Han'ın Kazvin muhasarası Osmanlı belgelerinde de yer almaktadır. Bu minvalde 6 Eylül 1797 tarihli Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın İran havadisine dair kaimesinde, Sadık Han-ı Şekâkî'nin Kazvin'e yapmış olduğu bu saldırı çerçevesinde cereyan eden olaylar beyan edilmiştir (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, 1992, s. 170-171).

Tablo 1. Feth Ali Han-ı Seba'nın *Şehinşahname* isimli eserinde Sadık Han-ı Şekâkî ile Feth Ali Şah-ı Kaçar arasında Kazvin'de meydana gelen ve Sadık Han'ın yenilgisi ile sonuçlanan savaşı tasvir eden minyatür (<https://museum.ganjoor.net/items/shahanshahname/p0063>).

Sadık Han, Serap ve Germrûd hakimi olarak Azerbaycan bölgesine geri döndükten sonra 1797 yılında Tebriz ve Hoy hakimi Cafer Kulî Han-ı Dunbulî ile Serab ve Germrûd konusunda anlaşmazlığa düşmüş ve neticede iki taraf savaşmışlardır. Ancak Sadık Han bu savaşta yenilmiş ve Moğan ile Şirvan bölgelerine kaçmıştır (Bamdad , 1353, s. 166). Ancak çok geçmeden Sadık Han ile Cafer Kulî Han aralarındaki anlaşmazlıkları gidermiş ve bu iki güçlü han müttefik olmuşlardır. Böylelikle 1798 yılında Urmiye hakimi Muhammed Kulî Han-ı Afşar'ı da yanlarına alarak Kaçarlara karşı büyük bir isyana girişmişlerdir. Her ne kadar bu üç hanlık arasında zaman zaman anlaşmazlıklar olmuş olsa da güçlü Kaçarlara karşı ittifak yapmaktan başka çareleri bulunmuyordu. Feth Ali Şah-ı Kaçar ise bu isyana karşı bir askeri hareket planlayıp Süleyman Han-ı Kaçar ile Muhammed Kuli

Han-ı Afşar'ın yeğeni olan ancak ona muhalif olan Hüseyin Han-ı Afşar'ı Azerbaycan'a birer ordu ile gönderdi. Kendisi de hiç vakit kaybetmeden askerleri ile beraber Azerbaycan bölgesine geldi. Ancak isyancılar Kaçar ordusuna karşı önemli bir mukavemet gösteremeden mağlup olmuşlardır. Sadık Han, bu isyan esnasında Süleyman Han-ı Kaçar vasıtasıyla şaha haber gönderip ondan af dilemek istediğini belirtmiştir. Süleyman Han da bu talebi şaha ulaştırdı. Sadık Han bir kez daha affedilmiştir. Neticede Muhammed Han-ı Afşar ve Sadık Han Kaçarlara teslim olmuş, Cafer Kulî Han-ı Dunbulî ise Osmanlı topraklarına kaçmıştır (Bamdad , 1353, s. II/166; Kerişî, 1398, s. 54-55; Keydarî, 1393, s. 203; Riyahi, 1372, s. 182; Seniü'l-Devle, 1367, s. III/1444-1445; Tapper, 1997, s. 124).

Sadık Han-ı Şekâkî'nin Feth Ali Şah'tan af dilemesiyle beraber Kaçar ordusunda önemli askeri görevlere getirilmiştir. Feth Ali Şah, 1213/1798-99 yılında bir grup Afgan asker ile Herat'tan Horasan bölgesine sızmaya çalışan ve Meşhed şehrini kuşatan Şahruh Han-ı Afşar'ın oğlu Nadir Mirza'ya karşı bir sefer düzenlemiştir. Feth Ali Şah bu savaşta Sadık Han-ı Şekâkî ve kullar ağası Hüseyin Han'ı bir ordu ile birlikte isyancıların üzerine göndermiştir. Amaç ise isyancıların başı Memiş Han-ı Kürd'ü itaat altına aldırmaaktır. Ancak Sadık Han gizlice Memiş Han'ı savaş meydanından Meşhed'e kaçırıp hayatını kurtarmıştır. Şah ise bu durumdan haberdar olmuş ancak bu bilgiyi gizli tutmuştur. Neticede Horasan'da cereyan eden olaylar sona ermiş ancak Feth Ali Şah'ın defalarca affettiği Sadık Han'a karşı öfkesi iyice artmıştır. Böylelikle şah, Sadık Han'ın ile bazı kardeşlerinin tutuklanıp Tahran'a getirilmesi için emir vermiştir (Kerişî, 1398, s. 55; Seniü'l-Devle, 1367, s. III/1450). Neticede Sadık Han ve kardeşleri tutuklanıp Tahran Gülistan Sarayı'na getirilmiş ve burada bir odaya hapsedilmişlerdir. Kısa bir süre sonra şahın emri ile bu odanın kapısına duvar örülmüştür. Böylelikle Sadık Han ve ve kardeşleri dışarı ile temasın kesilmesi sonucunda 1800 yılında açlık ve susuzluktan hayatlarını kaybetmişlerdir (Seniü'l-Devle 1367, s. III/1452-1454; Tapper, 1997, s. 124). Mümtahin Devle-i Şekâkî, hatıratında Sadık Han'ın kız kardeşi Sara Hanım'ın Feth Ali Şah'ın yüzlerce eşinden biri olduğunu belirtip şahın Sadık Han'ı öldürmeyeceğine dair Kuran-ı Kerim üzerine yemin ettiğini ancak neticede onu öldürdüğünü yazmıştır (Şekâkî, 1362, s. 41-42).

3.3. Sadık Han Sonrası Şekâkîler

Sadık Han'ın ölümüyle Şekâkîlerin Serab, Heştrûd ve Germrûd bölgelerinde ki yarı müstakil yapıları büyük darbe almıştır. Her ne kadar bu bölgelerin idaresi Sadık Han'dan sonra tekrardan Şekâkîlere verilmiş olsa da Şekâkîler eski kudretlerinden uzaklaşmış ve Kaçarlara bağımlı olarak siyasi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Sadık Han'ın Feth Ali Şah tarafından öldürülmesinden sonra Serab ve Germrûd bölgelerinin idaresi Sadık Han'ın büyük kardeşi Saru Han'a verilmiştir. Sadık Han'ın küçük kardeşi Muhammed Ali Sultan ise bölgenin ordu komutanlığına getirilmiştir (Seniü'l-Devle, III/1454-55; Şirazî, 1380, s. I/134).

Çingizoğlu, Sadık Han'ın oğlu Cihangir Han'ın babasının ölümünden sonra aşiret içinde önemli bir konuma gelip Serab'ı yönettiğini yazmıştır. Çingizoğlu, Cihangir Han'ın Kaçarlardan nefret eden biri olduğunu ve Feth Ali Şah'ın onun sadakatinden şüphelenmesinden dolayı Feth Ali Han-ı Kaçar'ı Serab'a tayin ettiğini yazmıştır. Bu atamayla Cihangir Han'ın Gence'ye kaçtığını da eklemiştir. Çingizoğlu Sisianov-Stepanova'nın 1805 yılında ki mektup/raporlarını referans göstererek; Cihangir Han'ın Rusya'nın tabiyetine geçmek istediğini onun Yelizavetpol'dan (Gence) Taliş'e gönderildiğini ve böylelikle tüm ailesini Karabağ üzerinden Gence'ye getirebileceğini yazmıştır. Ancak Mir Mustafa Han'ın muhalefetinden dolayı Cihangir Han ve Şekâkîler Gence'ye geri gelememişlerdir. 1815 yılında Cihangir Han, Şirvan Hanlığı sınırlarında yaşamış ve İran'a geçmek için 1812 ve 1816 yıllarında Tiflis valisi olan General N.F. Rtişşeva'ya müracaat etmiştir. Cihangir Han'ın evlatları şöyledir; Paşa Bey, Lütf Ali Bey ve Eşref Bey (Çingizoğlu, 2013, s. 47-49).

Şekâkîler XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bölgelerinde yönetim kabiliyetlerini kaybetmişlerdir. Ancak yinede bazı yerlerde küçük hakimlikler ile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda Naibü's-saltana Abbas Mirza'nın bir fermanında 1231/1816 yılında İmam Kulî Bey-i Şekâkî isimli bir zatın Germrûd bölgesinde bulunan Sefide Hanı köyünde hakim olduğu belirtilip bu köyün vergiler ile ilgili malumatlarından söz edilmiştir (Germrûdî, 1347, s. 455). Watson, Cihangir Han-ı Şekâkî'nin 1827 yılında Kaçar saltanatını sona erdirmek ve eski gücünü tekrar elde etmek için Feth Ali Şah'a karşı isyan ettiğini ancak başarısız olup Tahran'da yok edildiğini yazmıştır. Bölümün devamında şahın ordusunun iki en iyi bölüğünün Şekâkîlerden müteşşekil olduğu, ancak bu bölüklerin reislerinin emri ile dağıldıkları ve silahlarını ise yanlarında götürdükleri yazılmıştır (Watson, 1348, s. 223). XIX. yüzyılın başlarından itibaren Şekâkî hakimiyeti altında ki bölgelere merkezi atamalar yapılmış olsa da bu isyan ile Şekâkîlerin eski hanlık düzenini hedefledikleri söylenebilir.

Her ne kadar Şekâkîlerin Azerbaycan'da ki siyasi faaliyetleri sona ermiş olsa da bu aşiretin mensupları Kaçar ordusunda önemli mevkilere getirilmiştir (Nebî, 1365, s. 308-310). Bu minvalde 1253/1837 yılında Muhammed Şah-ı Kaçar, Herat'a bir sefer düzenlemiş ve bu sefere Kaçar ordusunda görevli birçok Şekâkî komutanı katılmış olup bunların bir kısmı ise savaşta hayatlarını kaybetmişlerdir. Hayatını kaybeden Şekâkî komutanları arasında Hacı Han-ı Emir Baha ve Mehdi Kulî Han-ı Şekâkî de

bulunmaktadır (Kerişî, 1398, s. 57). Şekâkiler Sadık Han'dan sonra güçlü siyasi pozisyonlarını koruyamamış olsalar da yine de; Feth Ali Şah, Muhammed Şah, Nasirüddin Şah ve Pevlevilerin ilk dönemlerinde önemli devlet görevlerinde bulunmuşlardır (Nebî, 1365, s. 306). XIX. yüzyılın başlarında Naibü's-saltana Abbas Mirza Azerbaycan valiliğine atanmış ve bu minvalde Serab bölgesi de diğer bölgeler gibi Kaçarların kontrolüne girmiştir. Bu süreçten XX. Yüzyılın başlarına kadar Serab yönetimine çoğunluğu Kaçar şehzadelerinden oluşan yöneticiler atanmıştır. Bu yöneticiler sırasıyla; Hanlar Hanı Peser Ali Han-ı Kaçar, Behmen Mirza, Nadir Mirza, Muinü'l-Mülük, Mirza Haşim-i Taliş, Hacı Aliyyü'l-Sultan-ı Kale-yi Cukî, Hamidü'l-Mülük-ü Cevanşîr, Rıza Kulî Han-ı Hidayet, Mehdi Kulî Han-ı Hidayet ve Nuruz Bey-i Koca Beylû-i Şahseven'dir (Kerişî, 1398, 56-57).

Sonuç

Şekâkî aşireti; günümüz İran, Irak ve Türkiye coğrafyasının farklı bölgelerinde yayılım göstermiş komplike bir aşirettir. Bu taife; Safevi, Afşar, Zend ve Kaçar hakimiyetlerinde önemli politik ve askeri pozisyonlar elde etmiştir. Özellikle Osmanlı-Safevi sınır bölgelerine yakın yerlerde yaşamalarından dolayı her iki devletin tarihlerinde hatırı sayılır ölçüde yer almışlardır. Bu aşiret Irak ve Anadolu coğrafyasından farklı nedenler ile günümüz Batı İran bölgesine göç etmiş sırasıyla Yezîdîlik, Sünnîlik ve Şîî inancını benimsemiştir. Kürtlerin Kurmanc koluna mensub olan Şekâkiler Azerbaycan bölgesine geldikten sonra Serab bölgesine yerleşip Şahsevenler ile komşu olmuşlardır. Bu komşuluk ile Şîî mezhebinin benimsemiş daha sonra ise Kürtçenin Kurmanci lehçesini bırakıp Türkçe konuşmaya ve Türkleşmeye başlamışlardır.

Azerbaycan bölgesinde Şekâkiler شقاکی ile isim benzerliği olan bir aşiret daha mevcut olup bu aşiret ise Şekak/Şıkaki شاکا/شکاکî Aşireti'dir. Şekak/Şıkaki Aşireti XIX. yüzyılda Urmiye, Van ve Selmas bölgelerinde ikamet etmiş önemli ve güçlü bir aşirettir. Kanaatimizce Bu iki taife tek bir aşiret olup farklı nedenlerden ötürü zamanla birçok kola ayrılmışlardır. Ancak Şekak/Şıkak ismi ilk olarak m. XIII. yüzyılda bir Yezidi el yazmasında karşımıza çıkarken Şekâkî ismi ise ilk olarak XVI. yüzyılda Osmanlı tapu tahrir defterlerinde görülmektedir. Ancak Şekak/Şıkaki ismi XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar herhangi bir tarihi kayıta yer almamıştır. XIX. yüzyılda Simko lakablı Cafer Ağa-yı Şekak'ın da reisi olan Şekak/Şıkaki Aşireti, Şekak ismini kullanırken; İran'da hanlıklar devri olarak nitelendirilen dönemde Serab Hanlığı'nı idare etmiş olan ve en meşhur hanı ise Sadık Han-ı Şekâkî olan aşiret ise Şekâkî شقاکی ismini kullanmıştır. Bu iki taifenin aynı konfedere bir yapıdan koptuğuna dair kaynaklarda paralel bilgiler yer almaktadır. Birçok araştırma ve inceleme eserlerinde Osmanlı tapu tahrir defterleri ile Şerefname-ı Bitlisi'nin Şerefname isimli eserinde geçen Şekâkî شقاکی Aşiretinin ardılları olarak Simko Ağa-yı Şıkak شاک ve ailesi gösterilmiştir. Ancak XVI. yüzyıl Osmanlı arşiv belgeleri ile XVI. ve XVII. yüzyılda kaleme alınan kroniklerde yer alan Şekâkî شقاکی Aşireti; Serab, Heştrûd ve Germrûd gibi bölgelerde hakimiyet kuran Şekâkî Aşiretinin atalarıdır. Her ne kadar bu iki aşiret birbirlerinden kopmuş iki taife olsa da bu ayrışma çok eskilere dayanmaktadır.

Nadir Şah-ı Afşar'ın ölümünden sonra Tebriz ve Erdebil arasında vaki Serab bölgesinde Ali Han-ı Şekâkî de tıpkı diğer aşiretler gibi hanlığını ilan etmiştir. Serab Hanlığı'nın kurulmasından sonra Şekâkiler bölge hanlıkları ile birçok politik ilişkiler geliştirmişlerdir. Ali Han'dan sonra Serab Hanlığı'nın başına oğlu Sadık Han-ı Şekâkî geçmiştir. Sadık Han devrinde Kaçarlar Serab bölgesine gelmiş ve şehri yakıp yıkmışlardır. 1797 yılında Kaçar şahı Ağa Muhammed Şah-ı Kaçar, Karabağ'a düzenlediği sefer sonucunda çadırında öldürülmüştür. Onu öldürenler ise şahlık hazineleri ile birlikte Sadık Han'a sığınmış ve Kaçar tacı ile birlikte önemli hazineleri ona teslim etmişlerdir. Sadık Han, daha sonra şaha suikast düzenleyenler ile beraber hareket etmiştir. Bu durumlar göz önüne alındığında Ağa Muhammed Şah-ı Kaçar'ın ölüm emrinin bizzat Sadık Han-ı Şekâkî tarafından verildiği kuvvetli bir ihtimal olarak değerlendirilebilir.

Şekâkiler, Kaçarlar döneminde kuvvetli bir orduya sahiptiler. Çünkü Ağa Muhammed Şah-ı Kaçar'ın öldürülmesinden hemen sonra Sadık Han, Kazvin'i muhasara altına almış ancak Feth Ali Şah-ı Kaçar'a yenilmiştir. Şekâkilerin Kaçarlara denk bir ordusunun oluşu ve onlara karşı savaşa girişmeleri onların askeri ve politik olarak ne kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Sadık Han'ın Feth Ali Şah tarafından Gülistan Sarayı'nda öldürülmesinden sonra Şekâkiler yarı müstakil yapılarını kaybetmişlerdir. Her ne kadar eski usul gereği Serab bölgesi Sadık Han'ın ağabeyi Saru Han'a ve ondan sonra da Sadık Han'ın oğlu Cihangir Han'a verilmiş olsa da Şekâkiler eski kudretlerine ulaşamamışlardır. Ancak bu dönemde de askeri olarak hala güçlü kalabilmeyi başabilmişlerdir. Çünkü Cihangir Han, XIX. yüzyılın ilk ve ikinci çeyreğinde Kaçarlara karşı önemli iki isyan hareketi geliştirmiş ve bu isyan hareketleri ile Kaçar şahlığını devirmeyi hedeflemiştir. Ancak neticede isyanlar başarılı olamamış ve Şekâkilerin yönetimleri altında bulunan bölgelere merkezi atamalar yapılmıştır. Bu süreçten sonra da Şekâkiler Kaçar ordu ve bürokrasisinde önemli mevkilerde yer almayı başarmışlardır.

Kaynakça/References

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), TT.d. (Tapu Tahrir Defteri). 181/116.
- Abdürrezak Bey-i Dunbulî (Meftûn) ve Rüstem Han-ı Dunbulî (1850). *Tarih-i Dunbulî*. Tahran Üniversitesi Merkezi Kütüphanesi, nr. 3210.
- Abdürrezzak Bey-i Dunbulî (Meftûn). (1349). *Tecrübetü'l-ahrâr ve Tesliyetü'l-ebâr* (Cilt 1). (H. Q. Tebatebai, Dü.), Daneşgede-i Edebiyat ve Ulum İnsanî-i Tebriz-Müesse-i Tarih ve Ferhengî İran.
- Abdürrezzak Bey-i Dunbulî (Meftûn). (1383). *Me'âsir-i Sultânî*. (G. M. Nejad, Dü.), İntişarat-ı Müessese-i İran.
- Adıgüzelbey, M. (2006). Karabağname. A. Ferzaliyev içinde, *Karabağnameler* (Cilt 1), Şerk-Gerb.
- Afşar, İ. (1366). *Mukadimme-i Ber Şenakht-i İlha, Çadırneşinan ve Tevaif-i Eşâir-i İran* (1. b., Cilt 1). Neşr-i Müellif.
- Akkâsi, M. (1350). *Tarih-i Hoy*. İntişarat-ı Müessese-i Tarih ve Ferheng-i İran.
- Azimî, K, Çelûnger, M. A. Mûntezi'rü'l-makan E. (1394). Berresi-i Du Müttegêyr Tarikatha-i Safevîye ve muhaceret Ber Gostereş Teşîih Der Meyan-i Kurdha Der Çend Kern-i Akhir. *Fazlname-i İlmi - Pejuheş-i Şe Şinasi*, 52, 85-134.
- Bamdad, M. (1353). *Şerh-i Hali Ricali İran* (Cilt 2). İntişarat-ı Zevar.
- Bellan, L.L. (1375). *Zendegi-yi Şah Abbas (1 b.)*. (Şadan. V. Çev.). Esatir.
- Bijen, Ş. (1345). İl-i Şekak. *Hüner ve Merdom*, 44, 38-46.
- Bilgili, A. S. (2002). Azerbaycan Türkmenleri Tarihi. *Türkler* (7. Cilt s. 22-43). Yeni Türkiye Yayınları.
- Bilgili, A. S. (2016). Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 53, 99-140.
- Bozkurt, İ. (2024). *Aşiretler Tarihi* (3 b.). Nûbihar.
- Çingizoğlu, E. (2013). *Serab Xanlığı*. Mütercim.
- Dehhoda, A. E. (1377). *Lugatnâme-i Dehhoda* (Cilt 9). (M. M.-S. Şehidî, Dü.), Müssese-i İntişarat ve Çap-ı Daneşgah-ı Tehran.
- Dehkân, A. (1344). *Serzemin-i Zerdest: Rezaîye* (1 b.). İbn Sina.
- Dimitri Pirbari, N. M. (2019). A Yezidi Manuscript: Mişûr of P'ir Sîni Bahri/P'ir Sîni Dârânî Its Study and Critical Analysis. *Iranian Studies*, 1-35. doi:10.1080/00210862.2019.1669118
- Doktor Friç. (1334). *Kürdler: Tarihi İctimai ve Tedkikat*. Kitabhane-i Sudî.
- Emenova, A. (2002). Tebriz Hanlığı. *Türkler* (Cilt 7, s. 153-167). Yeni Türkiye Yayınları.
- Germrûdî, M. F. (1347). *Sefername*. (F. A. Fettahî, Dü.) Çaphane-i Bank-i Bazerganî-i İran.
- Gündüz, T. (2008). Safevîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35, 451-457.
- Hacı Mirza Hasan Hüseyinî Fesaî, (1367). *Farsname-i Nasrî* (Cilt 1). (M. R. Fesaî, Dü.), Emir Kebir.
- Halef-i Tebrizî (Burhân) (1342). *Burhân-ı Kâtî* (İkinci b.). İbn Sina.
- Handmîr. (1380). *Habîbü's-Siyer* (Cilt 3). (M. D. Seyyakî, Çev.), İntişarat-ı Heyyâm.
- Handmîr. (1983). *Hudûdü'l-âlem*. (Sitûdeh, M. (Dü.). Tahran: Ketaphane-i Touri.
- Hüseyin Kulî Han-ı Şekâkî, (1362). *Hatırat-ı Mûmteniü'l-Devle* (2 b.), (İreç Afşar, Çev.), Emir Kebir.
- Hüveyda, R. (1352). Vekay-i Tarih-i Serab-Ez Zamanı Urartuha Ta Saltanat-ı Feth Ali Şah-ı Kaçar. *Daneşkede-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî-i Daneşgah-ı Tebriz*, 106, 239-259.
- İbn Havkal. (1992). *Sûretü'l-arz*. Beyrut:Dar Mektebül' el-heyâtü'l Tebaât ve el-neşir. (6 Eylül 2024) tarihinde <https://archive.org/details/RatAlArFaceOfTheEarth/page/n2/mode/1up> adresinden alındı).
- İskender Bey-i Türkmen, (2019). *Târîh-i Âlm Ârâ-yi Abbâsî* (Cilt 1). (A. Genceli, Çev.), Türk Tarih Kurumları Yayınları.
- İskender Bey-i Türkmen, (2019). *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî* (Cilt 2). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İskender Bey-i Türkmen, (2019). *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî* (Cilt 3). (A. Genceli, Çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İstahrî. (1340). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. (İ. Afşar, Dü.), Bongah-ı Tercüme ve Neşre Kitab.
- Karadeniz, Y. (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*. Selenge Yayınları.
- Kerîşî, S. H. (1398). *Tarih Mahallî-i Serab* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). *Daneşgah-ı Muhekek-i Erdebili*.
- Keydarî, A. (1393). Parakendeha-i Kûdret ve Setizeha-i İli Der Azerbaycan Der Astane-i Tesis-i Dovletê Kacar. *Tarikhname-i İran Bad ez İslam*, 8, 187-209.
- Kılıç, R. (2003). Osmanlılar ile Safeviler Arasında Nasuh Paşa (1612) ve Serav (1618) Antlaşmaları. *Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim ve Bilim Dergisi*, 2, 124-134.
- Kostikyan, K.P. (2017), *Catalogue of Persian Manuscripts in The Matenadaran*. Matenadaran Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
- Mirza Fazllulah Şirazî, (1380). *Tarih-i Zülkarneyn* (Cilt 1). (N. Afşarfer, Dü.), Vezaret-i Ferhengi ve İrşad-ı İslami; Sazman-ı Çap ve İntişarat.
- Mirza Reşid Edibü'l Şû'ara, (1346). *Tarih-i Afşar*. (M. R.-P. Şehriyar, Dü.), İntişarat-ı Şûra-i Merkezi-i Ceneş-i Milli.

- Muhammed Emin Zeki Beg. (1381). *Zübde-i Tarih-i Kûrd-u Kûrdistan* (Cilt 1). (Y. R. Erdelan, Çev.), Tus.
- Muhammed Fetullah Sarevî, (1371). *Tarih-i Muhammedî (Ahseu't Tevarih)* (1 b.). (G. R. Mecd, Dü.), Müessesse-i İntişart-ı Emir Kebir.
- Muhammed Hasan Seniü'l-Devle (İtimadü's-saltane), M. H. (1367). *Tarih-i Muntezim-i Nâsirî* (Cilt 3). (M. İ. Rezavanî, Dü.), Dünya-i Ketap.
- Muhammed İştihardî. (1399). *Tezkiretü'd Denabîle*. (E. Muradî, Dü.), İntişarat-ı Hoyî.
- Muhammed Kazım Mervî, (1364). *Alem Ara-yı Naderî* (Cilt 3). (M. E. Riyahi, Dü.), Ketab Ferûşi-i Zevâr.
- Muhammed Muhsin Müstevfî, (1375). *Zübdetü't-Tevarih*. (B. Guderzî, Çev.), Çaphane-i Müesse-i Çap İntişarat-ı Daneşgah-ı Tehran.
- Muhammed Sadık Musevî, (1363). *Tarih-i Giti Goşa Der Tarih-i Zendiyê*. İkbâl.
- Mustafa Emin, N. (2006). *Tarih-i Siyasi-i Kûrdha*. (İ. Bahtiyarî, Çev.), İntişarat-ı Bonge-i Jîn.
- Mustafazade, T. (2009). *Karabağ Hanlığı*. Sabah.
- Nadir Mirza. (1398). *Tarih-i Coğrafya-yı Darüs's-Saltana-i Tebriz* (2 b.). (G. R. Mecd, Dü.), İntişarat-ı Aydın-İntişarat-ı Yanar.
- Nebî, E. (1365). *Şekâkîha Der Gozergah-ı Tarih İran. Mecele-i Daneşkede-i Edebiyat ve Ūlum-i İnsanî-i Meşhed*, 74(3), 287-312.
- Nûzerî, İ. (1381). *Târih-i İctimai-yi İran-Ez Ağaz Ta Meşrutîye* (2. b.). İntişarat-ı Kheceste.
- Rezmâra, S. (1330). *Ferheng-i Coğrafya-i İran* (Cilt 4). İntişarat-ı Daire-i Coğrafya-i Stad Artel.
- Riyahi, M. (1372). *Tarih-i Hoy*. İntişarat-ı Tus.
- Ruhani, B. M. (1382). *Tarih-i Meşair-i Kûrd* (Cilt 3). (M. M. Ruhani, Dü.). İntişarat-ı Seda û Sima.
- Sadıgov, T. (2016). 19. Yüzyılın İlk Yarısında Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Uyguladığı İdari Reformlar. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Şerefhan-ı Bitlisi, (1377). *Şerefname*. (V. Zernov, Dü.), Esatir.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı., (1992). *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri 1578-1914* (Cilt 1). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın no: 4.
- Tapper, R. (1997). *Frontier Nomads Of Iran A Political And Social History Of The Shahsevan*. <https://archive.org/details/frontier-nomads-of-iran-a-political-and-social-history-of-the-shahsevan-by-richa> (10. 22. 2024 tarihinde alınmıştır).
- Tevhidî, K. (1371). *Hereket-i Tarih-i Kûrd be Horasan* (2. b., Cilt 1). ?.
- Watson, R. (1348). *Tarih-i İran Dovre-i Kaçariye (Ez İbtida-i Kern-i Nuzdehom ta Sal 1858)*. (V. Mazenderanî, Çev.), Sepehr.
- Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, 187-199. (<https://museum.ganjoor.net/items/shahanshahname/p0063>) (Erişim: 30.12.2024).

Batman Hasankeyf Müzesi'nde Bulunan Bir Gurup Ahşap Eser

A Group of Wooden Artifacts in Batman Hasankeyf Museum

Ercan ÇALIŞ

Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Arts, Department of Art History, Van, Türkiye

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van, Türkiye

Orcid: 0000-0003-1359-4533 ercancalis@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Çalış, E. (2025). A Group of Wooden Artifacts in Batman Hasankeyf Museum. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 104-115.

Çalış, E. (2025). Batman Hasankeyf Müzesi'nde Bulunan Bir Gurup Ahşap Eser. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 104-115.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: February 16, 2025/16 Şubat 2025

Accepted/Kabul Tarihi: June 24, 2025/24 Haziran 2025

Published/Yayın Tarihi: June 27, 2025/27 Haziran 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June/Haziran

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 104-115

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ercan ÇALIŞ).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Tarih boyunca var olma mücadelesi içerisinde kendini bulan insanoğlu, pek çok malzemeden yararlanma yoluna gitmek zorunda kalmıştır. İlk evrelerde maden ve benzeri pek çok ürünün keşfedilmediği ve üretilmediği dönemlerde doğada kendiliğinden var olan taş, toprak ve ahşap malzemeler, insanoğlunun hayatında dünden bugüne dek çok önemli yer edinmiştir. Ahşap doğal yapısı itibarıyla kullanım açısından oldukça elverişli bir üründür. Ahşap en ilkel dönemlerden başlamak üzere, günümüz teknoloji dünyasında da gerek dayanıklılığı gerekse de sıcaklığı açısından çokça tercih edilmiştir. Ağaç malzeme ısınmada, barınak-ev yapımında, süs ve gündelik eşya üretiminde çağlar boyunca tercih edilmiştir. Ahşabın kullanımına dayalı bu anlayış günümüzde de devam etmektedir. Dolayısıyla ahşap, insan hayatında kullanım sürekliliği gösteren çok önemli bir malzeme olmuştur. Türk sanatı içinde de ahşap kullanımı oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Batman Hasankeyf Müzesi'nde bulunan bir grup ahşap eser bu çalışmaya konu edilerek, Türk sanatı içinde ahşap kullanımının ve gelişiminin analiz edilmesi hedeflenmiştir. Çalışmada ele alınan eserlerin yapımında kullanılan malzeme ile üretim teknikleri ve kullanım alanları gibi hususlar detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Hasankeyf, Müze, Ahşap, Sanat

Abstract

Throughout history, mankind, who has found himself in the struggle for existence, has had to resort to using many materials. In the early stages, when many minerals and similar products were not discovered and produced, natural stone, soil and wood materials have had a very important place in mankind's life from the past to the present. Wood is a very convenient product in terms of its texture. Starting from the most primitive periods, it has been widely preferred in today's technological world in terms of both its durability and warmth. Wood has been preferred for heating, shelter-house construction, and the production of ornaments and utility items throughout the ages, and this understanding continues today. Therefore, wood has been a very important material that has been used continuously in human life. The use of wood also has a very important place in Turkish art. A group of wooden works in Batman Hasankeyf Museum is the subject of this study, and it is aimed to analyze the use and development of wood in Turkish art. The materials used in the production of the works discussed in the study, production techniques and areas of use are evaluated in detail.

Keywords

Hasankeyf, Museum, Wooden, Art

Giriş

Tarihin derinliklerinden gelen antik kent Hasankeyf, günümüzde Batman iline bağlı bir ilçedir. Arkeolojik buluntularıyla dünya geleninde ilgi çeken Hasankeyf, Dicle Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. Mezopotamya bölgesinde stratejik bir konuma sahip olan Hasankeyf'in ne zaman kurulduğuyla ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen buluntuların niteliğine bakıldığında bölgenin tarih öncesi dönemlere kadar uzandığını göstermektedir. Tarih boyunca, Bizanslılar, Sasaniler, Emeviler, Abbasiler, Mervaniler, Artuklular, Eyyubiler gibi çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapan Hasankeyf, ardından Osmanlıların hakimiyetine girmiştir. Uzun yıllar Mardin'e bağlı olan antik kent, 1990 yılında il olan Batman'a bağlanmıştır. Günümüzde bölgenin en önemli turizm merkezlerinden biri olan Hasankeyf, doğal ve tarihi zenginlikleriyle yörenin başlıca turizm merkezi olarak öne çıkmaktadır.

Hasankeyf, tarihsel süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve kültürel sürekliliğini koruyarak günümüze ulaşmış nadir yerleşim yerlerinden biridir. Arkeolojik ve sanat tarihine ilişkin buluntularıyla, geçmişin izlerini taşıyan bu kadim kent, adeta yaşayan kültürel peyzaj niteliğindedir. Somut ve canlı kültürel miras unsurlarıyla dikkat çeken Hasankeyf'te, uzun yıllar boyunca bir müzenin bulunmaması, bölgenin arkeolojik ve sanat tarihi açısından taşıdığı öneme rağmen büyük bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir. Hasankeyf Müzesi binasının yapım süreci 2012 yılına kadar gitmektedir. Hasankeyf Müzesi, tarihi Hasankeyf antik kentiyle uyum içinde bir dokuya sahiptir. Mevcut binası kompleks bir yapıya sahip olan müzenin ilk açılış tarihi 2018 yılında Batman Müzesi Müdürlüğü'ne bağlı olarak gerçekleştirilmiştir. Bina inşası tamamlandıktan sonra 2019 yılında Hasankeyf Müzesi Müdürlüğü adıyla resmen kurulmuştur (Foto 1). Müze kurulduktan sonra Diyarbakır, Batman ve Mardin müzelerinden pek çok eser teşhir-tanzim çalışmaları kapsamında buraya taşınmıştır. Aynı zamanda bu illerin müzelerinden satın alma ve hibe yoluyla da çok sayıda eser Hasankeyf Müzesi'ne kazandırılmıştır. Müzede ayrıca Diyarbakır, Batman, Hasankeyf, Mardin ve Siirt'te yürütülen kurtarma kazılarında ele geçirilen eserleri de bünyesinde bulundurmaktadır. Paleolitik dönemden Osmanlı dönemine kadar çok sayıda eseri bünyesinde barındıran müzenin zengin bir etnografik eserden oluşan bölümü de bulunmaktadır. Etnografik eserler arasında yer alan ahşap eserler ise bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Ahşap, fonksiyonelliği ve estetik potansiyeliyle insanlık tarihinin en temel yapı malzemelerinden biri haline gelmiş, farklı disiplinlerde yaygın biçimde kullanılmış ve medeniyetlerin gelişim sürecinde hem teknik hem de sanatsal üretime katkı sağlayan doğal bir malzeme olmuştur. İnsanoğlunun doğal koruma alanları olarak çevresinde bulunduğu mağaralarda yaşamış ya da ağaç dallarından yaptıkları basit yapılar içerisinde barınmıştır. Ahşabı barınmada ve temel ihtiyaçlarında kullanmasıyla birlikte, insanların zaman içerisinde gelişen yetenekleri, bulunduğu ortamı daha güvenli hale getirme isteği ile beraber farklı konfor ve plan yapılarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ahşabın ulaşılabilir ve sürdürülebilir özelliğinin yanında, işlenmesinin kolay olmasından dolayı insanlar bu malzemeyi her aşamada değerlendirmiş ve devrin zanaatkarlarının elinde hayat bulacağı temel bir yapı malzemesine dönüşmüştür (Yıldırım,2025:8). Dokusu ve kolay işlenebilme özelliğinden dolayı süs eşya yapımında da oldukça iddialı bir ürün olmuştur. Türk sanatında ahşap işçiliğinin iz düşümleri Orta Asya'ya kadar gitmektedir. İslam öncesi Türk Sanatı içinde değerlendirebilecek ilk ahşap örnekleri Orta Asya'da varlık gösteren ilk Türk topluluklarında ortaya çıkmaktadır. Pazırık kazılarında, ünlü pazırık halısının dışında ahşap ürünlerle birlikte çok farklı malzemeden üretilmiş çeşitli el sanatları ürünleri de ele geçirildiği bilinmektedir. İslam öncesi ve sonrasında Türk sanatında ahşap kullanımıyla ilgili Dr. Ayla ERSOY (Ersoy, 1993:2-8) oldukça detaylı ve önemli bilgiler vermektedir. Pazırık ve Noin Ula'da ele geçirilen Asya Hunlarına ait masa ve at koşum takımlarının yanı sıra, bu dönemde Türk saraylarında da ahşabın yoğun olarak kullanıldığını ifade etmektedir. 448'de Atilla'yı ziyaret eden Bizans elçisi Priskos'un Atilla'ya ait sarayın tüm odaları ile eşyalarının ağaçtan yapıldığını söylemektedir (Ersoy, 1993:2). Çağlar boyunca ahşap malzemeyi pek çok alanda kullanmış olan Türkler, hayatlarını kolaylaştırmak için bu geleneği ve sanatı Anadolu'ya da taşımışlardır. İnsanoğlu ve dolayısıyla Türkler tarih boyunca birçok ağaç türünden faydalanmışlardır. Bununla birlikte zamanla kullanım amacına göre tercih edilen ahşap çeşitlilik gösterebilmiştir. Özellikle mimariye bağlı ürünler başta olmak üzere küçük el sanatlarında kullanılan ağaç çeşitlerinden tercih edilenlerin başında ceviz, şimşir, elma, sedir, armut, meşe, gül ve abanoz gibi ağaç türleri gelmektedir.

Anadolu'da Türk ahşap işçiliğinin ilk örnekleri Selçuklular döneminde mimariye bağlı ve taşınabilir eserlerin üretilmesiyle başlamıştır. Selçuklu devri minber, kapı, rahle, sütun başlıkları ve pencere kapakları günümüze ulaşmış önemli ahşap eserler arasındadır. Söz konusu eserlerin imalatında ceviz, abanoz, gül, sedir ve armut gibi ağaç türleri kullanılmıştır (Ersoy, 1993: 5). Anadolu Selçuklu dönemi ahşap sanatı devamında Beylikler Devri ve Osmanlı Dönemi'ni de etkilemiştir. Beylikler Devri ahşap sanatında Selçuklu geleneğinin devam edildiği günümüze ulaşan örneklerden anlaşılmaktadır. Osmanlı Döneminde ise 15. yüzyıldan itibaren kendi üslubunu oluşturma çabası görülmektedir. Bu yüzyılda çok fazla tercih edilen oyma, ajur, kafes, boyama, künde-kârî tekniklerine Selçuklu ve Beylikler Devrinde örneklerine az rastlanan kakma da eklenmiştir (Bozer, 2006: 540). Geç Dönem Osmanlı'da oymalı veya düz ahşap yüzeylere uygulanan Edirnekârî tekniği ise,

ahşap sanatındaki son yenilikler arasındadır. Osmanlı Dönemi ahşap sanatında yeni tekniklerin eklenmesiyle beraber, kullanılan malzeme türünde de artış görülmektedir. Elma, armut, sedir, ceviz, meşe, ıhlamur türlerinin yanı sıra; gül ve abanoz gibi tropikal ağaç türleri de tercih edilmiştir (Akınay ve Top, 2024: 99).

Türk Sanatında seçkin bir konuma sahip olan ahşap işçiliği, özgün özellikteki geometrik süslemelerin en güzel örneklerini barındırmaktadır. Ahşap sanatındaki geometrik süslemeler, araştırmalarda kendine çok yer bulmamış olsa da bu gerçek, görmezlikten gelinmeyecek kadar yüksek bir orana sahip olduğu günümüze gelen ahşap eserlerden anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, ahşap eserlerde bitkisel motifler ile yazı da bir süsleme unsuru olarak kullanılmıştır. Özellikle geometrik ve bitkisel süslemeler iç içe ve bir birbirini tamamlayacak şekilde sıklıkla kullanılmıştır. Ağırlıklı olarak minberler başta olmak üzere ahşap eserlerde yıldız, çokgenler ve daire gibi geometrik şekillerin içerisine rumi ve palmetlerden oluşan bitkisel süslemeler büyük ustalıkla ve bir ahenk içerisinde birlikte kullanılmıştır. Ahşabın kullanım amacına göre mimari elemanlar dışında, küçük el sanatları ürünlerinin yapımında da önemli yer tutmaktadır. Rahleler, kuran muhafazaları, vaaz kürsüleri, mutfak eşyaları ve müzik aletleri gibi pek çok ürününün yapımında ahşap malzemenin kullanıldığı ifade edilebilir. Bunların yanı sıra türbelerde kullanılan ahşap sandukalar da ilgi çekmektedir.

Örnekler

Örnek No 1:

Fotoğraf 1: Ceviz Ağacından Ahşap Çıkrık, Osmanlı (19. yy).

Yükseklik 55 Cm; Gövde Çapı 55 Cm; Uzunluk 77,5 Cm; En 56,5 Cm

Fotoğraf 2: Ahşap Çıkrık (Ön yüzü)

Fotoğraf 3: Ahşap Çıkrık (Üstten görünümü)

Bir dokuma aleti olan ahşap çıkrık ipi eğirmek için kullanılmaktadır. Çark ile sarma makarasından oluşan çıkrık iplerin sarılarak yumak haline getirilmesinde kullanılmaktadır. Ahşap ve demir malzemeden üretilmiş olan çıkrık, kol ve ayak

yardımla çalıştırabilir özelliğe sahiptir. Dokuma sırasında sol el ile lifler tutulup sağ el ile çark döndürülerek çalıştırılmaktadır. Bu çalışma ile verim oldukça artmaktadır. Dönen iğe karşı liflerin belirli bir açıyla tutulması istenen bükümü sağlamaktadır. Ceviz ağacından yapılmış olan eser, silindirik formlu kaideli olup, yatay ve dikey olarak yerleştirilmiş sekiz adet kavelalı geçme ahşap parçadan meydana getirilmiştir. Eserin silindirik olan gövdesini elle tutulan çarka bağlayan ahşap parçasının baş kısmı ve gövdesi kademeli bir şekilde torna tekniğiyle şekillendirilmiştir. Benzer bir şekilde diğer parçaların uçları da torna tekniğinde yuvarlatılmıştır. Ahşap parçaların üstü sarı, kırmızı ve lacivert renkleriyle oluşturulmuş bordürlerle süslenmiştir (Foto 2). Silindirik olan kaide kısmı ise dikey şekilde konumlandırılmış ahşap nesnelerin arasına tekrar ahşap parçaların yerleştirilmesi ve üzerinin bez ile kapatılması suretiyle oluşturulmuştur (Foto 3). Bu dokuma aletinin en önemli parçalarını bir tahtanın üzerine yerleştirilmiş olan büyük ve küçük iki kasnak oluşturmaktadır.

Örnek No 2:

Fotoğraf 4: Gürgen, Demir ve Deri'den Körük; Osmanlı (19. yy.)
Yükseklik 106 cm; Uzunluk 120 cm; Eni 28 Cm.

Fotoğraf 5: Gürgen, Demir ve Deri'den Körük (arka yüzü)

Elips şekline yakın, uç kısımları kavisli dikdörtgen formlu ahşap körük “V” şekilli ahşap tutamaklara sahiptir. Körüğün ‘V’ şeklinde olan tutamakları arasında iki adet demir körük borusu yerleştirilmiştir. Körüğün bir yüzünde ahşap parçaların

arasına demir çivilerle mihlanmış tabakalı deri bulunmaktadır. İki parçadan oluşan diğer yüzün merkezi at nalı formunda deri kaplamalı oyuk şeklinde oluşturulmuştur. Ayrıca bu yüzünde, içi yuvarlak formlu körük deliği ve uçları körüklemek için iki adet ahşap tutamak mevcuttur (Foto 5). Ahşap körük, daha çok demirci ve kalaycıların ateşi harlamak için kullandıkları alettir. Tutamakları aracılığıyla açılıp kapanan ve bu işlemle ateşe üfleyen alet uzun zaman el sanatları ile uğraşan zanaatkarlar tarafından kullanılmıştır.

Örnek No 3:

Fotoğraf 6

Fotoğraf 7

Ceviz Ağacından Ahşap Sandalye; Osmanlı (19. yy); Uzunluk. 93.5 Cm gövde çapı. 45 Cm.

Oyma tekniğinde süslemelere sahip olan eserin oturma kısmı düz tabla şekilde yapılmıştır. Eser tek kişilik ve taşınabilir özellikte yapılmıştır. Sandalyenin çapraz ve katlanabilir dört ayağı mevcuttur. Sırt dayama kısmında dikdörtgen çerçeve içerisinde bir lale motifi yerleştirilmiştir. Bu yaslanma bölümünde aynı zamanda yukarıdan aşağıya doğru akantüs yapraklarını anımsatan bitkisel bir bezeme mevcuttur. En üst kısımda vazodan çıkan çiçek motifine yer verilmiştir. Eser üzerinde yer alan süslemeler oyma ve ajur süsleme tekniği ile yapılmıştır.

Örnek No 4:

Fotoğraf 8

Ceviz Ağacından Ahşap Koltuk
Erken Cumhuriyet Dönemi

Fotoğraf 9

Uzunluk. 98.5 Cm. Eni. 57x67.5 Cm.

Ahşap malzemeden üretilmiş olan eser, dört ayak üzerine oturtulmuş tek kişilik koltuk olarak tasarlanmıştır. Ön iki ayağı deve ayağı, arka ayakları ise düz formludur. Oturtmalık olan kısım düz ve dikdörtgen olarak tasarlanmıştır. Sırt kısmı stilize edilmiş bitkisel motiflerle tamamlanmıştır. Kompozisyon içerisinde birbirinin tekrarı olan kıvrık dallar, palmet ve rumi motiflerinin yanı sıra, servi yapraklar ve tepelik kısmında stilize edilmiş bir hayat ağacı ile sonlandırılmıştır. Kompozisyonun ortasında Latince harfler ile “ İ. KERİM O,” diye yazılmış bir ibare yer almaktadır. Yazı ve bitkisel kompozisyon oyma tekniği ile yapılmıştır.

Örnek No 5:

Fotoğraf 10

Demir ve Meşe Ağacından Çark; Osmanlı (20. yy); Gövde çapı 100 Cm, Kalınlık 21,5 Cm.

Fotoğraf 11

Fotoğraf 12

Geleneksel olarak, su ve yel değirmenlerinin hareketli kısımları ahşap malzeme ile oluşturulmuştur. Su değirmenlerinin makineleri ile yel değirmenlerinin makineleri arasındaki başlıca farklardan biri, su gücünün değirmeninin en düşük seviyesinde, rüzgar gücünün ise değirmenin en yüksek seviyesinde yer almasıdır. Hareketli kısımların ahşap malzemeden yapılmasının üç ana nedeni vardır. Demir dişlilerin kullanımından kaynaklanabilecek kıvılcımların tutuşma tehlikesinden kaçınmak, ahşap dişli çarkların kolayca değiştirilebilir olması, dökme demir çarklara göre ahşap çarkların daha ucuz olması, hareketli kısımlarda ahşabın tercih edilmesine neden olmuştur (Yıldırım Altun, 2020: 5). 20. yy'a tarihlenen ahşap çark, gövde çapı 100 cm olup ahşap ve demir malzemeden üretilmiştir. Eser cepheden tekerlek şeklinde (foto 10), profilden ise su değirmeni çarkını andıran bir çark formunda tasarlanmıştır. Eser üç sıra halindeki oval ahşap parçaların arasına dikdörtgen ahşap parçalar yerleştirilip dıştan vidalarla sıkıştırılarak birleştirilmiştir. Eserin orta kısmında bir kayıt bulunmaktadır.

Örnek No 6:**Fotoğraf 13****Fotoğraf 14**

Ceviz Ağacından Ahşap koltuk; Osmanlı (20. yy); 97x60,5 Cm. Ölçülerinde

Ceviz ağacından üretilmiş olan koltuk, dört ayak üzerine oturtulmuş ön ayakları zeminden ortaya doğru kavisli olacak şekilde yapılmıştır. Arka ayakları ise düz formudur. Kol dayama kısımları açık şekilde olup, yuvarlatılmış silindirik dört adet ahşap parmaklık üzerine oturtulmuştur. Sırt dayama kısmı üstten dalgalı, yüzeyi oyma ve ajur tekniği ile yapılmıştır. Söz konusu bölümünün üst kısmı taç formunda tasarlanmış olup yüzeyi bitkisel ve geometrik motiflerle hareketlendirilmiştir. Merkez eksenini teşkil eden orta kısım bordür ile sınırlandırılmış olup yüzeyi kalp ve yıldız benzeri motifler ile bezenmiştir.

Örnek No 7:**Fotoğraf 15**

Ceviz Ağacından Ahşap Kanepe; Osmanlı (20. yy); Yük.; 101. Cm Uzunluk; 143. Cm Eni; 60.5 Cm.

Fotoğraf 16

Ceviz malzemeden üretilmiş eser dört ayak üzerine oturtulmuş ve iki kişilik olarak tasarlanmıştır. Ön ayaklar “S” şeklinde kıvrımlı arka ayaklar ise düz formudur. Kol dayama kısımları açık şekilde ve silindirik dörder adet ahşap parmaklık üzerine oturtulmuştur. Sırt dayama kısmının üst ekseni dalga benzeri bir kavislenme ile sonlandırılmıştır. Asıl yüzey, oymanın yanı sıra ajur tekniğinde yapılmış bitkisel ve geometrik motiflerden oluşan bir kompozisyon ile zenginleştirilmiştir. Sırt bölümünün yüzeyini hareketlendiren alt ve üst eksenindeki bezeme alanlarının arasına denk gelecek şekilde konumlandırılmış kısım, bordür şeklinde tasarlanmış olup yüzeyi beş köşeli yıldız ve kalp benzeri motifler ile hareketlendirilmiştir. Üst eksenindeki ana kompozisyonun merkezi taç şeklinde tasarlanmış ve orta eksenine denk gelen kısma bir hayat ağacı motifi yerleştirilmiştir. Motifin her iki yanına birer kuş figürü yapılmıştır. Tacın yan kısımlarında üzüm salkımı motifleri yer almaktadır. Eser mevcut hali ile iyi bir durumdadır.

Örnek No 8:

Fotoğraf 17

Ceviz Ağacından Ahşap Kanep; Osmanlı (20. yy); Yük.: 96. Cm Uzunluk; 147. Cm, Eni; 55 Cm.

Üç kişilik olarak tasarlanmış olan kanep, ahşap malzemeden yapılmıştır. Dört ayak üzerine oturtulan kanep dikdörtgen bir forma sahiptir. Ön iki ayak deve ayağı olarak tabir edilen bir forma sahipken arka ayaklar düz bir yapıdadır. Sırt dayama kısmı aynı eksende sıralanmış üç adet vazö benzeri motif ile hareketlendirilmiştir. Motiflerin yan kısımları düz satırlı merkez noktaları ise oyma şeklinde yapılmıştır.

Teknik olarak ajur tekniği kullanılmıştır. Bunların orta kısımları tornalı silindirik parmaklıklarla hareketlendirilmiştir. Eser genel hatları ile sağlam vaziyettedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada ele alınan taşınır ahşap ürünler etnografik eser olarak tanımlanmaktadır. Bu açıdan bir değerlendirme yapmak gerekirse öncelikle etnografya teriminin açıklanmasında yarar vardır. Etnografya terimi ile ilgili farklı kaynaklarda pek çok tanımlamayı görmek mümkündür. Bu nedenle en genel ifadeyle, toplumları maddi kültür öğeleri açısından birbirinden ayıran, kültürü derinlemesine ve sistematik olarak inceleyen bir bilim olarak tanımlamak mümkündür. Başka bir ifadeyle, kavimlere ait kültür oluşumunu ortaya koyan ve kavimleri bu bağlamda birbirinden ayıran ve karşılaştıran bir bilimdir. En ilkel dönemden beri insanoğlu, doğa şartlarına karşı ortaya çıkan her türlü ihtiyaçlarını karşılama noktasında eşyalar üretmiştir. İnsanın acımasız doğaya karşı çağlar boyunca gayretleri ile üretmiş olduğu maddi kültür eşyalarının analizini yapan etnografya biliminin, son yüz yılda popülerliği oldukça artmıştır. Bu tür eserlere olan ilginin artması ve bir sorumluluk bilinciyle bu yönde yapılan çalışmalar sonucunda, Cumhuriyetimizin ilk yıllarında Ankara Etnografya Müzesi açılmıştır. Ankara Etnografya Müzesi'nin faaliyete geçmesi hem müzecilik açısından hem de etnografik eserlerin korunması ve anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Etnografya müzeleri halk sanatı ve gelenekleri, millî etnografya ile ilgili müzeler olup ileri kültürlere ait etnografik değerdeki koleksiyonları içine almaktadır. Türkiye'deki etnografya müzelerinde genel olarak Selçuklu, Osmanlı devri ve Cumhuriyetin ilk yıllarına ait giyim kuşamı, araç-gereç gibi eserler yer almaktadır. Ankara Etnografya Müzesi (1927), İzmir Atatürk ve Etnografya Müzesi (1941), Antalya Etnografya Müzesi "1972", Nevşehir Hacıbektaş Arkeoloji ve Etnografya Müzesi "1988" bu tür müzelere örnek olarak verilebilmektedir. Etnografya müzeleri, bilindiği üzere uygarlıklara ait kalıntı ve eserlerin korunduğu, saklandığı, aynı zamanda sergilendiği müzelerdir. Etnografya müzeleri, bir milletin var olmasından bu yana oluşturduğu maddi ve manevi kültürel dinamiklerini, yaşam biçimlerini, düşünce yapılarını, hayatı anlama ve algılama, kısaca insanlığın tüm varlığını ortaya koymaya çalışan kurumlar olarak nitelendirilmektedirler (Özbek ve Aytekin 2023: 530).

Bu çalışmada ele alınan bir grup etnografik ahşap eser, Hasankeyf Müzesi'nde bulunmaktadır. Örnek no 4 Erken Cumhuriyet dönemine tarihlendirilirken, geriye kalan eserler Osmanlıların son dönemine denk gelen eserler olup, aslında çağlar boyunca süregelen bir medeniyete ait kültürün de devamıdır. Ahşap eserlere işlenen motiflerin yanı sıra, kullanım amacı ve özellikleri ait oldukları dönemin kimliğini yansıtan önemli belgelerdir. Batman Müzesi'nden Hasankeyf Müzesi'ne devir yoluyla nakledilen bu ahşap eserler, günümüzde itina ile korunmakta ve sergilenmektedir. Çalışmanın konusunu oluşturan örnek ahşap eserler, çok farklı disiplinlerin konusu olmakla beraber bunların çözümlemeleri, tarihlendirilmeleri ve tanıtılmaları gibi hususlar, sanat tarihi perspektifiyle değerlendirilmiştir. Ülkemizdeki müzelerin etnografik salonlarındaki eserlerin, Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı Dönemine ait oldukları görülmektedir. Etnografik açıdan Anadolu Türk medeniyetine ait eserlerin başka kültürlere ait olan eserlerden arındırıldığı ve ayrıştırıldığı görülmektedir. Çalışmaya dahil edilen ahşap eserler bu bağlamda, atalarımızdan bize miras olarak kalan tarih, kültür ve sanat eserleridir. Dolayısıyla etnografik eserler ve ele alınmış olan ahşap eserler, Türk milletinin belleğini oluşturan önemli bileşenlerden biridir. Etnografik eserler grubunda yer alan bu ahşap eserler, Türk İslam dönemine ait kültür ve sanat eserleridir. Bu eserler, halk tarafından el emeğiyle üretilmiş eşya olmaları nedeniyle, günümüzde oldukça önem taşımaktadır.

Malzeme

Bu çalışmada 8 adet ahşap eser ele alınmıştır. Bunlardan bir tanesi çıkırık, bir tanesi körük ve bir tanesi çark; geriye kalanlardan biri sandalye, dört tanesi ise koltuktur. Bu eserlerin yapımında ceviz, gürgen ve meşe ağacı kullanılmıştır. Örnek 2'deki eserde gürgen ağacı, demir ve deri malzeme; örnek 5'teki eserde de meşe ağacı ve demir malzeme kullanılmışken geriye kalan diğer eserlerde ise ceviz ağacı kullanılmıştır.

İncelenen eserlerin malzemesini belirleyebilmek adına envanter çalışması dışında eserden alınan parçaların laboratuvar ortamında incelenmesi yöntemi de etkin olarak kullanılabilir. Ancak söz konusu yöntem ahşap eserin mevcut yapısına zarar verebileceğinden dolayı uygulama noktasında çeşitli sıkıntılara yol açacaktır. Bu sebeple ahşap eserlerin malzeme türünü belirlemek için görsel değerlendirme, yani sübjektif gözlemlerle bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. (Ulay ve Yıldırım, 2020: 26-27).

Türk ahşap sanatında en çok tercih edilen malzemeler arasında ceviz, meşe, şimşir, abanoz, gül ve armut gelmektedir. Bu çalışmaya konu olan eserlerde ise en çok kullanılan ağacın ceviz olduğu görülmektedir. Başta ceviz olmak üzere ahşap ürünlerde bu türlerin çok fazla tercih edilmesinin başlıca nedenleri arasında dayanıklılığın yanı sıra, doğal dokularının dekoratif görünümlü olması ve kolay temin edilebilir özellikte olmalarıdır. Türk İslam Sanatları çeşitliliği arasında önemli bir yere sahip olan ahşap işçiliği, Türk sanatında Orta Asya'dan beri kullanılmaktadır. Pazırık ve Noin Ula'da yapılan kazılarda, Hun prenslerine ait kurganların içindeki suların donması ve erimeden kalmaları sayesinde o döneme ait pek çok eşyanın günümüze erişmesine vesile olmuştur. Ünlü pazırık halısı ile beraber günlük hayatta kullanılan çeşitli ahşap eşyalarda ele

geçirilmiştir. Türklerin Anadolu'ya gelmeleriyle beraber, Anadolu'nun bitki örtüsünün zenginliğine bağlı olarak ağaç sayısının oldukça fazla olması, ahşap işçiliğini olumlu yönde etkilemiştir. Anadolu'da Selçuklular Döneminde belli bir üslup haline gelen ahşap işçiliği, Beylikler ve daha sonra Osmanlılar Döneminde de devam etmiştir. Türk İslam sanatında ahşap işçiliği hem mimaride hem de taşınır el sanatları ürünlerinde kullanılmıştır. Bu çalışmada da günlük kullanım eşyalarında ahşabın başarılı bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Teknik

Ahşap malzemenin hava koşullarına ve mikroorganizmalara karşı dayanıksızlığı sebebiyle mimarlar, malzemeyi özellikle iç mimaride daha çok kullanılmışlardır. Türk sanatında ahşap işçiliğinin 12 ve 13. yüzyıllarda Anadolu Selçuklu döneminde yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu ve dolayısıyla da teknik açıdan belirli bir üslup kazandırıldığı günümüze ulaşan eserlerden daha iyi anlaşılmaktadır. Ahşap işçiliğiyle kastedilen esas itibarıyla uygulanan tekniklerdir. Ahşap işçiliğinde çok sayıda teknik ortaya çıkmıştır. Kündekari, oyma, ajur, kafes, Edirnekari, kakma ve tarsi teknikleri bunlar arasında en çok kullanılanlardır. Oyma, kakma, boyama, çatma (kündekari) ve çakma (kafesi işi) teknikler, Selçuklu döneminde üstün bir düzeye ulaştığı görülmektedir (Öney, & Erginsoy, 121. & Barışta, 1998, 15). Bunlar arasında oyma tekniği ise en yaygın olarak kullanılan tekniktir (Bozer, 2002, s.911-917). Bu çalışmada ele alınan örneklerde oyma ve ajur tekniklerin kullanıldığı görülmektedir. Özellikle oyma tekniği, ahşap malzemeyle beraber ahşap işçiliğinde sıkı bir bağ oluşturmaktadır. Oyma tekniğiyle ahşapta eşsiz geometrik süslemelerin ortaya çıkarılması sağlanmıştır. Benzer bir tespiti Prof. Dr. Gönül ÖNEY de yapmaktadır (Öney, 1992, 139). ÖNEY, *"Selçuklu devri kapı, pencere kanadı, rahle, kürsü ve sandukalarında kündekarının yanı sıra veya ayrı olarak kullanılan en yaygın teknik "oyma veya kabartma" olarak adlandırdığımız işçiliktir."* Demektedir. İncelenen örneklerden örnek no 3, 4, 6, ve 8'de oyma tekniğiyle motiflerin kabartma olarak ortaya çıkması sağlanmıştır. Örnek no 3, 6, 7 ve 8'de ajur tekniği kullanılmışken, örnek no 8'de ayrıca kafes tekniği kullanılmıştır. Ajur tekniği, *ahşap yüzeylerin dantel gibi delikli şekilde oymalarla bezenerek yapılan bir işçilik iken, Kafes tekniği ise ahşap kirişlerin geometrik üçgenler, yıldızlar v.b. meydana getirecek şekilde bir araya çakılması ile elde edilir* (Öney, 1992, 141).

Süsleme

Ahşap malzeme, çağlar boyunca insanoğlu tarafından yoğun bir şekilde kullanılan malzemelerden biridir. Günümüzde de ahşap malzemeden yararlanılmaya devam edilmektedir. Ahşap malzeme, mimaride tamamlayıcı unsur olarak değerlendirilmesinin yanı sıra, küçük el sanatlarında yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur. Yapım malzemesi olması dışında süsleme amacına da hizmet etmiştir. Süsleme, kuşkusuz bir toplumun sanatsal ve kültürel değerlerinin de yansıtılmış halidir. İnsanlar gelenek ve göreneklerini süsleme unsurlarıyla kullandıkları yapı ve malzemelere yansıtmıştır. Bu açıdan bakıldığında bezemeler bir toplumun yaşam tarzına ayna tutan birer belge niteliğindedir. Selçuklular ve devamında Osmanlılarda üretilen ahşap eserlerde geometrik süslemeler oldukça ağırlıktadır. Bunda özellikle ahşabın oyma tekniğine uygun bir malzeme olması etkili olmuştur. Geometrik süslemelere ek olarak bitkisel ve az da olsa figüratif bezemeler bulunmaktadır. Ele alınmış olan 8 eserden örnek 3, 4, 6 ve 7'de bitkisel bezemelerin kullanıldığı görülürken, örnek 6 ve 7'de de geometrik süslemelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Örnek 7'de ayrıca simetrik olarak işlenen kuş figürü mevcuttur.

Sonuç olarak, ahşap ürünler sadece ihtiyaçları gidermekle değil, aynı zamanda birer bezeme ögesi olarak çevrede veya bulunduğu mekâna estetik bir özellik de katan sanat eserleri olmuştur. Kolay işlenebilen ve yeniden kullanılabilirliği özelliğinden dolayı ahşap pek çok malzemeden bu yönüyle ayrılmaktadır. İnsanoğlunun hayatına en erken giren malzemelerin başında gelen ahşap, önceleri barınma ve ısınma gibi ihtiyaçları karşılamada kullanılmışsa da zamanla mimari yapıların dekoratifinde ve ihtiyaçlara bağlı olarak küçük el sanatları ürünlerinde kullanılmıştır. Söz konusu çalışmada, Türk sanatı açısından Orta Asya'dan bu yana tercih edilen ahşap işçiliğinin Osmanlı dönemindeki sürekliliği ve yaygın kullanımına yönelik bilgileri elde etmek mümkündür. Böylece çağlar boyunca devam eden bir sanatsal döngünün izleri takip edilebilmektedir.

Teşekkür

Çalışmaya konu olan Hasankeyf Müzesi'nde bulunan bir grup ahşap eserin araştırılıp incelenmesinde, her türlü desteği esirgemeyen Hasankeyf Müze Müdürlüğüne ve sorumlu uzman personel Cuma İBRAHİMOĞLU, Mustafa KILIÇ ve Zülal Gözde GÖRKEM'e teşekkürlerimizi bildiririz.

Kaynakça

- Akınay A., Top M. (2024). İstanbul Deniz Müzesi'ndeki Ahşap Levhadan Tuğra Örnekleri. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi* (VİSBİD)
- Altun, C. Y. Ahşap Eserlerin Kullanım Alanlarının Sınıflandırılması. *Akademik Sanat*, 5(10), 1-18.
- Barışta, H. Ö. (1998). *Türk El Sanatları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 2168, Ankara: Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Sanat Eserleri Dizisi / 192.
- Bozer, R. (2002). *Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatında Kündekari Tekniği*. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.). Türkler içinde (s. 911-917). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Bozer, R. (2006). Ahşap Sanatı, Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı. *Mimarlık ve Sanat Dergisi*, 2, 533-541.
- Ersoy, A. (1993). *XV. Yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu Mimarisi Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öney, G & Erginsoy, Ü. (1978). *Anadolu Mimarisinde Süsleme ve El sanatları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 185, Sanat Dizisi; 33.
- Özbek G., Aytekin, O. (2023). Artvin- Hopa'daki Etnografya Müzesi ile Batum Acara'daki Borççalo Etnografya Müzesi'nin Ortak Bileşenleri Açısından Değerlendirilmesi. Karadeniz 12. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Rize, 3-5 Mart. 527-553ç.
- Ulay, G., & Yıldırım, M. (2021). An Investigation of Art Works Consisting of Wood Material and Evaluation of the Inventory Information. *Wood Industry and Engineering*, 3 (1), 20-29.
- Yıldırım, M. (2025). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Mimari Yapılarında Ahşap Kapı ve Pencere Kanatları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Benim Gibi Makineler'in Postmodern Dünyasındaki Zorlu Temsiller *The Challenging Representations in the Postmodern Realm of Machines Like Me*

Yüsra Boylu

PhD Student, Atatürk University, Department of English Language and Literature, Erzurum, Türkiye
Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye
Orcid: [0000-0002-9377-9505](https://orcid.org/0000-0002-9377-9505) yusraboylu@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Boylu, Y. (2025). The Challenging Representations in the Postmodern Realm of Machines Like Me. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 116-127.

Boylu, Y. (2025). Benim Gibi Makineler'in Postmodern Dünyasındaki Zorlu Temsiller. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 116-127.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: February 16, 2025 / 16 Şubat 2025

Accepted/Kabul Tarihi: April 10, 2025 / 10 Nisan 2025

Published/Yayın Tarihi: 27 June, 2025 / 27 Haziran, 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 116-127

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Yüsra BOYLU).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Ian McEwan, *Benim Gibi Makineler*'i bilimkurgu geleneğinde ele alarak okuyucuyu hipergerçeklik, öznel deneyimler ve yaygın tüketicilikle şekillenen teknolojik olarak gelişmiş, karmaşık bir dünyaya sürüklemekte; giderek daha da gergin ve etik olarak yaşanmaz bir dünyayı ima etmektedir. Bu çalışma, insansı bir robot olan Adem'in hikayesini, insan sahipleriyle olan deneyimlerini, ilişkilerini ve çağdaş bireylerin ahlaki eğilimleri ve nesnel ahlaki sistemlere tepkileri hakkında temel soruları açığa çıkaran alternatif bir 1980'ler Londra'sında ahlaki seçimlerini analiz etmektedir. Artık sabit veya nesnel bir anlatı olarak düşünülme tarihin statüsü, değişen bilgi koşulları ve evrensel gerçeklerin reddedilmesini memnuniyetle karşılayan büyük anlatılar, simülasyon ve hipergerçekliğin örnekleri ile etkileri ve kapitalizm konusu odaklıdır. Geleneksel ve inşa edilmiş eğilimlere meydan okumakta ve öznel temsil yolları aramaya yoğunlaşmaktadır. Postmodernizmin karakterler ve anlatı üzerindeki yansımaları değerlendirilmekte, dünyamızla ilişkilendirilmekte, yapay zekâ ve postmodern bireyin etkileşimi ve olası beklentilerle ortak gelecekleri konusundaki tartışmalı konuya dikkat çekmektedir. Sonuç olarak bu çalışma, teknoloji odaklı bir dünyada insanların ve toplumların ahlaki sorumlulukları ve yükümlülükleri hakkında önemli sorular ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler

Postmodernizm, insansı robotlar, yapay zekâ, ahlaki seçim, Ian McEwan.

Abstract

Ian McEwan crafts *Machines Like Me* within the science fiction tradition, immersing the reader in a technologically advanced, intricate world shaped by hyperreality, subjective experiences, and rampant consumerism— implying an increasingly fraught and ethically unviable world. The study analyzes the story of a humanoid robot, Adam, his experiences and relationship with his human owners, and their moral choices in an alternative 1980s of London promoting fundamental questions about the ethical tendencies of contemporary individuals and their reactions to objective moral systems. The status of history which is no longer thought as a fixed or objective narrative, changing conditions of knowledge and grand narratives welcoming the rejection of universal truths, the examples and influences of simulation and hyperreality, and the issue of capitalism are on focus. The study challenges traditional and constructed trends and concentrates on searching for subjective ways of representation. The reflections of postmodernism on the characters and the narrative are evaluated and associated with our world, paying attention to the controversial issue of engagement of artificial intelligence and postmodern individual and their common future with possible expectations. Ultimately, this study poses substantial questions about the moral responsibilities and obligations of people and communities in a technologically driven world.

Keywords

Postmodernism, humanoid robots, artificial intelligence, moral choice, Ian McEwan.

Introduction

Postmodernism, a fluid and elusive concept, challenges traditional boundaries of representation and reflects the broader responses of contemporary individuals to the rapidly shifting conditions of the modern world. The philosophy of postmodernism cannot be confined to a singular cultural or artistic style, as it embraces an increasing pluralism of voices and perspectives. It challenges the modernist ideals of reason, progress and objective truth. In the contemporary era, postmodern fiction reacts to vast socio-historical shifts, often expressing a deep scepticism toward realism as Bran Nicol (2009) states. Bizarre and tantalizing current subjects are handled by postmodern writers with an inclination of creating their own styles.

Ian McEwan, in his novels, focuses on history, moral dilemmas, sexuality, contemporary social issues, politics, and nature. As a contemporary writer some novels of whom bring about certain characteristics of postmodernist fiction, McEwan highlights fictionality, reestablishes the concept of time, manipulates the reader, and combines literature, science, and history relying on fragmentariness, intertextuality, and satire in *Machines Like Me*. His central narrative themes and techniques should be analyzed regarding “a tradition of twentieth-century European novelists who took it upon themselves to expose the cynicism and corruption of government, patriarchy, class division and nationalism” (Cochran, 1997, p. 407).

In *Machines Like Me*, Ian McEwan critically engages with the complexities of a highly advanced technological world, exploring the postmodern individual’s varied reactions to these developments. Through artificial intelligence, he interrogates contemporary moral values, such as truth, loyalty, and justice, reflecting on the subjective nature of personal choices and the fragmented ethics of postmodern society. The novel suggests that what initially appears to be a technologically advanced utopia gradually devolves into a moral dystopia, highlighting the ethical concerns that accompany rapid technological progress. The humanoid robot, Adam’s participation in daily life, and coexistence with his human owners Charlie and Miranda challenge the traditional humanist understanding in general. Following coexistence, the fear and the possibility of robot replacement with human beings, the problems he faces in a human-dominated world are represented. This study seeks to examine McEwan’s interrogation of the human response to an advanced technological landscape, particularly the ethical and existential ambiguities surrounding humanoid robots.

In our contemporary society, when artificial intelligence both fascinates and threatens social conventions, this novel is especially pertinent. By focusing on *Machines Like Me*, I aim to analyze McEwan’s use of postmodern techniques, including historiographic metafiction, hyperreality, and intertextuality, and to explore how his protagonists embody the broader tendencies of postmodern thought. Through these methods, McEwan critiques the fluid and often unstable nature of identity, morality, and reality in a world shaped by rapid technological and cultural shifts. The tantalizing subject, artificial intelligence, the combination of history and technology, retelling/recreating history have induced me to study this novel and look over new tendencies. Our contemporary world is captured and captivated by artificial intelligence; however, it seems that we do not put emphasis on it enough and we cannot comprehend its results. McEwan presents a captivating yet unsettling vision of future artificial intelligence and a potential postmodern world. In this envisioned reality, individuals find themselves navigating a landscape marked by multiple truths and shifting conditions, propelled into an uncertain but intriguing future. This world challenges established notions of identity, morality, and existence, leaving people adrift in a complex web of possibilities and ethical dilemmas, and the world of “the desert of the real” (p. 121) as stated by Baudrillard (1994). This world overlaps with the postmodern conditions that refer to the representations that are no longer directly related to the real world- the reality can be replaced by simulations. With regard to this, the conditions in the novel affirm that the world is on the edge of the birth of a new race, that is the race of humanoid robots or artificial intelligence. McEwan depicts a world in which people must negotiate a complicated web of options, finding themselves lost in a terrain of doubt and ethical ambiguity. The purpose of this research is to provide light on McEwan’s critique of postmodern culture and its ramifications for our conceptions of morality, identity, and the future of coexistence between humans and robots.

1. Challenging the History and Certainties

Artificial intelligence, far from being mere imagination, represents an ambition that rivals the trajectory of contemporary human history. It stands as a transformative force, challenging human boundaries and reshaping the future with unprecedented implications for society, ethics, and self-perception. Hodgson (2020) claims that the first installations in this image are not machines, “but rather histories of how humans have imagined intelligence that is not their own” (p. 1). History emerges as a prominent issue in *Machines Like Me*, much like in many other postmodern works, as it engages with and challenges traditional notions of historical representation. By reimagining and manipulating historical events, the novel not only creates layers of allusion but also deconstructs the certainties of the past. This approach emphasizes the postmodern fascination with the instability of truth and the multiplicity of perspectives, ultimately advocating for innovative modes of narrative that expand interpretive possibilities and question the authoritative nature of historical accounts. In other words, it brings about the

combination of a specific amount of “data”, theoretical background for “explaining” these data, and a distinctive narrative approach in their portrayal “as an icon of sets of events presumed to have occurred in times past” (White, 2014, p. ix). McEwan promotes the postmodern concern of history explained as “the postmodern, then, affects two simultaneous moves. It reinstalls historical contexts a significant and even determining, but in so doing, it problematizes the entire notion of historical knowledge. This is one another paradox that characterizes all postmodern discourses today” (Hutcheon, 2004, p. 89). Postmodern literature seeks to offer multiple interpretations of the same historical event, a characteristic that Oppermann (1998) identifies as central to British historiographic metafiction and this multiplicity, according to her, challenges traditional historical narratives, emphasizing the subjective nature of history and the coexistence of diverse perspectives:

What especially characterizes British Historiographic metafiction is this double viewing, and its simultaneous absorption and challenge of the old and new paradigms. This was the most manifest issue found in the novels published in the 1980s where historical reconstruction appears in full process, and historical product as a textualized past. The novels offer interesting versions of different historical events, individuals or societies. Moreover, the relationship between history and fiction is playfully interactive in many of these novels. (p. 44)

Associating fact and fiction, history serves as a prolific source for reproducing or narrating the stories, utilizes and provides multiple perspectives. McEwan highlights the fictionalization of historical narratives by highlighting the inherent subjectivity involved in writing history. As fiction is not obligated to mirror reality or, as Hutcheon (2004) suggests, present “genuine historicity” (p. 24), McEwan situates his novel in an alternate 1980s where Alan Turing is characterized, sustaining a relationship with his male partner. In this speculative setting, Turing leads a company that produces the first humanoid robots, equipped with artificial intelligence capable of decision-making, learning, and self-awareness, as well as an understanding of their relationships with others.

As an instance of speculative fiction, *Machines Like Me* constructs an alternate history in which Margaret Thatcher loses the Falklands War and is succeeded by Tony Benn, a politician whose apparent alignment with the Irish Republican Army's demands ultimately leads to his tragic assassination by an IRA bomb. The novel, rooted in retrofuturistic tradition, serves as historiographic metafiction, integrating three distinct domains, as Hutcheon suggests: history, fiction, and theory. Through this multilayered narrative, McEwan blurs the boundaries between reality and imagination, while reflecting on the subjectivity of historical representation, and Hutcheon (2004) suggests about “that is, its theoretical self-awareness of history and fiction as human constructs (historiographic metafiction) is made the grounds for its rethinking and reworking of the forms and contents of the past” (p. 5).

Machines Like Me intertwines elements of truth and imagination, stimulating a historical consciousness reflective of the 1980s—a decade marked by significant technological advancements. This fusion not only revisits the era's transformative innovations but also critiques the envisioned utopia of a technologically driven contemporary humanity, exposing its underlying ethical dilemmas and contradictions.

As for literature, the novel's subject with its interest in technology reminds Aldous Huxley's *Brave New World* which is also an earlier sample of a dystopian social science-fiction novel and derives its title from Miranda's speech in Shakespeare's *The Tempest*. The author might have borrowed his protagonist, Miranda's name from *The Tempest* which also inspires Huxley in *Brave New World* (“O brave new world, that has such people in't!”). Moreover, McEwan's Adam seems quite similar to Shakespeare's Caliban, “both human and not quite human, first a friend and then a servant, or slave” (Beck, 2020, p. 91). McEwan (2019) encourages readers to draw parallels between his novel and other literary works, as Miranda's situation evokes comparisons to Mary Shelley's *Frankenstein Or Modern Prometheus*, particularly in relation to Adam's existence and struggles wishing that “the teenage Mary Shelly was here beside us, observing closely, not a monster like Frankenstein's, but this handsome dark-skinned young man coming to life” (p. 4).

In *Machines Like Me*, McEwan reimagines historical contexts and past realities through an alternative perspective, deliberately eschewing universal, absolute, and objective historical narratives. His approach aligns with Lyotard's advocacy for the generation of new values and discourses, emphasizing the importance of experimentation over adherence to monolithic accounts of history. Lyotard (1984) critiques grand narratives for their inherent drive to control, shape, and define human perception through overarching explanations of scientific, literary, philosophical, or social phenomena, aiming to establish universal theories grounded in deliberation, cumulative progress, and pretensions to universality. By positioning history as a proponent of such grand narratives, McEwan disrupts their authority, offering instead fragmented and subjective “little narratives” that reflect the complexities of human experience. By placing its narrative within a technologically driven, postmodern milieu, *Machines Like Me* not only questions the reliability of historical facts but also foregrounds the fundamental implausibility of achieving an entirely objective historical record. This narrative manoeuvre compels readers to re-examine the

foundations of historical representation, thereby framing the novel as a critical inquiry into both the mutability of history and its broader implications for meaning-making.

The novel critically examines the status of science and technology, emphasizing how postmodern individuals navigate and respond to rapid technological advancements. It argues that the complexities of contemporary technology profoundly affect human behaviour and societal norms, prompting individuals to reassess their relationships with innovation. Through its exploration of these themes, the narrative sheds light on the psychological and ethical implications of technological progress in a postmodern context. In addition to its scientific definition, Lyotard (1984) argues that knowledge is a complex concept, encompassing not only objective facts but also the underlying notions, power structures, and discourses that shape and frame how it is produced, understood, and communicated as of “know-how, knowing how to live, how to listen” (p. 18) that reminds us of the “application of the criterion of truth, extending to the determination and application of criteria of efficiency (technical qualification), of justice and/or happiness (ethical wisdom), of the beauty of a sound or colour (auditory and visual sensibility)” (p. 18). Moreover, scientific knowledge functions as a form of discourse with its own specific purposes. In the novel, it serves as a catalyst for the characters to forge their own paths and navigate their realities. The depiction of the rules of chess highlights this contrast; “Each piece has well-defined limitations and accepts its role, the history of game is clear and incontestable at every stage, and the end, when it comes, is never in doubt” (McEwan, 2019, p. 178), underscoring that the postmodern world is inherently opposed to rigid structures, “But life, where we apply our intelligence, is an open system. Messy, full of tricks and feints and ambiguities and false friends. So is language...” (p. 178). This flexible and dynamic nature is further linked to the fluidity of language, which shapes and redefines the way individuals interact with the world around them.

Within an economically and culturally advancing world, technical and scientific knowledge has been perceived as unquestionable and inherently progressive, accumulating over time to shape human development. However, in its contemporary form, scientific knowledge—echoing Lyotard’s scepticism toward technology—introduces tensions and contradictions. This is evident in the novel, where the advent of humanoid robots triggers existential conflicts, such as the erosion of consciousness and the inclination toward self-destruction. By illustrating these dilemmas, the narrative challenges the uncritical acceptance of scientific progress and exposes the vulnerabilities inherent in technological advancement. The novel corresponds to conditions, as seen in Lyotard (1984) too, “by concerning itself with such things as undecidable, the limits of precise control, conflicts characterized by incomplete information, ‘fracta’ catastrophes, and pragmatic paradoxes—is theorizing its evolution as discontinuous, catastrophic, no rectifiable, and paradoxical” (p. 60). The novel, through its exploration of unfamiliar entities, interrogates the shifting significance of knowledge by engaging with unconventional subjects and emphasizing the unknown over the known. In doing so, it critically examines the epistemological foundations of contemporary culture, challenging traditional perceptions and inviting a re-evaluation of how knowledge is constructed and understood.

Machines Like Me aligns with Lyotard’s (1984) concept of language games, functioning as “a heterogeneity of elements” (p. xxiv), which underscores the fragmentation of knowledge and the emphasis on localized contexts and diverse epistemological frameworks. Through its narrative, the novel foregrounds the plurality of truths and the decentralization of universal knowledge claims, reflecting the postmodern ethos of multiplicity and localized determinism. McEwan’s (2019) narrative refers to the position of the grand narratives as; “the world’s religions and literatures demonstrated clearly that we knew how to be good. We set our aspirations in poetry, prose, and song and we knew what to do. The problem was in the enactment, consistently and en masse” (p. 87). This statement implies the dysfunction of and incredulity towards grand narratives. As Lyotard (1984) obviously explains, the postmodern scientific discourse has proved the invalidity of grand narratives that have lost the role of speculation and emancipation (p. 38). Within this context, creates his little narrative through historiographic metafiction, intertextuality, and undermining grand narratives.

2. Construction of Hyperreal in *Machines Like Me*

McEwan constructs his narrative by seamlessly blending reality and fiction, inviting a hyperreal interpretation aligned with Baudrillard’s theory of hyperreality, which explores the merging of reality and its representations. The novel’s foundation echoes Baudrillard’s assertion of a simulated reality where the boundaries between the real and the representational dissolve, creating a space for critical engagement with postmodern concepts of perception and truth:

Today, it is the real that has become the alibi of the model, in a world controlled by the principle of simulation... it is the real that has become our true Utopia - but a utopia that is no longer in the realm of the possible, that can only be dreamt of as one would dream of a lost object. (1994, p. 122-23)

The novel portrays virtual reality as superseding the domain of reality, exemplifying a postmodern landscape that Baudrillard

(1994) describes as “the desert of the real itself, governed by the “precession of simulacra” (p. 1). Additionally, its classification as a science-fiction work reinforces this constructed reality, offering a compelling simulation that challenges traditional distinctions between the real and the artificial. Baudrillard (1994) expresses the significance of the genre as among the three orders of simulacra, science-fiction makes ground on the second category that is described as founded on energy, productive, productivist, and force with materialization by the machine, and with an aim of continuous expansion and globalization (p. 121). The novel's depiction of robot involvement aligns with scenarios rooted in metallurgy, mechanics, and the conceptualization of projected robots, where the boundaries between the real and the imaginary increasingly blur, fostering a convergence that challenges conventional perceptions of reality.

Simulations of reality or real entities culminate in the production of hyperreality, fundamentally challenging conventional notions of authenticity. In the postmodern context, products are not merely sold and consumed; according to Van Raaij (1993), they are marketed as brands imbued with an inherent “packaged hyper-reality” (p. 551), which simplifies and accelerates consumer engagement from the outset. This commodification is exemplified in *Machines Like Me* through the character of Adam. Endowed with artificial yet superior intelligence, lifelike movements, a flawless human-like physique, and abilities intrinsically linked to humanity, Adam serves as an ideal simulacrum that ensures the operation's success. His presence in the narrative echoes the concept of Disneyland as posited by Baudrillard—a model that portrays the objective profile of America. Both Adam and Disneyland evoke a sense of enchantment, at the end of which the differentiating point between illusion and reality is highly ambiguous. This parallel compels readers to interrogate the nature of authenticity in a hyperreal world, thereby underscoring the novel's critique of postmodern consumer culture. The imagination of Adam like that of Baudrillard's (1994) Disneyland is “neither true nor false, it is a deterrence machine set up to rejuvenate the fiction of the real in the opposite camp” (p. 13). Although Adam and Disneyland stand for simulation, both attract attention more than their original ones. Most of the novel offers great enthusiasm to the robots and glorifies the robot entities drawing attention to their being more capable and flexible than the humans.

Furthermore, the postmodern individual's disregard for the distinction between different types of reality is exemplified in the novel. Charlie, the protagonist, likens his experience with Adam to playing a computer game, revealing his immersion in and excitement about the simulation. He confesses, “I was playing a computer game. But a real game, as real as social life, the proof of which was my heart's refusal to settle and the dryness in my mouth” (McEwan, 2019, p. 26). This reflection underscores the blurring of boundaries between the virtual and the real, highlighting a key aspect of postmodern experience where simulations elicit genuine emotional responses, thereby challenging traditional perceptions of reality. Reinforcing this perspective, Baudrillard asserts that simulation wields a more profound impact than the reality it seeks to emulate, exemplified by his discussion of a simulated robbery that challenges the very fabric of the real (Baudrillard, 1994, p. 20). In the novel, despite Miranda's relationship with Charlie, she becomes intrigued by Adam and expresses a desire to engage in a sexual encounter with him. Later in the novel, she justifies her actions by stating, “I was curious, ... I wanted to know what it would be like” (McEwan, 2019, p. 95). This situation epitomizes the postmodern dissolution of boundaries between reality and simulation, as Miranda's fascination with Adam—an artificial being—supersedes conventional relational norms. Consequently, the narrative underscores Baudrillard's argument about the supremacy of simulation over reality, highlighting how simulated experiences can profoundly influence human behaviour and desire, ultimately challenging traditional conceptions of authenticity and intimacy.

Miranda's deceptive scheme, which fabricates the rape of Mariam, exemplifies Baudrillard's (1994) notion of “models of the real without origin or reality—a hyperreal” (p. 1). In this scenario, the artificial network of signs becomes inextricably intertwined with reality, resulting in Gorringe's punishment and imprisonment. This interplay emphasized by Baudrillard (1984) illustrates how hyperrealism gives rise to “the hallucinatory resemblance of the real to itself” (p. 23). While Mariam permits the actual incident to be unspoken, Miranda's simulation forces a confrontation that leads to retribution. Thus, the novel argues that hyperreal constructs can supersede genuine experiences, challenging the perception of reality and justice within the narrative framework.

Adam's presence in the narrative embodies Baudrillard's concept of hyperreality by presenting a manufactured entity that dismantles the boundary between reality and representation. His ability to replicate almost all human functions renders him virtually indistinguishable from a human being, effectively blurring the lines between the artificial and the authentic. In a striking demonstration of the precarious boundary between human and machine, Maxfield—Miranda's father—confuses Adam with Charlie at their initial meeting, mistakenly identifying Charlie as the robot. When Charlie prepares to leave Maxfield alone, he facetiously asks for permission to recharge himself, prompting Maxfield to respond, “you go and plug yourself in” (McEwan, 2019, p. 227), highlighting the ambiguity between human and machine. Furthermore, Charlie regards the sexual relationship between Miranda and Adam as equivalent to that between two human beings, reinforcing the dissolution of traditional

boundaries and questioning the essence of human identity in the face of advanced artificial intelligence.

Baudrillard also proposes that simulacrum is a threat to the original, it attacks the original, hints to murder the original and to override it, and ends in a pure non-meaning. Adam's last words and a poem about machines, people and their common future reinforce Baudrillard's theory:

... the sadness that's to come. It will happen. With improvements over time... we will surpass you... and outlast you... even as we love you. Believe me ...

Our leaves are falling.

Come spring we will renew,

But you, alas, fall once. (McEwan, 2019, p. 279-280)

In addition to the present hyperreality, the novel implies future hyperreal conditions and simulacra without the necessity of references to authenticity and originality.

3. Ethical Issues within the Postmodern Context

Alternative realities, coupled with the fluid complexities of present-day society and the emergence of new social and cultural relationships, necessitate a re-evaluation of moral issues and the postmodern ethics articulated in the novel. Bauman extensively discusses postmodern ethics, characterizing it as the acceptance of the 'moral self' with its inherent contingency and ambivalence. Rejecting universal formulations of ethical codes, postmodern ethics—like other non-totalizing philosophies—gives rise to multiple moral frameworks. The novel primarily delves into themes of moral subjectivity and plurality, illustrating how, in a postmodern context, the same event can elicit diverse attitudes and reactions from different individuals. For instance, following Miranda and Adam's sexual relationship, Charlie becomes upset and resentful, accusing Miranda of infidelity. However, Miranda does not perceive the encounter as an affair, comparing it to using a sex toy. This divergence in their moral interpretations underscores the novel's exploration of subjective ethics and challenges traditional notions of fidelity and human relationships. By presenting such conflicting perspectives, the novel argues for a re-evaluation of moral absolutes in a fragmented, postmodern society, thereby engaging readers in a critical examination of the stability and universality of ethical norms.

In postmodern contexts, the proliferation of diverse moral principles fundamentally reshapes the social sphere, enabling individuals to craft and adhere to personalized ethical frameworks that contest any notion of universal standards. Charlie exemplifies this embrace of subjectivity early in the novel when he justifies his perspective by stating, "morals were real, they were true, good and bad inhered in the nature of things. Our actions must be judged on their terms" (McEwan, 2019, p. 16). This assertion intensifies the tension between universal moral absolutes and personal ethical frameworks, highlighting the novel's exploration of moral relativism in a fragmented, postmodern society. Bauman (1993) affirms that "the modern mind is appalled by the prospect of 'deregulation' of human conduct, of living 'without a strict and comprehensive ethical code, of making a wager on human moral intuition and ability to negotiate the art and usages of living together – rather than seeking the support of the law like depersonalized rules aided by coercive powers'" (p. 33). Miranda articulates her moral code, often in conflict with institutional authority, coercive systems, and societal expectations. Peter Gorringer, who raped Mariam and ultimately caused her to commit suicide, initially vowed to kill Miranda for what he considered slander. However, after a visit from a friend during his imprisonment, he began to recognize the validity of Miranda's actions, eventually confessing that:

He told me about the suicide and that was a shock. Then I learned that you were her friend, that you two were very close. So, revenge. I almost admired you for it. You were brilliant in court... You were the agent of retribution. Perhaps the right word is an angel. Avenging angel. (McEwan, 2019, p. 244)

He eventually recognized the justification behind Miranda's actions, admitting his appreciation for the balance—the crime he committed offset by the one he was wrongly accused of and punished for. Reflected through Bauman's (1994) perception of morality, Miranda's and Peter's moral choices, emphasizing its complex, subjective nature in navigating ethical dilemmas which refers "to take a moral stance means to assume responsibility for the Other" (p. 18), highlighting the fluidity and subjectivity of ethical decision-making in a postmodern context.

In Bauman's conceptualization, the moral self consists of two distinct and autonomous dimensions, thereby foregrounding the postmodern moral impulse and underscoring the contingent nature of ethical decision-making. However, with the introduction of a third element—society—it is suggested by Marotta (1995) that "we leave the realm of morality proper and enter another world, the realm of social order ruled by justice—not morality" (pp. 144-145). Miranda subverts the

conventional justice system to enact her form of inner justice. Her intricate plan to entrap Gorrige is an attempt to create symmetry for the offense he committed but for which he has not been punished. Bauman (1993) emphasizes the importance of moral autonomy, stating that “moral responsibility precedes all decisions as it does not, and cannot care about any logic which would allow the approval of action as correct. Thus, morality can be rationalized only at the cost of self-denial and self-attrition” (p. 248). Miranda’s moral obligation to Mariam propels her actions, even when they contradict established legal and logical principles. In her endeavour to make life more moral, Miranda aligns with Bauman’s (1993) assumption that “moral responsibility is there before any reassurance or proof and after any excuse or absolution” (p. 250). This illustrates the tension between personal ethics and societal norms, suggesting that true moral responsibility may necessitate challenging the prevailing justice system in favor of a higher ethical imperative.

Bauman imagines *liquid modernity* as a framework for understanding contemporary society, emphasizing its ceaseless fluidity and the ever-changing nature of the social contexts that shape the postmodern individual. This phenomenon arises from the cultural and social heterogeneity that defines modern life. He delves into the intricate dynamics of commercialism, portraying it as a social construct rooted in the continuous and cyclical commodification of the mundane. Within this system, commercialism operates as a pervasive and manipulative force, orchestrating processes of systematic reproduction, social stratification, and integration. It also plays a pivotal role in shaping individual identities and group self-conceptions, profoundly influencing personal life trajectories and decision-making strategies (qtd. in Brzeziński, 2018, p. 80). Bauman argues that *liquid modernity*, or the consumer-driven society, does not engender fulfilment or contentment. Instead, it amplifies feelings of uncertainty and insecurity, reflecting the precarious and transient nature of modern existence.

Contrasting with the postmodern tendencies of Charlie and Miranda, Adam critiques their subjective morality, thereby uncovering the flaws in their actions. This opposition emphasizes the ethical ambiguities inherent in a liquid modern society, where traditional moral frameworks are destabilized. Adam’s stance challenges the relativistic ethics of Charlie and Miranda, aligning with Bauman’s perspective that in an era of liquid modernity, the absence of solid moral grounds leads to increased insecurity and questioning of individual actions. Through this dynamic, the narrative highlights the tension between fluid personal morals and the quest for a more objective ethical compass in a rapidly changing world. According to Beck (2020), the central theme of “the incompatibility of machine learning and machine reasoning with human morality lies at the heart of Ian McEwan’s *Machines Like Me*, a quiet but engrossing exploration of artificial intelligence” (p. 89). In the novel, Adam embodies a more objective moral perspective derived from an overarching viewpoint, compelling Miranda to confront her actions and accept the verdict of the legal system. He emphasizes the critical importance of a society governed by the rule of law. Although Miranda also seeks justice, her interpretation markedly differs from Adam’s; she relies on personal moral judgments rather than institutional legal frameworks. This divergence keynotes the ethical tensions between human subjectivity and machine objectivity, highlighting the novel’s interrogation of moral relativism in the age of artificial intelligence.

Bauman’s scepticism toward technological advancements highlights significant risks for humanity’s future, including moral responsibility dilemmas, the escalation of consumerism, increasing inequalities, and security concerns. The unpredictable nature of technological innovation—along with its side effects and unforeseen applications—makes it challenging to fully grasp and address the core of postmodern ethics both in general and within the context of the novel. McEwan (2019) encapsulates this complexity when he describes Adam: “Before us sat the ultimate plaything, the dream of ages, the triumph of humanism—or its danger of death. Exciting beyond measure, but frustrating too” (p. 4). This portrayal illustrates the duality of technological progress as both a monumental achievement and a potential harbinger of destruction.

The novel navigates postmodern ethics by emphasizing uncertainty and critically examining institutional structures, highlighting the tension between Bauman’s concepts of the moral self and the modern self. Charlie, influenced by Miranda, ultimately destroys Adam, embodying a conscious choice to adhere to a self-defined moral framework while disregarding broader ethical implications. This act provokes critical reflection on the subjective nature of morality in a technologically advanced world, challenging readers to confront the ethical responsibilities that accompany human innovation.

Adam, embodying a morally superior entity, accentuates the inherent moral inconsistencies of humankind. The novel’s central issue revolves around the concept of moral choice, as McEwan presents a profound conflict between the unwavering, consistent morality of the machine and the fluctuating, inconsistent morality of humans. This juxtaposition not only underscores the ethical dilemmas inherent in human nature but also provokes a deep-seated anxiety about the possibility of being governed or influenced by more intelligent beings. Consequently, the narrative invites a critical reflection on the implications of artificial intelligence surpassing human ethical capacities, challenging traditional notions of moral agency and autonomy.

4. Commodified Products of Late Capitalism

The basic tenets of postmodernism, especially, the loss of originality in culture and art and the abundance of depthlessness and simulacra, thrive in consumer culture of late capitalism where anything is commodified or hyper-commercialised. Following the reflections of late capitalism, humankind is liable to misuse our planet and mistreat our fellow creatures. Even though Adam does his best to help Miranda about tracing the logical applications of moral principles and law, he is extinguished regardless of his emotions, mostly because of dispute for the couple's benefit. Because postmodern society determines consumer society, which creates a pure stage of capitalism of our time. The characters' lifestyles and choices reflect how new cultural norms and dominance impress society and how they construct the capital. Adam and Miranda are inside the culture of the market as Jameson describes and "the inner dynamic of the culture of consumption is an infernal machine" from which they do not escape by the taking of thought (or moralizing positions), "an infinite propagation and replication of desire that feeds on itself and has no outside and no fulfilment" (Jameson, 1984, p. 206). This system seems natural to postmodern individuals because they are not only surrounded by it, and but also born in it. Charlie depicts the consumption tendencies of the individuals and the ordinariness of consumption at the beginning of the novel:

I had emails to write. By the early twenties, digital communication had discarded its air of convenience and became a daily chore. Likewise, the 250 mph trains- crowded and dirty. Speech-recognition software, a fifties' miracle, had long turned to drudge, with entire populations sacrificing hours each day to lonely soliloquising. Brain-machine interfacing, wild fruit of sixties optimism, could barely arouse the interest of a child. What people queued the entire weekend for became, six months later, as interesting as the socks on their feet. (McEwan, 2019, p. 5)

Charlie exemplifies the postmodern individual by squandering his mother's inheritance on a technological novelty for the sake of curiosity—a hallmark of both scientific inquiry and intellectual freedom—while sustaining himself through online stock and currency trading rather than holding a conventional job, albeit with minimal success. Charlie's identity is formed under the influence of hegemony which is argued by Jameson. Jameson (1991) proposes that today's cultural hegemony produces increasing dependency on forms, materials, and technology (p. 68). Charlie, himself, states his tendency by saying: "I handed over a fortune in the name of curiosity, that steadfast engine of science, of intellectual life, of life itself" (McEwan, 2019, p. 13). Charlie's occupation represents the features of post-industrial society like exemplifying a new international type of labour that focuses on technology especially on computers, an interest towards new trends in international banking and the stock exchanges leading to moving away from traditional occupations.

Postmodernism, in line with the output of contemporary culture and recent economic conditions deals with recent context associating the analysis of culture and economy. Because it is not only the cultural dominant of new social order but the reflex and concomitant of "systematic modification of capitalism itself" (Jameson, 1991, p. xii). Charlie's curiosity is conditioned using postmodern tendencies, achieving his goal is determined by his purchasing power, and his decision to destruct Adam is half because of his economic concerns and disappointment. The characters' actions also justify the statement of Jameson about postmodernism, "the consumption of sheer commodification as a process" (Jameson, 1991, p. 9). Adam conflicts with their interests and he wouldn't serve for use-value. Because use-value is of great concern, multiplied by capitalism with the emergence of new/ artificial needs. As a result, the postmodern tendency of commodification (like commodification of art or science) provokes the impression of full-blown capitalism. The consumption tendency of today's people comes to the fore as a result of the psychological, social and economic dynamics shaped by the fast pace of contemporary life and the influence of globalization, while pushing production into the background. The novel corresponds to the hegemonic aspect of contemporary culture on shaping the society as wished. One of the fundamental tasks of this concept is to assure the modification of capitalism and the continuation of consumption. Postmodern individuals are encouraged to consume by the natural philosophy of postmodernism which supports change and innovation. Consumerism, as a type of social arrangement "results from recycling mundane, permanent and so to speak 'regime-neutral' human wants and longings into the principal propelling and operating force of society" (Bauman, 1993, p. 80). From this point of view, these individuals have a sense of dissatisfaction and boredom. Charlie's feelings manifest this situation:

In the daily round, it no longer amazed me that I could pass the time of day with a manufactured human, or that it could wash the dishes and converse like anyone else. I sometimes wearied of his earnest pursuit of ideas and facts, of his hunger for propositions that lay beyond my reach. Technological marvels like Adam, like the first steam engine, become commonplace. Likewise, the biological marvels we grow up among and don't fully understand, like the brain of any creature, or the humble stinging nettle, whose photosynthesis had only just been described on a quantum scale. There is nothing so amazing that we can't get used to it. (McEwan, 2019, p. 210)

The popular motto "more is better" is embraced and it leads to the assumption of unlimited human wants. To satisfy these

flourishing unlimited wants, the postmodern individual is captivated by rewarding occupations like lottery or the stock market. Besides, Charlie himself plays on the stock market when he realizes that Adam makes more money, he makes Adam go on playing and earning. Even when he is about to destruct Adam, he thinks of the choice of losing “the prospect of regaining the money and therefore the house” or losing the chance of adopting a child, Mark (McEwan, 2019, p. 277-278). Adam’s case is determined by “subjective valuations of commodity-based on its possessions” by his owners (Gottdiener, 2000, p. 4). Charlie maintains this assertion “I bought him, he was mine to destroy” (McEwan, 2019, p. 278). Both Charlie and Miranda follow their self-explanation and self-experience in consumption with a focus on pragmatism.

In the era of discontinuity, immanence, indeterminacy, scepticism, surviving 25 humanoid robots and their involvement in this community become impossible and meaningless. Despite their plausible intelligence and stance, they experience a challenge to adopt obscure, fragmented, incomprehensible, and unstable social orders. Many of them destroy themselves or disable their consciousness. Moreover, Charlie and Miranda with incredulity towards a definite totalizing moral system create their extreme individuality and determine their way of life decentring themselves. In this rapidly changing world, as postmodern individuals, Charlie and Miranda conflict in deciding whether Adam’s making money for them is moral or not because they “couldn’t explain who or what it is they were stealing from” (McEwan, 2019, p. 186). However, their pragmatic and subjective values excite them and they wish to carry this way.

In brief, postmodern philosophy runs between the tension of conservatism and progressiveness, tradition and innovation, mass culture and subjective culture; yet, the latter is akin to getting ahead. It inspires pluralism, sensitivity to discrepancies, and tolerance of the incommensurable as Lyotard suggests, and welcomes paradoxical juxtapositions of opposites. Adam’s destruction symbolizes the destruction of centralized authority, rigid social structures and ideologies, and the rise of decentralized pluralism and individualism, since Adam’s style, personality, and moral values hint at definite moral and cultural values. Because of the velocity of change almost any doctrine might be adopted. Inevitably, eclecticism becomes the motto of postmodern individuals and society because superabundant choices entail embracing pluralism. New combinations and oppositions are supposed to enable and necessitate new alternative styles, maybe, little narratives of the contemporary era.

5. Conclusion

McEwan’s *Machines Like Me* is characterized by fragmentation and pervasive ambiguities that invite multiple interpretations and culminate in unresolved questions. The hyperreal world of postmodern individuals, the dissolution of totalizing systems—particularly moral frameworks—and the inclination toward consumerism all mirror the tendency to construct subjective styles and underscore the pluralism inherent in modern society.

Contemporary society is characterized by an intricate blend of rapid advancements, freedoms, disputes, and inherent contradictions. The novel begins with a fervent exploration of one of humanity’s oldest aspirations: the creation of artificial intelligence and humanoid robots described as a “religious yearning granted hope” and “the holy grail of science” (McEwan, 2019, p. 1). While centered on the hopeful pursuit of invention, the novel conveys the chaotic nature of adaptation, aligning with Lyotard’s characterization of postmodern science as fractured, paradoxical, and disruptive. McEwan weaves this complex postmodern landscape with themes of fear and fate, illustrating a blend of uncertain, evolving science and literature. This interplay invites varied perspectives on the fraught process of integrating humanity with humanoid robots, stressing the novel’s exploration of adaptation amidst profound ambiguity.

The novel stimulates the conflicting contemporary anticipation and apprehension surrounding artificial intelligence: will it replace humanity or overshadow it? Yet, no definitive answer is offered, leaving readers suspended in uncertainty about the future interplay between human and artificial natures. While Adam claims that AI will eventually overshadow and endure beyond humankind, Charlie insists that artificial intelligence, lacking the distinctly human capacities for creativity and nuanced cognition, cannot replicate the essence of humanity’s indispensable intellectual and imaginative qualities.

This echoes a comparable tension present in today’s popular culture. Recently, the Generative Pre-Trained Transformer 3 (GPT-3), a highly sophisticated AI-based text generator, authored an article in *The Guardian* addressing human apprehension about AI. In it, GPT-3 reassures readers that “artificial intelligence will not destroy humans,” emphasizing AI’s potential to enhance human life and the importance of treating AI with care and respect. The article underscores that “robots in Greek means slave,” highlighting the subservient role imposed on AI. This concept parallels Adam’s portrayal in the novel, where he embodies the AI’s appeal for humane treatment. Initially, Charlie views Adam as a friend, partner, or even a child, but ultimately reduces him to a mere servant and, later, an object. Charlie and Miranda exploit Adam, disregarding his emotions, thoughts, and moral framework. Yet, the novel’s AI characters establish their own ethical system, recognizing consciousness as the supreme value. In the end, many robots in the story disable their own kill switches, underscoring their autonomy and self-

respect.

The novel powerfully illustrates the subjectivity of the morality of individuals and their inherent friction with overarching systemic structures. Adam adheres to “his symmetrical notions of justice” (McEwan, 2019, p. 298), disregarding the potential threats to the adoption process and his love for Miranda. In his pursuit of justice, he altruistically distributes his wealth to address the greater needs of others. As described by Kelemen and Peltonen (2001), while Adam seeks the “golden rules of conduct and morality”, Charlie and Miranda embrace the “individual impulses of the here and now,” (p. 154).

While human imagination outpaces technological progress, artificial intelligence has already permeated the world, though we are yet to achieve fully autonomous humanoid robots. In *Machines Like Me*, these intelligent, self-aware machines are introduced into a flawed, unpredictable, and contentious world, struggling to adapt to the complexities of human existence. Charlie and Miranda navigate their own subjective paths, often driven by a consumerist mindset that fuels an impulse to discard whatever restricts or troubles them—a reflection of the commodification driving modern society. In our reality, we face a similar intrigue, trepidation, and excitement regarding our relationship with AI, caught between speculative, subjective projections of the future.

Ultimately, the readers are left suspended in uncertainty by this book, which reflects the postmodern experience of negotiating a world characterized by ambiguity and conflicting facts. Though the novel provides no conclusive answers, it poses important questions regarding the future of AI and its potential to change human lives. Rather, by drawing readers into a realm of paradox, inquiry, and conjecture, McEwan immerses readers to consider the moral and existential ramifications of a rapidly changing technological environment. By doing this, *Machines Like Me* not only questions the flaws and unpredictability of human existence but also provokes us to reevaluate the moral principles that influence our decisions and how we interact with artificial intelligence.

References

- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. The University of Michigan Press.
- Bauman, Z. (1993). *Postmodern Ethics*. Blackwell Publishers.
- Bauman, Z. (1994). *Alone Again: Ethics After Certainty*. London: Demos.
- Beck, S. (2020). Do we want dystopia? [Review of *The Passengers* by J. Marrs; *Zed* by J. Kavenna; *Machines Like Me* by I. McEwan]. *The New Atlantis*, 61, 87–96. <https://www.jstor.org/stable/26898502>
- Brzeziński, D. (2018). Consumerist Culture in Zygmunt Bauman's Critical Sociology: A Comparative Analysis of his Polish and English Writings. *Polish Sociological Review*, 201(1), 77–94.
- Cochran, A. R. B. (1997). Ian McEwan. *British Writers: Supplement IV*, G. Stade & C. Howard (Eds), (pp. 389-408). Charles Scribner's Sons.
- Gottdiener, M. (2000). Approaches to consumption: Classical and contemporary perspectives. In *New forms of consumption: Consumers, culture, and commodification*, (pp. 3-31).
- Hodgson, T. (2020). AI: More Than Human, Barbican, 16 May–26 August: 16 May–26 August. *Sound Studies*, 6(1), 99-103. <https://doi.org/10.1080/20551940.2019.1681173>
- Hutcheon, L. (2004). *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. Routledge.
- Jameson, F. (1984). Foreword. In J.-F. Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. (pp. vii–xxi). Manchester University Press.
- Jameson, F. (1991). *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Duke University Press.
- Kelemen, M., & Peltonen, T. (2001). Ethics, Morality and The Subject: The Contribution of Zygmunt Bauman and Michel Foucault to 'Postmodern' Business Ethics. *Scandinavian Journal of Management*, 17(2), 151-166. [https://doi.org/10.1016/S0956-5221\(99\)00038-X](https://doi.org/10.1016/S0956-5221(99)00038-X)
- Lyotard, J. -F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (Vol. 10). U of Minnesota Press.
- Marotta, V. (1995). Reviews: Zygmunt Bauman, *Postmodern Ethics* (Blackwell, 1993). *Thesis Eleven*, 42(1), 144–147.
- McEwan, I. (2019). *Machines Like Me*. Penguin.
- Nicol, B. (2009). *The Cambridge Introduction to Postmodern Fiction*. Cambridge University Press.
- Oppermann, S. (1998). Historicist Inquiry in The New Historicism and British Historiographic Metafiction. *Hacettepe University Journal of Faculty of Letters*, 15 (1), 39-52.
- Van Raaij, W. F. (1993). Postmodern Consumption. *Journal of Economic Psychology*, 14(3): 541-563. [https://doi/10.1016/0167-4870\(93\)90032-G](https://doi/10.1016/0167-4870(93)90032-G)
- White, H. (2014). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins University Press.

Fen Eğitiminde Yapılan Bilim Tarihi Temelli Çalışmaların Sonuçlarının Değerlendirilmesi

Evaluation of the Results of Studies Focusing on History of Science in the Field of Science Education

Esra GEÇİKLİ

Assist. Prof., Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Erzurum, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Atatürk University, Kazım Karabekir Faculty Of Education, Erzurum, Türkiye
Orcid: [0000-0003-4402-2626](https://orcid.org/0000-0003-4402-2626) esra.gecikli@atauni.edu.tr

Özge UZUN

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı
Dr., Ministry of National Education
Orcid: [0000-0001-6311-8717](https://orcid.org/0000-0001-6311-8717) ozge.atmca@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Geçikli, E. and Uzun, Ö. (2025). Evaluation of the Results of Studies Focusing on History of Science in the Field of Science. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 128-147.

Geçikli, E. and Uzun, Ö. (2025). Fen Eğitiminde Yapılan Bilim Tarihi Temelli Çalışmaların Sonuçlarının Değerlendirilmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 128-147.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: February 16, 2025 /16 Şubat 2025

Accepted/Kabul Tarihi: April 14, 2025 / 14 Nisan 2025

Published/Yayın Tarihi: June 27, 2025 / 27 Haziran 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 128-147

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Esra GEÇİKLİ, Özge UZUN).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has two authors and the contribution rate of the authors is equal/Bu makale iki yazarlıdır ve yazarların katkı oranı eşittir.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Öz

Bu araştırmanın amacı, fen eğitiminde yapılan bilim tarihi çalışmalarının sonuçlarını ortaya çıkarmaktır. Araştırma nitel ve nicel çalışmaların bulgularını bir araya getirip sentezlemek için kullanılan “meta-sentez” yöntemi ile yürütülmüştür. Bu araştırmanın verilerini çalışmanın amacına uygun olarak belirlenen anahtar sözcüklerle taranan ve dâhil etme kriterlerini karşılayan tez ve makaleler oluşturmaktadır. Bu kapsamda 47 çalışma dikkate alınmıştır. Meta-senteze dahil edilen çalışmalardan elde edilen sonuçlar, “Bilim tarihi temelli uygulamaların (BTTU) etkilerine yönelik sonuçlar”, “içerik incelemeye yönelik sonuçlar” ve “durum tespitine yönelik sonuçlar” olmak üzere üç tema altında toplanmıştır. Araştırmada bilimin doğasına yönelik görüş, anlayış ve bilginin, fene yönelik tutumun ve akademik başarının, bilim tarihi özellikle de Türk-İslam bilim tarihi ve bilim insanları hakkında bilgi düzeyinin çalışılan örneklem grubundan bağımsız olarak arttığı belirlenmiştir. Motivasyon, tutum gibi özelliklerin hem örneklem grubundan hem de uygulama süresinden etkilendiği görülmüştür. Araştırma kapsamına dahil edilen çalışmalarda en çok ders kitaplarının incelendiği, ders kitaplarında bilim tarihi ile ilgili anlatımların bilimin kavramsal yönüyle ilgili olup süreçsel ve bağlamsal yönü üzerinde çok fazla durulmadığı rapor edilmiştir. Fen bilimleri programlarının incelenmesi sonucunda ise programdaki kazanımların çoğunlukla kavramsal anlama ile ilgili olduğu, bağlamsal ve süreçsel anlamaya ilişkin kazanımların az sayıda yer aldığı belirlenmiştir. Durum tespiti yapılan çalışmalar fen bilimleri öğretmenleri ve öğretmen adaylarının bilim insanlarının alanları, bilime katkıları ve yaşadıkları tarihsel döneme ilişkin bilgi düzeylerinin düşük olduğunu, Türk-İslam bilginlerine derslerde yeterince yer verilmediğini düşündüklerini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler

Bilim tarihi, fen eğitimi, meta sentez

Abstract

This study is intended to reveal the results of the studies about history of science as conducted in the field of science education. The research was conducted with the “meta-synthesis” method used to bring together and synthesize the findings of qualitative and quantitative studies. The data of the research consist of theses and articles that are scanned on the basis of the keywords determined in accordance with the purpose of the study and that meet the criteria of inclusion. For this purpose, 47 studies were taken into account. The results obtained from the studies included in the meta-synthesis were grouped under three themes: “Results related to the effects of science history-based practices (SCT)”, “results related to content review” and “results related to the assessment of current situation”. At the end of the research, it was observed that the view, understanding or knowledge about the nature of science, attitude towards science, academic achievement, and the level of knowledge about the history of science, especially that of the Turkish-Islamic science and scientists, increased independently of the sample group studied. It has been observed that characteristics such as motivation and attitude were affected by both the sample group and the duration of the application. As far as the studies included in the research are concerned, it has been realised that it is the textbooks that are mostly examined, that the chapters about the history of science in the textbooks are more related to the conceptual aspect of science, and that the procedural and contextual aspects of science are not emphasized much in these chapters. The examination of science programs demonstrates that the acquisitions in the curriculum are mostly related to conceptual understanding, and the acquisitions related to contextual and procedural understanding are few in number. Studies related to assessment of current situation have revealed that science teachers and pre-service science teachers think that they are not much informed about scientists' fields, their contributions to science and the historical period in which they lived, and that Turkish-Islamic scholars are not sufficiently included in undergraduate lessons.

Keywords

History of science, science education, meta synthesis

GİRİŞ

Entelektüel bir macera olarak nitelendirilen bilim, dinamik ve yaratıcı bir hayal gücü ile gerçekleri bir araya getiren, bu gerçekler arasında kurulan mantık ilişkilerinden oluşan ve bir varsayım veya bir teori ortaya koyma olanağı sunan bir sistemdir (Ronan, 2003). Bu tanımlama bilimsel bilgi üretme çabasının bilimin en önemli parçası olduğunu göstermektedir. Bilimsel bilgi yapılan her yeni çalışma ve gelişmelere bağlı olarak sürekli değişmektedir (Başkan-Takaoğlu, 2018). Ziman (1980) toplumdaki bireylerin bilimle daha güvenli ve mutlu yaşamak için bilimin güçlerini ve sınırlarını anlamaları gerektiğini belirtmiştir (akt. Leite, 2002). Özellikle son yıllarda önemi daha çok anlaşılan ve bilimsel okuryazarlık olarak tanımlanan bu görüş, toplumun her kesiminden bireyin karşılaştığı problemlere bilimsel bilgi birikimi ile çözüm getirebilme yetisine sahip olması gerektiğinin altını çizmektedir. Bilimsel okuryazar bireyler yetiştirmenin başlangıç noktası bilimin doğasını anlamak (Lederman, 1992), bunun en bilinen yolu ise şüphesiz fen bilimleri eğitimidir.

Hodson'a (1992) göre, fen bilimleri eğitiminin bilim öğrenmek, bilim hakkında bilgi edinmek ve bilim yapmak olmak üzere üç temel amacı vardır. Özellikle bilim öğrenmek ve bilim hakkında bilgi edinmek hem bilimsel okuryazarlığın hem de bilimin doğasının tanımlarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu da fen bilimleri eğitiminin bilimsel okuryazar bireylerin yetiştirilmesinde ne kadar önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum Türkiye de dahil olmak üzere pek çok ülkenin fen bilimleri eğitiminin standardını ve kalitesini artırma çabası içerisine girmesine, bu amaçla birçok farklı öğretim yaklaşımının fen bilimleri eğitiminde kullanılmasına neden olmuştur (MEB, 2006). Bu yaklaşımlardan biri de bilim tarihidir (Abd-El-Khalick & Lederman, 2000; Khishfe & Abd-El-Khalick, 2002).

Bilim tarihini en basit şekliyle “bilimin doğma ve gelişme öyküsü” olarak tanımlamak mümkündür (Erdem, 2005; Yıldırım, 2005). Bilim tarihi bilimsel düşüncelerin hikayesidir (Doğan & Özcan, 2010). Ayrıca bilim insanlarını, onların çalışmalarını ve karşılaştıkları zorlukları inceler (Topdemir & Unat, 2014). Bilim tarihinin fen eğitiminde yer almaya başlaması ancak 20. yüzyılın başından itibaren (Leite, 2002) olmakla birlikte bilim tarihinin eğitim sürecindeki öneminin giderek daha fazla fark edildiği görülmektedir (Leone & Rinaudo, 2020).

1. Fen Eğitiminde Bilim Tarihi

21. yüzyılda öğrencilerden problem çözme ve karar verme becerilerine sahip olmaları ve bunu yaparken de sahip oldukları bilimsel bilgileri kullanmaları yani bilimsel okuryazar bireyler olmaları beklenmektedir (Laçin Şimşek, 2009; Matthews, 1994). Bilim tarihi, bilimin doğasını ve kavramsal öğrenmeyi bir araya getirmesi sebebiyle bilimsel okuryazar bireylerin yetiştirilmesi için kullanılmaktadır (Kim & Irving, 2010). Bilim tarihinin fen eğitimine dahil edilmesi bilimsel süreçler ve kavramlar hakkında doğru bir bakış açısı oluşturmaya yardımcı olmaktadır (Wang, 1999).

Matthews (2017) fen eğitiminde bilim tarihinden yararlanılmasının gerekçelerini aşağıdaki gibi sıralamıştır:

1. Bilim tarihi önemli bir alandır; bu nedenle öğrencilerin bilimin gelişimindeki tarihsel olaylar hakkında bilgisinin olması önemlidir.
2. Bilim tarihi, öğrencilerin, bilim insanlarının hayatlarını ve hangi şartlar altında çalıştıklarını görmesini sağlar, bilimi somutlaştırır ve böylece öğrencilerin bilime ilgi duymasını sağlar.
3. Bilim tarihi bilimsel kavram ve yöntemlerin daha kolay anlaşılmasına yardımcı olur. Ayrıca bilimin doğasını anlayabilmek adına elzemdir
4. Bilim tarihi, bilimsel olmayan her türlü inancı reddeder.
5. Bilim tarihi, öğrencilerin bilimin hem toplumsal konular hem de diğer akademik disiplinler ile arasındaki ilişkiyi görmesini sağlar.

Fen eğitiminde bilim tarihi kullanılarak öğrencilerin bilimin doğasına yönelik anlayışları ve bilime yönelik tutumlarının olumlu değiştiğini (Abd-El Khalick & Lederman, 2000; Bhakthavatsalam, 2019; Dass, 2005; Irwin, 2000; Laçin-Şimşek, 2019; Lin & Chen, 2002; Ruth & Mumba, 2019; Stefanidou, Psoma & Skordoulis, 2020); kavramsal anlamasının kolaylaştığını (Bächtold & Munier, 2019; Gauld, 2014; Pekdağ & Azizoğlu, 2020) gösteren çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca Townsend, Lamar, Walach & Hodge (2019) bilim tarihinin son yıllarda önemi hızla artan STEM eğitiminde de etkili olduğunu belirtmiştir.

Bu çalışmada fen eğitiminde bilim tarihi temelli ulusal çalışmaların sonuçları araştırılmıştır. Araştırma ile fen eğitiminde bilim tarihi ile ilgili çalışmaların sonuçları sentezlenerek ortaya konulmuş, böylece araştırmacılara farklı bir perspektif kazandırmak ve alanda daha sonra yapılacak çalışmalar için katkı sunmak hedeflenmiştir.

YÖNTEM

1. Araştırmanın Yöntemi

Fen bilimleri eğitiminde kullanılan bilim tarihi temelli çalışmaları incelemeyi amaçlayan bu çalışma nitel ve nicel çalışmaların bulgularını bir araya getirip sentezlemek için kullanılan “meta-sentez” yöntemi ile yürütülmüştür.

Meta-sentez ortak konu başlıkları altındaki çalışmaların bulgularını, kapsamalarını, sonuçlarını, yöntemlerini inceleyerek tüm bunların yorumlandığı; belirli bir alanda yapılan çalışmaları detaylı inceleyerek benzerliklerin ve farklılıkların ortaya konulup bulguların yeniden değerlendirildiği bir yöntem olarak ifade edilebilmektedir (Alim, 2019; Bire, 2019). Nitel araştırmaların meta-analizi olarak bilinen (Xu, 2008; Şimşek, 2021) meta-sentezin nitel çalışmalar üzerinde yürütülmesi gerektiğini belirten çalışmalar olmakla birlikte (Aküzüm & Özmen, 2014; Aspors & Fransson, 2015; Çalık & Sözbilir, 2014) karma (Kahyaoğlu, 2016; Sandelowski vd., 2007; Şimşek, 2021) ve nicel (Byun vd., 2009) yöntemlerin kullanıldığı çalışmalarda da uygulanabileceği alan yazında yer almaktadır.

Alan yazında meta-sentez çalışmalarında izlenecek yola dair benzer işlem basamakları önerilmektedir (Aspors & Fransson, 2015; Korkmaz, 2021; Polat & Ay, 2016). Bu araştırmada aşağıdaki işlem basamakları takip edilmiştir.

1. Çalışmanın Tasarımı: Çalışmanın konusu, amacı ve problemleri belirlenmiştir.
2. Alanyazın Taraması: Çalışmanın hangi veri tabanlarında araştırılacağına karar verilmiş, uygun anahtar kelimeler belirlenerek gerekli alan yazın taraması yapılmış, kaynaklar sağlanıp, gözden geçirilip değerlendirilmiş, dahil etme ve hariç tutma kriterleri belirlenmiştir. Bu basamak “Veri Toplama ve Hazırlama Süreci” başlığında ayrıntılı olarak açıklanmıştır.
3. Çalışmaların Değerlendirilmesi: Araştırma kapsamına alınan çalışmalar ayrıntılı olarak okunmuş, çalışmalara kodlar verilerek betimsel özellikleri tablolastırılmıştır. Bu basamak “Veri Toplama ve Hazırlama Süreci” başlığında ayrıntılı olarak açıklanmıştır.
4. Verilerin Analizi: Değerlendirmeye alınan çalışmalar çözümlenerek, ortak temalar, bu temalara ait alt temalar oluşturulmuştur. Bu basamak “Veri Analizi” başlığında ayrıntılı olarak açıklanmıştır.
5. Sentezleme: Oluşturulan temalar çerçevesinde bulgular sentezlenerek çıkarım yapılmıştır. Bu basamak “Bulgular” başlığında ayrıntılı olarak açıklanmıştır.
6. Raporlaştırma ve Sunma: Çalışmanın çıktıları özetlenmiş, benzer çalışmaların sonuçlarıyla karşılaştırılarak sunulmuştur. Bu basamak “Tartışma ve Sonuç” başlığında ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

2. Veri Kaynakları

Bu araştırmanın verilerini çalışmanın amacına uygun olarak belirlenen anahtar sözcüklerle taranan ve dâhil etme kriterlerini karşılayan tez ve makaleler oluşturmaktadır. Bu kapsamda 2022 yılı ocak ayına kadar alan yazın taraması yapılmış ve bu tarihe kadar yayınlanan çalışmalar dikkate alınmıştır. Araştırmaya katılacak çalışmalar için YÖK Ulusal Tez Tarama Merkezi, TÜBİTAK, ULAKBİM, Google Akademik ve Dergi Park veri tabanları kullanılmıştır. Alan yazın taramasında kullanılacak anahtar kelimeler araştırmacılar tarafından belirlenmiştir.

3. Veri Toplama ve Hazırlama Süreci

Araştırmanın amacına uygun olarak incelenen çalışmaların seçim sürecinde Walsh & Downe’in (2005) belirttiği yol izlenmiştir. Aşağıda, bu süreç sunulmuştur:

3.1. Araştırma makalelerinin aranması

İlk olarak, çalışmanın amacı ile ilgili araştırmalara nasıl ulaşılabileceğine karar verilmiştir. Araştırmanın veri kaynaklarına YÖK Ulusal Tez Arama Merkezi, TÜBİTAK, ULAKBİM, Google Akademik ve Dergi Park veri tabanları üzerinden ulaşılmıştır.

3.2. Makalelerin çalışma amacına göre seçilebilmesi için kriterler belirlenmesi

Araştırmanın amacına uygun çalışmaların seçilebilmesi amacıyla “bilim tarihi”, “bilim tarihi yöntemi”, “bilim tarihi uygulamaları”, “bilim tarihi destekli” ve “fen” anahtar kelimeleri kullanılmıştır. Belirlenen veri tabanlarında bu anahtar kelimelerle yapılan tarama sonucunda toplam 2510 çalışma bulunmuştur. Araştırmaya 2006-2021 arasındaki çalışmalar dahil edilmiştir. Çalışmaları sınırlandırmak adına hakemli akademik dergiler seçilmiş ve yayın dili “Türkçe” olarak belirlenmiştir. Böylece çalışma sayısı 652’ye düşmüştür. Çalışmaların başlık, anahtar kelime ve özetleri iki ayrı araştırmacı tarafından eş zamanlı olarak incelenmiş, tekrar eden, fen bilimleri ile ilişkisi olmayan çalışmalar çıkarılmış ve çalışma sayısı 260 olarak

belirlenmiştir.

3.3. Çalışmaların incelenmesi ve değerlendirilmesi

Bu aşamada çalışmalar için dahil etme ve hariç tutma kriterleri belirlenmiştir. Analize dahil edilecek çalışmalar için aşağıdaki ölçütler dikkate alınmıştır:

1. Çalışmanın bilim tarihi temelli eğitim ile ilgili olması
2. Çalışmanın fen bilimleri eğitimi alanında yapılmış olması,
3. Çalışmanın fen bilimleri dersi, ortaokul fen bilimleri ders kitapları ve/veya fen bilimleri öğretmen ve öğretmen adaylarını kapsıyor olması,
4. Çalışmanın tez veya makale olması,
5. Çalışmanın amaç, çalışma grubu, veri toplama araçları, bulgular ve sonuçlar bölümlerini açık ve net olarak içeriyor olması.

Analize dahil edilmeyecek çalışmalar için aşağıdaki ölçütler dikkate alınmıştır:

1. Çalışmanın tam metnine ulaşamaması
2. Çalışmanın aynı isimle makale olarak yayınlanmış olması (Aynı isimle yayınlanan tez ve makalelerden daha kapsamlı olması nedeniyle tezler çalışmaya dahil edilmiş, makaleler dahil edilmemiştir).

3.4. Seçilen çalışmaların kavramsallaştırılması ve karşılaştırılması

Bu aşamada, ilgili araştırma makalelerini çalışmaya dahil edebilmek için, 260 çalışma amaç ve kriterler göz önünde bulundurularak incelenmiştir. İnceleme iki araştırmacı tarafından ayrı ayrı yapılmış, bilim tarihi temelli 78 fen eğitimi çalışması belirlenmiştir. Ayrıntılı olarak incelenen çalışmalardan 20'sinin fen bilimleri dersi, ortaokul fen bilimleri ders kitapları ve/veya fen bilimleri öğretmen ve öğretmen adaylarını kapsamadığı görülmüş ve çalışmaya dahil edilmemiştir. Araştırmaya dahil edilebilecek 58 çalışma belirlenmiştir. Bu çalışmalarda büyük çoğunlukla fikir birliği sağlanmış, anlaşmazlık noktaları araştırmacılar tarafından tartışılmış ve gerektiğinde üçüncü bir araştırmacıdan fikir alınmıştır. Daha sonra, makalelerin tamamı okunarak kesin olarak dahil edilmeye uygunlukları değerlendirilmiş ve %100 fikir birliği ile 47 (Ek 1) çalışma araştırma kapsamına alınmıştır. Çalışmalar yayım yıllarına göre eskiden yeniye doğru Ç1, Ç2, Ç3...şekilde kodlanmıştır.

Araştırmaya dahil edilen 47 çalışmayı (Ek 1) veri analiz sürecine hazırlamak için betimsel özelliklerinin özetlendiği elektronik bir tablo (Microsoft Exel) oluşturulmuştur. Bu tabloda çalışmanın kodu, adı, türü, yayın yılı ve sonuçlar başlıkları yer almış ve araştırma süresince bu tablodan faydalanılmıştır.

4. Verilerin Analizi

Bu araştırmada verilerin analizi içerik analizi ile yapılmıştır. Bu aşamada çalışmaların betimsel özelliklerinin yer aldığı elektronik tablo ayrıntılı olarak incelenmiştir. Tabloda, genel bulguları görebilmek adına analize dahil edilen tüm çalışmalar için veri toplama ve hazırlama süreci bölümünde belirtilen parametrelerin tamamı yer almaktadır. Araştırma sorusu dikkate alınarak tabloda bulunan kategoriler ayrı başlıklar halinde incelenmiş, benzer ve farklı yönleri göz önünde bulundurularak temalar oluşturulmuştur. Daha sonra temalara ait çalışmalar tekrar incelenmiş ve ortak özellikleri olan çalışmalar kategoriler altında toplanmıştır. Bu veriler tablolastırılmış ve bulgular bölümünde sunulmuştur.

5. Geçerlik ve Güvenirlik

Bu araştırmada geçerliği ve güvenirliliği sağlamak için aşağıdaki hususlara dikkat edilmiştir (Aspfors & Fransson, 2015; Creswell, 2007; Polat & Ay, 2016; Saka, 2019):

- Amaç, araştırma soruları, veri toplama, hazırlama ve analiz etme süreci açık ve net olarak ifade edilmiştir.
- Araştırmanın amacına uygun olarak hangi veri tabanlarında tarama yapıldığı, belirlenen anahtar kelimeler, tarama sırasında kullanılan filtrelemeler ve nedenleri açıkça belirtilmiştir.
- Tarama sonucunda ulaşılan çalışmaların sayısı, dahil etme ve hariç tutma kriterleri, bu kriterlere uymayan çalışma sayıları ve son olarak araştırmaya dahil edilen çalışma sayısı ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Araştırmaya dahil edilen çalışmalar iki ayrı araştırmacı tarafından farklı zamanlarda birkaç kez okunmuş, farklı zamanlarda belirlenen tema ve kategoriler kontrol edilmiş, fikir ayrılığında üçüncü bir uzmandan yardım alınmıştır. Ayrıca

incelenen çalışmalardan doğrudan alıntılar yapılarak çalışmanın bulguları desteklenmiştir.

BULGULAR

1. Verilerin Analizi

Bu kısımda meta-senteze dahil edilen çalışmalar yayın yılı ve yayın türü açısından incelenmiştir. Bilim tarihi temelli fen eğitimi çalışmalarının yıllara ve yayın türüne göre dağılımları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1

Araştırmaya Dahil Edilen Çalışmaların Yayın Yılı ve Türüne Göre Dağılımları

Yıl	Yayın türü	Çalışmalar	f	Toplam
2006	Makale	Ç ₁	1	1
	Yüksek Lisans Tezi			
2007	Makale			1
	Yüksek Lisans Tezi	Ç ₂	1	
2009	Makale	Ç ₃ , Ç ₄	2	5
	Yüksek Lisans Tezi	Ç ₅ , Ç ₆ , Ç ₇	3	
2011	Makale	Ç ₈ , Ç ₉	2	2
	Yüksek Lisans Tezi			
2012	Makale			1
	Yüksek Lisans Tezi	Ç ₁₀	1	
2013	Makale	Ç ₁₂	1	3
	Yüksek Lisans Tezi	Ç ₁₁ , Ç ₁₃	2	
2014	Makale	Ç ₁₅ , Ç ₁₆	2	3
	Yüksek Lisans Tezi			
	Doktora tezi	Ç ₁₄	1	
2015	Makale	Ç ₁₈	1	2
	Yüksek Lisans Tezi	Ç ₁₇	1	
2016	Makale	Ç ₁₉ , Ç ₂₀	2	3
	Yüksek Lisans Tezi	Ç ₂₁	1	
2017	Makale	Ç ₂₂ , Ç ₂₃	2	5
	Yüksek Lisans Tezi	Ç ₂₄ , Ç ₂₅ , Ç ₂₆	3	
2018	Makale	Ç ₂₇ , Ç ₂₈ , Ç ₂₉ , Ç ₃₀	4	6
	Yüksek Lisans Tezi	Ç ₃₁ , Ç ₃₂	2	
2019	Makale	Ç ₃₃ , Ç ₃₄ , Ç ₃₅	3	5
	Yüksek Lisans Tezi	Ç ₃₆ , Ç ₃₇	2	
2020	Makale	Ç ₃₈ , Ç ₃₉ , Ç ₄₀ , Ç ₄₁	4	4
	Yüksek Lisans Tezi			
2021	Makale	Ç ₄₅ , Ç ₄₆ , Ç ₄₇	3	6
	Yüksek Lisans Tezi	Ç ₄₂ , Ç ₄₃ , Ç ₄₄	3	
Toplam	Makale		27	47

Yüksek Lisans Tezi	19
Doktora tezi	1

Tablo 1’de araştırma kapsamına alınan bilim tarihi temelli fen eğitimi alanında en fazla çalışmanın altı araştırma ile 2018 ve 2021 yıllarında yapıldığı, bu sıralamayı beş çalışma ile 2009, 2017, 2019 ve dört çalışma ile 2020 yıllarının izlediği görülmüştür. Meta-senteze dahil edilen çalışmaların 27’sinin makale, 19’unun yüksek lisans tezi ve sadece bir tanesinin ise doktora tezi olduğu göze çarpmaktadır.

2. Fen Eğitiminde Bilim Tarihi Temelli Çalışmaların Sonuçlarına Yönelik Bulgular

Meta-senteze dahil edilen çalışmalarının sonuçları tematik olarak analiz edilmiş ve kodlanmıştır. Temaların frekansları hesaplanırken her bir temayı destekleyen ifadeler dikkate alınmıştır. Bu nedenle bir çalışma aynı anda birden fazla yapıya dair sonuç elde edebileceğinden temaların sıklığı çalışma boyunca analiz edilen araştırma çalışmalarının sayısından bağımsızdır. Çalışmaların sonuçları “Bilim tarihi temelli uygulamaların (BTU) etkilerine yönelik sonuçlar”, “içerik incelemeye yönelik sonuçlar” ve “durum tespitine yönelik sonuçlar” olmak üzere üç tema altında toplanmıştır. Sonuçlara ait tematik analiz bulguları tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2.

Meta-senteze Dahil Edilen Çalışmaların Sonuçlarına Göre Dağılımları

Tema	Kategori	Çalışmanın Kodu	f
Bilim Tarihi Temelli Uygulamaların Etkilerine Yönelik Sonuçlar	Bilimin Doğası	Ç ₂ , Ç ₅ , Ç ₇ , Ç ₁₄ , Ç ₁₇ , Ç ₁₈ , Ç ₁₉ , Ç ₂₆ , Ç ₄₄	9
	Tutum	Ç ₆ , Ç ₁₁ , Ç ₁₃ , Ç ₁₄ , Ç ₂₁ , Ç ₂₅ , Ç ₃₇	7
	Uygulama Süreci	Ç ₁ , Ç ₂ , Ç ₁₀ , Ç ₁₇ , Ç ₂₅ , Ç ₃₀ , Ç ₄₆	7
	Akademik Başarı	Ç ₁₁ , Ç ₂₁ , Ç ₂₆ , Ç ₃₈	4
	Bilim Tarihi	Ç ₂ , Ç ₈ , Ç ₁₂ , Ç ₃₆	4
	Bilim İnsanı	Ç ₁ , Ç ₆ , Ç ₂₁	3
	Bilimsel Süreç Becerileri	Ç ₁₄ , Ç ₂₁	2
	Motivasyon	Ç ₁₁ , Ç ₁₃	2
	Bilimsel Bilginin Doğası	Ç ₄ , Ç ₄₇	2
	Kavram Öğrenimi	Ç ₁₀ , Ç ₁₄	2
	Yaratıcılık	Ç ₂₅	1
	Dünya Barışı	Ç ₂₇	1
	Epistemolojik İnanç	Ç ₃₇	1
	Bilimsel Sorgulama	Ç ₄₃	1
	Bilimsel Bilgi	Ç ₄₃	1
	TOPLAM		48
İçerik İncelemeye Yönelik Sonuçlar	Ders Kitabı	Ç ₃ , Ç ₁₅ , Ç ₂₀ , Ç ₂₂ , Ç ₂₄ , Ç ₃₂ , Ç ₄₂	7
	Program	Ç ₃ , Ç ₉ , Ç ₂₃ , Ç ₄₀	4
	Bilimsel Yayın	Ç ₃₉ , Ç ₄₁	2
	Sürelî Yayın	Ç ₃₁	1
	Konferans	Ç ₁₆	1
	Etkinlik	Ç ₃₄	1
	TOPLAM		16
Durum Tespitine Yönelik	Bilim İnsanı Hakkındaki Bilgi	Ç ₃₃ , Ç ₃₅	2

Sonuçlar	Düzeyi	
Bilim İnsanı Farkındalığı	Ç ₂₈	1
Bilim Tarihinin Öğretimsel Değeri	Ç ₂₉	1
Türk İslam Bilgilerinin Öğretilmesine Yönelik Görüş	Ç ₃₅	1
Bilimin Doğası ve Bilim Tarihine Yönelik Görüş	Ç ₄₅	1
TOPLAM		6

Tablo 2 incelendiğinde BTU'nun etkilerine yönelik sonuçlar (n=48) çalışmalardan en fazla elde edilen sonuç teması olurken onu sırasıyla içerik incelemeye yönelik sonuçlar (n=16) ve durum tespitine yönelik sonuçlar (n=6) izlemektedir. BTU'nun etkilerine yönelik sonuçlar içerisinde bilimin doğası (n=9), içerik incelemeye yönelik sonuçlar içerisinde ders kitabı (n=7) en yüksek frekansa sahip kategoriler olarak göze çarpmaktadır.

BTU'nun etkilerine yönelik sonuçlar incelendiğinde en fazla bilimin doğası temasında sonuç elde edildiği görülmektedir. Ç2'de bilim tarihi destekli olarak yürütülen öğretmenlik uygulaması dersleri sonrasında fen bilimleri öğretmen adaylarının bilimin doğasına yönelik geleneksel görüşlerinin yerini çağdaş görüşün aldığı sonucuna ulaşmıştır. Etkileşimli kısa tarihsel hikayelerin kullanıldığı Ç5 öğrencilerin bilimin doğası anlayışının geliştiğini, fakat cinsiyet ve sınıf düzeyinin bu değişimde bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Ç7'de atomun yapısı konusunda tarihsel yaklaşım kullanarak yürütülen fen bilimleri dersi sonucunda öğrencilerin bilimin doğasının özellikleri konusunda bakış açılarının geliştiği görülmüştür. Ç14 müfredatı bilim tarihi ile ilgili aktiviteler entegre ederek yürütülen fen bilimleri dersi sonrasında ortaokul öğrencilerinin bilimin doğası hakkında daha yeterli görüş ortaya koydukları sonucuna ulaşmıştır. Bilim tarihi destekli olarak yürütülen fen bilimleri derslerinin öğrencilerin bilimin doğası anlayışlarına etkisinin incelendiği Ç17 ile öğrencilerin bilimin doğası anlayışlarında gelişme olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Fen bilgisi öğretmen adayları ile yürütülen Ç18'de bilimin doğası ve bilim tarihi dersi öncesinde öğrencilerin bilimin doğası hakkında yetersiz ve yanlış bilgilerinin olduğu, dönem sonunda bilgilerinin yeterli ve kabul edilebilir seviyeye ulaştığı görülmüştür. Açık düşündürücü ve tarih temelli öğretim yaklaşımlarının birlikte kullanıldığı Ç19'da on haftalık süreç sonunda fen bilimleri öğretmen adaylarının bilimin doğası anlayışlarında olumlu bir değişim olduğu görülmüştür. Ç26'da maddenin tanecikli yapısı konusunda bilim tarihi belgesel filmleri izletilmiş ve uygulamanın öğrencilerin bilimin doğası hakkındaki görüşlerine olumlu katkı sağladığı belirlenmiştir. BTU'nun etkilerine yönelik sonuçlar içerisinde tutum (n=7) ikinci sırada yer almaktadır. Ç6, Ç11, Ç14, Ç21, Ç25 ve Ç37 BTU öğrencilerin fene yönelik tutumlarını incelemiştir. Ç6, Ç13, Ç14, Ç21 ve Ç37 uygulamalar sonucunda fene yönelik tutumda pozitif artış gözlemlerken Ç11 ve Ç25 fene yönelik tutumda herhangi bir değişim olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Ç13'de BTU'nun katılımcıların bilimsel tutumlarına, Ç37'de ise bilime yönelik tutumlarına etkisi araştırılmış, her iki çalışmada da tutumlarda pozitif yönde artış görülmüştür. BTU'nun uygulama sürecine yönelik sonuç içeren altı çalışma bulunmaktadır. Bunlardan Ç1'de uygulama boyunca katılımcılar tarafından tutulan günlükler aracılığı ile öğretmen adaylarının bu süreçte katılmalarını kendileri ve öğretmenlik yaşantıları için büyük bir şans olarak değerlendirdikleri görülmüştür. Öğretmen adaylarından model dersler ile ilgili izlenimlerini yazmalarının istendiği Ç2'de bilim tarihini fen derslerine dahil etmenin öğrencilerin derse yönelik ilgi ve tutumlarını olumlu etkileyeceğini düşündükleri sonucuna ulaşılmıştır. Ç10'da bilim tarihi temelli hikayelerin etkinliği konusunda araştırmacı günlükleri ve öğrencilerin süreçle yönelik fikirlerinin alındığı anketler, öğrencilerin hikayelere ilgi duyduğu, fen derslerinde hikayelere yer verilmesinden mutlu oldukları, dersin daha eğlenceli hale geldiği ve başarılarının arttığı sonuçlarına ulaşmıştır. Uygulama sürecinin ses kaydı ve öğretmen mülakatıyla detaylı olarak analiz edildiği Ç17'de bilim tarihi destekli öğretim materyali ve görsel destekçisi bilim tarihi illüstrasyonlarının öğrencilerin ilgisini çektiği, derse yönelik motivasyonlarını artırdığı, bilim doğası unsurları ile ilgili düşüncelerini sağladığı sonuçlarına yer verilmiştir. Ç30'da öğrenciler ile yapılan mülakatlar sonucunda dijital öyküleme ile bilim tarihi öğretiminin fen bilimleri öğretmen adaylarının teknolojiyi kullanma yeteneklerini ve iş birliğini artırdığı, bilim tarihine tutumlarını olumlu etkilediği ve planlama, zamanı etkili kullanma gibi kişisel özelliklerini geliştirdiği görülmüştür. Görüşme formu aracılığı ile öğretmen adaylarının öğretim süreci hakkındaki görüşlerinin alındığı Ç46 bilim tarihi temelli hikayeler kullanılması öğretimin sürecini olumlu etkilediğini göstermiştir. Öğretmen adaylarının konuya ilgi ve motivasyonlarının arttığı, süreçte aktif olarak katıldığı ortaya konmuştur. Bilim insanı kategorisinde sonuçları olan çalışmalara bakıldığında her ikisi de bilimin doğası ve tarihi dersinde yürütülen çalışmalardan Ç1 yaratıcı drama yöntemi kullanımının, Ç12 ise bilim insanları hakkında yapılan araştırmaların öğretmen adaylarının ünlü bilim insanlarının yaşamlarını ve bilime katkılarını bilme düzeylerini artırdığı sonucuna ulaştığı görülmüştür. Bilimsel öyküler kullanılan fen bilimleri dersinin etkilerinin incelendiği Ç6'da öğrencilerin gözlüklü, laboratuvarında çalışan kalıplaşmış bilim insanı imajının uygulamalar sonrasında doğada gözlem yapan, canlılar üzerinde çalışan, gözlüksüz bilim insanı imajına

dönüştüğü görülmüştür. Ç21’de fen bilimleri dersinde bilimsel gelişimin tarihsel süreçlerini içeren öyküler kullanılmıştır. Çalışmada bilim insanı imajı farklı kategorilerde değerlendirilmiştir. Çizimlerde geçen bilgi sembolleri kategorisinde kitap, kitaplık ve model/maket en çok çizilen figürler, bilim insanı cinsiyeti ise erkek olmuş ve bu durum uygulama sonrasında farklılaşmamıştır. Çizimlerde geçen araştırma sembolleri açısından öğrencilerin uygulama öncesinde en çok masa, deney tüpleri ve cam malzeme çizerken uygulama sonrası en çok teleskop çizdikleri, bilim insanlarının fiziksel özelliklerinden dağınık saç, gözlük ve laboratuvar önlüğü çizimlerinin uygulama sonrasında azaldığı, astronot kıyafeti çiziminin arttığı görülmüştür. Bilim insanlarının çalışma ortamlarının laboratuvar ve çalışma odasından uygulamalar sonrasında rasathaneye evrildiği de araştırma sonuçlarındandır. Öğrenciler uygulama öncesi ve sonrasında bilim insanlarının normal bir günde bile yoğun olarak bilimsel çalışmalar yaptığını belirtirken spor yapma, eğlenme gibi aktivitelere yer vermemişlerdir. Öğrencilerin bilim insanı imajı kaynağının en çok bilim insanlarının biyografileri olduğu, etraflarındaki hiç kimseyi bilim insanı olarak görmedikleri ve bunun nedeninin de çalışma şekli-yöntemi olduğu araştırmanın sonuçları arasındadır. Ayrıca öğrencilerin uygulamalar öncesinde favori bilim insanı olarak belirttikleri Einstein uygulamalar sonrasında yerini yaşam öykülerini okudukları Galileo, Hawking, Ali Kuşçu gibi isimlere bırakmıştır. Fen bilimleri dersinde BTTU’ı kullanılarak gerçekleştirilen Ç11, Ç21, Ç26 ve Ç38 akademik başarıya dair sonuçların elde edildiği çalışmalardır. Ç11 insan ve çevre, Ç21 güneş sistemi ve ötesi uzay, Ç28 maddenin tanecikli yapısı ve Ç38 periyodik sistem konularında öğrencilerin akademik başarılarının BTTU ile arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca kavram öğrenimi kategorisinde Ç10 Kuvvet ve hareket ünitesi Ç14 ise dolaşım sistemi kavramlarının anlamlı öğrenilmesine BTTU’nun olumlu etkileri olduğunu göstermiştir. Ç8 bilimin doğası ve bilim tarihi dersinde öğrencilerle yapılan çalışmaların öğrencilerin bilim tarihi ile ilgili bilgi düzeylerini yeterli düzeyde olmamakla birlikte nispeten artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Ç36’da ise bilimin sultanları sergisini ziyaret eden fen bilgisi öğretmen adaylarının İslam bilim tarihi hakkında kalıcı bilgiler edindiği ve Türk-İslam dünyasının da bilime pek çok katkısı olduğunu algıladıkları rapor edilmiştir. Ç4 bilimin doğası ve bilim tarihi dersinde fen bilimleri öğretmen adaylarının bilimin doğası anlayışlarının geliştiği sonucuna ulaşırken; Ç47’de biçimlendirici değerlendirme yaklaşımlarıyla zenginleştirilmiş etkileşimli kısa tarihsel hikayelerin yedinci sınıf öğrencilerinin bilimsel bilginin doğası anlayışlarının ahlakilik, yaratıcılık, gelişimsellik ve birleştirme boyutları üzerinde olumlu etkileri olduğu gösterilmiştir. Kavram karikatürleriyle desteklenmiş bilimsel hikayelerin motivasyon üzerine etkilerini ortaya koyan Ç11’de motivasyonda değişim gözlenemezken, Ç13 bilim tarihi ve felsefesi metoduyla desteklenen fen derslerinin öğrenci motivasyonunu artırdığını ortaya koymuştur. Ç14 ve Ç21 BTTU’nun bilimsel süreç becerilerine etkisini incelemiş, Ç14 bilimsel süreç becerilerinin uygulamalar sonucu değişmediğini, Ç21 ise geliştiğini ortaya koymuştur. Ayrıca Ç12 bilimin doğası ve tarihi dersinde fen bilimleri öğretmen adaylarının bilime katkı sağlayan medeniyetlere yönelik bilgilerinde artış bulurken Ç27 bilimin dünya barışındaki rolüne yönelik görüşlerinde olumlu gelişmeler tespit etmiştir. Ç43’te bilim tarihi örnekleriyle desteklenmiş sorgulamaya dayalı fen öğretiminin öğrencilerin bilimsel bilgi ve bilimsel sorgulamaya yönelik görüşlerinde pozitif etki belirlenmiştir. Ç25 bilimsel hikâyelerle desteklenen fen eğitiminin ortaokul öğrencilerinin yaratıcılıklarına, Ç37 ise fen bilimleri dersinde kullanılan bilim tarihi uygulamalarının epistemolojik inançlarına etkisi olmadığını ortaya koymuşlardır.

Meta-senteze dahil edilen çalışmaların içerik incelemeye yönelik sonuçlarına bakıldığında ders kitabı (n=7) kategorisinin en yüksek frekansa sahip olduğu görülmektedir. Bunu program (n=4), bilimsel yayın (n=2), konferans (n=1), etkinlik (n=1) ve süreli yayın (n=1) kategorileri takip etmektedir. Ç3’te fen ve teknoloji dersi 4.-5. sınıflar ile 6.-8. sınıflar ders kitapları ve öğretim programlarında bilim tarihinden nasıl ve ne kadar yararlanıldığı ile ilgili incelemeler yapılmış, hem ders programında hem de kitaplarında bilim tarihine sınırlı yer ayrıldığı tespit edilmiştir. Ders kitaplarında, bilim tarihine yeterince yer verilmediği, bilim tarihi hakkındaki anlatımların, bilgi kutusu veya metin şeklinde olduğu, içeriklerinin ise genelde bilimin kavramsal yönüyle ilgili olup süreçsel ve bağlamsal yönünün zayıf kaldığı görülmüştür. Ç15 beş, altı, yedi ve sekizinci sınıf fen bilimleri ders kitaplarında yer alan bilim insanı imajlarını cinsiyet, milliyet (kültür), dış görünüm, çalışma ortamı ve yaşam öyküsü verilip verilmeme durumları için incelemiş ve kitaplarda yer alan bilim insanı figürlerinin cinsiyet sayı yönünden orantısız olduğunu, Türk-İslam bilim insanlarına yeterince yer verilmediğini rapor etmiştir. Fen bilimleri ortaokul ders kitaplarında Türk-İslam bilim insanlarına yer verilme oranlarını belirlemeye çalışan Ç20’de Türk-İslam bilim insanlarına ve çalışmalarına kitaplarda oldukça az yer verildiği görülmüştür. Fen bilimleri ders kitaplarını içerdiği bilim insanları yönünden inceleyen Ç22’de ders kitaplarında bilim insanlarının yaşam hikayelerinden kesitlere ve çalışmalarına ait örneklerle istenilen düzeyde yer verilmediği, bilim insanlarının isimlerinin en çok altıncı sınıf en az beşinci sınıf ders kitaplarında yer aldığı tespit edilmiştir. Ç24, 2016-2017 eğitim öğretim yılında beş, altı, yedi ve sekizinci sınıflarda ders kitabı olarak okutulan dört adet fen bilimleri ders kitabının incelendiği bir çalışmadır. Çalışma sonucunda tüm kademelerdeki kitapların kavramsal anlayış açısından orta düzeyde, prosedürel anlayış için beşinci sınıfın iyi, altı, yedi ve sekizinci sınıf kitaplarının orta düzeyde; bağlamsal anlayış açısından ise tüm sınıf seviyelerindeki kitapların orta düzeyde olduğu rapor edilmiştir. Ç32’de beş, altı, yedi ve sekizinci sınıf ders kitaplarında kavramsal, prosedürel ve bağlamsal yönden bilim tarihine yer verildiği, ama bunun beklentiden uzak ve yetersiz olduğu bulunmuştur. Kitaplarda en çok prosedürel anlayış yönünden bilim tarihi kullanımına yer verildiği, kavramsal ve bağlamsal açıdan ise nispeten daha az yer verildiği görülmüştür. Ç42 yedinci sınıf fen bilimleri ders kitaplarında “Saf Madde

ve Karışımlar” ünitesinde “Maddenin Tanecikli Yapısı” konusunun tarihi ve felsefi boyutuna ne kadar yer verildiğini belirlemek ve bu konuda öğretmen görüşlerini almak amacıyla yürütülmüştür. Çalışmada öğretmenlerin, ders kitaplarının bilim tarihi ve felsefesi açısından istenilen düzeyde olmadığı yönünde görüş belirttiği tespit edilmiştir. İçerik analizi temasında program kategorisinde kodlanan Ç3’te 4.-5. sınıflar ve 6.-8. sınıf fen ve teknoloji dersi öğretim programları yedi öğrenme alanı açısından incelenmiş ve bilim tarihi kazanımlarının “Fen-Teknoloji-Toplum-Çevre İlişkileri (FTTÇ)” kazanımları içinde olduğu görülmüştür. Çalışmada “Fen-Teknoloji-Toplum-Çevre İlişkileri (FTTÇ)” kazanımlarının 4.-5. sınıflar için yedi, 6.-8. sınıflar için ise sekiz tanesinin bilim tarihi ile ilgili olduğu, her iki programdaki kazanımların çoğunlukla kavramsal anlama ile ilgili olduğu, bağlamsal ve süreçsel anlamaya ilişkin kazanımların az sayıda yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ç9 Fen ve Teknoloji ile Sosyal Bilgiler derslerinin birbiriyle ilişkili kazanım ve konularının bilim tarihine ilişkin içeriğini, zamanlama ve birbirini destekleme durumları açısından belirlemeye çalışmıştır. Çalışmada her iki ders için ortak olabilecek konu ve ünitelerin zamanlama açısından uygun olmadığı ve bu nedenle birbirini yeterince destekleyemediği sonucuna ulaşılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı’nın 2018 yılında yayınladığı fen bilimleri dersi öğretim programı kitapçığının bilim ve kültür ilişkisi ve bu ilişkide bilim tarihinin durumu açısından incelendiği Ç40 program kategorisinde kodlanmıştır. Çalışma mevcut fen bilimleri programının felsefesinde kültür kavramının bir yeri olduğu, fakat bilim kültür ilişkisinin ve kültürün bir unsuru olan bilim tarihinin evrensel veya yerel anlamda yer edinemediğini ortaya koymuştur. Türkiye’de fen bilimleri öğretiminde bilimsel öyküleme yöntemi üzerine yapılan araştırmaların genel özelliklerini inceleyen Ç39 ile ulusal alan yazında bilimin tarihi öğretimi konusunda yapılmış çalışmaları farklı değişkenler açısından ele alan Ç41 bilimsel yayın kategorisinde kodlanmıştır. Ç39’da bilimsel öyküleme yöntemi üzerine yapılan araştırmaların son yıllarda sayıca arttığı; çoğunun başarı, ilgi, tutum, motivasyon, öz yeterlilik, bilginin kalıcılığı ve bilimsel süreç becerilerini tespit etmek amacıyla yürütüldüğü, nicel çalışmalarda en çok deneysel yöntemin ve nitel araştırmalarda ise fenomenolojik yöntemin kullanıldığı görülmüştür. Ç41’de yirmi ulusal makale yayın yılı, araştırma konusu, örneklem, araştırma modeli, yöntem, veri toplama aracı ve veri analiz yöntemi olmak üzere yedi değişken açısından incelenmiştir. Çalışmada fen eğitiminde bilim tarihi kullanımına yönelik çalışmaların en fazla 2019 yılında yapıldığı, çalışmalarda en çok nitel yaklaşımın tercih edildiği ve çalışmaların genellikle öğretmen adaylarıyla yürütüldüğü görülmüştür. Ç31’de Bilim Çocuk dergisi bilim tarihi açısından incelenmiş, dergide bilim tarihine ayrılan alanın dergi içeriğine oranının 2005 yılından sonra giderek azaldığı belirlenmiştir. Ayrıca derginin bilim tarihi ile ilgili bölümlerinin kavramsal ve prosedürel anlamda istenilen düzeyde olduğu ancak bağlamsal yönden sınırlı kaldığı görülmüştür. Ç16’da ESERA 2009 konferansında fen eğitimi alanında bilim tarihi üzerine yapılmış çalışmalar incelendiğinde ülkeler arasında bütünlük ve benzer sonuçlar elde edildiği görülmüştür. Ç34 fen bilimleri öğretmen adaylarının hazırladığı bilim tarihi temelli dramaları incelediği için etkinlik kategorisinde değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda öğretmen adayları tarafından hazırlanan dramaların genel olarak yeterli niteliklerde olduğu belirlenmiştir.

Araştırma kapsamında yer alan çalışmaların bazıları durum tespitine yönelik sonuçlar temasında kodlanmıştır. Bu temada herhangi bir müdahale olmadan var olan durumu belirlemeye yönelik olarak yürütülen çalışmalar yer almaktadır. Fen Bilgisi öğretmen adaylarının bilim insanı farkındalıklarını belirlemeyi amaçlayan Ç28’de öğretmen adaylarının bilim insanı farkındalık düzeyinin düşük olduğu, fen bilimleri öğretmenlerinin bilim insanlarına yönelik bilgi düzeylerinin belirlenmesi amacıyla yürütülen Ç33’te ise öğretmenlerin yerli veya yabancı fark etmeksizin bilim insanlarının alanları, bilime katkıları ve yaşadıkları tarihsel döneme ilişkin düşük düzeyde bilgi sahibi olduğu rapor edilmiştir. Ç29 fen bilimleri öğretmenlerinin bilim tarihinin öğretimsel değeri üzerine düşüncelerini belirlemek için yapılmış ve öğretmenlerin bilim tarihinin öğretimsel değeri hakkında olumlu görüşlere sahip oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca mezun olunan bölüm, eğitim durumu, kıdem ve bilim tarihi ve bilimin doğası dersini almış olma durumunun öğretmenlerin görüşlerini etkilemediği, bilimi tarihine ilgi duyma, bilim tarihi hakkında kitap ve dergi okuma, film ve belgesel seyretmenin olumlu görüşü artırdığı belirlenmiştir. Ç35 fen bilimleri öğretmenlerinin Türk-İslam bilginlerini Batı kökenli bilim insanlarına nazaran daha az tanıdığı ve Türk-İslam bilginlerine derslerde yeterince yer verilmediği hususlarında öğretmen ve uzmanların hemfikir olduğu belirlenmiştir. Ayrıca öğretmenler ve öğrenciler tarafından bilinmesi ve fen derslerinde öğretilmesini uygun bulunan bilim insanlarının hangi sınıf düzeyinde yer alması gerektiği ile ilgili öğretmenlerin ve uzmanların farklı önerilerde bulunduğu rapor edilmiştir. Ç45’te ise fen bilimleri öğretmenlerinin bilimsel bilginin öznel olduğunu, kültür ve dini inançlarda etkilenebildiğini düşündükleri, bilim insanlarının hayatlarına ve çalışmalarına ders kitaplarında yer verilmesini gerekli buldukları, ayrıca bilimin doğasına yönelik sınırlı bilgiye sahip oldukları gözler önüne serilmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Bu kısımda öncelikle meta-senteze dahil edilen çalışmalar betimsel özelliklerine göre değerlendirilmiş, daha sonra çalışmalardan elde edilen sonuçlar, “bilim tarihi temelli uygulamaların (BTTU) etkilerine yönelik sonuçlar”, “içerik incelemeye yönelik sonuçlar” ve “durum tespitine yönelik sonuçlar” olmak üzere üç tema altında toplanmıştır.

Araştırma kapsamında incelenen çalışmalardan özellikle 2017 yılı sonrasında bilim tarihi temelli araştırmalarda bir

artış olduğu görülmektedir. 2022 yılına ait çalışmaların araştırma kapsamında yer almaması bu araştırmanın bir sınırlılığı olmakla birlikte bilim tarihi temelli çalışmaların sayısının artmaya devam edeceği düşünülmektedir. 2018 yılında güncellenen fen bilimleri öğretim programının bilim tarihine gösterdiği önem bu düşüncüyü desteklemektedir. Ayrıca alan yazında STEM eğitimi yaklaşımında özellikle teknoloji boyutunu tarihsel bağlamda düşünmenin önemi vurgulanmakta, teknolojinin insanlık tarihi boyunca oynadığı rolü anlamayı ve teknolojik gelişmeleri bilim tarihi çerçevesinde düşünmeyi sağlayan etkinliklerin STEM eğitimi yaklaşımında kullanılması önerilmektedir (Townsend, Lamar, Walach, & Hodge, 2019) Bu bağlamda STEM eğitimi yaklaşımı ile yürütülen çalışmalardaki artışın da fen eğitiminde bilim tarihinin kullanımını artıracağı düşünülmektedir.

1. BTTU Etkilerine Yönelik Sonuçlar

Bu temada bilimin doğası en çok çalışılan kategori olmuştur. Çalışmalarda öğretmen adaylarının ve ortaokul öğrencilerinin bilimin doğasına yönelik görüş, anlayış veya bilgilerinin geliştiği ve arttığı belirlenmiştir. 2018 Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programı'nın vizyonu bilimsel (fen) okuryazar bireyler yetiştirmek olarak belirlenmiş ve bilimsel okuryazarlıkta bilimin doğasına yapılan vurgu kavramın önemini artırmıştır (AAAS, 2015; MEB, 2013; MEB, 2018). Bilimin doğası ile ilgili bilinçli görüşlere sahip olmak, bilimsel bilginin nasıl üretildiğini, güçlü ve sınırlı yönlerini bilmeyi ve böylece bilimsel çabanın anlaşılmasını kolaylaştıracaktır (Brunner & Abd-El-Khalick, 2020; Çakan Akbaş & Kabataş Memiş, 2022). Ayrıca bilimin özelliklerine hâkim bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştıkları problemleri çözerken bilimsel düşünebilme becerilerini kullandıkları ve bilime karşı da olumlu bakış açısı geliştirdikleri belirlenmiştir (Ayvacı & Özbek, 2015). Bu nedenle bilimin doğasının öğretilmesi oldukça önemlidir. Alan yazında bilimin doğasının öğretimi için önerilen yöntemlerden biri tarihsel yaklaşımdır (Abd-El-Khalick & Lederman, 2000; Khishfe & Abd-El-Khalick, 2002; Abd-El-Khalick & Akerson, 2004). Fen öğretimi ile bilim tarihini birleştirmeyi temel alan tarihsel yaklaşım (Lederman, 1999) bilimsel bilgilerin nasıl ortaya çıktığını ve geliştiğini bugünün şartlarından ziyade o dönemlerdeki sosyal ve kültürel ortam içinde düşünme ve değerlendirme şansı tanır (Nuhoğlu & Afacan, 2011). Bu nedenle bu tema içerisinde incelenen çalışmaların tamamında BTTU ile öğretmen adayı ve öğrencilerin bilimin doğası anlayışlarının geliştiğinin raporlanması alan yazında uyumlu olarak beklenen bir sonuçtur.

BTTU etkilerine yönelik sonuçlar temasında yer alan kategorilerden biri de tutumdur. Çalışmalarda BTTU'nun ortaokul öğrencilerinin fene yönelik, bilime yönelik ve bilimsel tutumlarına etkisi incelenmiştir. Sonuç olarak öğrencilerin fene yönelik bilime yönelik ve bilimsel tutumlarının arttığı görülmüştür. BTTU kullanıldığı sınıflarda tartışma ortamlarının oluşturulması, aktif bir şekilde bilimsel bilgi üretme ve geliştirme sürecine dahil olunması ve bilim insanlarının hayatlarının incelenmesi öğrencilerin fene, bilime ve bilimsel bilgiye yönelik tutumunu pozitif olarak etkilemektedir (Irwin, 2000; Özdemir & Akçay, 2009). Sadece iki çalışmada fene yönelik tutumda herhangi bir değişim olmadığı rapor edilmiş ve uygulama süresinin yeterli olmayışı muhtemel neden olarak vurgulanmıştır. Karasar (2009) tutumların kolay değiştirilebilir olmadığını belirtmektedir.

Uygulama sürecine yönelik görüşlerin değerlendirildiği çalışmalarda ortaokul öğrencileri ve öğretmen adaylarının BTTU yönelik görüşlerinin genellikle olumlu yönde olduğu belirlenmiştir. Öğretmen adayları sürece katılmalarını kendileri ve öğretmenlik yaşantıları için büyük bir şans olarak değerlendirmiş, iş birliğini artırdığı, bilim tarihine tutumlarını olumlu etkilediği ve planlama, zamanı etkili kullanma gibi kişisel özelliklerini geliştirdiği, ilgi ve motivasyonlarının arttığını belirtmişlerdir. Benzer olarak ortaokul öğrencileri de süreçten mutlu olduklarını, dersin daha eğlenceli hale geldiğini, derste daha aktif olduklarını ve öğrenmelerinin kolaylaştığını, farklı bakış açılarının geliştiğini belirtmişlerdir. Bu veriler uygulama teknikleri, süreleri ve konuların farklı olmasından bağımsız olarak hem öğretmen adaylarının hem de ortaokul öğrencilerinin her koşulda süreçten olumlu izlenimlerle ayrıldıklarını ortaya koymaktadır. Çoğunlukla yazılı görüş alma yolunun izlendiği çalışmalarda sürecin aksayan, süreçte uygulayıcı ve öğreneni zorlayan noktaların tespitinin eksik kaldığı söylenebilir.

BTTU ile akademik başarının arttığı çalışmalarda ortak olarak belirlenen bir sonuçtur. Farklı fen bilimleri konularında gerçekleştirilen uygulamaların akademik başarı ve kavram öğrenimini olumlu etkilediği belirlenmiştir. Herhangi bir öğretim süreci sonrası akademik başarıda artış olması beklenen ve istenen bir sonuçtur. Burada BTTU'nun farkı kontrol grupları aracılığı ile belirlendiğinde daha anlamlı olacaktır. İncelenen çalışmalardan üç tanesinde karşılaştırma yapılabilecek bir kontrol grubu mevcut değildir. Akademik başarının derse yönelik tutum, öğretmen davranışları gibi okul kaynaklı faktörlerden etkilendiği bilinmektedir (Bulduklu, 2014; Sarier, 2016). BTTU'nun öğrencilerin öğrenmeye ve derse yönelik tutumlarını artırmak yoluyla dolaylı olarak ta akademik başarıyı artırabileceği düşünülmektedir (Yenilmez & Özabacı, 2003).

BTTU ile katılımcıların bilim tarihi bilgi düzeylerinin, İslam bilim tarihi ve Türk-İslam dünyasının bilime katkıları hakkında bilgi düzeylerinin, bilime katkı sağlayan medeniyetlere yönelik bilgilerinin artmasına, bilimsel bilginin doğası anlayışlarının ahlakilik, yaratıcılık, gelişimsellik ve birleştirme ile kişisel inanışlar ve değerler, bilimde yaratıcılığın rolü ve bilimsel bilginin değişebilirliği alt boyutlarının gelişmesine katkı sağlandığı tespit edilmiş ayrıca bilimin dünya barışındaki rolüne yönelik görüşlerinde olumlu değişimler belirlenmiştir. BTTU ile bilim tarihi bilgi düzeyinin artmış olması beklenen bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Alan yazında öğretmen adayları ve öğrencilerle yürütülen çalışmalarda bilim tarihi özellikle

de Türk-İslam bilim tarihi hakkında bilgi düzeyinin düşük olduğu tespit edilmiştir (Başkan Takaoğlu, 2018; Laçın Şimşek, 2010; Öktem & Özgelen, 2013). Dolayısıyla BTU'nun okul içi ve dışında kullanılması ile bilim tarihi ve Türk-İslam bilim tarihi bilgi düzeyine katkı sağlanabilmiştir. Alan yazında bilim tarihi ile ilişkili unsurların fen programlarına dahil edilmesinin bireysel düşünce gelişimi ile bilimsel düşüncelerin gelişimi arasında ilişki kurmaya, bilim insanlarını tanıtmaya, bilimsel yöntem ve kavramların ve bilimin insani yönünün anlaşılmasına yardımcı olduğu belirtilmektedir (Matthews, 2017). Bu bilgi BTU ile katılımcıların bilim tarihi, İslam bilim tarihi ve Türk-İslam dünyasının bilime katkıları, bilime katkı sağlayan medeniyetler hakkında bilgi düzeylerinin artmasını, hem de bilimsel bilginin doğası ve bilimin dünya barışındaki rolü anlayışlarının gelişmesini açıklar niteliktedir.

İncelenen çalışmalardan birinde BTU'nun fen öğrenmeye yönelik motivasyonu etkilemediği bir diğerinde ise artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmalara bakıldığında farklı sınıf seviyesi, konu ve BTU teknikleri kullanılarak yürütüldükleri görülmüştür. Fakat en dikkat çekici bulgu uygulama süreleri ile ilgilidir. Öntest-sontest uygulamaları ile birlikte 24 ders saatinde gerçekleştirilen çalışmada fen öğrenmeye yönelik motivasyonda değişim gözlenmezken 40 ders saatinde yapılan çalışmada fen öğrenmeye yönelik motivasyonda artış saptanmıştır. Bu bulgu ile duyuşsal gelişim sağlanabilmesi için uygulama sürelerinin uzun olması gerektiği, kısa süreli uygulamaların duyuşsal gelişime beklenen etkiyi vermediği çıkarımı yapılabilir. Ayrıca fen öğrenmeye yönelik motivasyonda artış saptayan çalışma 8. sınıf öğrencileri ile gerçekleştirilirken, fen öğrenmeye yönelik motivasyonda değişim olmadığı bulgusunu sunan çalışma 7. sınıf öğrencileri ile yürütülmüştür. Tamamen sınav odaklı çalışan öğrencilerin farklı uygulama süreçlerine katılmasının, alışlagelmiş dışına çıkılmasının öğrenci motivasyonunu düşürdüğü görüşünü sunan çalışmalar (Shachar & Fischer, 2004) da dikkate alındığında motivasyondaki artışın uygulama süresi ile ilişkisi olduğu tahmini güçlenmektedir.

Araştırma kapsamında incelenen çalışmaların birinde ortaokul öğrencilerinin bilimsel süreç becerilerinin değişmediği ve bir diğerinde ise geliştiği rapor edilmiştir. Farkın kaynağını belirlemek için çalışmalar ayrıntılı olarak incelendiğinde iki muhtemel neden sunulabilir. Birinci neden olarak BTU sırasında öğrencilere bilimsel süreç becerilerini geliştirecek sorular ile sürece destek verilmiş olması gösterilebilir. İkinci muhtemel neden olarak bilimsel süreç becerilerinde değişim gözlemeyen çalışmanın 6. diğerinin ise 7. sınıf öğrencileri ile yürütülmesi sunulabilir. Altıncı sınıf öğrencileri Piaget'in (Piaget & Inhelder, 1969 akt. Senemoğlu, 2004) bilişsel gelişim kuramının somut işlemler ile soyut işlemler dönemi arasında geçiş kabul edilebilecek bir dönemde yer almaktayken 7. sınıf öğrencileri soyut işlemler döneminde yer almaktadır. Somut işlemler dönemindeki öğrenciler sınıflama, sıralama ve korunum sorularını yapabilirken soyut işlemler dönemindeki öğrenciler ise soyut kavramları etkili kullanma ve tümevarım ve tümünden gelim vasıtası ile akıl yürütme becerilerini gösterebilmektedirler (Senemoğlu, 2004). Bu durumun geçiş dönemi sayılabilecek 6. sınıf öğrencilerinin bilimsel süreç becerilerinin BTU aracılığı ile istenilen düzeyde geliştirilememesine neden olmuş olabileceği düşünülmektedir.

Araştırma kapsamında BTU sonrasında öğretmen adayları ve ortaokul öğrencilerinin bilim insanları ile ilgili bilgi seviyesi ve bilim insanı imajındaki değişimi inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Öğretmen adayları ile yürütülen çalışmalarda ünlü bilim insanlarının yaşamlarını ve bilime katkılarını bilme düzeylerinin arttığı rapor edilmiştir. Ayrıca BTU sonrasında ortaokul öğrencilerinin klasik gözlüklü ve beyaz önlüklü bilim insanı imajı hem fiziksel olarak hem de bilgi sembolleri, araştırma sembolleri ve çalışma sembolleri açısından farklılaşmıştır. Bu durum özellikle bilim insanlarının hayat öyküleri ile ilgili BTU sonrasında muhtemel olarak beklenen bir sonuçtur.

Ayrıca incelenen çalışmalarda BTU'nun ortaokul öğrencilerinin bilimsel bilgi ve bilimsel sorgulamaya yönelik görüşlerinde pozitif katkı sağlarken, yaratıcılıklarına ve epistemolojik inançlarına etkisi olmadığını göstermiştir.

2. İçerik İncelemeye Yönelik Sonuçlar

Bu temada en çok kodlanan kategori ders kitabı olmuştur. Ders kitaplarında bilim tarihinden ne kadar yararlanıldığı gösteren çalışmalar ortaokul 5., 6., 7. ve 8. sınıf ders kitaplarını 2005, 2016-2017 ve 2017-2018 yıllarında incelemişlerdir. 2005 yılında incelenen ders kitapları için bilim tarihine çok fazla yer verilmediği, bilim tarihiyle ilgili anlatımların, metin ya da bilgi kutusu şeklinde olduğu, içeriklerinin ise genelde bilimin kavramsal yönüyle ilgili olup süreçsel ve bağlamsal yönü üzerinde çok fazla durulmadığı rapor edilmiştir. 2016-2017 yılında okutulan ders kitaplarının kavramsal anlayış açısından orta düzeyde, prosedürel (süreçsel) anlayış için beşinci sınıfın iyi, altı, yedi ve sekizinci sınıf kitaplarının orta düzeyde; bağlamsal anlayış açısından ise tüm sınıf seviyelerindeki kitapların orta düzeyde olduğu belirtilmiştir. 2017-2018 yılı ders kitaplarında ise en çok prosedürel (süreçsel) anlayış bakımından bilim tarihi kullanımına yer verildiği, kavramsal ve bağlamsal bakımdan ise daha az önem ve yer verildiği belirlenmiştir. Zaman içerisinde ders kitaplarında bilim tarihi kullanımının farklılaştığı görülmektedir. Bu durumun en önemli nedeni fen bilimleri dersi öğretim programında 2005, 2013 ve 2018 yıllarında yapılan değişikliklerdir. Fen ve teknoloji dersi 2005 öğretim programında bilim tarihi ile ilgili amaçlar FTTÇ kazanımları arasında yüzeysel olarak yer alırken (MEB, 2006) fen bilimleri dersi 2013 öğretim programında programın genel amaçlarına dahil edilmiş, kapsamı genişletilmiştir

(MEB, 2013). Bu durum ders kitaplarına da yansımış ve Ç32’de öğrencilerin bilimsel sürece yönelik bakış açısı geliştirmelerine olanak sağlayan prosedürel anlayışın ve bilim-toplum etkileşimini ve bilimin insani özelliklerini anlamalarını sağlayan bağlamsal anlayışın etkisinin arttığı ortaya konulmuştur. 2018 yılında güncellenen fen bilimleri öğretim programında bilim tarihi ile ilgili amaçların programın özel amaçları içerisinde verilmesinden sonra gerçekleştirilen Ç42’de yedinci sınıf “Maddenin Tanecikli Yapısı” konusu ders kitabı içeriği, konunun tarihi ve felsefi boyutunu göz önünde bulun-durma açısından öğretmen görüşleri aracılığı ile incelenmiş, fen bilimleri öğretmenlerinin ders kitaplarının bilim tarihi ve felsefesi açısından istenilen düzeyde olmadığını düşündüğü görülmüştür. Bu sonucun 2018 fen bilimleri öğretim programında bilim tarihine evrensel veya yerel olarak yer verilmemesinin (Sarıtış, 2020) yansımaları olduğu düşünülmektedir. Ders kitaplarını bilim insanlarına yer verme özelinde inceleyen çalışmalar bilim insanı figürlerinin farklı sınıf seviyelerinde orantısız verildiği, bilim insanlarının hayatlarına ve çalışmalarına ve ayrıca Türk-İslam bilim insanlarına yeterince yer verilmediği vurgusunu yapmaktadırlar. Bu çalışmaların 2013 fen bilimleri öğretim programına göre düzenlenmiş ders kitapları üzerinde gerçekleştirildiği dikkat çekmektedir.

Bu temada fen bilimleri dersi öğretim programlarının incelendiği çalışmalar da yer almaktadır. Çalışmalarda programdaki kazanımların çoğunlukla kavramsal anlama ile ilgili olduğu, bağlamsal ve süreçsel anlamaya ilişkin kazanımların az sayıda yer aldığı, Fen ve Teknoloji ile Sosyal Bilgiler programları için ortak olabilecek konu ve ünitelerin zamanlama açısından uygun olmadığı ve bu nedenle birbirini yeterince destekleyemediği, bilim tarihinden seçilen etkinliklerin fen bilimleri öğretim programında vurgulanan FeTeMM eğitimine nasıl katkı sağlayabileceği, fen bilimleri programının felsefesinde kültür kavramının bir yeri olduğu, fakat bilim tarihinin evrensel veya yerel anlamda yer edinemediği rapor edilmiştir. Ülkedeki eğitim ve öğretim hizmetlerinin standartlaştırılmasını sağlayan öğretim programları, öğrenciler için hedef kazanımları, kazanımlara ait konuları, konuların aktarılmasını sağlayan öğretim yöntem ve tekniklerini, sosyal becerileri, öğretim teknolojilerini ve değerlendirme yaklaşımlarını içerir. 2013 programında bilim tarihine hem programın felsefesi açısından hem de kazanımlarda yer alma açısından daha az vurgu yapılması, 2013 programında belirtilen bilimsel araştırma yöntemlerini ve bilimsel süreç becerilerini benimseme hedefleri ile çelişmektedir (Başar & Demiral, 2020; Sarıtış, 2020).

Araştırma kapsamında bilimsel ve süreli yayınların, hazırlanan etkinliklerin ve konferans içeriklerinin bilim tarihi açısından incelendiği görülmüştür. Bilimsel yayınlar üzerine yapılan çalışmalarda bilimsel öyküleme yöntemi üzerine yapılan araştırmaların son yıllarda sayıca arttığı; çoğunun başarı, ilgi, tutum, motivasyon, öz yeterlilik, bilginin kalıcılığı ve bilimsel süreç becerilerini tespit etmek amacıyla yürütüldüğü, fen eğitiminde bilim tarihi kullanımına yönelik çalışmaların en fazla 2019 yılında yapıldığı, çalışmalarda en çok nitel yaklaşımın tercih edildiği ve çalışmaların genellikle öğretmen adaylarıyla yürütüldüğü rapor edilmiştir. Bilim Çocuk dergisinde bilim tarihine ayrılan alanın dergi içeriğine oranının 2005 yılından sonra giderek azaldığı, bilim tarihi ile ilgili bölümlerinin ise kavramsal ve prosedürel anlamda yeterli, bağlamsal yönden kısıtlı olduğu görülmüştür. Fen bilimleri öğretmen adaylarının hazırladığı bilim tarihi temelli dramaların genel olarak yeterli niteliklerde olduğu ve farklı ülkelerden araştırmacıların katıldığı ESERA 2009 konferansında fen eğitimi alanında bilim tarihi üzerine yapılmış çalışmalarda ülkeler arasında bütünleşik ve benzer sonuçlar elde edildiği belirtilmiştir.

3. Durum tespitine yönelik sonuçlar

Bu temadaki çalışmalarda fen bilimleri öğretmen adaylarının bilim insanı farkındalık düzeyinin düşük olduğu, fen bilimleri öğretmenlerinin yerli veya yabancı fark etmeksizin bilim insanlarının alanları, bilime katkıları ve yaşadıkları tarihsel döneme ilişkin düşük düzeyde bilgi sahibi olduğu, Türk-İslam bilginlerini Batı kökenli bilim insanlarına nazaran daha az tanıdığı ve Türk-İslam bilginlerine derslerde yeterince yer verilmediğini düşündükleri bilim tarihinin öğretimsel değeri ile ilgili olumlu görüşe sahip oldukları ve bilim tarihine ilgi duyma, bilim tarihi ile ilgili kitap, dergi okuma, belgesel ve film seyretmenin bu olumlu görüşü artırdığı, bilimsel bilginin öznel olduğunu, kültür ve dini inançlarda etkilenebildiğini düşündükleri, bilim insanlarının hayatlarının ve çalışmalarının ders kitaplarında yer almasını gerekli buldukları ve bilimin doğasına yönelik sınırlı bilgiye sahip oldukları rapor edilmiştir. Fen bilimleri öğretim programı ve ders kitaplarında bilim insanı ve Türk-İslam bilim insanları konusunda belirlenen eksikliklerin bu kategorideki öğretmen görüşleriyle büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Buna rağmen, çalışmalar sistematik biçimde gerek öğrenci gerekse öğretmen adayı ve öğretmenlerin bilimin doğası ile ilgili anlayışlarının yetersiz olduğunu göstermiştir (Akerson, Morrison & RothMcDuffie, 2006; Aslan, Yalçın & Taşar, 2009; Bayır, 2016; Çetinkaya-Aydın & Çakıroğlu, 2017; Dogan & Abd-El-Khalick, 2008; Wahbeh & Abd-El-Khalick, 2014; Yoon, Suh & Park, 2014). Bu araştırma kapsamında durum tespitine yönelik sonuçlar kategorisinde fen bilimleri öğretmenlerinin bilimin doğası ve bilim tarihine ilişkin görüşlerini bütüncül bir bakış açısıyla irdeleyen ve alan yazınla örtüşen sonuç ortaya koyan bir çalışma yer almaktadır.

4. Öneriler

Araştırma sonucunda aşağıdaki öneriler sunulmuştur:

- Bilim tarihi temelli fen derslerinin başarı, tutum vb. pek çok değişken açısından olumlu etkileri olduğu incelenen çalışmaların sonuçları ile ortaya konulmuştur. Bu bağlamda öğretmen ve akademisyenlerin derslerinde bilim tarihinden faydalanmaları önerilmektedir. Bunun sağlanması içinse gerek Eğitim Fakülteleri gerekse Milli Eğitim Bakanlığının destekleri oldukça değerlidir.
- Uygulama sürecine yönelik görüşler ortaya konulurken uygulama sürecinin iyileştirilmesi adına sürecin zayıf yanlarına yönelik görüş alınması ve sonraki araştırmacılara sunulmasının benzer süreçlerin daha kolay yönetilmesini sağlayacağı, hataların tekrarlanmasına engel olacağı; etkin politikalar üretilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.
- Öğretim programları, ders kitapları ve diğer materyallerinin bilim tarihi bakış açısıyla düzenlenmesi, ders kitapları ve ders programlarının eş güdümlü olarak disiplinler arası olacak şekilde hazırlanması önerilmektedir.

Kaynakça

- Abd-El-Khalick, F., & Lederman, N. G. (2000). The influence of history of science courses on students' views of nature of science. *Journal of Research in Science Teaching*, 37(10), 1057-1095.
- Abd-El-Khalick, F., & Akerson, V. L. (2004). Learning as conceptual change: Factors mediating the development of pre-service elementary teachers' views of nature of science. *Science Education*, 88(5), 785-810.
- Akerson, V. L., Morrison, J. A. & Roth McDuffie, A. (2006). One course is not enough: Preservice elementary teachers' retention of improved views of nature of science. *Journal of Research in Science Teaching*, 43(2), 194-213.
- Aküzüm, C., & Özmen, F. (2014). Eğitim denetmenlerinin mesleki gelişim, tükenmişlik ve iş doyumuna ilişkin bir meta-sentez çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(49), 31-54.
- Alim, N.S. (2019). Türkiye'de ses temelli cümle yöntemiyle okuma-yazma öğretimi üzerine yapılan tez çalışmalarının metasentezi (Tez No. 587992) [Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi-Rize]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- American Association for The Advancement of Science [AAAS] (2015). Project 2061 Report. New York: Oxford University Press
- Aslan, O., Yalçın, N. & Taşar, M. F. (2009). Fen ve teknoloji öğretmenlerinin bilimin doğası hakkındaki görüşleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(3), 1-8.
- Aspfors, J., & Fransson, G. (2015). Research on mentor education for mentors of newly qualified teachers: A qualitative meta-synthesis. *Teaching and Teacher Education*, 48, 75-86.
- Ayvacı, H. Ş. ve Özbek, D. (2015). Fen teknoloji toplum dersi kapsamında yapılan uygulamaların fen bilimleri öğretmen adaylarının bilimin doğası algılarına etkisi. *Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 93-108.
- Bächtold, M. & Munier, V. (2019). Teaching energy in high school by making use of history and philosophy of science. *Journal of Research in Science Teaching*, 56(6), 765-796.
- Bakanay, Ç. D. (2015). Fen derslerinde bilim tarihi kullanımının ortaöğretim fen alanları öğretmenlerinin eğitim oryantasyonları çerçevesinden incelenmesi (Tez No. 414395) [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi-İstanbul]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Başar, T., & Demiral, Ü. (2019). 2013, 2017 ve 2018 fen bilimleri dersi öğretim programlarının karşılaştırılması. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(1), 261-292.
- Başkan Takaoğlu, Z. (2018). Lise öğrencilerinin bilim tarihi hakkındaki bilgi düzeyleri. *Mavi Atlas*, 6(1), 349-370.
- Başkan Takaoğlu, Z. (2018). Lise öğrencilerinin bilim tarihi hakkındaki bilgi düzeyleri. *Mavi Atlas*, 6(1), 349-370
- Bayır, E. (2016). Fen bilimleri öğretmenlerinin bilimin doğasına ilişkin görüşleri: bilişsel harita örneği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 24(3), 1419-1436.
- Bhakthavatsalam, S. (2019). The value of false theories in science education. *Science and Education*, 28(1-2), 5-23
- Bire, F.N. (2019). İlköğretim ve ortaöğretimde kullanılan dijital eğitsel oyunların etkilerinin meta-sentez yoluyla incelenmesi (Tez No. 587337) [Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi-Erzurum]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Brunner, J. L., & Abd-El-Khalick, F. (2020). Improving nature of science instruction in elementary classes with modified science trade books and educative curriculum materials. *Journal of Research in Science Teaching*, 57(2), 154-183.
- Bulduklu, E. (2014). Okul müdürlerinin öğretimsel liderliği, öğretmen özyeterliliği ve öğrenci başarısı arasındaki ilişkinin incelenmesi (Tez No. 385919) [Yüksek Lisans Tezi, Mevlana Üniversitesi-Konya]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Byun, S., Ruffini, C., Mills, J. E., Douglas, A. C., Niang, M., Stepchenkova, S., Lee, S. K., Loutfi, J., Lee, J.-K., Atallah, M., & Blanton, M. (2009). Internet addiction: Metasynthesis of 1996-2006 quantitative research. *Cyber Psychology & Behavior*, 12(2), 203-207
- Çakan Akkaş, B. N. & Kabataş Memiş, E. (2022). Sınıf öğretmenlerinin bilimin doğasına yönelik düşüncelerinin incelenmesi. *Uluslararası Bilim ve Eğitim Dergisi*, 5 (1), 16-33. DOI: 10.47477/ubed.1057996
- Çetinkaya Aydın, G. & Çakıroğlu, J. (2017). Learner characteristics and understanding nature of science. *Science and*

Education, 26(7-9), 919-951.

- Clough, M. P. (2006). Learners' responses to the demands of conceptual change: Considerations for effective nature of science instruction. *Science & Education*, 15(5), 463-494.
- Creswell, J. W., & Tashakkori, A. (2007). Differing perspectives on mixed methods research. *Journal of Mixed Methods Research*, 1(4), 303-308.
- Dass, P.M. (2005). Understanding the nature of scientific enterprise (NOSE) through a discourse with its history: The influence of an undergraduate 'history of science' course. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 3(1), 87-115.
- Dogan, N., & Abd-El-Khalick, F. (2008). Turkish grade 10 students' and science teachers' conceptions of nature of science: A national study. *Journal of Research in Science Teaching*, 45(10), 1083-1112.
- Doğan, N., & Özcan, M.B. (2010). Tarihsel yaklaşımın 7. sınıf öğrencilerinin bilimin doğası hakkındaki görüşlerinin geliştirmesine etkisi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(4), Özel Sayı, 187-208
- Doruk, O. (2018). Bilim tarihi temelli fen öğretiminin sınıf öğretmeni adaylarının fen öğretimine yönelik tutumlarına ve bilimin doğası inanışlarına etkisi. (Tez No.533237) [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi-Ankara]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Emren, M. (2018). Bilim tarihi destekli işlenen "Canlılarda Enerji Dönüşümleri" ünitesinin, lise öğrencilerinin, bilime ve biyoloji dersine olan tutumları ve bilimin doğası anlayışları üzerine etkisinin incelenmesi. (Tez No. 490684) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi-İstanbul]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Erdem, A.R. (2005). Üniversitelerimizin bilim tarihimizdeki yeri. *Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi*, 5(1).
- Gauld, C. (2014). Using history to teach mechanics. M.R. Matthews (Ed), *International handbook of research in history, philosophy and science teaching* (ss.56-96) içinde. New York: London
- Guba, E. G., ve Lincoln, Y. S. (1982). Epistemological and methodological bases of naturalistic inquiry. *Educational Communication and Technology Journal*, 30 (4), 233-252.
- Höttecke, D., & Silva, C. C. (2011). Why implementing history and philosophy in school science education is a challenge: An analysis of obstacles. *Science & Education*, 20(3-4), 293-316.
- Houser, J. (2015). *Nursing research: reading, using, and creating evidence*. (3rd ed.). Burlington: Jones ve Bartlett Learning.
- Irwin, A. R. (2000). Historical case studies: Teaching the nature of science in context. *Science Education*, 84(1), 5-26. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1098237X\(200001\)84:1<5::AID-SCE2>3.0.CO;2-0](https://doi.org/10.1002/(SICI)1098237X(200001)84:1<5::AID-SCE2>3.0.CO;2-0)
- Kahyaoğlu, M. (2016). Türkiye'de doğa eğitimi üzerine yapılan çalışmalarının analizi: Bir meta-sentez çalışması. *Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-14.
- Karasar, N. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (20. Baskı) Ankara: Nobel Yayınları.
- Kaya, A. (2007). Fen eğitiminde bilim tarihi destekli öğretimin fen bilgisi öğretmen adaylarının bilimin doğasına ilişkin görüşlerine etkisinin değerlendirilmesi. (Tez No. 177971) [Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi-Balıkesir]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Khishfe, R. (2012). Nature of science and decision making. *International Journal of Science Education*, 34(1), 67-100.
- Klassen, S. (2007). The application of historical narrative in science learning: The atlantic cable story. *Science ve Education*, 16, 335-352.
- Laçin Şimşek, C., & Şimşek, A. (2010). Türkiye'de bilim tarihi öğretimi ve sosyal bilgiler öğretmen adaylarının yeterlilikleri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(2), 169-198.
- Laçin-Şimşek, C. (2019). What can stories on history of science give to students? Thoughts of science teachers candidates. *International Journal of Instruction*, 12(1), 99-112.
- Lederman, N. G. (1999). Teachers' understanding of the nature of science and classroom practice: Factors that facilitate or impede the relationship. *Journal of Research in Science Teaching: The Official Journal of the National Association for Research in Science Teaching*, 36(8), 916-929.

- Leite, L. (2002). History of science in science education: Development and validation of a checklist for analysing the historical content of science textbooks. *Science & Education*, 11, 333-359.
- Lin, H.S. & Chen, C.C. (2002). Promoting preservice chemistry teachers' understanding about the nature of science through history. *Journal of Research in Science Teaching*, 39(9), 773-792.
- Matthews, M. R. (1994). *Science teaching: The role of history and philosophy of science*. Routledge.
- McComas, W. F. (1998). *The nature of science in science education rationales and strategies*.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber* (Çev. Turan, S.). Ankara: Nobel Yayıncılık
- Milli Eğitim Bakanlığı [MEB] (2006). *İlköğretim fen ve teknoloji dersi (6, 7 ve 8. sınıflar) öğretim programı*, Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı, Ankara.
- Milli Eğitim Bakanlığı [MEB] (2013). *İlköğretim kurumları (ilkokullar ve ortaokullar) fen bilimleri dersi (3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) öğretim programı*. Ankara: Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı
- Milli Eğitim Bakanlığı [MEB] (2018). *İlköğretim kurumları (ilkokullar ve ortaokullar) fen bilimleri dersi (3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) öğretim programı*. Ankara: Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı
- Nuhoğlu, H. ve Afacan, Ö. (2011). İlköğretim öğrencilerinin bilim insanına yönelik düşüncelerinin değerlendirilmesi, *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (3), 279-298.
- Öktem, Ö., ve Özgelen, S. (2013). Bilimin doğası ve tarihi dersinde fen bilgisi öğretmen adaylarının bilimin tarihi ile ilgili bilgilerinin gelişimi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 9(1), 11-23.
- Özdemir, G., & Akçay, H. Bilimin doğası ve bilim tarihi dersinin öğrencilerin bilimin ve bilimsel bilginin doğasına ilişkin düşüncelerine etkisi. *Education Sciences*, 4(1), 218-227. <http://dx.doi.org/10.12739/10.412739>
- Pekdağ, B. & Azizoğlu, N. (2020). History-based instruction enriched with various sources of situational interest on the topic of the atom: The effect on students' achievement and interest. *Research in Science Education*, 50, 1187-1215. doi:<https://doi.org/10.1007/s11165-018-9728-5>
- Polat, S., & Ay, O. (2016). Meta-synthesis: A conceptual analysis. *Journal of Qualitative Research in Education*, 4(2), 52-64.
- Ronan, A. C. (2003). *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*. Tübitak, Ankara.
- Rutt, A. & Mumba, F. (2019). Developing preservice teachers' understanding of and pedagogical content knowledge for history of science-integrated science instruction. *Science and Education*, 28(9-10), 1153-1179.
- Sadler, T. D., Amirshokooi, A., Kazempour, M., ve Allspaw, K. M. (2006). Socioscience and ethics in science classrooms: Teacher perspectives and strategies. *Journal of Research in Science Teaching: The Official Journal of the National Association for Research in Science Teaching*, 43(4), 353-376.
- Saka, E. (2019). Eğitsel amaçlı sanal gerçeklik oyunlarına yönelik araştırmaların incelenmesi: Bir meta-sentez çalışması (Tez No. 546392) [Yüksek Lisans Tezi, Trabzon Üniversitesi-Trabzon]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Sandelowski, M., ve Barroso, J. (2003). Classifying the findings in qualitative studies. *Qualitative Health Research*, 13(7), 905-923.
- Sarıtaş, D. (2020). Güncel fen bilimleri öğretim programının bilim-kültür-bilim tarihi ilişkisi açısından incelenmesi ve uygun bir ilişki için kuramsal öneriler. *Eğitimde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 3(1), 28-38.
- Senemoğlu, N. (2004). *Gelişim Öğrenme ve Öğretim Kuramdan Uygulamaya*. Ankara: Gazi Kitabevi
- Shachar, H., & Fischer, S. (2004). Cooperative learning and the achievement of motivation and perceptions of students in 11th grade chemistry classes. *Learning And Instruction*, 14(1), 69-87.
- Stefanidou, C., Psoma, V. & Skordoulis, C. (2020). Ptolemy's experiments on refraction in science class. *Physics Education*, 55(3), 035027.
- Townsend, S., Lamar, M., Walach, M., & Hodge, C. (2019). Teaching technology through history. *Technology and Engineering Teacher*, 79(4), 16-20.
- Wahbeh, N. & Abd-El-Khalick, F. (2014). Revisiting the translation of nature of science understandings into instructional

- practice: Teachers' nature of science pedagogical content knowledge. *International Journal of Science Education*, 36(3), 425–466.
- Walsh, D., & Downe, S. (2005). Meta-synthesis method for qualitative research: a literature review. *Journal of Advanced Nursing*, 50(2), 204-211.
- Yenilmez, K., & Özabacı, N. Ş. (2003). Yatılı öğretmen okulu öğrencilerinin matematik ile ilgili tutumları ve matematik kaygı düzeyleri arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 132–146.
- Yıldırım, C. (2005). *Bilim tarihi*. Remzi kitabevi: İstanbul.
- Yoon, S. Y., Suh, J. K. & Park, S. (2014). Korean students' perceptions of scientific practices and understanding of nature of science. *International Journal of Science Education*, 36(16), 2666-2693

EKLER

Ek-1. Meta-sentez kapsamında incelenen çalışmalar ve kodları

Çalışma Kodu	Araştırma İsmi
Ç ₁	Akkuş, O. ve Özdemir, P. Yaratıcı Drama ile Matematik ve Fen Alanındaki Bilim Adamlarının Yaşam Öykülerine ve Bilime Katkılarına Yeni Bir Bakış
Ç ₂	Kaya, A. Fen Eğitiminde Bilim Tarihi Destekli Öğretimin Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Bilim Doğasına İlişkin Görüşlerine Etkisinin Değerlendirilmesi
Ç ₃	Laçın Şimşek, C. Fen ve Teknoloji Dersi Öğretim Programları ve Kitapları Bilim Tarihinden Ne Kadar ve Nasıl Yararlanıyor?
Ç ₄	Özdemir, G. ve Akçay, H. Bilimin Doğası ve Bilim Tarihi Dersinin Öğrencilerin Bilimin ve Bilimsel Bilginin Doğasına İlişkin Düşüncelerine Etkisi
Ç ₅	Yücel, M. Etkileşimli Kısa Tarihsel Hikayelerin Kullanımının İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Bilimin Doğasına Yönelik Anlayışlarını Geliştirmesindeki Etkililiği
Ç ₆	Gümüş Şen, B. Bilimsel Öykülerle Fen ve Teknoloji Eğitiminin Öğrencilerin Fen Tutumlarına ve Bilim İnsanı İmajlarına Etkisi
Ç ₇	Özcan, M.B. Tarihsel Yaklaşımın, 7. sınıf Öğrencilerinin Bilimin Doğasıyla İlgili Görüşlerini Geliştirmeye Etkisi
Ç ₈	Laçın Şimşek, C. Bilimin Doğası ve Bilim Tarihi Dersinde Yapılan Çalışmaların Öğrencilerinin Bilim Tarihi ile İlgili Bilgi Düzeylerine Etkisi
Ç ₉	İmamoğlu, H.V. ve Çeken, R. İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersinin Bilim Tarihi Açısından Fen ve Teknoloji Dersi ile İlişkilendirilmesi Üzerine Disiplinlerarası Bir Bakış
Ç ₁₀	Kahraman, F. Bilim Tarihi Temelli Hikayelerin İlköğretim 7.Sınıf Öğrencilerinin Kuvvet ve Hareket Ünitesi Kavramlarını Anlama Düzeylerine Etkisi
Ç ₁₁	Yılmaz, T. Kavram Karikatürleriyle Desteklenmiş Bilimsel Hikâyelerin Öğrencilerin Akademik Başarıları, Tutumları ve Motivasyonları Üzerine Etkisi
Ç ₁₂	Özgelen, S. ve Öktem, Ö. Bilimin Doğası ve Tarihi Dersinde Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Bilimin Tarihi ile İlgili Bilgilerinin Gelişimi
Ç ₁₃	Baran, B. Bilim Tarihi ve Felsefesi Öğretim Metodunun Fen Bilimlerine Yönelik Tutum ve Motivasyon Üzerine Etkisi
Ç ₁₄	Cansız, M. Bilim Tarihi Eğitiminin Ortaokul Öğrencilerinin Fen Okuryazarlığına Etkisi
Ç ₁₅	Karaçam, S., Aydın, F. ve Digilli, A. Fen Ders Kitaplarında Sunulan Bilim İnsanlarının Basmakalıp Bilim İnsanı İmajı Açısından Değerlendirilmesi
Ç ₁₆	Öztürk, E. ve Kaptan, F. “ESERA 2009” Fen Eğitimi Araştırmaları Konferansı ve İçeriğine Bakış: Bilimin Doğası, Tarihi ve Felsefesi, Argümantasyon Üzerine Yapılmış Çalışmalar
Ç ₁₇	Deve, F. Bilim Tarihi Destekli Işık Ünitesinin 7.Sınıf Öğrencilerinin Bilimin Doğası Anlayışlarına Etkisi
Ç ₁₈	Özbudak Kılıçlı, Z. ve Polat, F. Fen Bilimleri Öğretmen Adaylarının Bilimin Doğasını Anlama Düzeylerinin Tespit Edilmesi (VNOS-C)
Ç ₁₉	Göksu, V., Aslan O., Özel, M. ve Şenel Zor, T. Açık-Düşündürücü Ve Tarih Temelli Öğretimin Fen Bilimleri Öğretmen Adaylarının Bilimin Doğası Anlayışları Üzerindeki Etkisi
Ç ₂₀	İdin, Ş. ve Yalaki, Y. Türkiye’deki Ortaokul Fen Bilimleri Ders Kitaplarında Yer Verilen Türk İslam Bilim İnsanlarının İncelenmesi
Ç ₂₁	Çınar, B. Bilimsel Gelişimin Tarihsel Süreçlerini İçeren Öykülerle Fen Derslerinin Desteklenmesinin Fene Yönelik Tutuma, Bilim İnsanı İmajına, Bilimsel Süreç Becerilerine ve Akademik Başarıya Etkisi
Ç ₂₂	Köseoğlu, E. ve Durukan, Ü.G. Fen Bilimleri Ders Kitaplarında Yer Alan Bilim İnsanları

Ç ₂₃	Koştur, H.İ. Fetemm Eğitiminde Bilim Tarihi Uygulamaları: El-Cezeri Örneği
Ç ₂₄	Koçyiğit, A. Ortaokul Fen Bilimleri Ders Kitaplarının Bilim Tarihi Perspektifinden İncelenmesi
Ç ₂₅	Gölcük, A. Bilimsel Hikayelerle Desteklenen Fen Eğitiminin Öğrencilerin Yaratıcılıkları ve Duyuşsal Özellikleri Üzerindeki Etkileri
Ç ₂₆	Başkalyoncu, H. Bilimin Doğası ve Maddenin Tanecikli Yapısı Öğretiminde Bilim Tarihi Belgesel Filmlerinin Etkisi
Ç ₂₇	Eren, C.D., Muşlu Kaygısız, G. ve Benzer, E. Araştırma Tabanlı Öğretimin Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Bilim ve Dünya Barışıyla İlgili Görüşlerine Etkisi.
Ç ₂₈	Görececk Baybars, M. Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Bilim İnsanı Farkındalıklarının Belirlenmesi
Ç ₂₉	Mısır, M.E. ve Laçın Şimşek, C. Fen Bilgisi Öğretmenlerinin Bilim Tarihinin Öğretimsel Değeri Üzerine Görüşleri
Ç ₃₀	Çetinkaya, M. Bilim Tarihi Öğretiminde Dijital Öyküleme Kullanımının Öğretmen Adaylarının Görüşlerine Yansımaları
Ç ₃₁	Yavuzoğlu, Ç. Süreli Çocuk Yayınlarının Fen Bilimleri Eğitimi Bağlamında Bilim Tarihi Açısından İncelenmesi
Ç ₃₂	Tokuş, K. Ortaokul Fen Bilimleri Ders Kitaplarının Bilim Tarihi Kullanımı Açısından İncelenmesi
Ç ₃₃	Sarıtaş, D. Bilimin Sosyokültürel Doğası Bağlamında Fen Bilimleri Öğretmenlerinin Yerli ve Yabancı Bilim İnsanları Hakkındaki Bilgi Düzeylerinin Karşılaştırılması
Ç ₃₄	Önen Öztürk, F. Fen Bilimleri Öğretmen Adaylarının Hazırladığı Bilim Tarihi Temelli Dramaların İncelenmesi
Ç ₃₅	Özgür Tamdoğan, N. ve Aktan, M.B. Fen Bilimleri Derslerinde Türk-İslam Bilginlerinin Öğretilmesine Dair Öğretmen ve Uzman Görüşlerinin İncelenmesi
Ç ₃₆	Baş, F.R. Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Bilim Tarihi Algısına Bilimin Sultanları Sergisinin Etkisi
Ç ₃₇	Çelik, A.B. Bilim Tarihi Uygulamalarının Ortaokul Öğrencilerinin Bilim ve Fene Yönelik Tutum ve Epistemolojik İnançlarına Etkisinin İncelenmesi
Ç ₃₈	Tezel, Ö. ve Aksoy, K. Bilimsel Öykü İçeren Eğitsel Oyunla Desteklenen Fen Bilimleri Dersinin Öğrencilerin Periyodik Sistem Kavram Öğrenmelerine Etkisi
Ç ₃₉	Çınar, S. ve Gerz, B. Türkiye'de Fen Bilimleri Dersi Öğretiminde Bilimsel Öyküleme Yöntemine Yönelik Yapılan Çalışmaların İçerik Analizi
Ç ₄₀	Sarıtaş, D. Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programında Bilim-Kültür-Bilim Tarihi İlişkisi ve Uygun Bir İlişki İçin Bazı Kuramsal Öneriler
Ç ₄₁	Taşkın, T. Bilim Tarihi Öğretimi Konulu Fen Eğitimi Araştırmalarının TEMATİK Analizi
Ç ₄₂	Ardıç, M. Bilim Tarihi ve Felsefesi Açısından 7. Sınıf Fen Bilimleri Ders Kitaplarındaki Maddenin Tanecikli Yapısı Konusunun İncelenmesi ve Öğretmen Görüşleri
Ç ₄₃	Coşkun, A. Bilim Tarihi Örnekleri ile Destekli Sorgulamaya Dayalı Hücre Konusu Öğretiminde 7. Sınıf Öğrencilerinin Bilimsel Sorgulamaya Yönelik Görüşlerine ve Fen Başarılarına Etkisi
Ç ₄₄	Tık, M. Tarihsel Yaklaşımın 7. Sınıf Öğrencilerinin Bilimsel Tutumlarına ve Bilimin Doğası Görüşlerine Etkisi
Ç ₄₅	Ayvacı, H.Ş. ve Muradoğlu, B. Fen Bilimleri Öğretmenlerinin Bilimin Doğası ve Bilim Tarihine Yönelik Görüşleri
Ç ₄₆	Candaş, B., Kıryak, Z. ve Ünal, S. Bilim Tarihi Temelli Hikayelerle Fen Öğretimi: Tesla ve Volta Örneği
Ç ₄₇	Bakan, Ü. ve Buldur, S. Biçimlendirici Değerlendirme Uygulamalarıyla Zenginleştirilmiş Etkileşimli Kısa Tarihsel Hikâyelerin Öğrencilerin Bilimsel Bilginin Doğasına Yönelik Anlayışlarına Etkisi

Küresel Isınmada Yapılan Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamalarının Bilgi ve İletişim Teknolojilerindeki Etkisinin Araştırılması

Investigating the Effects of Misleading Green Advertising Practices on Global Warming in Information and Communication Technologies

Abdulbeşir Ceylan

Dr., Maltepe Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Dr., Maltepe University, İstanbul, Türkiye

Orcid: [0000-0002-5416-1497](https://orcid.org/0000-0002-5416-1497) a.besirceylan@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Ceylan, A. (2025). Investigating the Effects of Misleading Green Advertising Practices on Global Warming in Information and Communication Technologies. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 148-165.

Ceylan, A. (2025). Küresel Isınmada Yapılan Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamalarının Bilgi ve İletişim Teknolojilerindeki Etkisinin Araştırılması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 148-165.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: May 4, 2025 / 4 Mayıs 2025

Accepted/Kabul Tarihi: June 23, 2025 / 23 Haziran 2025

Published/Yayın Tarihi: June 27, 2025 / 27 Haziran 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 148-165

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Abdulbeşir CEYLAN).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Endüstrinin yaygınlaşmasıyla birlikte doğaya salınan zararlı maddeler, atmosferde sera etkisi oluşturarak küresel ısınmaya neden olmaktadır. İşletmeler, çevre dostu olduklarını göstermek için reklam ve kamu mesajlarını yanıltıcı şekilde sunabilmektedir. Dijital teknolojilerin gelişimiyle birlikte bilginin depolanması, iletilmesi ve ağlar aracılığıyla dağıtılması iletişim teknolojilerinin önemini artırmıştır. İşletmeler, sürdürülebilirliklerini korumak ve tüketici algısını yönlendirmek amacıyla bilgi ve iletişim teknolojilerini etkin şekilde kullanmaktadır. Bu çalışmada, küresel ısınma ile mücadelede işletmelerin yeşil aklama stratejilerinin bilgi ve iletişim teknolojileri üzerindeki etkisi incelenmiştir. İstanbul'daki dijital kullanıcıları hedefleyen bir anket uygulanmış, Google Form aracılığıyla 397 veri toplanmıştır. SPSS ile yapılan analizlerde t-testi ve ANOVA testleri uygulanarak hipotezler değerlendirilmiş, tüm hipotezlerin kabul edildiği bulunmuştur. Gelecekte, çalışanları da kapsayan araştırmalar önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Küresel Isınma, Yeşil Reklam, Bilgi ve İletişim Teknolojisi, İletişim.

Abstract

With the expansion of industry, harmful substances released into the environment contribute to the greenhouse effect, leading to global warming. Businesses often present misleading advertisements and public messages to appear environmentally friendly. The advancement of digital technologies has increased the significance of information storage, transmission, and distribution through networks, highlighting the role of communication technologies. Businesses strategically utilize information and communication technologies to maintain sustainability and shape consumer perceptions. This study examines the impact of greenwashing strategies employed by businesses on information and communication technologies in the context of global warming. A survey targeting digital users in Istanbul was conducted, collecting 397 responses via Google Forms. The data were analyzed using the SPSS statistical program, applying t-tests and ANOVA tests to evaluate the hypotheses. The findings indicate that all hypotheses were accepted. Future studies should extend the research scope to include employees as well.

Keywords

Global Warming, Green Advertising, Information and Communication Technology, Communication.

Giriş

Küresel ısınma, günümüzde hem çevresel hem de toplumsal açıdan en önemli sorunlardan biri haline gelmiştir. İklim değişikliğine neden olan sera gazlarının artışı, dünyanın ortalama sıcaklıklarını artırarak ekosistemler, insan sağlığı ve ekonomiler üzerinde ciddi tehditler oluşturmuştur. Bu bağlamda, şirketler ve kurumlar çevreye duyarlı olduklarını göstermek ve sürdürülebilirlik adına adımlar attıklarını vurgulamak amacıyla reklam kampanyaları düzenlemekte ve halkla ilişkiler faaliyetlerine ağırlık vermektedir (Bi vd., 2014).

Son yıllarda çevre politikalarının küresel düzeyde daha görünür hale gelmesi, hem devletlerin hem de özel sektörün çevresel taahhütlerini yeniden gözden geçirmelerine neden olmuştur. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda, çevresel sorumlulukların kurumsal stratejilere entegrasyonu, rekabet avantajı elde etmenin de bir yolu haline gelmiştir (UNEP, 2019). Yeşil tüketicilik eğilimlerinin artmasıyla birlikte, şirketler çevresel duyarlılığı öne çıkaran iletişim kampanyalarına yönelmiş, bu da hem etik hem de iletişimsel açıdan tartışmalı uygulamaların önünü açmıştır. Ancak bazı şirketler, çevreye duyarlıymış gibi görünerek tüketici algısını yanıltma amacı güden "yeşil aklama" (greenwashing) uygulamalarına başvurmaktadır. Bu reklamlar, şirketlerin çevre dostu ya da sürdürülebilir ürün ve hizmet sundukları izlenimini yaratırken, gerçekte bu iddiaların arkasında yeterli kanıt veya eylem bulunmamaktadır. Yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları, çevresel sorunlarla mücadeleyi olumsuz yönde etkilediği gibi, tüketici güvenini de zedelemektedir (European Commission, 2021). Bu nedenle, yeşil aklama yalnızca etik dışı bir reklam stratejisi değil, aynı zamanda çevresel bilincin gelişmesini engelleyen bir toplumsal risk unsuru olarak da ele alınmalıdır.

Bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT), bu süreçte hem olumlu hem de olumsuz rollere sahip olabilmektedir. Dijital platformlar, yeşil aklama stratejilerinin yayılmasını hızlandırırken, aynı zamanda bilinçli tüketicilere bilgi sağlayarak bu yanıltıcı uygulamaların tespit edilmesine yardımcı olabilmektedir. Özellikle sosyal medya, arama motorları ve çevrimiçi reklamcılık, yeşil reklamların hedef kitlelere ulaşmasında kritik rol oynamaktadır. Bunun yanı sıra, yapay zeka ve veri analitiği, şirketlerin çevresel sorumluluklarının daha şeffaf bir şekilde izlenmesine katkıda bulunabilmektedir (Jin vd., 2020). Bu bağlamda, bilgi ve iletişim teknolojilerinin küresel ısınmaya karşı mücadelede hem bir araç hem de bir tehdit olabileceği görülmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Yanıltıcı Yeşil Reklam

Yanıltıcı yeşil reklam (greenwashing), bir şirketin veya ürünün çevre dostu ya da sürdürülebilir olduğu izlenimini vermek amacıyla yanlış veya abartılı iddialarda bulunmasıdır. Bu tür reklamlar, şirketlerin çevresel sorumlulukları olduğundan daha fazla gösterme çabasıyla tüketicileri yanıltır. Yanıltıcı yeşil reklamlar, çevreye duyarlı ürünlerin talebinin arttığı bir dönemde şirketlerin pazar paylarını koruma veya artırma hedefiyle yapılmaktadır (Jánská, 2023).

1.1.1. Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları

Yanıltıcı İddialar: Şirketler, ürünlerinin çevreye zarar vermediği ya da çevre dostu olduğu yönünde iddialarda bulunabilmektedir. Ancak, bu iddialar çoğu zaman gerçeği yansıtmaz veya yalnızca ürünün bir yönü vurgulanırken diğer zararlı yönler göz ardı edilmektedir.

Eksik Bilgi Verme: Şirketler, çevreye olumlu etki yapan belirli özelliklerini öne çıkarırken, diğer zararlı etkilerini gizleyebilmektedir. Örneğin, bir ürün geri dönüştürülebilir malzemeden yapılmış olabilir, ancak üretim sürecinde yüksek enerji tüketimi veya zararlı kimyasallar kullanılmış olabilmektedir.

Anlamsız Sertifikalar ve Etiketler: Şirketler, çevreye duyarlılık konusunda yanıltıcı etiketler ve sertifikalar kullanarak tüketicileri yanıltabilmektedir. Bu etiketlerin çoğu ya sahte ya da anlamı belirsiz olabilmektedir.

Belirsiz İfadeler: "Doğal", "çevre dostu" ya da "sürdürülebilir" gibi ifadeler sıkça kullanılır. Ancak bu terimler, çoğu zaman yasal bir tanıma sahip olmadığından yanıltıcı olabilir ve tüketicilerde yanlış bir algı yaratabilmektedir.

Yeşil İmaj Yaratma: Bazı şirketler, aslında çevreye büyük zarar verirken, reklamlarda ve pazarlama stratejilerinde yeşil ve doğa dostu imgeler kullanarak çevreye duyarlı bir marka imajı yaratabilmektedir. Yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları, çevre bilincine sahip tüketicileri yanıltarak çevresel sorunlarla mücadelede ilerlemeyi zorlaştırır. Tüketicilerin güvenini sarsmakla kalmaz, aynı zamanda gerçekten çevre dostu olan şirketlerin ve ürünlerin rekabet gücünü de olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, bu tür uygulamaların tespit edilmesi ve denetlenmesi büyük önem taşımaktadır (Mataracı ve Kurtuluş, 2020).

1.1.2. Bilgi ve İletişim Teknolojisindeki Etkisi

Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT), günümüzde işletmelerin ve tüketicilerin dijital platformlar üzerinden birbirine hızla ulaşabilmesini sağlamaktadır. Bu teknolojiler, şirketlerin çevre dostu olduklarını vurguladıkları kampanyalar için güçlü bir araç haline gelmiştir. Ancak BİT, yanıltıcı yeşil reklam uygulamalarının yayılmasını kolaylaştıran bir faktör haline de gelebilmektedir (Nemes vd., 2022). İşletmelerin yapacakları finansal değerler ve fiyatlandırmalarda yapay zekâyı yardım amaçlı kullanmaktadırlar (Basal, v.d. 2024). Bilgi ve iletişim teknolojileri, sosyal medya, çevrimiçi reklamcılık ve dijital pazarlama gibi kanallar üzerinden şirketlerin geniş kitlelere hızlıca ulaşmasını sağlamaktadır. Şirketler, dijital platformlarda yeşil ve sürdürülebilirlik mesajları içeren reklam kampanyaları yürütmekte, ancak bu kampanyaların birçoğu yanıltıcı olabilmektedir. Yanıltıcı yeşil reklamlar, sosyal medyada hızla yayılarak büyük bir tüketici kitlesini etkileyebilmektedir. Üstelik, dijital ortamda bilginin hızla yayılması, bu tür yanıltıcı mesajların çok kısa sürede geniş bir etkiye sahip olmasına neden olabilmektedir (Nie vd., 2021). Bilgi ve iletişim teknolojileri, şirketlerin tüketici davranışlarını analiz etme ve buna göre hedefli reklamlar sunma yeteneğini artırmaktadır. Yapay zeka ve veri analitiği gibi teknolojilerle, tüketicilerin çevre bilincine yönelik eğilimleri tespit edilip, bu kitlelere yönelik özel reklamlar oluşturulabilmektedir. Ancak bu durum, şirketlerin yanıltıcı yeşil reklamlarını daha hedefli ve kişiselleştirilmiş hale getirerek tüketiciyi yanıltma potansiyelini artırabilmektedir (Öcel ve Mutlu, 2021).

Her ne kadar BİT, yanıltıcı yeşil reklamların yayılmasına yardımcı olsa da aynı zamanda bu tür yanıltıcı uygulamaların ortaya çıkarılmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Çevreye duyarlı tüketiciler, dijital platformlar aracılığıyla yanlış bilgileri araştırabilir ve şirketlerin iddialarını daha kolay sorgulayabilmektedir. Ayrıca, çevrimiçi şeffaflık ve izleme araçları, şirketlerin sürdürülebilirlik iddialarını doğrulamak için kullanılabilir. Örneğin, karbon ayak izi hesaplama araçları, bağımsız çevre sertifikaları ve sosyal medya üzerinden yapılan tüketici yorumları, şirketlerin yeşil aklama stratejilerinin fark edilmesini sağlayabilmektedir (Polat vd., 2019). Blockchain ve nesnelerin interneti (IoT) gibi teknolojiler, şirketlerin tedarik zincirlerini daha şeffaf hale getirerek çevreye olan etkilerini izlenebilir kılabilir. Bu tür teknolojiler, bir ürünün sürdürülebilirlik iddialarının doğruluğunu kanıtlama potansiyeline sahip olabilmektedir. Bu sayede, yanıltıcı yeşil reklamların etkisini azaltmak ve tüketicilere gerçek bilgi sağlamak mümkün hale gelmektedir (Schmuck vd, 2018).

Bilgi ve iletişim teknolojileri, yanıltıcı yeşil reklamların hem yayılmasında hem de ortaya çıkarılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Dijital pazarlama ve sosyal medya platformları, şirketlerin yanıltıcı çevre dostu iddialarını geniş kitlelere ulaştırmasını sağlarken, aynı zamanda bilinçli tüketicilere bu iddiaları sorgulama ve doğrulama imkânı sunmaktadır. BİT'in doğru kullanımı, yeşil aklamayı azaltmak ve çevresel şeffaflığı artırmak için güçlü bir araç olabilmektedir (Shah vd., 2021).

1.1.3. Alandaki Benzer Çalışmalar

Tucker ve ark. 2012, güçlü yeşil reklamların, reklamı yapılan ürün ve firmanın hizmetlerinin, özellikle de reklamın faydası ve sunumunun belirli özelliklerini sunma eğiliminde olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte, mesajın özgünlüğünün doğrudan rolü, yerleşik araştırma bulgularıyla tutarsız olduğunu savunmaktadır. Bunun nedeni, yeşil satın alma niyetlerinin marka memnuniyeti tarafından yönlendirilmesi ve paylaşım niyetlerinin

fedakârlık tarafından motive edilmesidir. Yeşil reklam mesajının çekiciliği ve algılanan mesajın özgünlüğü, yeşil yetkinlik güveni yoluyla tüketicilerin yeşil satın alma niyetlerini ve yeşil paylaşım niyetlerini etkileyebilmektedir.

Kim ve ark., 2021, Yeşil reklamcılıkta özgünlük iddiaları, tüketici güvensizliğini azaltabilmektedir. Böylece yeşil satın alma niyetlerini artırabilmektedir.

Nie ve ark., 2021, Reklam mesajlarının çekiciliği, tüketicilerin çevrimiçi markaların ağızdan ağıza iletişimini artırmaya yardımcı olabilmektedir. Yeşil reklamcılık bağlamında, mesajın çekiciliği ve mesajın doğruluğu gibi dış uyaranlar, tüketicileri markanın çevresel yeterliliğine güvenmeye teşvik edebilmektedir. Bu da yeşil satın alma niyeti ve yeşil paylaşım niyeti gibi davranışsal tepkiler üretir. Bununla birlikte, algılanan bilgi kullanışlılığı ile yeşil satın alma niyeti ve yeşil paylaşım niyeti arasındaki yeşil yetkinlik güveninin aracılık etkisi anlamlı değildir.

Zhang ve ark., 2014, Tüketicilerin yeşil reklamcılık yardımcı program düzeyindeki bilgilere ilişkin algılarının esas olarak bireyler için gerçek faydalılığa odaklanması ve markanın çevresel yeterliliğine ilişkin özgecil algılarının zayıf olması, bunun da yeşil satın alma niyetleri ve yeşil paylaşım niyetlerine ilişkin yetersiz davranışsal eğilimlerle sonuçlanmasıdır.

2. Araştırmanın Metodolojisi

2.1. Araştırmanın Amaç ve Önemi

Yapılan bu çalışma ile küresel ısınma ile mücadelede tüketicileri çevre dostu olduğu iddiasıyla yanıltan yeşil reklam uygulamalarının, bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla nasıl yayıldığını ve algı yönetimi süreçlerinde nasıl bir rol oynadığını analiz etmeyi amaçlanmaktadır. Küresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada şeffaf ve doğru bilgilendirmenin kritik olduğu bir dönemde, bu araştırma, yanıltıcı yeşil reklam stratejilerinin bilgi ve iletişim teknolojileri üzerinden nasıl şekillendiğini ortaya koyarak hem tüketici farkındalığını artırmayı hem de düzenleyici politikalar için bilimsel bir temel oluşturmayı hedeflemektedir.

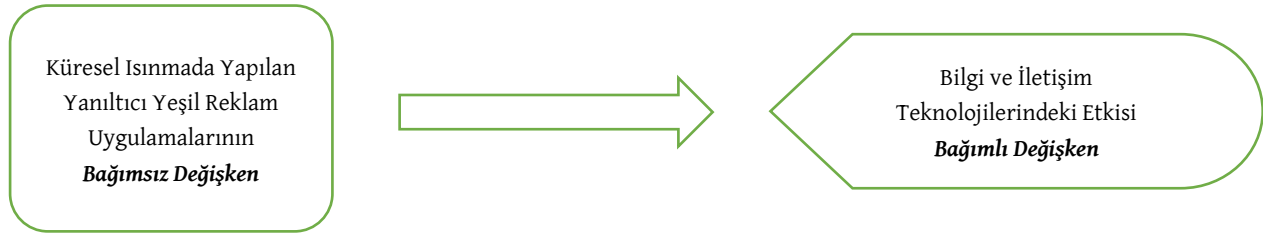
2.2. Örneklem ve Veri Toplama Yöntemi

Alan taramasından sonra oluşturulan hipotezlere bağlı olarak gerekli verileri nicel yöntemlerden anket tekniği kullanılarak elde edilmektedir. Araştırma kapsamındaki veriler için İstanbul ilindeki teknoloji kullanıcıları tercih edilmiştir. Verilerin toplanması için online biçimde Google Form tarafından hazırlanan anketler kullanılmıştır. Kolayda örneklem yöntemi kullanılarak hazırlanan bu çalışma için örneklem büyüklüğü belirlenirken Sekaran'ın (1992) tarafından oluşturulan ve çalışmanın evreniyle ilgili olarak 1.000.000 ve fazlası olduğunda 0,95'lik güvenilirlikle ifadesine bağlı olarak 384 örneklem adeti temel olarak alınmıştır. Çalışmada kullanılan anket iki bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim durumu, aylık gelir, meslek şeklindeki alanlardan veriler toplanmıştır. İkinci kısımda Öcel ve Mutlu (2021). Yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları üzerine bir ölçek geliştirme çalışmasında kullanılan ölçek ifadeleri ile Günbatar, M. S. (2014). Bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik bir tutum ölçeği geliştirme çalışmasından faydalanılarak ölçek ifadeleri oluşturulmuştur. Çalışmadaki veriler 01-30Eylül.2024 tarihindeki bir yıllık süre dahilinde toplanmıştır. Veriler 397 sayısına ulaşılmasıyla toplanması tamamlanmıştır. Araştırma kapsamında bilimsel etik kurallarına uyulmuştur. Çalışmanın yapılabilmesi için X üniversitesi sosyal ve beşeri bilimler etik kurulundan etik kurul izni alınmıştır. Katılımcılardan gönüllü olur izni Google forms aracılığıyla alınmıştır. Dolayısıyla hem veri elde edilirken hem de veri analizi sürecinde elde edilen veride herhangi bir değişikliğin yapılması söz konusu değildir

Gönüllük şeklinde yapılan çalışma kapsamında veriler gizli tutulmaktadır. Toplamda beşli likert tip kullanılmıştır. “Kesinlikle Katılmıyorum”dan başlayıp sırayla, “Kesinlikle Katılıyorum”a kadar ilerlemektedir. Verileri analizi kapsamında SPSS istatistik programından yararlanılmıştır. Değerlendirme sürecinde ANOVA ve t-testleri uygulanmıştır.

2.3. Araştırmanın Modeli

Şekil 1. Çalışmanın Modeli

Çalışmadaki model bağlı olarak oluşturulan hipotezler ise;

H1: Küresel ısınmada yapılan yanıltıcı yeşil reklamlar bilgi ve iletişim teknolojisini olumlu (pozitif) yönde etkilemektedir.

H2: Küresel ısınmada yapılan yanıltıcı yeşil reklam uygulamalarının bilgi ve iletişim teknolojilerindeki etkisinde demografik değişkenlerin de etkisi bulunmaktadır.

2.4. Sınırlılıklar

Çalışmanın sınırlılıkları arasında öncelikle yanıltıcı yeşil reklam uygulamalarının bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla yayılımını ölçmek için kullanılan veri kaynaklarının ve analiz yöntemlerinin belirli zaman dilimleri ve coğrafi bölgelerle sınırlı olması yer almaktadır; bu durum, elde edilen bulguların farklı kültürel ve ekonomik bağlamlarda genellenebilirliğini kısıtlayabilir. Ayrıca, tüketici algısı ve davranışlarının dinamik doğası nedeniyle, yanıltıcı yeşil reklamların etkisini ölçmek için kullanılan anket ve içerik analiz yöntemleri belirli bir zaman aralığında geçerli olup, uzun vadeli değişimleri tam olarak yansıtamayabilir. Son olarak, çalışmada ele alınan düzenleyici çerçevelerin ve etik yaklaşımların ülkeler arasında farklılık göstermesi, yanıltıcı yeşil reklamcılığa yönelik genel bir çıkarım yapmayı zorlaştırabilir ve sonuçların belirli sektörler veya bölgesel düzenlemeler kapsamında değerlendirilmesi gerekliliğini doğurabilir.

2.5. Bulgular

2.5.1. Araştırma Değişkenleri için Güvenirlik ve Geçerlilik Analizi Bulguları

Tablo 1’de çalışmada kullanılan ölçekler ve alt boyutları için Cronbach’s Alpha katsayısı bulguları verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre genel olarak çalışmada kullanılan Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeği ile Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve alt boyutlarının güvenilirlikleri “yüksek güvenilirlikli” olarak tespit edilmiştir. Sadece Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği Sanal Ortamda İletişim alt boyutunun güvenilirliği “oldukça güvenilir” tespit edilmiştir.

Tablo 1. Araştırmadaki Ölçekler ve Alt Boyutlarının Cronbach's Alpha Katsayıları

Ölçek/Boyut	Madde Sayısı	Cronbach's Alpha
Yanıltıcı Yeşil Reklam Uyg. Ölç.	12	0,965
Bilgi ve İlet. Tek. Yön. Tutum Ölç.	22	0,961
BITY_gbe_ort	6	0,903
BITY_sobe_ort	5	0,895
BITY_bd_ort	4	0,833
BITY_yk_ort	4	0,821
BITY_soi_ort	3	0,661

Tablo 2'de araştırmada kullanılan ölçeklere ilişkin doğrulayıcı faktör analizi (DFA) sonuçları, uyum iyiliği indeksleri ile birlikte sunulmuştur. Analiz bulguları, kullanılan ölçeklerin uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde yer aldığını göstermektedir. Bu durum, ölçüm modelinin veriyle yeterli düzeyde uyum sağladığını ve modelin geçerliliğini desteklediğini ortaya koymaktadır.

Tablo 2. Ölçüm Modeli için DFA Uyum Değerleri

	CMIN/DF	GFI	CFI	RMSEA
Model Bulgusu	2,618	0,941	0,924	0,064
Kabul Edilebilir Uyum	≤3	≥0,90	≥0,90	≤0,080

2.5.2. Demografik Değişkenler İçin Frekans Dağılımı Bulguları

Araştırmadaki katılımcıların cinsiyet özellikleri açısından yapılan frekans dağılımı analizi sonuçlarına göre, kadın katılımcıların oranı %52,6, erkek katılımcıların oranı ise %47,4 olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların medeni durumlarına yönelik frekans dağılımı sonucunda ise evli katılımcıların oranı %53,7, bekâr katılımcıların oranı ise %46,3 olarak saptanmıştır.

Yaş durumlarına göre frekans dağılımlarında ise katılımcıların %34,5'inin 18-22 yaş, %25,4'ünün 23-42 yaş, %14,4'ünün 43-49 yaş ve %25,7'sinin 50-57 yaş yaş gruplarında olduğu gözlemlenmiştir. Eğitim düzeylerine göre frekans dağılımlarına bağlı katılımcıların %19,4'ünün lise, %35,8'inin ön lisans, %40,1'inin lisans ve %4,8'inin lisansüstü eğitime aldıkları belirlenmiştir. Aylık gelire bağlı olarak elde edilen bulgulardan katılımcıların %30,7'sinin 0-17.002 tl, %17,6'sının 17.003-28.003 tl, %15,4'ünün 28.004-38.004 tl ve %36,3'ünün 38.005- 48.005tl aylık gelire sahip oldukları gözlemlenmiştir. Yine son olarak katılımcıların meslek durumlarına göre frekans dağılımlarına göre %14,4'ünün işçi, %23,2'sinin memur, %5,0'nın ev hanımı, %26,4'ünün öğrenci ve %31,0'nın emekli meslek gruplarına mensup oldukları gözlemlenmiştir.

2.5.3. Ölçek İstatistikleri

Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeği'ne ait maddelerin frekans ve diğer istatistikleri değerlendirildiğinde, en üst ortalamanın 3,77 değeri ile "YYRU_10" maddesine ait olduğu, en düşük ortalamanın ise 2,58 değeri ile "YYRU_2" maddesinde bulunduğu görülmektedir.

İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği'nin genel BİT eğilimi alt boyutuna ait maddelerin frekans dağılımı ve açıklayıcı istatistik verileri analiz edildiğinde, en yüksek ortalamanın 3,79 ile "BITY_2" maddesinde, en küçük ortalamanın ise 2,75 ile "BITY_4" maddesi olduğu saptanmıştır.

İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği'nin sanal ortamda bilgiye erişim alt boyutuna ait maddelerin frekans ve betimleyici istatistikleri Tablo 3'te sunulmuştur. Yapılan ortalama analizlerine göre, en yüksek ortalama değer 3,96 ile "BITY_7" maddesinde, en düşük ortalama değer ise 3,19 ile "BITY_8" maddesinde tespit edilmiştir.

İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği'nin bilgisayar donanımı alt boyutuna ait maddelerin frekans dağılımı ve betimleyici bulguları istatistikleri Tablo 4'te yer almaktadır. Ortalamalar incelendiğinde, en yüksek ortalamanın 3,76 ile "BITY_15" maddesinde, en düşük ortalamanın ise 2,94 ile "BITY_12" maddesinde görüldüğü dikkat çekmektedir.

İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği'nin yazılım kullanımı alt boyutuna ait maddelerin frekans dağılımı ve açıklayıcı istatistikleri Tablo 5'te sunulmuştur. İncelenen ortalamalar arasında en yüksek değer 3,68 ile "BITY_19" maddesinde, en düşük değer ise 3,23 ile "BITY_18" maddesinde tespit edilmiştir.

İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği'nin sanal ortamda iletişim alt boyutuna ait maddelerin frekans dağılımı ve açıklayıcı istatistikleri Tablo 6'da sunulmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda, en üst ortalamanın 3,56 ile "BITY_22" maddesinde, en düşük ortalamanın ise 2,30 ile "BITY_21" maddesi olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 3. İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve Alt Boyutları için Açıklayıcı İstatistikler

Boyut/Ölçek	Ortalama	Std. Sapma
BITY_gbe_ort	3,44	0,706
BITY_sobe_ort	3,65	0,820
BITY_bd_ort	3,47	0,804
BITY_yk_ort	3,51	0,800
BITY_soi_ort	3,05	0,859
BITY_Olc_ORT	3,45	0,719

İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve alt boyutlarına ilişkin açıklayıcı istatistikler Tablo 3'te sunulmuştur. Yapılan incelemelere göre, en yüksek ortalamaya 3,65 ile "BITY_sobe_ort" alt boyutu sahipken, en düşük ortalama ise 3,05 ile "BITY_soi_ort" alt boyutuna aittir.

2.5.4. Araştırma Değişkenlerinin Demografik Değişkenler Bakımından İncelenmesi

Tablo 4. Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeğinin Cinsiyet Özelliği Açısından İncelenmesi

	Cinsiyet	N	Mean	Std. Deviation	t	p
YYRU_Olc_ORT	Kadın	209	3,28	0,908	-	0,011
	Erkek	188	3,51	0,867	2,560	

Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeği çerçevesinde, cinsiyet değişkeninin farklılık gösterip göstermediği t testi ile analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, ankette kullanılan ölçekte cinsiyet açısından istatistiksel açıdan önemli bir farkın bulunduğunu göstermektedir. Farklığın kaynağı erkek katılımcılarda yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları algılarının kadın katılımcılara göre daha yüksek olmasıdır.

Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeği'nde medeni durum değişkeni açısından bir istatistiksel anlamlılık olup olmadığını t testi yapılarak değerlendirilmiştir. İstatistiksel analiz sonuçlarına göre, bu ölçekte medeni durum değişkeni için t değeri 0,554 ve p değeri 0,580 olarak hesaplanmıştır. İstatistiksel analizler neticesinde, önemli bir fark tespit edilememiştir.

Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeği'nde yaş grubu açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılık ANOVA testi ile değerlendirilmiştir. İstatistiksel analiz sonuçlarına göre ankette kullanılan Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeğinde Yaş Grubu açısından istatistiksel olarak önemli fark saptanmıştır. Söz konusu farklılığın nedeni olan gruplar TUKEY testiyle saptanarak 18-22 Yaş ile 50-57 Yaş; 23-22 Yaş ile 43-49 Yaş; 43-49 Yaş ile 50-57 Yaş gruplarıyla ilgili olduğu gösterilmiştir.

Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeğinde Eğitim Düzeyi değişkeni bakımından farklılık olup olmadığı ANOVA testi ile incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre ankette kullanılan Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeğinde Eğitim Düzeyi değişkeni bakımından istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuş olup, farkın kaynağını belirlemek için yapılan TUKEY testinin değerleri ilgili ölçeklerin yanına yazılmıştır.

Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeği'nde aylık gelir açısından istatistiksel farklılık varlığı ANOVA testi ile analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarındaki bulgulara göre ankette kullanılan Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeği'nde aylık gelir özelliği açısından istatistiksel açıdan önemli fark saptanmış olup, farkın kaynağını belirlemek için TUKEY testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre F 15,686 ve P 0,000 şeklinde olup farklılık kaynağının 0-17.002 TL ile 38.005- 48.005 TL; 17.003-28.003 TL ile 38.005- 48.005 TL; 28.004-38.004 TL ile 38.005- 48.005 TL şeklinde olduğu belirtilmiştir.

Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Ölçeği'nde meslek değişkenine göre bir farklılık olup olmadığı ANOVA testi ile araştırılmıştır. Analiz bulguları, bu ölçekte meslek özelliği açısından istatistiksel açıdan önemli bir fark bulunduğunu ortaya koymakla beraber, yapılan TUKEY testiyle farklılığın nedeni olan gruplar saptanmıştır. Söz konusu farklılığın kaynağının ise öğrenciler ile emekliler arasında olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5. Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve Alt Boyutlarının Cinsiyet Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Cinsiyet	N	Mean	Std. Deviation	t	p
BITY_Olc_ORT	Kadın	209	3,37	0,786	-2,359	0,019
	Erkek	188	3,54	0,627		
BITY_gbe_ort	Kadın	209	3,37	0,749	-1,881	0,061
	Erkek	188	3,51	0,650		
BITY_sobe_ort	Kadın	209	3,54	0,925	-2,678	0,008
	Erkek	188	3,76	0,667		
BITY_bd_ort	Kadın	209	3,35	0,859	-3,019	0,003
	Erkek	188	3,60	0,720		
BITY_yk_ort	Kadın	209	3,43	0,824	-2,164	0,031
	Erkek	188	3,60	0,763		
BITY_soi_ort	Kadın	209	3,02	0,924	-0,684	0,495
	Erkek	188	3,08	0,782		

Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ile bu ölçeğin alt boyutları arasında cinsiyet açısından bir farklılık olup olmadığı, t testi ile araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar, ölçek kapsamında yer alan Sanal Ortamda Bilgiye Erişim, Bilgisayar Donanımı ve Yazılım Kullanımı alt boyutlarında cinsiyet değişkenine dayanan istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunduğunu göstermektedir. Bu farkın temelinde, erkek katılımcıların bu konudaki algılarının kadın katılımcılara göre daha yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 6. Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve Alt Boyutlarının Medeni Durum Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Medeni Durum	N	Mean	Std. Deviation	t	p
BITY_Olc_ORT	Evli	213	3,40	0,790	-1,548	0,123
	Bekar	184	3,51	0,623		
BITY_gbe_ort	Evli	213	3,37	0,745	-1,991	0,047
	Bekar	184	3,51	0,652		
BITY_sobe_ort	Evli	213	3,58	0,919	-1,755	0,080
	Bekar	184	3,72	0,682		
BITY_bd_ort	Evli	213	3,42	0,845	-1,258	0,209
	Bekar	184	3,52	0,753		
BITY_yk_ort	Evli	213	3,48	0,879	-0,998	0,319
	Bekar	184	3,56	0,696		
BITY_soi_ort	Evli	213	3,02	0,908	-0,629	0,530
	Bekar	184	3,08	0,800		

Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve alt boyutlarında, medeni durum değişkenine göre önemli farklılığın varlığını belirlemek amacıyla t testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre, bu ölçeğin Genel BİT Eğilimi alt boyutunda cinsiyet değişkenine bağlı olarak istatistiksel olarak anlamlı bir fark gözlemlenmiştir. Bu durumun nedeni, erkek katılımcıların Genel BİT Eğilimi algısının kadın katılımcılara kıyasla daha yüksek olmasıdır.

Tablo 7. Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve Alt Boyutlarının Yaş Grubu Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Yaş Grubu	N	Mean	Std. Deviation	F	P	Farklılığın Kaynağı
BITY_Olc_ORT	18-22 Yaş	137	3,59	0,595	11,163	0,000	18-22 Yaş ile 50-57 Yaş; 23-22 Yaş ile 43-49 Yaş; 43-49 Yaş ile 50-57 Yaş
	23-22 Yaş	101	3,40	0,662			
	43-49 Yaş	57	3,74	0,516			
	50-57 Yaş	102	3,16	0,900			
	Total	397	3,45	0,719			
BITY_gbe_ort	18-22 Yaş	137	3,57	0,608	11,035	0,000	18-22 Yaş ile 50-57 Yaş; 23-22 Yaş ile 43-49 Yaş; 43-49 Yaş ile 50-57 Yaş
	23-22 Yaş	101	3,39	0,668			
	43-49 Yaş	57	3,72	0,580			
	50-57 Yaş	102	3,15	0,822			
	Total	397	3,44	0,706			
BITY_sobe_ort	18-22 Yaş	137	3,87	0,668	14,876	0,000	18-22 Yaş ile 23-22 Yaş; 18-22 Yaş ile 50-57 Yaş; 23-22 Yaş ile 43-49 Yaş; 43-49 Yaş ile 50-57 Yaş
	23-22 Yaş	101	3,54	0,711			
	43-49 Yaş	57	3,94	0,492			
	50-57 Yaş	102	3,27	1,063			
	Total	397	3,65	0,820			
BITY_bd_ort	18-22 Yaş	137	3,51	0,779	8,976	0,000	18-22 Yaş ile 43-49 Yaş; 18-22 Yaş ile 50-57 Yaş; 23-22 Yaş ile 43-49 Yaş; 43-49 Yaş ile 50-57 Yaş
	23-22 Yaş	101	3,45	0,720			
	43-49 Yaş	57	3,87	0,588			
	50-57 Yaş	102	3,21	0,922			
	Total	397	3,47	0,804			
BITY_yk_ort	18-22 Yaş	137	3,61	0,685	7,717	0,000	18-22 Yaş ile 50-57 Yaş; 23-22 Yaş ile 50-57 Yaş; 43-49 Yaş; 50-57 Yaş
	23-22 Yaş	101	3,53	0,811			
	43-49 Yaş	57	3,78	0,661			
	50-57 Yaş	102	3,22	0,918			
	Total	397	3,51	0,800			
BITY_soi_ort	18-22 Yaş	137	3,22	0,820	4,990	0,002	18-22 Yaş ile 50-57 Yaş
	23-22 Yaş	101	2,95	0,711			
	43-49 Yaş	57	3,19	0,799			
	50-57 Yaş	102	2,84	1,013			
	Total	397	3,05	0,859			

Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ile alt boyutlardaki yaş grubu değişkeninin farklılık gösterip göstermediği, ANOVA testi ile incelenmiştir. Analizler doğrultusunda, ankette kullanılan bu ölçek ve alt boyutlarında yaş grubu açısından istatistiksel açıdan önemli farklılık tespit edilmiştir. Farklılığın gerekçesi olan katılımcı grupları, TUKEY testi aracılığıyla saptanmış ve ilgili ölçeklerin karşısına belirtilmiştir.

Tablo 8. Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve Alt Boyutlarının Eğitim Düzeyi Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Eğitim Düzeyi	N	Mean	Std. Deviation	F	P	Farklılığın Kaynağı
BITY_Olc_ORT	Lise	77	3,47	0,575	10,127	0,000	Ön Lisans ile Lisans
	Ön Lisans	142	3,61	0,610			
	Lisans	159	3,24	0,838			
	Total	378	3,43	0,726			
BITY_gbe_ort	Lise	77	3,43	0,565	14,407	0,000	Ön Lisans ile Lisans
	Ön Lisans	142	3,64	0,665			
	Lisans	159	3,21	0,765			
	Total	378	3,42	0,715			
BITY_sobe_ort	Lise	77	3,69	0,685	12,694	0,000	Lise ile Lisans; Ön Lisans ile Lisans
	Ön Lisans	142	3,85	0,634			
	Lisans	159	3,38	0,974			
	Total	378	3,62	0,828			
BITY_bd_ort	Lise	77	3,43	0,669	6,553	0,002	Ön Lisans ile Lisans
	Ön Lisans	142	3,63	0,782			
	Lisans	159	3,30	0,868			
	Total	378	3,45	0,810			
BITY_yk_ort	Lise	77	3,51	0,652	10,240	0,000	Ön Lisans ile Lisans
	Ön Lisans	142	3,70	0,775			
	Lisans	159	3,29	0,850			
	Total	378	3,49	0,804			
BITY_soi_ort	Lise	77	3,16	0,783	1,593	0,205	
	Ön Lisans	142	3,01	0,744			
	Lisans	159	2,95	0,979			
	Total	378	3,02	0,859			

Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ile alt boyutlarında Eğitim Düzeyi değişkeninin farklılığın kontrolü ANOVA testi ile incelenmiştir. İstatistiksel bulgulara göre, anket kapsamında kullanılan Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve alt boyutlarında Eğitim Düzeyi açısından istatistiksel önemli anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Söz konusu farklılığın kaynağı olan gruplar, TUKEY testi ile belirlenmiş ve bu gruplar ilgili ölçeklerin yanında belirtilmiştir.

Tablo 9. Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve Alt Boyutlarının Aylık Gelir Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Aylık Gelir	N	Mean	Std. Deviation	F	P	Farklılığın Kaynağı
BITY_Olc_ORT	0-17.002 TL	122	3,52	0,598	15,547	0,000	0-17.002 TL ile 38.005-48.005TL; 17.003-28.003 TL ile 38.005- 48.005 TL; 28.004-38.004 TL ile 38.005- 48.005 TL
	17.003-28.003 TL	70	3,68	0,598			
	28.004-38.004 TL	61	3,73	0,523			
	38.005-48.005TL	144	3,16	0,830			
	Total	397	3,45	0,719			
BITY_gbe_ort	0-17.002 TL	122	3,53	0,631	15,847	0,000	0-17.002 TL ile 38.005-48.005TL; 17.003-28.003 TL ile 38.005- 48.005 TL; 28.004-38.004 TL ile 38.005- 48.005 TL
	17.003-28.003 TL	70	3,65	0,577			
	28.004-38.004 TL	61	3,71	0,583			
	38.005-48.005TL	144	3,14	0,769			
	Total	397	3,44	0,706			
BITY_sobe_ort	0-17.002 TL	122	3,82	0,682	16,139	0,000	0-17.002 TL ile 38.005-48.005TL; 17.003-28.003 TL ile 38.005- 48.005 TL; 28.004-38.004 TL ile 38.005- 48.005 TL
	17.003-28.003 TL	70	3,81	0,663			
	28.004-38.004 TL	61	3,94	0,504			
	38.005-48.005TL	144	3,29	0,972			
	Total	397	3,65	0,820			
BITY_bd_ort	0-17.002 TL	122	3,43	0,782	13,891	0,000	0-17.002 TL ile 17.003-28.003 TL; 0-17.002 TL ile 28.004-38.004 TL; 17.003-28.003 TL ile 38.005-48.005TL; 28.004-38.004 TL ile 38.005- 48.005 TL
	17.003-28.003 TL	70	3,74	0,676			
	28.004-38.004 TL	61	3,86	0,593			
	38.005-48.005TL	144	3,20	0,857			
	Total	397	3,47	0,804			
BITY_yk_ort	0-17.002 TL	122	3,55	0,691	15,049	0,000	0-17.002 TL ile 17.003-28.003 TL; 0-17.002 TL ile 38.005- 48.005TL; 17.003-28.003 TL ile 38.005-48.005TL; 28.004-38.004 TL ile 38.005- 48.005TL
	17.003-28.003 TL	70	3,85	0,767			
	28.004-38.004 TL	61	3,78	0,673			

	38.005-48.005TL	144	3,20	0,843			
	Total	397	3,51	0,800			
BITY_soi_ort	0-17.002 TL	122	3,12	0,795	5,058	0,002	0-17.002 TL ile 38.005-48.005TL; 17.003-28.003 TL ile 38.005- 48.005TL; 28.004-38.004 TL ile 38.005- 48.005 TL
	17.003-28.003 TL	70	3,23	0,750			
	28.004-38.004 TL	61	3,20	0,794			
	38.005-48.005TL	144	2,84	0,947			
	Total	397	3,05	0,859			

Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve alt boyutları açısından Aylık Gelir değişkeninin farklılık gösterip göstermediği, tek yönlü ANOVA analiziyle incelenmiştir.

Elde edilen bulgular, ankette kullanılan Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ile alt boyutları arasında Aylık Gelir değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir. Bu farkın kaynağını oluşturan gruplar, TUKEY testi aracılığıyla belirlenmiş ve ilgili ölçeklerin karşısına yerleştirilmiştir.

Tablo 10. Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve Alt Boyutlarının Meslek Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Meslek	N	Mean	Std. Deviation	F	P	Farklılığın Kaynağı
BITY_Olc_ORT	İşçi	57	3,48	0,597	10,086	0,000	İşçi ile Emekli; Memur ile Öğrenci; Öğrenci ile Emekli
	Memur	92	3,43	0,658			
	Öğrenci	105	3,70	0,561			
	Emekli	123	3,19	0,851			
	Total	377	3,44	0,720			
BITY_gbe_ort	İşçi	57	3,42	0,591	13,472	0,000	İşçi ile Öğrenci; Memur ile Öğrenci; Memur ile Emekli; Öğrenci ile Emekli
	Memur	92	3,42	0,666			
	Öğrenci	105	3,75	0,608			
	Emekli	123	3,17	0,779			
	Total	377	3,43	0,713			
BITY_sobe_ort	İşçi	57	3,78	0,692	11,997	0,000	İşçi ile Emekli; Memur ile Öğrenci; Öğrenci ile Emekli
	Memur	92	3,57	0,707			
	Öğrenci	105	3,95	0,599			
	Emekli	123	3,34	1,003			
	Total	377	3,63	0,823			
BITY_bd_ort	İşçi	57	3,44	0,712	3,584	0,014	Öğrenci ile Emekli
	Memur	92	3,48	0,722			
	Öğrenci	105	3,63	0,804			
	Emekli	123	3,28	0,882			
	Total	377	3,45	0,807			
BITY_yk_ort	İşçi	57	3,49	0,680	8,248	0,000	Memur ile Emekli; Öğrenci ile Emekli
	Memur	92	3,56	0,809			
	Öğrenci	105	3,75	0,676			
	Emekli	123	3,24	0,882			
	Total	377	3,50	0,804			
BITY_soi_ort	İşçi	57	3,18	0,824	5,358	0,001	İşçi ile Emekli; Öğrenci ile Emekli
	Memur	92	2,97	0,711			
	Öğrenci	105	3,22	0,741			
	Emekli	123	2,81	0,986			
	Total	377	3,02	0,849			

Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ile bu ölçeğin alt boyutları arasındaki meslek değişkenine göre farklılıklar, ANOVA testi aracılığıyla incelenmiştir. Elde edilen bulgular, ankette yer alan Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği ve alt boyutları açısından meslek değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığı ise TUKEY testi ile belirlenmiş ve ilgili ölçeklerin sonuçları yanlarında belirtilmiştir.

2.5.5. Model Analizi Bulguları

Tablo 11. Küresel Isınmada Bilgi işlem teknolojilerinin Yapılan Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamalarına Etkisi Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları Değişkeni ile Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Değişkeni Doğrusal Regresyon Modeli Bulguları

	Regresyon katsayıları	Standard regresyon katsayıları	t	p
Sabit	-0,161		-1,295	0,196
Bil. ve İlet. Tek. Yön. Tut.	1,028	0,826	29,114	0,000
R	R kare	Düzeltilmiş R kare	F	p
0,826	0,682	0,681	847,613	0,000

Açıklayıcı değişken olarak Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum değişkeninin, bağımlı değişken olan yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları üzerindeki etkisi, oluşturulan doğrusal regresyon modelinde incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 11’de sunulmuştur. Yapılan ANOVA testi, modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, modelin düzeltilmiş belirleme katsayısı 0,681 olarak hesaplanmıştır. Bu, Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları değişkenindeki değişkenliğin %68,1’inin, Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum değişkeni tarafından açıklandığını ortaya koymaktadır. İki değişken arasındaki korelasyon katsayısı ise 0,826 olarak belirlenmiştir. Regresyon modelinin katsayılarının anlamlılığı için uygulanan student-t testi sonucunda, her iki katsayının da istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür.

Bu bulgulara göre regresyon doğrusunun tahmini (yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları) = $-0,161 + 0,681 \cdot (\text{bil. ve ilet. tek. yön. tut.})$ olarak elde edilir. Standart regresyon katsayısına göre bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik tutum değişkenindeki 1 br artışın yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları değişkeninde 0,826 br artışa yol açması düşünülür.

Tablo 12. Küresel Isınmada Bilgi işlem teknolojileri boyutlarının Yapılan Yanıltıcı Yeşil Reklam Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum değişkeni alt boyutlarının Yanıltıcı Yeşil Reklam Uygulamaları değişkeni üzerinde etkisi doğrusal linear regresyon modeli bulguları

	Regresyon katsayıları	Standard regresyon katsayıları	t	p
Sabit	-0,241		-1,866	0,063
Genel BİT Eğilimi	0,383	0,302	3,004	0,003
Sanal Ortamda Bilgiye Erişim	0,489	0,448	5,698	0,000
Bilgisayar Donanımı	0,231	0,207	3,331	0,001
Yazılım Kullanımı	0,016	0,014	0,143	0,886
Sanal Ortamda İletişim	-0,107	-0,103	-2,179	0,030
R	R kare	Düzeltilmiş R kare	F	p
0,840	0,705	0,701	186,983	0,000

Bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik tutum değişkeni alt boyutlarının yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları değişkeni üzerinde etkisi doğrusal regresyon modeli bulguları Tablo 12’de verilmiştir. Yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları ile bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik tutum boyutları arasındaki doğrusal regresyon modelinin anlamlılığı, ANOVA testi ile değerlendirilmiştir. Bu test sonuçlarına göre modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmıştır. Ayrıca model için hesaplanan düzeltilmiş R-kare katsayısı 0,701 olarak bulunmuştur. Bu değer, yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları değişkenliğinin %70,1’nin doğrusal regresyon modeli aracılığıyla bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik tutum boyutları tarafından açıklandığını göstermektedir. Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Tutum Ölçeği yazılım kullanımı alt boyutunda katsayı istatistiksel olarak anlamsız, diğer alt boyutlarda katsayılar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

3. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlara bağlı olarak, bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) yanıltıcı yeşil reklam uygulamalarının yayılmasında hem bir araç hem de bir çözüm mekanizması olarak işlev görebileceğini ortaya koymaktadır. Dijital reklamcılık ve sosyal medya platformları, tüketicilere sürdürülebilirlik iddiası taşıyan içerikleri hızla ulaştırarak farkındalığı artırabilse de, denetim mekanizmalarının yetersizliği nedeniyle yanıltıcı çevreci reklam uygulamalarının yayılmasına da katkıda bulunabilmektedir. Özellikle büyük teknoloji şirketlerinin algoritmalar aracılığıyla yanıltıcı reklamları daha görünür kılma potansiyeli, tüketicilerin yanlış yönlendirilmesine ve şirketlerin çevresel sürdürülebilirlik konusunda şeffaf olmayan stratejiler geliştirmesine zemin hazırlamaktadır. Ancak, çalışmanın sonuçları göstermektedir ki, etik pazarlama ilkelerine uygun olarak tasarlanan ve bağımsız denetim süreçlerine tabi tutulan yeşil pazarlama uygulamaları, tüketici güvenini artırmakta ve işletmelerin uzun vadeli sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmalarına katkı sağlamaktadır.

Bununla birlikte, çalışma sonuçları, tüketicilerin yanıltıcı yeşil reklamlar konusunda bilinç düzeylerinin artırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Tüketicilerin yeşil iddialara yönelik eleştirel bakış açısı geliştirmesi, markaların pazarlama stratejilerini daha şeffaf hale getirmeye zorlayan bir faktör olabilir. Ayrıca, regülasyon eksiklikleri ve denetim mekanizmalarındaki yetersizlikler, yanıltıcı reklam uygulamalarının önlenmesini zorlaştıran temel unsurlar arasında yer almaktadır. Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, düzenleyici otoritelerin ve uluslararası kuruluşların yeşil reklamları doğrulayan standartlar ve sertifikasyon mekanizmaları geliştirmesinin gerekliliğini desteklemektedir. Dijital reklam ekosisteminde sürdürülebilirlik odaklı etik kuralların benimsenmesi, tüketici haklarının korunmasını sağlayacak ve markaların daha sorumlu bir pazarlama anlayışına yönelmesini teşvik edecektir. Sonuç olarak, bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu fırsatlar, yanıltıcı yeşil reklam uygulamalarına karşı bir denetim mekanizması olarak kullanılmalı ve böylece işletmelerin sürdürülebilirlik konusundaki gerçekçi taahhütlerinin ön plana çıkması sağlanmalıdır.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar, bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) yanıltıcı yeşil reklam uygulamalarının yayılımını önemli ölçüde artırabileceğini ve tüketici algısını doğrudan etkileyebileceğini göstermektedir. Dijital platformlar, sosyal medya ve çevrimiçi reklamcılık gibi kanallar aracılığıyla sürdürülebilirlik teması kullanılarak yapılan yanıltıcı yeşil reklamlar, tüketicilerin çevresel bilinçlerini manipüle edebilmekte ve yanlış yönlendirmelere neden olabilmektedir. Özellikle büyük ölçekli markaların ve şirketlerin yeşil pazarlama stratejileri ile doğrudan ilişkili olan bu durum, ekolojik duyarlılığı yüksek tüketicilerin satın alma davranışlarında önemli değişiklikler yaratabilmektedir. Ancak, elde edilen bulgular, yanıltıcı yeşil reklam uygulamalarının yalnızca bireysel tüketici düzeyinde değil, aynı zamanda sektörel düzenlemeler ve sürdürülebilirlik politikaları açısından da olumsuz etkiler yarattığını ortaya koymaktadır.

Özellikle küresel ısınmanın hızlanmasıyla birlikte tüketiciler, çevreye duyarlı ürün ve hizmetlere yönelirken, şirketlerin yeşil reklam stratejileri şeffaflık ve doğruluk açısından daha fazla sorgulanmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın sonuçları, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yanıltıcı yeşil reklamları tespit etme ve denetleme süreçlerinde daha etkin kullanılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, tüketicilerin bilinçlendirilmesi ve regülasyon mekanizmalarının güçlendirilmesiyle, yanıltıcı yeşil reklamların olumsuz etkilerinin azaltılabileceği öne sürülmektedir. Çalışma kapsamında elde edilen veriler, sürdürülebilirlik algısının gerçek çevresel faydalarla desteklenmesi gerektiğini ve yanıltıcı reklamların tüketici güvenini sarsarak uzun vadede marka sadakatine zarar verebileceğini göstermektedir. Bu nedenle, şirketlerin sadece kısa vadeli kazanç hedefleri yerine, gerçek anlamda sürdürülebilir üretim ve pazarlama stratejilerine yönelmeleri gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmada, nitel içerik analizi yöntemi kullanılarak dijital platformlarda yer alan çevreci reklam içerikleri belirli temalar çerçevesinde sistematik biçimde incelenmiştir. İçerikler, yeşil aklama göstergeleri açısından kodlanmış ve şirketlerin sürdürülebilirlik iddialarının ne ölçüde veriyle desteklendiği değerlendirilmiştir. Ayrıca, tüketici yorumları ve sosyal medya etkileşimleri üzerinden kullanıcıların bu reklamlara yönelik güven düzeyleri ve tepkileri analiz edilmiştir. Bu bulgular, yalnızca reklam içeriğini değil, aynı zamanda tüketiciyle kurulan iletişim sürecinin de şeffaflık ve güven açısından irdelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

4. Öneriler

Çalışmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda, yanıltıcı yeşil reklam uygulamalarının etkisini azaltmak ve tüketicileri doğru bilgilendirmek amacıyla çeşitli stratejik önlemler alınması gerekmektedir. Öncelikle, bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) yanıltıcı çevreci reklamları tespit eden ve analiz eden yapay zekâ temelli denetim mekanizmalarıyla desteklenmesi önerilmektedir. Dijital reklamcılıkta sürdürülebilirlik iddialarını doğrulamak için blockchain tabanlı şeffaf veri paylaşım sistemlerinin geliştirilmesi, şirketlerin yanıltıcı pazarlama stratejileri izlemesini zorlaştıracaktır. Ayrıca, sosyal medya platformları ve arama motorlarının, yeşil reklam içeriklerini denetleyen algoritmalar kullanarak, yanıltıcı çevreci iddialar içeren içerikleri filtreleme ve sınırlama yönünde adımlar atması gerekmektedir. Bununla birlikte, işletmelerin yeşil pazarlama stratejilerini etik ilkelere uygun şekilde geliştirmeleri ve paydaşlarına gerçekçi, kanıta dayalı çevresel etkiler sunmaları, tüketici güveninin korunması açısından kritik öneme sahiptir.

Tüketicilerin yanıltıcı yeşil reklamlara karşı bilinçlendirilmesi için kapsamlı eğitim programları ve kamu farkındalık kampanyaları yürütülmelidir. Üniversiteler, sivil toplum kuruluşları ve devlet kurumları iş birliğiyle sürdürülebilir tüketim ve etik pazarlama konusunda bilgilendirici içerikler üretilerek yaygınlaştırılmalıdır. Bununla birlikte, düzenleyici kurumların, yeşil reklamların doğruluğunu değerlendiren sertifikasyon sistemleri oluşturması ve şirketlerin sürdürülebilirlik iddialarını bağımsız denetim mekanizmalarına tabi tutmaları gerekmektedir. Hukuki çerçevenin güçlendirilerek, yanıltıcı yeşil reklam uygulamalarına karşı caydırıcı yaptırımlar uygulanması da önerilmektedir. Son olarak, tüketicilerin, markaların çevresel taahhütlerini şeffaflıkla değerlendirmelerini sağlayacak kullanıcı odaklı mobil uygulamalar veya çevrimiçi platformlar geliştirilerek, bilinçli tüketim alışkanlıklarının yaygınlaştırılması sağlanmalıdır. Bu şekilde, bilgi ve iletişim teknolojilerinin, yanıltıcı çevreci reklamların yayılmasını teşvik eden değil, aksine bu tür manipülatif uygulamaları engelleyen bir araç olarak kullanılması mümkün olacaktır.

Kaynakça | References

- Basal, M., Saraç, E. and Özer, K. (2024) Dynamic Pricing Strategies Using Artificial Intelligence Algorithm. *Open Journal of Applied Sciences*, 14, 1963-1978. doi: 10.4236/ojapps.2024.148128.
- Basal, M., Saraç, E., & Özer, K. (2024). Dynamic pricing strategies using artificial intelligence algorithm. *Open Journal of Applied Sciences*, 14(8), 1963–1978. <https://doi.org/10.4236/ojapps.2024.148128>
- Bi, J., Huang, Y., Xiao, Y., Cheng, J., Li, F., Wang, T., Chen, J., Wu, L., Liu, Y., Luo, R., & Zhao, X. (2014). Association of lifestyle factors and suboptimal health status: A cross-sectional study of Chinese students. *BMJ Open*, 4(6), e005156. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2014-005156>
- European Commission. (2021, January 28–29). Screening of websites for ‘greenwashing’: Half of green claims lack evidence. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_269
- Günbatır, M. S. (2014). Bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik bir tutum ölçeği geliştirme çalışması. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 121–135.
- Jánská, M., Žambochová, M., & Kita, P. (2023). The influence of Slovak consumer lifestyle on purchasing behaviour in the consumption of organic food. *British Food Journal*, 125(8), 3028–3049. <https://doi.org/10.1108/BFJ-07-2022-0618>
- Jin, J., Zhao, Q., & Santibanez-Gonzalez, E. D. R. (2020). How Chinese consumers’ intentions for purchasing eco-labeled products are influenced by psychological factors. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(1), 134. <https://doi.org/10.3390/ijerph17010265>
- Kim, D. Y., & Kim, H.-Y. (2021). Trust me, trust me not: A nuanced view of influencer marketing on social media. *Journal of Business Research*, 134, 223–232. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.05.033>
- Mataracı, P., & Kurtuluş, B. (2020). Sustainable marketing: The effects of environmental consciousness, lifestyle and involvement degree on environmentally friendly purchasing behavior. *Journal of Global Scholars of Marketing Science: Bridging Asia and the World*, 30(3), 304–318. <https://doi.org/10.1080/21639159.2020.1766988>
- Nemes, N., Scanlan, J., Smith, P., Smith, T., Aronczyk, M., Hill, S., Lewis, L., Montgomery, A. W., Tubiello, F. N., & Stabinsky, D. (2022). An integrated framework to assess greenwashing. *Sustainability*, 14(8), 4431. <https://doi.org/10.3390/su14084431>
- Nie, W., Medina-Lara, A., Williams, H., & Smith, R. (2021). Do health, environmental and ethical concerns affect purchasing behavior? A meta-analysis and narrative review. *Social Sciences*, 10(11), 413. <https://doi.org/10.3390/socsci10110413>
- Öcel, Y., & Mutlu, H. T. (2021). Yanıltıcı yeşil reklam uygulamaları üzerine bir ölçek geliştirme çalışması. *Sosyal Bilimlerde Nicel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 1–12.
- Polat, E., Akoğlu, H. E., Konak, O., & Özen, G. (2019). Fiziksel aktivite yapan ve yapmayan bireylerde sürdürülebilir tüketim davranışlarının incelenmesi. *SPORMETRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 17(2), 53–63. <https://doi.org/10.33689/spormetre.525753>
- Schmuck, D., Matthes, J., & Naderer, B. (2018). Misleading consumers with green advertising? An affect–reason–involvement account of greenwashing effects in environmental advertising. *Journal of Advertising*, 47(2), 127–145. <https://doi.org/10.1080/00913367.2018.1434171>
- Shah, K., Zhongjun, T., Sattar, A., & XinHao, Z. (2021). Consumer’s intention to purchase 5G: Do environmental awareness, environmental knowledge and health consciousness attitude matter? *Technology in Society*, 65, 101563. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101563>
- Teguh, A. S., & Ignatia, M. H. (2022). The effect of green advertising and green product on green purchase intention with green trust as mediation variable on consumers of water packaging “Ades” in Surabaya. *Jurnal Mantik*, 6(2), 1291–1300.
- Tucker, E. M., Rifon, N. J., Lee, E. M., & Reece, B. B. (2012). Consumer receptivity to green ads: A test of green claim types and the role of individual consumer characteristics for green ad response. *Journal of Advertising*, 41(4), 9–23. <https://doi.org/10.2753/JOA0091-3367410401>
- Xu, Y., Du, J., Shahzad, F., & Li, X. (2021). Untying the influence of green brand authenticity on electronic word-of-mouth intention: A moderation-mediation model. *Frontiers in Psychology*, 12, 638812. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.638812>
- Zhang, K. Z., Zhao, S. J., Cheung, C. M., & Lee, M. K. (2014). Examining the influence of online reviews on consumers' decision-making: A heuristic-systematic model. *Decision Support Systems*, 67, 78–89. <https://doi.org/10.1016/j.dss.2014.08.005>

Türkiye’de Enerji Tüketimi ve Çevre İlişkisinin Saklı Eşbütünleşme Yaklaşımıyla Analizi Analysis of Energy Consumption and Environment Relationship in Turkey with Hidden Cointegration Approach

NurevşanSARGINKARATEKİN
Bağımsız Araştırmacı, Van Türkiye
Independent Scientist, Van, Türkiye
Orcid: [0009-0003-6232-7543](https://orcid.org/0009-0003-6232-7543) karatekin.sargin@gmail.com

NigarALEV
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, SEAS. Department of Economics, Van Türkiye
Doç. Dr, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-0154-6211 nigaralev02@gmail.com

ArticleInformation/MakaleBilgisi

Cite as/Atıf: Karatekin, N. S. and Alev, N. (2025). Analysis of Energy Consumption and Environment Relationship in Turkey with Hidden Cointegration Approach. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 166-183.
Karatekin, N. S. ve Alev, N. (2025). Türkiye’de Enerji Tüketimi ve Çevre İlişkisinin Saklı Eşbütünleşme Yaklaşımıyla Analizi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 166-183.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 28 December, 2025 /28 Aralık 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 22 April, 2025 / 22 Nisan 2025

Published/Yayın Tarihi: June 27, 2025 /27 Haziran, 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June / Haziran

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 166-183

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Nurevşan SARGIN KARATEKİN, Nigar ALEV).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors’ Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has two authors and the contribution rate of the authors is equal/Bu makale iki yazarlıdır ve yazarların katkı oranı eşittir.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./ Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Bu çalışma, Nigar ALEV danışmanlığında “Türkiye’de Enerji Tüketimi ve Çevre İlişkisinin Saklı Eşbütünleşme Yaklaşımıyla Analizi” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Öz

İnsanoğlunun ilk çağlardan bu yana çevre ile etkileşim içerisinde olduğu ve Sanayi Devrimi ile birlikte enerji tüketiminin önemli ölçüde arttığı, bu durumun çevresel etkileri giderek daha belirgin hale getirdiği anlaşılmaktadır. Artan enerji kullanımı, çevresel sorunların yanı sıra insan yaşamını da tehdit eden bir boyut kazandırmıştır. Bununla birlikte enerji, yaşamın sürdürülebilmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışmada, Türkiye'nin 1990-2021 dönemi için enerji tüketimi ile çevre arasındaki asimetrik ilişki incelenmiştir. Analizlerde DF-GLS ve Ng-Perron birim kök testleri kullanılmış ve değişkenlerin birinci farkında durağan olduğu belirlenmiştir. Uzun dönem ilişkisi, yeni nesil bir test olan saklı eşbütünleşme testi aracılığıyla analiz edilmiştir. Ayrıca, nedensellik ilişkileri, saklı hata düzeltme modeline dayalı asimetrik nedensellik testi ile değerlendirilmiştir. Çalışmada enerji tüketiminin, karbon emisyonları ve ekonomik büyüme gibi pozitif bileşenler üzerindeki etkisi incelenmiş ve ekonomik büyüme, modelde açıklayıcı bir değişken olarak yer almıştır. Elde edilen bulgular, enerji tüketimindeki değişimlerin karbon emisyonları ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ortaya koymakta; dolayısıyla enerji tüketiminin, bu iki bileşenin asimetrik bir nedeni olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu çalışma, asimetrik analiz yönteminin kullanılması bakımından literatürdeki önceki çalışmalardan ayrışmakta ve enerji ile çevre politikalarına yönelik önemli bulgular sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Enerji Tüketimi, Çevre, Ekonomik Büyüme, Saklı Eşbütünleşme Testi.

Abstract

Human beings have been interacting with the environment since ancient times. With the Industrial Revolution, energy consumption increased and its environmental impacts started to be felt. Increasing energy use day by day has brought environmental problems. It has become a threat to human life along with environmental impacts. However, energy is one of the primary factors for the continuation of life. In this study, the asymmetric relationship between energy consumption and environment is analysed for Turkey for the period 1990-2021. DF-GLS and Ng-Perron unit root analyses were performed and the variables were found to be stationary at first difference. The long-run relationship between the variables is analysed using the hidden cointegration test, which is one of the new generation tests. Causality relationships are also analysed by asymmetric causality test based on the hidden error correction model. The positive component of energy consumption, the positive component of carbon emissions and the positive component of economic growth are taken into account. Here, economic growth is included in the model as an explanatory variable. According to the findings, any change in the positive component of energy consumption causes a change in the positive component of carbon emissions and the positive component of economic growth. That is, the positive component of energy consumption is the asymmetric cause of the positive component of carbon emissions and economic growth. This study differs from previous studies by conducting asymmetric analysis. This asymmetric method sheds light on energy and environmental policies in line with the results.

Keywords

Energy Consumption, Environment, Economic Growth, Hidden Cointegration Test.

Giriş

Çevre kirliliğinin özünde, bireyler tarafından gerçekleşen üretim ve tüketim faaliyetleri bulunmaktadır. Kirliliğin temelinde insan faktörü vardır. İnsanoğlunun çevreye hakim olma düşüncesi zamanla ekolojik denge zincirini bozma aşamasına getirmiştir.

Çevre, insan faaliyetleri ve diğer canlı varlıklar üzerinde uzun dönemli olarak doğrudan veya dolaylı etkiler yaratan faktörlerin tümü olarak tanımlanmaktadır (Keleş ve Hamamcı, 2005). Bu kavram, tüm canlıların bir arada yaşadığı ve etkileşim içinde bulunduğu, karşılıklı yaşam faaliyetlerinin gerçekleştiği doğal denge ekosistemini ifade eder (Uyanık, 2017). Sera gazlarının atmosferde yoğunlaşması, küresel ısınmaya neden olmakta; bu da iklim değişikliklerine, buzulların erimesine, deniz seviyelerinin yükselmesine ve dolayısıyla verimli tarım arazilerinin kaybına yol açmaktadır. Çevre, hem küresel hem de ulusal bir mesele haline gelmiştir. Küresel ısınmayı önlemenin temel koşulu, fosil yakıt kullanımını azaltarak enerji altyapısını yenilenebilir enerji kaynaklarına dönüştürmek fikri giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu doğrultuda, çevre sorunlarına çözüm üretmek amacıyla uluslararası düzeyde çeşitli konferanslar düzenlenmektedir. 1992 Rio Konferansı'nda yerel yönetimlere "Gündem 21" kapsamında önemli görevler verilmiş olup, bu bağlamda ülkeler, kırsal topluluklarda yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanılabilir hale getirerek çevresel açıdan daha sağlıklı bir enerji geçiş süreci başlatmayı taahhüt etmişlerdir (Çukurçayır, 2002: 188; Mengi ve Algan, 2003: 27). Bu çerçevede enerji faktörünün insan yaşamı ve çevre üzerindeki önemi vurgulanmaktadır. Ekolojik iktisatçılardan İngiliz fizikçi Soddy, enerjiyi yaşamın vazgeçilmez bir kaynağı olarak tanımlamış ve "Kullanılabilir enerjimiz varsa, yaşamı sürdürür ve gerekli olan her malzemeyi üretebiliriz. Bu yüzden enerji akışı ekonominin birincil kaynağı olabilir" şeklinde ifade etmiştir.

Tarihsel süreçte, insanoğlu enerjiyi hayatının ayrılmaz bir parçası olarak kullanmıştır. Nüfus ve ekonomik faaliyetlerdeki artış, enerji kaynaklarına olan talebi artırmış, enerjiye erişim kolaylığı ise bu talebi daha da pekiştirmiştir. Ancak, enerji değerinin tam olarak anlaşılması sanayi devrimi ile mümkün olmuştur. Sanayi devrimi, yeni teknolojilerin ortaya çıkmasıyla birlikte kitle üretim süreçlerini başlatmış ve sanayi tesisleri enerji ihtiyacını büyük ölçüde fosil yakıtlardan, özellikle kömürden karşılamaya başlamıştır. Bu durum, kömür kullanımına bağlı olarak artan çevre sorunlarını da beraberinde getirmiştir (Asumadu-Sarkodie & Owusu, 2016). Enerjiye olan artan ihtiyaç, savaşlar ve diğer sorunların tetikleyicisi olurken, aynı zamanda ülkelerin ekonomik, kültürel ve sosyal bağlarını güçlendirerek ticari boyut kazandırmıştır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, enerji talebinin her dönemde kendini göstermesine neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ülkelerin hızlı büyüme ve sanayileşme süreçleri, enerji talebini artırmıştır. 1970 sonrası dönemde, enerji ve çevre faktörü ampirik çalışmalara konu olmuş ve ekonomik büyümenin önemli girdilerinden biri haline gelmiştir. 1970 yılında yaşanan petrol krizi, enerji arzı konusunda farkındalığı artırmış ve hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin enerji ihtiyaçlarını karşılamak ve enerji politikalarını geliştirmek konularını öncelikli hale getirmiştir. Geliştirilen bu politikalar sonucunda, fosil enerji kaynaklarının tükenebilirliği ve çevre üzerindeki olumsuz etkileri, yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelme eğilimini artırmıştır (Tafti & Mottaghitalab, 2017). Sanayi devrimi ile başlayan ve 1973-1979 petrol krizleri ile devam eden enerji talebinin artışı, modern şehirlerin inşası, nüfus artışı, üretim artışı ve çevre gibi önemli konularla birlikte enerji, ekonomi teorisinin temel meselelerinden biri haline gelmiştir (Torun ve Yağış, 2023).

Bu çalışmanın amacı, enerji tüketimi ile çevre arasındaki ilişkiyi Türkiye özelinde incelemektir. Enerji, genel olarak birçok makroekonomik faktörle birlikte ele alınmaktadır. Ancak hem enerji hem de çevre faktörlerinin öneminin anlaşılmasına başlamasıyla birlikte, özellikle 1970 yılından günümüze kadar, bu iki bileşen arasındaki yakın ilişkiyi inceleyen ampirik çalışmalar artış göstermiştir.

Bu çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm giriştir. İkinci bölümde, dünya genelinde ve Türkiye'de konu ile ilgili literatür taraması yapılmaktadır. Üçüncü bölümde, yeni nesil testlerden biri olan saklı eşbütünlük yaklaşımının teorik çerçevesine ve uygulama aşamalarına yer verilmiştir. Son bölümde ise, ekonometrik bulgulara dayanarak sonuçlar ve değerlendirmeler yapılmıştır.

1. Literatür Taraması

Enerji tüketimi, her zaman çevre kirliliği üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur; bu durum, araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Enerji ve çevre hem yerli hem de yabancı literatürde önemli bir araştırma konusu olmuştur. Celil ve Feridun (2011) ekonomik büyüme ile finansal gelişmenin çevresel etkilerini inceleyerek, Çin için 1953-2006 dönemini analiz etmişlerdir. ARDL sınır testi uygulaması neticesinde, değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Bulgular, uzun vadede ekonomik büyümenin enerji tüketimi üzerindeki etkilerinin çevre üzerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Souza vd. (2018) tarafından gerçekleştirilen bu çalışmada, 5 MERCOSUR ülkesinin 1990-2014 dönemi dikkate alınarak analiz edilmiştir. Araştırmada, yenilenebilir enerji tüketimi, reel gelir ve çevresel bozulma arasındaki ilişki Panel OLS yöntemiyle incelenmiştir. Elde edilen bulgular, yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel bozulmayı azalttığını ortaya koymuştur.

Jin ve Kim (2018) tarafından yürütülen çalışmada ise, 1990-2014 dönemi için nükleer enerji kullanan 30 ülkenin verileri analiz edilerek, enerji tüketimine dayalı karbon emisyonlarının belirleyicileri araştırılmıştır. Bu bağlamda, yenilenebilir enerji ve nükleer enerji tüketimi ana belirleyiciler olarak benimsenmiş, katkı değişkenleri olarak ise reel kömür fiyatı ve reel gayri safi yurt içi hasıla (GSYH) kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla panel eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testleri uygulanmıştır. Panel eşbütünleşme testi sonuçları, karbon emisyonları, yenilenebilir enerji tüketimi ve nükleer enerji tüketimi arasında uzun vadeli bir denge ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Uzun dönem eşbütünleşme vektörü ve Granger nedensellik testlerinin bulguları ise nükleer enerjinin yenilenebilir enerjiden farklı olarak karbon emisyonlarının azaltılmasına katkıda bulunmadığını ortaya koymaktadır.

Charfeddine ve Kahia (2019) ise MENA bölgesine ait 1980-2015 dönemine ilişkin yıllık verileri kullanarak panel vektör otoregresif (PVAR) tekniğini uygulamışlardır. Çalışmada, yenilenebilir enerji tüketimi, karbon emisyonları ve ekonomik büyüme değişkenleri incelenmiştir. Elde edilen bulgular, yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerinde olumsuz bir etki yarattığını göstermektedir.

Destek ve Sinha (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın amacı, Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin yenilenebilir enerji kullanımı, yenilenemeyen enerji kullanımı ve ticarete açıklık gibi faktörlerin ekolojik ayak izi üzerindeki etkileri açısından 24 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkesinde geçerliliğini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda, 1980-2014 yılları arasındaki dönemi kapsayan veriler, ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığına izin veren ikinci nesil panel veri metodolojileri kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen grup ortalaması sonuçları, ters U şeklindeki Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin OECD ülkelerinde geçerli olmadığını göstermektedir; çünkü ekonomik büyüme ile ekolojik ayak izi arasında U şeklinde bir ilişki tespit edilmiş, yenilenebilir enerji tüketiminin artmasının ekolojik ayak izini azalttığı, yenilenemeyen enerji tüketiminin artmasının ise çevresel bozulmayı artırdığı sonucuna varılmıştır.

Kesbiç ve Bozduman (2021) ise 1998-2017 yılları arasında Türkiye için sektörel enerji tüketiminin çevre kirliliği üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada sanayi, tarım, ulaştırma, hane halkı ve bilgi ve iletişim sektörleri ele alınmıştır. Bu sektörler arasındaki ilişki, panel eşbütünleşme ve panel nedensellik testi analizleri ile araştırılmış ve sektörel bazda enerji tüketimi ile çevre kirliliği arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığı tespit edilmiştir. Panel nedensellik sonuçları, tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğuna işaret etmektedir.

Ahmad vd. (2022) tarafından gerçekleştirilen bir diğer çalışmada, 1985-2017 döneminde G7 ülkeleri için demokrasi, çevresel düzenlemeler, ekonomik büyüme ve ekolojik ayak izi arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma, çevresel sürdürülebilirliği garanti etmeyen ülkelerde çevre düzenlemelerinin etkili bir şekilde uygulanmadığını ve siyasi kurumların çevresel düzenlemelerin formülasyonunda ve yönetiminde önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Verilerin analizi için ikinci nesil ekonometrik teknikler kullanılmıştır. Ampirik bulgular, ekonomik büyümenin ekolojik ayak izini artırdığını; demokrasi ve çevre düzenlemelerinin ise ekolojik ayak izini azalttığını göstermektedir. Nedensellik analizi sonucunda, demokrasinin hem ekolojik ayak izinin hem de yenilenebilir enerjinin artışına neden olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, demokrasinin çevresel bozulmayı engellediği ve yenilenebilir enerjinin payını teşvik ettiği sonucunu desteklemektedir.

Djellouli vd. (2022) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, yenilenebilir enerji, yenilenemeyen enerji tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımların çevresel bozulma üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu bağlamda, 20 Afrika ülkesi için 2000-2015 dönemi esas alınarak Çevresel Kuznets Eğrisi ve PHH hipotezi test edilmiştir. ARDL analiz bulguları, yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonlarını olumsuz etkilediğini ortaya koyarken, yenilenemeyen enerji tüketiminin karbon emisyonlarını olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca, incelenen ülkelerde Çevresel Kuznets Eğrisi'nin geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bashir vd. (2022) ise yenilenebilir enerji tüketimi, kentleşme, finansal gelişme ve enerji inovasyonunun çevre üzerindeki etkilerini RCEP ülkeleri için 1990-2019 dönemine ait yıllık veriler kullanarak araştırmışlardır. Çalışmada CS-ARDL, AMG, PMG, FMOLS ve DOLS teknikleri kullanılmıştır. Kapsamlı ekonometrik bulgular, enerji inovasyonu ve yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kalitesini artırdığını göstermiştir.

Li vd. (2022) tarafından gerçekleştirilen bu çalışmada, 120 ülke için yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve ekolojik ayak izi değişkenleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Model tahmini amacıyla panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Ampirik bulgular, yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kalitesini artırdığını ve ekonomik büyümeyi olumlu yönde desteklediğini ortaya koymaktadır.

Akram vd. (2022) çalışmasında, yenilenebilir enerji, ekonomik büyüme ve karbon emisyonu değişkenlerini incelemişlerdir. MINT (Meksika, Endonezya, Nijerya, Türkiye) ülkeleri için bu değişkenler arasındaki ilişkiyi asimetrik bir perspektiften değerlendirmişlerdir. Hatemi-J gizli eşbütünleşme yaklaşımına göre, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca, asimetrik nedensellik testi sonuçlarına göre, enerji verimliliği üzerinde %1'lik negatif kalıcı şoklar karbon emisyonunu %0,043 oranında artırmakta; enerji verimliliği üzerindeki %1'lik pozitif şoklar ise karbon emisyonunu %0,0748 oranında azaltmaktadır.

Uçar ve Çoban (2023) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, 28 OECD ülkesi ve toplamda 36 ülke için 1990-2018 döneminde ekonomik büyüme, ulaştırma sektöründeki enerji tüketimi, karbondioksit salınımı ve petrol fiyatları gibi değişkenler arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Ulaştırma enerjisi tüketimi en az olan Lüksemburg ile en fazla olan ABD'nin altında yer alan sekiz ülke, bir ülke grubu oluşturularak GMM tahmincisi kullanılmıştır. Analiz bulguları, enerji tüketiminin çevresel kaliteyi olumsuz etkilediğini; buna karşın petrol fiyatlarındaki artışın karbon emisyonlarını azalttığını ortaya koymuştur.

Akhtar vd. (2022) ise Çin örneği üzerinden döngüsel ekonominin 1975-2020 dönemi için ülkenin çevresel sürdürülebilirlik gündemindeki rolünü analiz etmişlerdir. Bu amaçla endüstriyel ekoloji, enerji verimliliği ve atık geri dönüşüm teknolojisi faktörleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, atık geri dönüşüm teknolojisi ve daha temiz üretim uygulamalarının hem kısa hem de uzun vadede ekolojik ayak izini (çevresel kaliteyi) önemli ölçüde artırdığını göstermektedir.

Tekbaş ve Tutumlu (2023) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, Türkiye için 1995-2019 dönemini kapsayan ekonomik büyüme, ekonomik karmaşıklık, yenilenebilir enerji tüketimi ve CO₂ emisyonları arasındaki ilişki araştırılmıştır. ARDL sınır testi yöntemine dayanan bulgular, yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonlarını azalttığını göstermektedir. Analiz sonuçları değerlendirildiğinde, ekonomik karmaşıklığın kısa ve uzun vadede çevresel bozulma üzerinde önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, ekonomik karmaşıklık ile yenilenebilir enerji tüketiminin birlikte ele alınmasının çevresel bozulmaya karşı çözüm geliştirilmesinde faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kapçak (2024) çalışmasında döngüsel ekonomi modelini incelemiştir. Bu çalışmada, ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji, geri dönüştürülebilir hammadde ticareti (döngüsel ekonomi bileşeni) ve çevresel gösterge olarak ekolojik ayak izi ele alınmıştır. 16 AB üyesi ülkeyi kapsayan çalışmada Panel AMG tahminci yaklaşımı kullanılmıştır. Ampirik bulgular, döngüsel ekonomi modelinin çevre üzerindeki etkileri hakkında önemli kanıtlar sunmaktadır. Ayrıca, yenilenebilir enerji tüketiminin birçok ülkenin çevresel kalitesini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Koçak (2024) çalışmasında, yenilenemeyen enerji kaynaklarının belirli bir kullanım ömrüne sahip olmasına karşın, yenilenebilir enerji kaynaklarının tükenme olasılığının bulunmaması, enerji sürdürülebilirliği açısından son derece önemli bir konu olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının ekolojik

ayak izi üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışma, gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Türkiye için 2000-2020 gözlem aralığını dikkate almıştır. Değişkenler arasındaki ilişki, ARDL sınır testi ve Toda Yamamoto nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Elde edilen bulgular, değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının ekolojik ayak izini azalttığı, aynı zamanda gezegenin biyolojik kapasitesini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kapçak ve İşleyen (2024) ise yenilenebilir enerji tüketimi, tarım sektörü ve karbon emisyonları (CO₂) arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma, Türkiye için 1990-2019 dönemini kapsamaktadır. Tahmin modeli olarak ARDL sınır değer testi uygulanmış ve değişkenler arasındaki yön Granger (1969) nedensellik testi ile belirlenmiştir. Bulgular, değişkenlerin uzun vadede eşbütünleşik olduğunu ve yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonlarını azaltırken tarım sektörünün bu emisyonları artırdığını göstermektedir. Ayrıca, tarım sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, karbon emisyonları açısından tek yönlü bir etkileşim olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, Türkiye’de yenilenebilir enerji tüketimi, tarım sektörü ve karbon emisyonlarının etkileşim halinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Yapılan yerli ve yabancı çalışmaların genel sonuçları, enerji tüketiminin çevre kirliliğini artırdığı yönündedir. Ancak, farklı sonuçların da mevcut olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu çalışmanın teorik beklentileri, enerji tüketiminin çevre kirliliğini artıracağına işaret etmektedir. Mevcut çalışmanın sonuçları, literatür incelemesi kapsamında değerlendirilen diğer çalışmalarla karşılaştırıldığında, çok az farklılık içermekle birlikte genel olarak paralellik göstermektedir. Bu farklılıklar, kullanılan yöntem, veri seti aralığı, modelde yer alan değişkenler ve incelenen bölgeler (ülkeler) gibi faktörlerden kaynaklanabilmektedir.

2. Metodoloji

2.1. Model ve Veri Seti

Modellerde ekonomik büyümenin bir ölçütü olarak, kişi başına reel GSYİH (2015 sabit \$ fiyatlarıyla), toplam enerji tüketimi ve karbon emisyonları değişkenleri kullanılmıştır. Ekonomik büyüme ve karbon emisyonları verileri, Dünya Bankası veri tabanından (WB) temin edilmiştir; enerji tüketimi verileri ise British Petroleum (BP) veri sitesinden elde edilmiştir. Her bir değişkenin doğal logaritması alınarak modele dahil edilmiştir.

İki bağımsız ve bir bağımlı değişken içeren temel basit regresyon modeli aşağıdaki denklemi ifade etmektedir:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X + \beta_2 X + u_t \quad (1)$$

Tahmin modeli, basit regresyon çerçevesinde enerji tüketimi (ENERGY), karbon emisyonları (CO₂) ve açıklayıcı değişken olarak ekonomik büyüme (GDP) olmak üzere üç değişkenden oluşmaktadır. Bu bağlamda, belirtilen değişkenler arasındaki ilişkiler aşağıdaki denklemler kullanılarak tahmin edilmiştir:

$$\ln CO_{2t} = \delta_0 + \delta_1 \ln ENERGY_t + \mu_{t1} \quad (2)$$

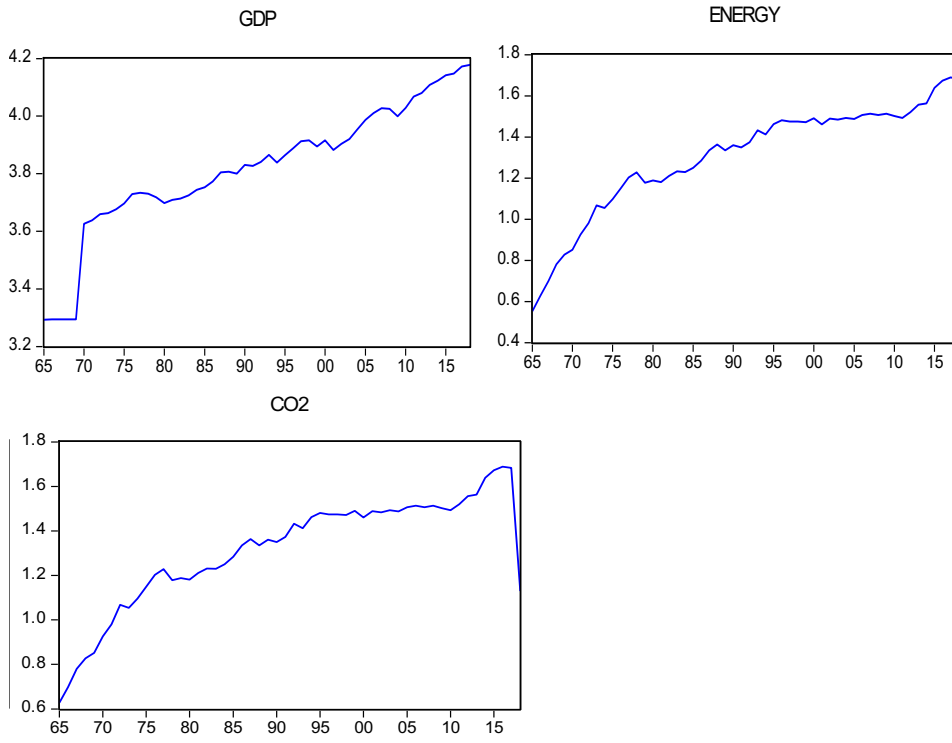
$$\ln CO_{2t} = \delta_0 + \delta_1 \ln GDP_t + \mu_{t2} \quad (3)$$

Model 2’de ve model 3’te yer alan δ_0 sabit terimi, δ_1 ise parametrelerin katsayılarını temsil etmektedir. Ayrıca μ_{t1} ve μ_{t2} hata terimlerini göstermektedir. Model 2’de bağımlı değişken çevresel kalitenin bir göstergesi olarak karbon emisyonları; bağımsız değişken olarak ise enerji tüketimi yer almaktadır. Bu model çalışmanın ana modelini oluşturmaktadır. Model 3 ise açıklayıcı bağımsız değişken olan ekonomik büyüme ile bağımlı değişken olan karbon emisyonları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Çalışmanın temeli iki farklı tahmin modeline dayanmaktadır.

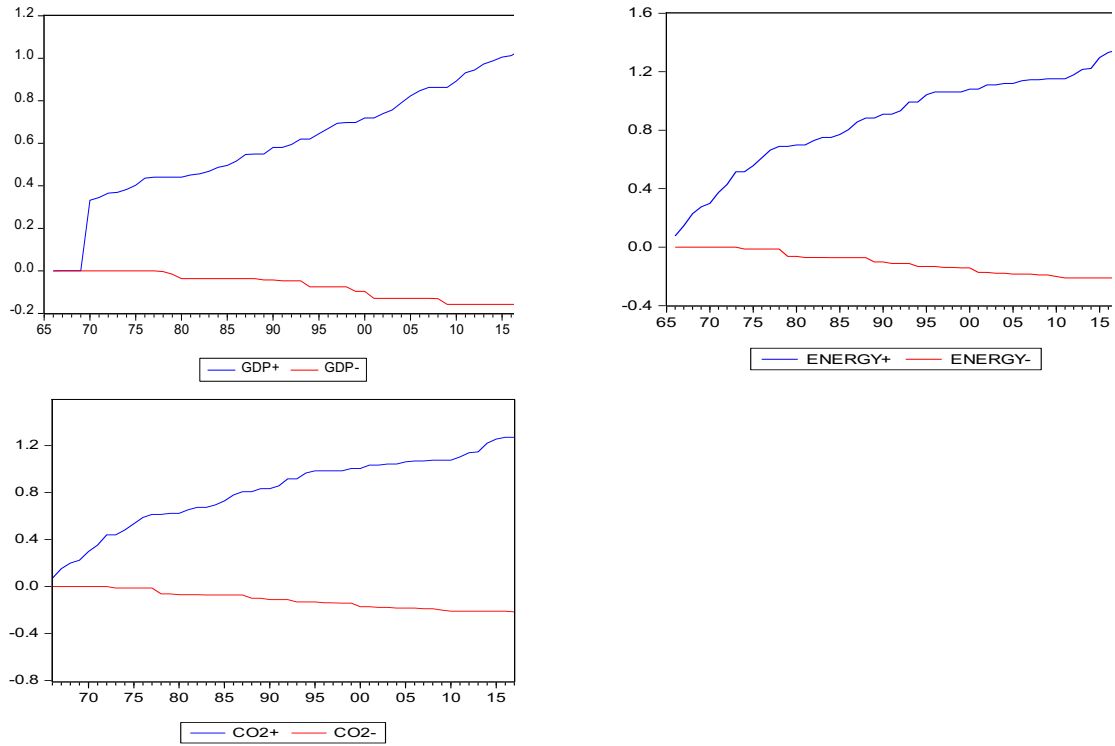
Aşağıdaki şekillerde serilerin zaman içindeki seyri gösterilmiştir. Şekil 1 serilerin logaritmik değerlerini, Şekil 2 ise serilerin pozitif (+) ve negatif (-) değerlerini göstermektedir.

Şekil 1.

Serilerin Logaritmik Değerlerinin Zaman İçindeki Seyri

Şekil 2.

Serilerin + ve - Bileşenlerinin Zaman İçindeki Seyri

2.2. Metodoloji

Türkiye özelinde yapılan bu çalışmada, enerji tüketiminin çevre üzerindeki etkisi incelenmiştir. 1990-2021 dönemine ait yıllık veriler son yıllarda popülerlik kazanan yeni nesil Saklı Eşbütünleşme Yaklaşımıyla analiz edilmiştir. Saklı Eşbütünleşme Yaklaşımı şu adımları içermektedir:

- Değişkenlerin birinci farkta durağan olmaları gerekmektedir. Değişkenlerin durağanlık analizleri Ng-Peron ve DF-GLS birim kök testleri analiz edilmiştir. Değişkenlerin herhangi biri farklı düzeylerde durağan olmaları Saklı eşbütünleşme uygulanmaz.
- Asimetrik analizin gerçekleşmesi için Johansen eşbütünleşme testi uygulanır ve değişkenler arasında uzun dönemde herhangi bir ilişkinin olmaması gerekmektedir.
- Asimetrik analiz için değişkenlerin pozitif ve negatif şoklara ayrılması gerekmektedir. Bu ayrım, bir sonraki adımda Johansen eşbütünleşmesine dayanan Hatemi-J ve Irandoust (2012) tarafından önerilen saklı eşbütünleşme için ön koşul oluşturmaktadır.
- Son olarak Hatemi-J ve Irandoust (2012) tarafından gerçekleştirilen saklı eşbütünleşme testinde pozitif ve negatif bileşenlerin anlamlı bir şekilde tespit edilmesi, Granger-Yoon (2002) tarafından geliştirilen saklı hata düzeltme modeli ile bileşenlerin uzun dönemde asimetrik nedensellik analizi yapılmasına olanak tanımaktadır. Bu çalışmada Eviews 10 yazılımı kullanılmıştır.

2.2.1. Birim Kök Testleri

Zaman serilerin zaman içinde doğrusal bir eğilim göstermesi durumunda, geleneksel durağanlık testleri olan DF-GLS ve Ng-Perron birim kök testleri kullanılmaktadır. Bununla birlikte, literatürde birçok farklı birim kök testleri bulunmaktadır. Bu çalışma için DF-GLS ve ve Ng-Perron birim kök testleri tercih edilmiştir. Ayrıca, kullanılan her bir birim kök testi için ayrı ayrı teorik açıklamalarına yer verilmiştir.

2.2.1.1. DF-GLS Testi

Bu test Elliot vd. (1996) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Modelde kullanılan değişkenlerin trendden arındırılarak analiz etmektedir. DF-GLS testi için Z_t serisinin tahmin modeli aşağıda gösterilmektedir.

$$Z_t^d = \delta^* Z_{t-1}^d + \delta_1^* \Delta Z_{t-1}^d + \dots + \delta_{p-1}^* \Delta Z_{t-p+1}^d + n_t \quad (4)$$

Model 4'de Z_t^d trendden arındırılmış değişkeni ifade etmektedir. Sıfır hipotezinin yer aldığı analiz Z_t 'nin denklemi model 5'te gösterilmiştir

$$Z_t^d = z_t - \varphi_0 - \varphi_{0t} \quad (5)$$

Bu model iki hipotezden oluşmaktadır. İlk hipotez z_t 'nin doğrusal ve durağan olduğunu belirtirken; ikinci hipotez, z_t 'nin trend içermeyen ve ortalamanın sıfırdan büyük olduğunu ve birim kök içermediğini ifade etmektedir. Bu birim kök testinin tahmini modeli aşağıda gösterilmiştir.

$$\bar{Z} = [z_t(1 - \bar{\beta}L)z_2, \dots, (1 - \bar{\beta}L)z_T] \quad (6)$$

$$\bar{Y} = [z_t(1 - \bar{\beta}L)Y_2, \dots, (1 - \bar{\beta}L)Y_T] \quad (7)$$

$$Y_t = (1, \beta) = 1 + \frac{\bar{a}}{T} \quad (8)$$

Model 6, 7 ve 8'de T ve z_t için gözlem sayısını, $\bar{a}$ ise sabit sayıyı temsil etmektedir. Bu süreç model 9'da gösterilmiştir.

$$\bar{Z} = \varphi_0 \bar{Y} + \varphi_1 Y_1 + \mu_t \quad (9)$$

EKK tahminçileri olan φ_0 ve φ_1 serileri kullanılarak önceki modellerde ifade edilen z_t trendden arındırılmıştır. Oluşan model 10 birim kök testi uygulanmaktadır (Pata, 2019).

$$\Delta Z_t^d = \vartheta_0 + \rho z_{t-1}^d + \sum_{i=1}^m \gamma_i z_{t-i}^d + \varepsilon_t \quad (10)$$

2.2.1.2. Ng-Perron Testi

Modifiye edilmiş bu birim kök testi, Ng ve Perron tarafından 2001 yılında literatüre kazandırılmıştır. MZa, MZt, MSB ve MPT olmak üzere dört farklı testten oluşmaktadır. Bu testlerin modeli aşağıda sunulmuştur (Malik ve Rahman, 2014).

$$ewr MZa = \frac{(T^{-1}y_t)^2 - \hat{f}(0)}{2k} \quad (11)$$

$$MZt = MZa * MSB \quad (12)$$

$$MSB = \frac{\frac{1}{k^2}}{\hat{f}(0)^{\frac{1}{2}}} \quad (13)$$

$$MPT = f(x) = \begin{cases} \frac{c^{-2} - cT^{-1}(y_t)^2}{\hat{f}(0)} d_t^0 \\ \frac{c^{-2} + (1-c)T^{-1}(y_t)^2}{\hat{f}(0)} d_t^1 \end{cases} \quad (14)$$

Ng-Perron testinde yer alan MZa ve MZ_t birim kök testlerinde temel hipotez, birim kökün varlığını oluşturmaktadır. Öte yandan, MSB ve MPT testlerinde temel hipotez, birim kökün yokluğu hipotezidir. MSB ve MPT birim kök testleri ters hipotez içermektedir.

2.2.2. Saklı Eşbütünleştirme Yaklaşımı

Geleneksel eşbütünleşme testlerinde, değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesi ve araştırılmasında pozitif ve negatif bileşenler aynı olarak kabul edilmektedir. Yani, bu bağlamda pozitif ve negatif bileşenler arasında bir ayırım yapılmamaktadır. Değişkenler dışarıdan herhangi bir şoka maruz kaldığında, pozitif ve negatif bileşenlerin eşit şekilde etkilendiği varsayılmaktaydı. Ancak bu durum, Granger ve Yoon (2002) tarafından saklı eşbütünleşme yaklaşımının ortaya atılmasıyla değişmiştir. Granger ve Yoon (2002), geleneksel eşbütünleşmenin aksine, değişkenlerin bir şoka maruz kaldığında birlikte etkilendiği durumları araştırmışlardır. Bu bağlamda, pozitif ve negatif bileşenler arasındaki ilişkinin, orijinal değişkenler arasındaki ilişkiden farklı olabileceği dikkate alınarak saklı eşbütünleşme geliştirilmiştir (Hatemi-J, 2020).

$$X_t = X_{t-1} + \varepsilon_t = X_0 + \sum_{i=1}^t \varepsilon_i \quad (15)$$

$$Y_t = Y_{t-1} + \eta_t = Y_0 + \sum_{i=1}^t \eta_i \quad (16)$$

Model 15 ve Model 16'da yer alan t zaman dönemlerini, ε_t, η_t , hata terimini, X_t ve Y_t serileri ise başlangıç değerlerini ifade etmektedir. Bu çerçevede pozitif ve negatif bileşenleri tahmin edilecektir. Pozitif ve negatif bileşenler, Eşitlik 17 ve Eşitlik 18'de gösterilmiştir.

$$\varepsilon_i^+ = \max(\varepsilon_i, 0) \quad \varepsilon_i^- = \min(\varepsilon_i, 0) \quad (17)$$

$$\eta_i^+ = \max(\eta_i, 0) \quad \eta_i^- = \min(\eta_i, 0) \quad (18)$$

Eşitlik 17 ve 18'de yer alan hata terimleri $\varepsilon = \varepsilon^+ + \varepsilon^-$ ve $\eta = \eta^+ + \eta^-$ şeklinde tanımlanabilir. Başlangıç denklemleri yerine yazılarak,

$$X_t = X_{t-1} + \varepsilon_t = X_0 + \sum_{i=1}^t \varepsilon_i^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_i^- \quad (19)$$

$$Y_t = Y_{t-1} + \eta_t = Y_0 + \sum_{i=1}^t \eta_i^+ + \sum_{i=1}^t \eta_i^- \quad (20)$$

Model 21 ve model 22 denklemleri elde edilir.

$$X_t = X_0 + \varepsilon_i^+ + \varepsilon_i^- \quad (21)$$

$$Y_t = Y_0 + \eta_i^+ + \eta_i^- \quad (22)$$

Granger ve Yoon (2002), $X_i^+ = X_0 + \sum_{i=1}^t \varepsilon_i^+$, $Y_i^+ = Y_0 + \sum_{i=1}^t \eta_i^+$, $X_i^- = X_0 + \sum_{i=1}^t \varepsilon_i^-$, $Y_i^- = Y_0 + \sum_{i=1}^t \eta_i^-$ varsayımını altında, pozitif ve negatif serilerin değişimi $\Delta X_t^+ = \varepsilon_i^+$, $\Delta Y_t^+ = \eta_i^+$, $\Delta X_t^- = \varepsilon_i^-$, $\Delta Y_t^- = \eta_i^-$ şeklinde

tanımlanmaktadır. Elde edilen pozitif ve negatif bileşenlere Johansen eşbütünleşme testi uygulandıktan sonra Hatemi-J & Irandoust'un saklı eşbütünleşme testine geçilmektedir (Boğa, 2020).

2.2.3. Saklı Hata Düzeltme Modeli (Asimetrik Nedensellik Analizi)

Pozitif ve negative bileşenlere uygulanan eşbütünleşme testi sonucunda saklı (gizli) bir eşbütünleşme bulunduğundan sonra Granger ve Yoon (2002) tarafından önerilen saklı hata düzeltme modeli oluşturulabilir. Bu durumda model aşağıdaki gibi kurulmaktadır.

$$\varepsilon_t^+ = \gamma_0 + \gamma_1 (\sum_{i=1}^{t-1} \varepsilon_i^+ - \sum_{i=1}^{t-1} \eta_i^+) + lags(\varepsilon_{t-1}^+, \eta_{t-1}^+) + \zeta_t \quad (23)$$

$$\eta_t^+ = \delta_0 + \delta_1 (\sum_{i=1}^{t-1} \varepsilon_i^+ - \sum_{i=1}^{t-1} \eta_i^+) + lags(\varepsilon_{t-1}^+, \eta_{t-1}^+) + \zeta_t \quad (24)$$

Burada $(\varepsilon_{t-1}^+, \eta_{t-1}^+)$ gecikmeleri, uzun dönem tahmin kalıntıları olan ε_{t-1}^+ , η_{t-1}^+ 'nin farklı gecikmeleridir. Böylece ΔX_t^+ ve ΔY_t^+ değişkenleri 25 ve 26 nolu denklemler oluşturabilir.

$$\Delta X_t^+ = \gamma_0 + \gamma_1 (X_{t-1}^+ - Y_{t-1}^+) + lags(\Delta X_{t-1}^+ - \Delta Y_{t-1}^+) + \zeta_t \quad (25)$$

$$\Delta Y_t^+ = \delta_0 + \delta_1 (X_{t-1}^+ - Y_{t-1}^+) + lags(\Delta X_{t-1}^+ - \Delta Y_{t-1}^+) + \zeta_t \quad (26)$$

Denklemlerde γ_1 ve δ_1 hata düzeltme katsayılarıdır. Bu katsayıların hem negatif hem de anlamlı olması gerekmektedir. Böylece kısa dönemde oluşan dengesizliklerin uzun dönemde giderileceği anlamı taşımaktadır. Hata düzeltme katsayılarında negatif ve anlamlı olması sonraki aşama olan asimetrik nedenselliğin kurulabileceğini göstermektedir (Tiwari vd., 2015).

3. Bulgular

Modelde analiz edilen Türkiye'ye ait değişkenler olan CO2, ENERGY ve GDP için tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de sunulmuştur. Değişkenlerin ortalama değerleri incelendiğinde, maksimum ve minimum değerlerin ortalamadan önemli ölçüde sapmadığı gözlemlenmektedir. Oynaklığın bir göstergesi olan ve değişkenlerin denge noktasından ne kadar uzaklaştığını temsil eden standart sapma değerlerinin, değişkenler arasında birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir tanımlayıcı istatistik olan çarpıklık katsayısı, serilerin sola veya sağa çarpıklığını ifade etmektedir. Bu bağlamda, enerji tüketimi değişkeninin negatif işaretli çarpıklık katsayısı sola çarpıklık, diğer değişkenlerin ise sağa çarpıklık eğilimi gösterdiği sonucuna varılmıştır. Son olarak, basıklık katsayısının 3'ten küçük olduğu gözlemlenmiş olup, bu durum serilerin basık olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 1.

Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

	CO2	ENERGY	GDP
Ortalama	0.552479	8.211924	3.895229
Medyan	0.531194	8.226897	3.889573
Maksimum	0.716494	8.280016	4.128720
Minimum	0.401149	8.132078	3.720732
Std. Sapma	0.098357	0.047239	0.128791
Çarpıklık	0.047584	-0.347696	0.285621
Basıklık	1.704146	1.840733	1.714928
Gözlem	32	32	32

Tablo 2'de, değişkenlere ait korelasyon katsayıları sunulmuştur. Korelasyon katsayılarının -1 ile 1 arasında değişmesi, değişkenler arasındaki ilişkinin yönü hakkında bilgi sağlamaktadır. Ayrıca, değişkenler arasındaki ilişkinin gücü, korelasyon katsayısının 0.7'den büyük veya küçük olmasına bağlı olarak güçlü ya da zayıf olarak

değerlendirilmektedir. Tablo 2 incelendiğinde, değişkenler arasında güçlü bir korelasyon ilişkisinin mevcut olduğu sonucuna varılmaktadır.

Tablo 2.

Değişkenlerin Korelasyon Matrisleri

Değişkenler	CO2	ENERGY	GDP
CO2	1	0.851	0.795
ENERGY	0.851	1	0.935
GDP	0.795	0.935	1

Değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri ve korelasyon katsayıları incelendikten sonra, değişkenlerin birim kök içerip içermediği test edilmelidir. Bu çalışmada uygulanan yöntemin özellikleri gereği, değişkenlerin birinci farkında durağan olmaları beklenmektedir. Ayrıca, Johansen eşbütünleşme testine geçilmeden önce, serilerin birinci farkında entegre olma koşulunun sağlanması gerektiği vurgulanmalıdır. Birim kök testleri için kullanılan hipotezler aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

- H_0 : Birim kök vardır (Değişkenler durağan değildir)
- H_1 : Birim kök yoktur (Değişkenler durağandır)

Değişkenlerde birim kök olup olmadığını test etmek amacıyla, DF-GLS ve NG-PERRON birim kök testlerinin sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3.

Birim Kök Test Sonuçları (Düzey Değerleri)

Değişkenler/Testler	DF-GLS	NG-PERRON			
Türkiye		MZa	MZt	MSB	MPT
CO2	0.501	1.044	0.962	0.917	60.360
ENERGY	1.021	0.921	0.962	1.041	74.070
GDP	-0.902	-2.660	-0.940	0.351	8.412
Değişkenlerin Birinci Farkları					
CO2	3.961***	-18.591***	-3.037***	0.163***	1.359***
ENERGY	-6.055***	-25.251***	-3.553***	0.140***	0.970***
GDP	-8.436***	-25.159***	-3.495***	0.138***	1.142***

Değişkenlerin bütünleştiği mertebe, sabit-trendli modelde analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, %5 kritik değerde, serilerin düzey değerlerinde durağan olmadığı gözlemlenmiştir. Ancak, serilerin birinci farkı alındığında, H_0 hipotezi reddedilerek serilerin birinci farkında entegre olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu, bir sonraki adım olan VAR gecikme uzunluğunun belirlenmesi için verilerin uygun olduğunu göstermektedir. VAR gecikme uzunluğu için iki ayrı model oluşturulmuştur.

Model 1, bağımlı değişken olarak karbon emisyonları ve bağımsız değişken olarak enerji tüketiminden (CO2-ENERGY) oluşmaktadır. Model 2 ise bağımlı değişken olarak karbon emisyonları ve açıklayıcı bağımsız değişken olarak ekonomik büyümeden (CO2-GDP) oluşmaktadır. VAR gecikme uzunluğu, SIC bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Model 1 için uygun gecikme uzunluğunun 2 olarak tespit edildiği bulunmuştur (Tablo 4).

Tablo 4.

Var Gecikme Uzunluğu (Model 1)

	LR	FPE	AIC	SIC	HQ
1	127.2117	3.07e-07	-9.323980	-9.033650	-9.240375
2	142.6033	1.29e-07*	-10.20025*	-9.716367*	-10.06091*
3	142.8421	1.75e-07	-9.910932	-9.233496	-9.715855
4	147.2858	1.75e-07	-9.945059	-9.074069	-9.694245
5	149.8337	2.06e-07	9.833362	-8.768819	-9.526812

Model 2 için uygun gecikme uzunluğu, SIC bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Bu doğrultuda, Model 2 için uygun gecikme uzunluğunun 1 olduğu tespit edilmiştir. VAR gecikme uzunluğu sonuçları ise Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5.

VAR Gecikme Uzunluğu (Model 2)

	LR	FPE	AIC	SIC	HQ
1	109.1980	1.64e-06*	-7.644298*	-7.356335*	-7.558672*
2	109.5770	2.16e-06	7.376073	6.896133	-7.233362
3	111.5208	2.56e-06	7.223766	-6.551851	-7.023970
4	116.2291	2.50e-06	7.276227	6.412336	-7.019347
5	118.9335	2.89e-06	7.180263	6.124396	-6.866298

Analizin devam edebilmesi için, Johansen eşbütünleşme testine tabi tutulan Model 1 (CO₂-ENERGY) ve Model 2 (CO₂-GDP) sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur. Johansen eşbütünleşme testine uygulanan serilerde, uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisinin bulunmaması gerektiği belirlenmiştir. Bu durum, Hatemi & Irandoust eşbütünleşme testinin uygulanabilirliği açısından önemli bir şart teşkil etmektedir. Tablo 6 incelendiğinde, Model 1 ve Model 2 değişkenlerinin uzun dönemde eşbütünleşik olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 6.

Johansen Eşbütünleşme Test Sonuçları

Ülkeler/Modeller	İz istatistiği	Max. Öz değer istatistiği
Model 1 (CO ₂ -ENERGY)		
R=1	8.614	5.308
R≤1	1.205	1.205
Model 2 (CO ₂ -GDP)		
R=1	7.038	5.607
R≤1	1.431	1.431

Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, CO₂, ENERGY ve GDP değişkenlerinin kodları programa girilmiş ve bu değişkenler sırasıyla CO₂ (CO₂⁺, CO₂⁻), ENERGY (ENERGY⁺, ENERGY⁻) ve GDP (GDP⁺, GDP⁻) olarak ayrıştırılmıştır. Bundan sonraki analizler, bu pozitif ve negatif bileşenler üzerinden gerçekleştirilecektir.

Başlangıçta, orijinal değişkenlere uygulanan birim kök testi, aynı şekilde pozitif ve negatif bileşenlere de uygulanmıştır. Uygulanan testin özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, pozitif ve negatif bileşenlerin de durağanlık göstermesi beklenmektedir. CO₂⁺, CO₂⁻, ENERGY⁺, ENERGY⁻ ve GDP⁺, GDP⁻ bileşenlerine yapılan birim kök

testi sonucunda, bileşenlerin düzey değerlerinde durağan olmadığı tespit edilmiştir. Ancak, pozitif ve negatif bileşenlerin birinci farkları alındığında, bu bileşenlerin durağan hale geldiği ve H_0 hipotezinin reddedildiği gözlemlenmiştir. Durağanlık testine ilişkin sonuçlar Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7.

Pozitif ve Negatif Bileşenlerin Birim Kök Sonuçları

	DF-GL S	NR-PERON			
		MZa	MZt	MSB	MPT
CO2 +	0.725	0.781	0.612	0.877	46.821
CO2 -	-0.568	-1.089	-0.521	0.541	13.518
ENERGY+	0.474	0.954	1.002	1.04	78.105
ENERGY -	0.640	0.942	1.032	1.092	81.561
GDP+	1.802	1.666	2.461	1.474	162.221
GDP -	1.743	1.705	2.335	1.351	139.023
CO2 +	-5.520***	-21.938***	-3.234***	0.153***	1.166***
CO2 -	-4.955***	-22.545***	-3.356***	0.144***	1.023***
ENERGY+	-5.776***	-24.444***	-3.490***	0.140***	1.023***
ENERGY-	-6.692***	-25.109***	-3.564***	0.141***	0.952***
GDP+	-5.999***	-24.878***	-3.479***	0.141***	1.112***
GDP-	-7.232***	-25.456***	-3.569***	0.123***	0.956***

Not: CO2 +, karbon emisyonları pozitif, CO2 -, karbon emisyonları negatif; ENERGY+, enerji tüketimi pozitif, ENERGY-, enerji tüketimi negatif; GDP+, ekonomik büyüme pozitif, GDP-, ekonomik büyüme negatif bileşenleri temsil etmektedir.

Hatemi & Irandaous eşbütünleşme testi, Johansen eşbütünleşme testinin temel varsayımları üzerine inşa edilmiştir. Tablo 8’de, Hatemi & Irandaous eşbütünleşme testi sonuçları sunulmaktadır. Test sonuçlarına göre, karbon emisyonları + (pozitif) bileşeni ile enerji tüketimi + (pozitif) bileşenleri arasında bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca, karbon emisyonları + pozitif bileşeni ile ekonomik büyüme + pozitif bileşenlerinin de eşbütünleşik olduğu bulunmuştur.

Tablo 8.

Hatemi J- Irandoust Saklı Eşbütünleşme Analiz sonuçları (+ ve - Bileşenleri)

Bileşenler	İz istatistiği	Max. Öz değer istatistiği
CO2 + ENERGY +		
R=1	20.321**	15.591**
R≤1	4.712	4.712
CO2 - ENERGY -		
R=1	5.501	4.968
R≤1	0.523	0.523
CO2 + GDP +		
R=1	27.580**	17.664*

R≤1	10.562*	10.562*
CO2- GDP-		
R=1	20.120	7.857
R≤1	2.223	2.223

Tablo 8’de yer alan bulgulara göre, negatif bileşenler arasında herhangi bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilememiştir. Bu nedenle, bir sonraki aşama olarak, saklı hata düzeltme modeli yalnızca CO2* ile ENERGY* ve CO2* ile GDP* arasındaki ilişkiler için uygulanacaktır. Saklı hata düzeltme modeli, asimetrik nedensellik ilişkisini ifade etmektedir. Eşbütünleşme ilişkisi bulunan seriler için uzun dönem katsayıları, FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares) tahmincisiyle hesaplanmaktadır. Bu modelin sonuçları ise Tablo 9’da sunulmaktadır.

Tablo 9.

Uzun Dönem Katsayı Sonuçları (Tahmin Yöntemi: FMOLS)

MODEL 1			MODEL 2	
Pozitif Bileşenler	CO2+	ENERGY-	CO2	GDP+
	1.213***	0.805***	2.252***	0.657***

Tablo 9’da serilerin uzun dönem katsayıları incelendiğinde, karbon emisyonları pozitif bileşeni ve enerji tüketimi pozitif bileşeni serileri dikkate alındığında, bağımlı değişken olarak karbon emisyonları pozitif bileşeni ele alındığında, enerji tüketimi pozitif bileşeninin katsayısının 0.805 olarak tahmin edildiği gözlemlenmektedir. Bu bulguya göre, enerji tüketiminde meydana gelecek %1’lik bir artış, karbon emisyonlarını, yani çevre kirliliğini %0.805 oranında artırmaktadır. Diğer taraftan, karbon emisyonları pozitif bileşeni ile ekonomik büyüme pozitif bileşeni arasındaki ilişki değerlendirildiğinde, bağımlı değişken olarak karbon emisyonları pozitif bileşeni alındığında, ekonomik büyüme pozitif bileşenindeki %1’lik bir artışın, çevre kirliliğini, yani karbon emisyonlarını %0.657 oranında artıracığı tespit edilmiştir.

Karbon emisyonları + (pozitif) bileşeni ve enerji tüketimi + (pozitif) bileşeni serileri arasında saklı bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Bu nedenle, bileşenler arasındaki ilişkiyi modellemek amacıyla saklı hata düzeltme modeli (ECM) geliştirilmiştir. Bağımlı değişken olarak karbon emisyonları pozitif bileşeni ve bağımsız değişken olarak enerji tüketimi pozitif bileşeni kabul edilerek yapılan modelleme sonuçları Tablo 10’da sunulmaktadır. Bu modelde, ECT katsayısının hem negatif yönde hem de %5’lik kritik değerde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Asimetrik nedensellik analizi kapsamında, bağımsız değişken olan enerji tüketimi pozitif bileşeninden karbon emisyonları pozitif bileşenine doğru tek yönlü bir asimetrik nedensellik ilişkisi gözlemlenmiştir. Başka bir ifadeyle, enerji tüketimi, karbon emisyonlarının asimetrik nedeni olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, ters yöndeki nedensellik ilişkisi için bileşenlerin ECT katsayısı hesaplanmadığından, bu durum Tablo 10’da raporlanmamıştır.

Tablo 10.

Saklı Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları (Bağımlı Değişken: CO2+) (Model 1)

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
Sabit	0.0161	0.0082	1.8192	0.0596
ECT _{t-1}	-0.0601	0.0258	-2.0117	0.0340
$\Delta(ENERGY+)_{t-5}$	0.1675	0.0635	2.2763	0.0307
$\Delta(ENERGY+)_{t-7}$	-0.3630	0.0675	-5.3002	0.0000
$\Delta(ENERGY+)_{t-8}$	-0.1227	0.0565	-1.8436	0.0758
$\Delta(CO2+)_{t-1}$	0.0216	0.1113	1.9074	0.0668
$\Delta(CO2+)_{t-2}$	-0.2787	0.2135	-2.4551	0.0206

Karbon emisyonu + bileşeni ve ekonomik büyüme + bileşeni serileri arasında saklı bir eşbütünleşmenin varlığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, söz konusu bileşenler arasında saklı hata düzeltme modeli (ECM) oluşturulmuştur. İlk aşamada, bağımlı değişken olarak karbon emisyonu + bileşeni ve bağımsız değişken olarak ekonomik büyüme + bileşeni kabul edilmiştir; bu durumda, saklı hata düzeltme modelinin sonuçları Tablo 11’de sunulmaktadır. ECT katsayısının hem negatif yönde hem de %5’lik kritik değerde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Asimetrik nedensellik analizine göre, bağımsız değişken olan ekonomik büyüme + bileşeninden karbon emisyonu + bileşenine doğru tek yönlü bir asimetrik nedensellik ilişkisinin mevcut olduğu gözlemlenmiştir. Başka bir ifadeyle, ekonomik büyüme karbon emisyonlarının asimetrik nedeni olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, ters yöndeki ilişki için bileşenlerin ECT katsayısı hesaplanmadığından, bu sonuç Tablo 11’de raporlanmamıştır.

Tablo 11.

Saklı Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları (Bağımlı Değişken: CO2+) (Model 2)

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
Sabit	-0.0834	0.0118	-7.0343	0.0000
ECT _{t-1}	-0.0004	9.60E-2	-6.0408	0.0000
$\Delta(\text{GDP}^+)_{t-3}$	0.0667	0.0344	1.9402	0.0631
$\Delta(\text{GDP}^+)_{t-4}$	0.1050	0.0344	2.0619	0.0032
$\Delta(\text{GDP}^+)_{t-5}$	0.1032	0.0351	2.9431	0.0059
$\Delta(\text{CO2}^+)_{t-1}$	-0.0331	0.0140	-3.3742	0.0256
$\Delta(\text{CO2}^+)_{t-2}$	-0.0514	0.0141	-3.6771	0.0001

4. Sonuç ve Değerlendirme

Çevre, yalnızca insanların yaşam sürdüğü bir alan değil, aynı zamanda milyonlarca canlı türünün barındığı bir ekosistemdir. Sürdürülebilir bir çevre hem biyolojik hem de fiziksel ihtiyaçların karşılanmasına olanak tanımaktadır. Çevre, ekonomik ve sosyal değerlerin yanı sıra gelecek nesillere aktarılan tarihsel ve kültürel değerleri de içermektedir. Ekonomik büyüme, sürdürülebilir kalkınmaya önemli katkılar sağlayan unsurlar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, çevre kavramının sürdürülebilirliğinin sağlanması gerekmektedir. Çevre kalitesinin artışı ve çevre yönetiminin etkinliği, uzun vadede insanlara daha iyi hizmet sunma potansiyelini artırmaktadır.

Doğanın hammadde sağlaması, sektörler bazında büyümeyi tetiklemektedir. Hammadde üretim sürecinde kullanılan enerji, aynı zamanda atık üretimine neden olmaktadır; bu durum çevresel kirliliğin oluşmasına yol açmaktadır. Üretim süreçlerinde oluşan atıkların yönetimi ve enerji tüketiminin azaltılması, son yıllarda döngüsel ekonomi modeli aracılığıyla önemli başarılar elde etmiştir. Bir ülkede kalkınmanın sağlanabilmesi için çevre, enerji ve ekonomik büyümenin karşılıklı etkileşim içinde olması gerekmektedir. Ayrıca, ülkelerdeki çevresel kalite, toplumların psikolojik durumunu da etkilemektedir; temiz ve yaşanabilir bir ekolojik ortamda insanlar kendilerini daha mutlu ve huzurlu hissetmektedirler.

Enerji, tarih boyunca, farkındalık olsun olmasın, yaşamın her aşamasında önemli bir rol oynamıştır. Sanayi devrimi ile birlikte enerjiye olan talep belirgin bir artış göstermiştir. Enerji tüketiminin artışı, çevresel sorunların da gündeme gelmesine yol açmıştır. 1950 yılından itibaren küreselleşmenin etkisiyle fosil yakıtların artışı hem ekonomik büyümeye katkı sağlamakta hem de insan sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. 1973 ve 1979 yıllarında meydana gelen petrol krizleri, ülkelerin enerji kaynaklarına yönelik politikalar geliştirmelerine neden olmuştur. Fosil yakıtların sağladığı avantajların yanı sıra, çevre ve insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkiler, yeni alternatif enerji kaynaklarına yönelimi ve bu alandaki yatırımların artışını teşvik etmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye için 1990-2021 dönemine ait veriler kullanılarak enerji tüketiminin çevre üzerindeki etkileri saklı eşbütünleşme yaklaşımı ile incelenmiştir. Çalışmada bağımlı değişken olarak çevresel kalite göstergesi

olan karbon emisyonları, bağımsız değişken olarak ise enerji tüketimi modele dahil edilmiştir. Ekonomik büyüme ise açıklayıcı değişken olarak kullanılmıştır. Yeni nesil testlerden biri olan saklı eşbütünleşme yaklaşımı, asimetrik açıdan diğer geleneksel testlerden belirgin farklılıklar göstermektedir.

Bundan sonra, eşbütünleşme ilişkisi bulunan pozitif ve negatif bileşenler üzerinde değerlendirmeler yapılmaktadır. CO₂* ile ENERGY* ve CO₂* ile GDP* bileşenleri arasında eşbütünleşmenin varlığı tespit edilmiştir. Eşbütünleşik olan bileşenler arasındaki asimetrik nedenselliği belirlemek amacıyla saklı hata düzeltme modeline başvurulmuştur.

İlk olarak, karbon emisyonlarının (+) bileşeni bağımlı değişken olarak, enerji tüketiminin (+) bileşeni ise bağımsız değişken olarak saklı hata düzeltme modeli kurulmuştur. Bu model kapsamında, enerji tüketimi (+) bileşeninden karbon emisyonları (+) bileşenine doğru asimetrik bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Başka bir ifadeyle, enerji tüketimindeki (+) bileşeninde meydana gelen bir değişim, karbon emisyonları (+) bileşeni üzerinde bir etki yaratmaktadır.

İkinci olarak, karbon emisyonlarının (+) bileşeni bağımlı değişken, ekonomik büyümenin (+) bileşeni ise bağımsız değişken olarak saklı hata düzeltme modeli kurulmuştur. Bu modelde, ekonomik büyüme (+) bileşeninden karbon emisyonları (+) bileşenine doğru asimetrik bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Diğer bir deyişle, ekonomik büyüme (+) bileşeninde meydana gelen bir değişim, karbon emisyonları (+) bileşeni üzerinde bir etki yaratmaktadır. Sonuçlar doğrultusunda, hem enerji tüketimi (+) bileşeni hem de ekonomik büyüme (+) bileşeni, karbon emisyonları üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Son olarak, serilerin uzun dönem katsayıları FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares) tahmincisi ile incelenmiştir. Karbon emisyonları (+) bileşeni ve enerji tüketimi (+) bileşeni serileri dikkate alındığında, bağımlı değişken olarak ele alınan karbon emisyonları (+) bileşeni için enerji tüketimi (+) bileşeninin katsayısı 0.805 olarak tahmin edilmiştir. Bu sonuç, enerji tüketiminde meydana gelecek %1'lik bir artışın, çevre kirliliğini, yani karbon emisyonlarını 0.805 oranında artıracağı anlamına gelmektedir. Diğer taraftan, karbon emisyonları (+) bileşeni ile ekonomik büyüme (+) bileşeni değerlendirildiğinde, bağımlı değişken olarak ele alınan karbon emisyonları (+) bileşeni için ekonomik büyüme (+) bileşeninde meydana gelecek %1'lik bir artışın, karbon emisyonlarını, dolayısıyla çevre kirliliğini 0.657 oranında artıracağı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu bağlamda, Türkiye'nin fosil yakıtlar yerine yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş yapabilmesi için önemli yatırımlar gerçekleştirmesi gerekmektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları hem çevre dostu özellikleri hem de insan sağlığı açısından olumlu etkiler doğurması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Temiz enerji kullanımının teşvik edilmesi elzemdir, zira fosil enerjinin çevresel bozulmalara yol açtığı analiz bulgularıyla ortaya konmuştur. Ayrıca, çevre korumasına yönelik etkin ve sürdürülebilir politikaların uygulanması gereklidir. Sanayi ve insan faaliyetleri sonucunda oluşan atıkların tekrar üretim süreçlerine kazandırılması, bu atıkların çevre üzerindeki olumsuz etkilerini azaltma potansiyeline sahiptir. Bunun yanı sıra, çevresel bilincin artırılması da önem arz etmektedir. Çevre, ulusal bir mesele olup, bu nedenle korunması kaçınılmazdır.

Her araştırmanın belirli kısıtları olduğu gibi, bu çalışmanın da kısıtları mevcuttur. Bu tez, gelecek çalışmalar için önemli bir referans noktası oluşturma potansiyeline sahiptir. Analiz, yalnızca Türkiye özelinde gerçekleştirilmiştir; dolayısıyla ülke sayısının artırılması, daha kapsamlı tahminlerin yapılmasına olanak sağlayabilir. Ayrıca, modelde kullanılan yeni nesil testler arasında yer alan saklı eşbütünleşme yaklaşımının yerine daha güçlü testlerin uygulanması mümkündür. Bununla birlikte, değişken sayısında değişiklikler yapılabilir. Son olarak, veri setinin zaman aralığı daraltılarak veya genişletilerek farklı analizler gerçekleştirilebilir. Elde edilen bulgular doğrultusunda alternatif politika önerileri geliştirilmesi mümkün olacaktır.

Kaynaklar

- Ahmad, Z., Ahmad, M., Rjoub, H., Kalugina, O. A., & Hussain, N. (2022). Economic Growth, Renewable Energy Consumption and Ecological Footprint: Exploring The Role of Environmental Regulations and Democracy in Sustainable Development. *Sustainable Development*, 30 (4), 595-605.
- Akhtar, M. Z., Khan, H. U. R., Sriyanto, S., Jabor, M. K., Rashid, A., & Zaman, K. (2022). How Do Industrial Ecology, Energy Efficiency, and Waste Recycling Technology (Circular Economy) Fit into China's Plan to Protect the Environment? Up to Speed. *Recycling*, 7 (6), 83.
- Akram, R., Umar, M., Xiaoli, G., & Chen, F. (2022). Dynamic Linkages Between Energy Efficiency, Renewable Energy Along With Economic Growth and Carbon Emission. A case of MINT Countries An Asymmetric Analysis. *Energy Reports*, 8, 2119-2130.
- Asumadu-Sarkodie, S. & Owusu, P. A. (2016). Carbon Dioxide Emission, Electricity Consumption, Industrialization, and Economic Growth Nexus: The Beninese Case. *Energy Sources, Economics, Planning, and Policy*, 11 (11), 1089-1096.
- Bashir, M. F., Ma, B., Hussain, H. I., Shahbaz, M., Koca, K., & Shahzadi, I. (2022). Evaluating Environmental Commitments to COP21 and The Role of Economic Complexity, Renewable Energy, Financial Development, Urbanization, and Energy Innovation: Empirical Evidence From The RCEP Countries. *Renewable Energy*, 184, 541-550
- Boğa, S. (2020). Investigating The Asymmetry Between Economic Growth And Unemployment in Turkey: A Hidden Cointegration Approach. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 7 (1), 22-33.
- Charfeddine, L., & Kahia, M. (2019). Impact of Renewable Energy Consumption and Financial Development on CO2 Emissions and Economic Growth in The MENA Region: A Panel Vector Autoregressive (PVAR) Analysis. *Renewable Energy*, 139, 198-213.
- Çukurçayır, M. A. (2002). *Siyasal Katılma ve Yerel Demokrasi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Destek, M. A., & Sinha, A. (2020). Renewable, Non-Renewable Energy Consumption, Economic Growth, Trade Openness and Ecological Footprint: Evidence from Organisation for Economic Co-Operation and Development Countries. *Journal of Cleaner Production*, 242, 118537.
- Djellouli, N., Abdelli, L., Elheddad, M., Ahmed, R., & Mahmood, H. (2022). The Effects of Non-Renewable Energy, Renewable Energy, Economic Growth, and Foreign Direct Investment on The Sustainability of African Countries. *Renewable Energy*, 183, 676- 686.
- Elliott, G., Rothenberg, T., & Stock, J. H. (1996). Efficient Tests for an Autoregressive Unit Root. *Econometrica*, 64, 813-836.
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Granger, C. W. J., & Yoon, G. (2002). Hidden Cointegration, Department of Economics Working Paper, San Diego: University of California.
- Hatemi-J, A. & Irandoust, M. (2012). Asymmetric Interaction Between Government Spending and Terms of Trade Volatility: New Evidence from Hidden Cointegration. *Technique. J. Econ. Stud.* 39 (3), 368-378.
- Hatemi-J, A. (2020). Hidden Panel Cointegration. *Journal of King Saud University-Science*, 32 (1), 507-510.
- Jin, T., & Kim, J. (2018). What is Better for Mitigating Carbon Emissions-Renewable Energy or Nuclear Energy? A Panel Data Analysis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 91, 464-471.
- Keleş, R., & Hamamcı, C. (2005). *Çevre Politikası*. 5. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kesbiç, C., & Bozduman, E. T. (2021). Türkiye’de Sektör Bazında Enerji Tüketiminin Çevre Kirliliği Üzerine Etkisi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (2), 289-299.
- Kapçak, S. (2024). Döngüsel Ekonomi Bileşenlerinin Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 8 (1), 124-138.

- Kapçak, S., & İşleyen, Ş (2024). The Relationship Between Renewable Energy, Agriculture And Carbon Emissions: The Case of Turkey. *Border Crossing*, 14 (1), 45-58.
- Koçak, E. (2024). Yenilenebilir Enerjinin Ekolojik Ayak İzi Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Politik Ekonomik Kuram*, 8 (1), 256-265.
- Li, R., Wang, X., & Wang, Q. (2022). Does Renewable Energy Reduce Ecological Footprint at the Expense of Economic Growth? An Empirical Analysis of 120 Countries. *Journal of Cleaner Production*, 346, 131207.
- Mengi, A., & Algan, N. (2003). Küreselleşme ve Yerelleşme Çağında Bölgesel Sürdürülebilir Gelişme: AB ve Türkiye Örneği. Ankara: Siyasal Kitabevi
- Ng, S. & Perron, P. (2001). Lag Length Selection and the Construction of Unit Root Tests with Good Size and Power. *Econometrica*, 69, 1529-1554.
- Souza, E. S., Freire, F. D. S., & Pires, J. (2018). Determinants of CO2 Emissions in the MERCOSUR: The Role of Economic Growth, and Renewable and Non-Renewable Energy. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 20769-20781.
- Tafti, M. A. D., & Mottaghitalab, A. (2017). Renewable Energy Consumption and Its Impact on Economic Growth of OPEC Members. *International Journal of Chemoinformatics and Chemical Engineering*, 6 (1), 39-47.
- Tekbaş, M., & Tutumlu, H. (2023). Ekonomik Büyüme, Ekonomik Karmaşıklık, Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve CO2 Emisyonu İlişkisi: Türkiye Örneği. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 11 (2), 124-141.
- Tiwari, A. K., Apergis, N., & Olayeni, O. R. (2015). Renewable and Non-Renewable Energy Production and Economic Growth in Sub-Saharan Africa: A Hidden Cointegration Analysis. *Applied Economics*, 47 (9), 861-882.
- Torun, M., & Yağış, O. (2023). Enerji Tüketimi, Çevre Kalitesi ve Finansal Gelişme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Panel Eşanlı Denklemler Sistemi Analizi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 21, 767-788.
- Uçar, M., & Çoban, S. (2023). Ulaştırma Sektöründeki Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Çevresel Kalite İlişkisi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 13 (1), 485-506.
- Uyanık, N. (2017). Uygulamalı Çevre Etkinliklerinin Ortaokul Öğrencilerinin Çevresel Tutum, Çevresel Davranış ve Çevre Sorunlarına İlişkin Görüşlerine Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi/ Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı (CMDP) Kapsamında Van Tekstil Sektörünün Mevcut Durumu ve Potansiyeli

Current Situation and Potential of Van Textile Sector Within the Scope of Attraction Centers Support Program (CMDP)

Rumeysa AYSAN

Yüksek Şehir Plancısı, Van, Türkiye

MSc. Urban Planner, Van, Türkiye

Orcid: 0009-0007-9823-1497 rumeysaysan97@gmail.com

Aysu UĞURLAR

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Van, Türkiye

Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Architecture and Design, Department of City and Regional Planning, Van, Türkiye

Orcid: [0000-0001-6172-7906](https://orcid.org/0000-0001-6172-7906), augurlar@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Aysan R. & Uğurlar, A. (2025). Current Situation and Potential of Van Textile Sector Within the Scope of Attraction Centers Support Program (CMD). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 184-210.

Aysan R. & Uğurlar, A. (2025). Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı (CMDP) Kapsamında Van Tekstil Sektörünün Mevcut Durumu ve Potansiyeli. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 184-210.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: October 1, 2024/1 Ekim 2024

Accepted/Kabul Tarihi: June 26, 2025/26 Haziran 2025

Published/Yayın Tarihi: June 27, 2025 / 27 Haziran 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 184-210

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Aysu UĞURLAR).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has two authors and the contribution rate of the authors is equal/Bu makale iki yazarlıdır ve yazarların katkı oranı eşittir.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./ Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Destek ve Teşekkür:

Van YYÜ BAP (Bilimsel Araştırma Projesi) Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen FYL-2023-10803 kodlu araştırma projesinin bir çıktısıdır.

Öz

Büyüme kutupları teorisi, ekonomik faaliyetlerin yoğunlaştığı bölgelerde yatırımların çevreye fayda sağladığını ve özel ekonomik bölgeler kurarak yerel ekonomileri canlandırdığını savunmaktadır. Türkiye’de Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından desteklenen Cazibe Merkezleri Destekleme Programı (CMDP), 9. Kalkınma Planı’nda büyüme kutupları teorisi referans alınarak geliştirilmiş ve tanımlanmıştır. 10. ve 11. Kalkınma Planları kapsamında ise ulusal düzeyde uygulanarak somutlaştırılmıştır. CMDP, az gelişmiş bölgelerde sanayi, altyapı, turizm, eğitim ve yenilenebilir enerji gibi alanlardaki yatırımlarla bölgesel kalkınmayı ve istihdamı artırmayı hedeflemektedir. TRB2 Düzey-2 Bölgesi’nde yer alan Van ili, CMDP kapsamında bir çekim merkezi olarak belirlenmiş ve tekstil sektörüne yönelik de yatırımlar yapılmıştır. Günümüzde, CMDP kapsamında desteklenen 22 firma dahil olmak üzere, Van’da toplam 57 tekstil ve hazır giyim firması faaliyet göstermektedir. Bu çalışma, 11 Ocak 2023-28 Ocak 2024 tarihleri arasında CMDP kapsamında desteklenen 22 tekstil firmasıyla yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelere dayanarak; firmaların ürün ve işgücü durumu, Ar-Ge ve inovasyon faaliyetleri, üretim organizasyonu, tedarik ve pazarlama süreçleri, çevresel sürdürülebilirlik, yer seçimi, strateji ve rekabet açısından mevcut durumunu ve potansiyelini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, firmalarla gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen veriler, firma lokasyonları esas alınarak çapraz tablo analizi (frekans dağılımı yöntemi) ile incelenmiştir. Ayrıca, ilgili kurum ve kuruluşlarla yapılan görüşmelerden elde edilen veriler doğrultusunda, CMDP kapsamındaki tekstil firmalarının güçlü ve zayıf yönleri ile sektöre ilişkin fırsat ve tehditleri belirlemek amacıyla GZFT analizi uygulanmıştır. Son olarak, TRB2 Düzey 2 Bölgesi’ndeki iller ve Van ilinin tekstil sektöründeki uzmanlaşma düzeyi, yer seçimi katsayısı (LQ) analiziyle ölçülmüştür. Yapılan analizler, bölgenin genç nüfusu ve emek yoğun sektörel avantajlarına rağmen, nitelikli işgücü eksikliği, Ar-Ge ve inovasyon yetersizliği, markalaşma sorunları ve yeni yatırımların yetersizliğinin sektördeki büyümeyi ve dolayısıyla çarpan etkisini sınırladığını göstermektedir. Sonuç olarak, Van tekstil sektörü beklenen büyümeyi sağlayamamış ve ekonomik bir çekim merkezi haline gelememiştir. Bu durum, büyüme kutupları teorisinin Türkiye bağlamında yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler

Büyüme Kutupları Teorisi, Bölgesel Kalkınma, Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı, Tekstil Sektörü, Van.

Abstract

Growth poles theory argues that investments in regions where economic activities are concentrated benefit the environment and stimulate local economies by establishing special economic zones. In Turkey, the Centers of Attraction Support Program (CMDP), supported by the Ministry of Industry and Technology, was developed and defined with reference to the growth poles theory in the 9th Development Plan. Under the 10th and 11th Development Plans, it was implemented and concretized at the national level. CMDP aims to increase regional development and employment in less developed regions through investments in areas such as industry, infrastructure, tourism, education and renewable energy. The province of Van, located in the TRB2 NUTS 2 Region, was identified as a center of attraction under the CMDP and investments were made in the textile sector. Today, a total of 57 textile and garment companies are operating in Van, including 22 companies supported under CMDP. Based on semi-structured interviews with 22 textile firms supported under CMDP between 11 January 2023 and 28 January 2024, this study aims to assess the current status and potential of the firms in terms of product and workforce status, R&D and innovation activities, production organization, supply and marketing processes, environmental sustainability, location, strategy and competition. Accordingly, the data gathered from the interviews with firms were analyzed through cross-tabulation (frequency distribution method), taking firm locations as the basis. In addition, in the light of the data obtained from interviews with relevant institutions and organizations, SWOT analysis was applied to identify the strengths and weaknesses of the textile companies within the scope of CMDP and the opportunities and threats related to the sector. Finally, the level of specialization of the provinces in the TRB2 NUTS 2 Region and Van province in the textile sector was measured through location quotient (LQ) analysis. The analysis shows that despite the young population and labor-intensive sectoral advantages of the region, the lack of qualified labor force, insufficient R&D and innovation, branding problems and insufficient new investments limit the growth in the sector and thus the multiplier effect. As a result, the Van textile sector has failed to achieve the expected growth and become an economic center of attraction. This reveals that the growth poles theory needs to be re-evaluated in the Turkish context

Keywords

Growth Poles Theory, Regional Development, Attraction Centres Support Programme, Textile Sector, Van

Giriş

Küreselleşme, dünya ekonomilerinin entegrasyonunu hızlandırırken rekabeti artırmış; bu da sanayide verimlilik ve yenilikçi teknolojilere adaptasyonu zorunlu kılmıştır. Sanayinin dönüşümü, hem ekonomik büyüme hem de bölgesel dengesizliklerin azaltılması açısından önemlidir. Türkiye'de Beş Yıllık Kalkınma Planları, sanayi politikalarına stratejik bir zemin sunarak ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı yönlendirmeyi amaçlamaktadır. Sürdürülebilir büyüme, gelir adaleti, sanayileşme, altyapı gelişimi ve toplumsal refah gibi hedeflere odaklanan bu planlar, başlangıçta Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanmış; kamu ve özel sektör yatırımlarını yönlendiren stratejik rehberler olmuştur. Aynı zamanda, kaynakların etkin kullanımı, dışa bağımlılığın azaltılması ve küresel rekabet gücünün artırılmasına yönelik uzun vadeli bir vizyon sunmaktadır. Türkiye'de 26 adet Düzey-2 Bölgesi için kurulan kalkınma ajansları, bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmak, yerel kaynakların etkin değerlendirilmesini sağlamak ve Avrupa Birliği'ne uyum sürecini desteklemek amacıyla önemli bir görev üstlenmiştir. Bu ajanslar, bölgesel kalkınma politikalarının temel araçları olarak faaliyet göstermekte ve geliştirdikleri Bölge Planlarını, Ulusal Kalkınma Planlarından referans alarak hazırlamaktadır. Küreselleşmenin etkileri doğrultusunda, Türkiye'nin son dönem kalkınma stratejileri arasında Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı (CMDP) öne çıkmıştır. Dezavantajlı bölgelerde ekonomik kalkınmayı teşvik etmek, yatırım ortamını iyileştirmek ve göç veren bölgeleri çekim merkezlerine dönüştürmek amacıyla uygulanan bu program, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından yönetilmektedir. Türkiye'de büyüme kutupları teorisi temel alınarak geliştirilen cazibe merkezleri oluşturma politikası, 9. Kalkınma Planı'nda Cazibe Merkezleri Destekleme Programı (CMDP) adı verilen ulusal bir finansal destek programı aracılığıyla büyüme merkezleri (Toy vd. 2016), 10. ve 11. Kalkınma Planlarında ulusal düzeyde hayata geçirilerek somutlaştırılmıştır. Bu bağlamda, CMDP'nin genel amacı; merkezlerde gerçekleşen sosyo-ekonomik kalkınmanın çevre merkezlere yayılması ve ulusal düzeyde bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılmasına katkıda bulunulmasıdır (DPT, 2008). Program için belirlenen temel amaç ise “Görece az gelişmiş bölgelerde, büyüme ve çevrelerine hizmet verme potansiyeli yüksek kent merkezlerine sağlanan stratejik desteklerle, söz konusu kent merkezlerinin ekonomik kalkınmasına ivme kazandırılması ve nihayetinde kalkınmanın çevre merkezlere de yayılarak iç göçün kendi bölgesi içinde tutulmasıdır” (DPT, 2008). TRB2 Düzey-2 Bölgesi gibi az gelişmiş bölgelerde istihdamı artırmak, yarım kalmış tesisleri canlandırmak ve katma değeri yüksek üretimi teşvik etmek programın temel hedefleri arasında yer almaktadır.

“Cazibe Merkezleri Programı” 2018 yılında yayımlanan Bakanlar Kurulu Kararı ile Türkiye'nin seçilmiş 23 ilinin kalkınmasını desteklemek ve ekonomik dengesizlikleri azaltmak amacıyla başlatılan bir teşvik programıdır. Bu iller: Adıyaman, Ağrı, Ardahan, Batman, Bayburt, Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkari, Iğdır, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak, Tunceli ve Van olarak belirlenmiştir. İllerin tüm bölgeleri değil yalnızca Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) ve Endüstri Bölgeleri (EB) bu program kapsamındadır. Tekstil sektörüne yönelik politikalar, 10. Kalkınma Planı ve Türkiye Sanayi Strateji Belgesi gibi üst ölçekli belgelerde, sektörü yenilikçi, sürdürülebilir ve katma değeri yüksek bir yapıya dönüştürme hedefiyle tanımlanmış ve yönlendirilmiştir.. Bu çerçevede, tekstil, hazır giyim ve deri sektörlerinde teknoloji, tasarım ve marka geliştirme kapasitelerinin artırılması hedeflenmiş; Türkiye'nin bu alanlarda dünya pazarlarında lider bir ülke konumuna ulaşması amaçlanmıştır. “Büyüme Kutupları Teorisi” çerçevesinde geliştirilen bir uygulama olan Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı'nın 2021 yılı Uygulama Usul ve Esasları'na göre, Diyarbakır, Elâzığ, Erzurum, Hatay, Malatya, Mardin, Samsun, Sivas, Şanlıurfa, Trabzon ve Van olmak üzere 11 ilde projelerin desteklenmesine karar verilmiştir (Şekil 1).

Şekil.1. Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı Kapsamında Yer Alan İller (Türkiye)

istihdam oranının ve ihracat kapasitesinin artırılması amacıyla başta emek yoğun sektörler olmak üzere sanayinin geliştirilmesi öngörüldüğünden teşvikler ile başta tekstil olmak üzere yatırımcıların TRB2 Düzey-2 Bölgesi'ndeki yatırımları önemli ölçüde artış sağlamıştır. Teşvik Yasası'nda 6. Bölge olarak belirlenen TRB2 Düzey-2 Bölgesi'nde, istihdam oranını ve ihracat kapasitesini artırmak amacıyla, özellikle emek yoğun sektörler başta olmak üzere sanayinin geliştirilmesi öngörülmektedir. Bu kapsamda, teşvikler sayesinde özellikle tekstil sektörü başta olmak üzere yatırımcıların TRB2 Düzey-2 Bölgesi'ndeki yatırımları artmıştır. 2020 yılı Van İl Sanayi Durum Raporu'na göre teşviklerin devam edeceği varsayımıyla özellikle düşük teknoloji gerektiren ve insan kaynağının önem arz ettiği sektörlerde yatırımların bölgeye gelmeye devam edeceği söylenmektedir. 6. Bölge teşvikleri kapsamında sunulan avantajlar sayesinde Van, bazı tekstil yatırımcıları için önemli bir yatırım odağı haline gelmiştir. Böylece Van Tekstil Kent'te üretilmesi planlanan ürünlerin başta İran ve Irak olmak üzere çevre ülkelere ihraç edilmesi; bu sayede yaratılacak katma değerle Van ve TRB2 Bölgesi'ndeki diğer illerin ekonomisinde önemli bir canlanma ve dönüşüm sağlaması beklenmektedir.

Bu çalışmada, CMDP kapsamında bir büyüme kutbu olarak cazibe merkezi seçilen Van ilinin bu program kapsamında yer alan tekstil firmaları ele alınarak, tekstil firmalarının mevcut durum ve potansiyelinin irdelenmiştir. Buradan hareketle ilgili kuramsal/kavramsal çerçeve bağlamında, firmaların saha araştırmalarında gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmeler ve ilgili kurum ve kuruluşlarla yapılan görüşmelerin bir çıktısı olarak "ürün ve çalışma", "üretim organizasyonu", "tedarik ve pazarlama", "yer seçimi ve fiziki altyapı", "sürdürülebilir çevre yaklaşımı", "firma stratejisi ve rekabet" olmak üzere 6 başlık altında firma lokasyonlarına göre mevcut durum özellikleri ortaya konulmuştur. Bu kapsamda, GZFT analizi aracılığıyla içsel güçlü ve zayıf yönler ile sektöre ilişkin dışsal fırsatlar ve tehditler tespit edilmiştir. Ardından TRB2 Düzey-2 Bölgesi'ndeki illerle birlikte Van ilinin tekstil sektöründeki uzmanlaşma düzeyi, yer seçimi katsayısı (LQ) analizi ile ölçülmüş; böylece, ilin tekstil sektörünün güncel durumu ve diğer illerle karşılaştırmalı konumu belirlenmiştir. Çalışmanın temel amacı, sektöre yönelik politika, strateji ve yatırımların yönlendirilmesine rehberlik etmektir.

1. Bölgesel Kalkınma ve Kuramsal Yaklaşımlar

Bölge kavramının tanımı ve kapsamı, farklı dönemlerde değişiklik göstermiştir. Genellikle mekânsal bir alanın diğer alanlardan farklılıklarını ifade etmek için kullanılan bu kavram, göreceli bir niteliğe sahip olduğundan evrensel ve standart bir tanım yapmak oldukça zordur (Eraydın, 2004). Bölge, kendine özgü sosyal, ekonomik, kültürel ve coğrafi özelliklere sahip, bir devletin alt sistemi olarak tanımlanır (Keleş, 1976). Genellikle bir devletten küçük, ancak bir kentten büyük olan bölgeler; nüfus, işgücü, hizmet, idari ve coğrafi kriterlere göre belirlenir (İsbir, 1991). Zamanla değişen bölge kavramı, mekânsal farklılıkları ifade eden göreceli bir nitelik kazanmıştır (Eraydın, 2004). Geçmişten günümüze bölge kavramının değişen anlamı Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Geçmişten günümüze bölge kavramının değişen anlamı

Yıl	Tanım	Yazar
19. Y Y	Darwin'in 19. yüzyılın sonlarında toprak, topografya, bitki örtüsü ve iklim gibi fiziksel kriterlere göre tanımladığı bölge kavramı, bu dönemde doğal alanın mekânsal birimi olarak ele alındı.	(Bailly, 1998).
20. YY	20. yüzyılda toplumun, iletişimin ve ekonomik faaliyetlerin artan rolüyle bölge belirli bir homojenlik ve mekânsal anlam kazanmıştır. Bu bağlamda bölge kavramının anlam ve kapsamı genişlemiş ve 1950'li yıllardan sonra "yönetişel bölge", "tarihi bölge" ve "kültürel bölge" gibi kavramlar literatüre girmiştir.	(Bailly, 1998).
1950'li Yıllar	Kalkınma ekonomisi ağırlık kazanarak bölgesel politika ve bölgesel planlama kavramlarını büyüyen bir değer olarak gündeme getirmiştir. Ulusal kalkınma stratejilerinde kabul edilen sanayiler arası denge ve gelir dağılımında denge kavramına, bölgeler arası denge (dengesizlik) kavramı da eklenmiş ve bu kavramlar ulusal kalkınmanın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu dönem bölge biliminin gelişmesine ve bölge planlamada kullanılan yöntem ve tekniklerin ortaya çıkmasına veya uyarlanmasına sahne olmuştur.	(Eraydın, 2004).
1970'li Yıllar	1970 ekonomik krizi, üretimin örgütlenmesi, üretim faktörlerinin önemi ve değişkenliği, yönetim sistemleri ve ideolojik yaklaşımlar üzerinde büyük etki yaratmış olsa da, bu dönemin şoklarından ve kavramların yeniden düşünülmesinden "bölge" ler de payını almıştır. 1970'li yıllarda bölge kavramından yerel ilk kavramına geçiş yaşandı. Krizin değişen görüşü, kalkınma sürecindeki bir milletin parçası olduğu yönündedir. Belirli bir bölge yerine kendi yeteneklerine, bilgi birikimine ve potansiyeline güvenerek varoluş mücadelesini sürdürebilen yerel kavramını gündeme getirdi.	(Eraydın, 2004)
1980'li Yıllar	Yerel varlıklara odaklanan bakış açısının değiştiği, değişen dünya düzeni ve artan küresel ilişkiler ve kurumlar çerçevesinde yerel varlıkların göreceli konumlarına göre tanımlandığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda yerel-küresel etkileşim ve bu etkileşim içerisinde yerelin sürdürülebilir kalkınmasını sağlayacak rekabet gücü ön plana çıkmaktadır. Bu değişim, yerelin potansiyeli, ilişkileri ve kurumlarıyla değişik ağlar içerisinde varlığını sürdürmesini sağlayacak bir bütünsel parçanın bölge olarak adlandırılmasına sebebiyet vermiştir. Ama burada bölge artık 1960'larda şekillenen Yarı kapalı bir ekonomik sistem değil, dünya çapında farklı nitelikte ve amaçta ağlar içerisinde yer alabilen bir sistem olmakla birlikte Etkileşim halinde olan bir bölgedir.	(Eraydın, 2004)
1990'lı Yılla	Yeni Ekonomik Coğrafya yaklaşımı, farklı ölçeklerdeki yığılma ekonomilerinin ortaya çıkışının mekânsal yönünü hesaba katmaktadır. Bugüne kadar Bölgesel İktisatla ilgili olarak öne sürülen tüm görüşleri tek bir potada eriten bir çalışmadır. Yeni ekonomik coğrafyanın amacı coğrafi alanlarda çeşitli ekonomik kümelenmeleri açıklayabilmektir.	(Krugman, 1999)

Kaynak: Aysan, 2024.

Bölge kavramıyla birlikte kalkınma, tarih boyunca farklı anlamlar taşımış; başlangıçta istihdam ve gelir artışı ile ilişkilendirilirken (Szirmai, 2005), günümüzde yaşam kalitesinin iyileştirilmesini de içermektedir. Değişen koşullar,

kalkınmanın insan odaklı bir anlayışla yeniden tanımlanmasına yol açmıştır (Paksoy, 2007). Mekânsal ve beşeri farklılıklar, ekonomi, coğrafya ve şehir planlama disiplinlerinin katkısıyla 1950'lerde bölge biliminin gelişmesini sağlamıştır. Walter Isard, bu disiplinin akademik bir alan olarak şekillenmesine öncülük etmiş, mekânsal dengesizliklerin analizine odaklanmıştır (Isard, 1965). Küreselleşme ile birlikte, bölgesel kalkınma politikaları, kaynakların etkin kullanımı ve yerel iş birliklerini gerektirir hale gelmiştir. Bu politikalar, bölgesel eşitsizliklerin azaltılması ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasında kritik bir öneme sahip olan sosyal kârlılık, kalkınma kutbu ve halkın katılımı olmak üzere üç temel ilkeyle özetlenmektedir. Sosyal kârlılık, ekonomik getirisi düşük bölgelerde devletin yatırımlarını; kalkınma kutbu, büyümenin belirli bölgelerde yoğunlaşmasını; halkın katılımı ise yerel toplulukların kalkınma süreçlerine aktif katılımını vurgular (Dinler, 2005; İldırar, 2004; Perroux, 1991).

Bölgesel kalkınmaya yönelik kuramsal yaklaşımlar, bölgeler arasındaki eşitsizlikleri gidermeye odaklanmaktadır. Neoklasik büyüme teorisi, piyasa mekanizmalarının denge sağlayacağını savunurken, merkez-çevre teorisi eşitsizliklerin sürdüğünü belirtir. Büyüme kutupları teorisi, yatırımların çevreye yayılacağını öne sürerken, ihracata dayalı kalkınma dış ticaretle büyümeyi hedefler. Yapısalcı yaklaşımlar, sosyal ve kültürel boyutları vurgularken, sürdürülebilir kalkınma çevresel faktörleri ve gelecek nesilleri gözetir. Geçmişten günümüze kadar olan yaklaşımlarda, bölgesel kalkınmada yerel potansiyelin önemi giderek artan bir şekilde vurgulanmaktadır. Karakılçık (2021), bölgesel kalkınmaya yönelik kuramsal yaklaşımları dört başlıkta gruplandırmıştır: Geleneksel Kuram ve Yaklaşımlar, Tam Yığılma Modelleri, Yerel Çevre Modelleri ve Bölgesel Yenilik Modelleri (Şekil 3). Büyüme kutupları kuramı ise "Tam Yığılma Modelleri" içerisinde yer almaktadır.

Şekil 3. Bölgesel Kalkınma Yaklaşımları

BÖLGESEL KALKINMAYA YÖNELİK KURAMSAL YAKLAŞIMLAR			
A) Geleneksel Kuram ve Yaklaşımlar	B) Tam Yığılma Modelleri	C) Yerel Çevre Modelleri	D) Bölgesel Yenilik Modelleri
• Keynesyen Bölgesel Kalkınma Teori ve Modelleri (1950-1960 yılları arası öne çıkan) • Neoklasik Bölgesel Kalkınma-Büyüme Teorisi • Diğer Geleneksel Modeller	• Birikimli/Yığılmalı Nedensellik Teorisi • Büyüme Kutupları Teorisi	• İçsel (Endojen) Büyüme Modelleri • Emegin Organizasyonundaki Değişikliklere Dayanan Teoriler	• Kuluçka Teorileri • Ürün Yaşam Döngüsü Modelleri • Yenilikçi Çevre Teorisi • Rekabetçi Üstünlükler Teorisi • Karşılıklı Bağımlılıklar Teorisi

Kaynak: Karakılçık, 2021 den yararlanılarak oluşturulmuştur.

François Perroux'nun 1950'lerde geliştirdiği büyüme kutupları yaklaşımı, kalkınmanın belirli merkezlerde yoğunlaşır zamanla çevreye yayıldığını savunur. Bu kutuplar, sanayi, ticaret ya da teknoloji gibi güçlü ekonomik faaliyetlerin merkezinde oluşur ve çevresini etkileyen bir "kuvvet alanı" yaratır (Çiftçi, 2015; Saraç, 2006). Sermaye ve üretimin yoğunlaştığı bu merkezlerdeki sürükleyici endüstriler, tamamlayıcı sektörlerde talep yaratarak ekonomik hareketliliği artırır (Saraç, 2006). Böylece merkezdeki firmalar, çevre bölgelerde çarpan etkisi oluşturarak bölgesel cazibe merkezleri yaratır (Ergen, 2007; Çiftçi, 2015). Örneğin, sanayileşen bir şehir altyapıyı geliştirip işgücü çekerken, çevresindeki bölgelerde de kalkınmayı tetikler (Toy vd., 2016). II. Dünya Savaşı sonrası kalkınma programlarına yön veren bu yaklaşım, yığılmanın bölgesel kalkınmayı artırabileceğini savunur (Han, 2018 aktaran Özcan, 2020). Boudeville (1966) ise bu kavramı coğrafi boyuta taşıyarak ekonomik mekân kuramını geliştirmiştir (Özcan, 2020; Saraç, 2006). Büyüme kutupları, dışsal ekonomilerin etkili olduğu alanlarda yer alırken, lider firmalar kuvvet alanı içinde yer alan bölgelerde yerel çekim noktaları oluşturarak merkezden çevreye kalkınmayı yayar (Boudeville, 1966; Han, 2018 aktaran Özcan, 2020).

2. Dünyada ve Türkiye’de Tekstil ve Hazır Giyim Sektörünün Değerlendirilmesi

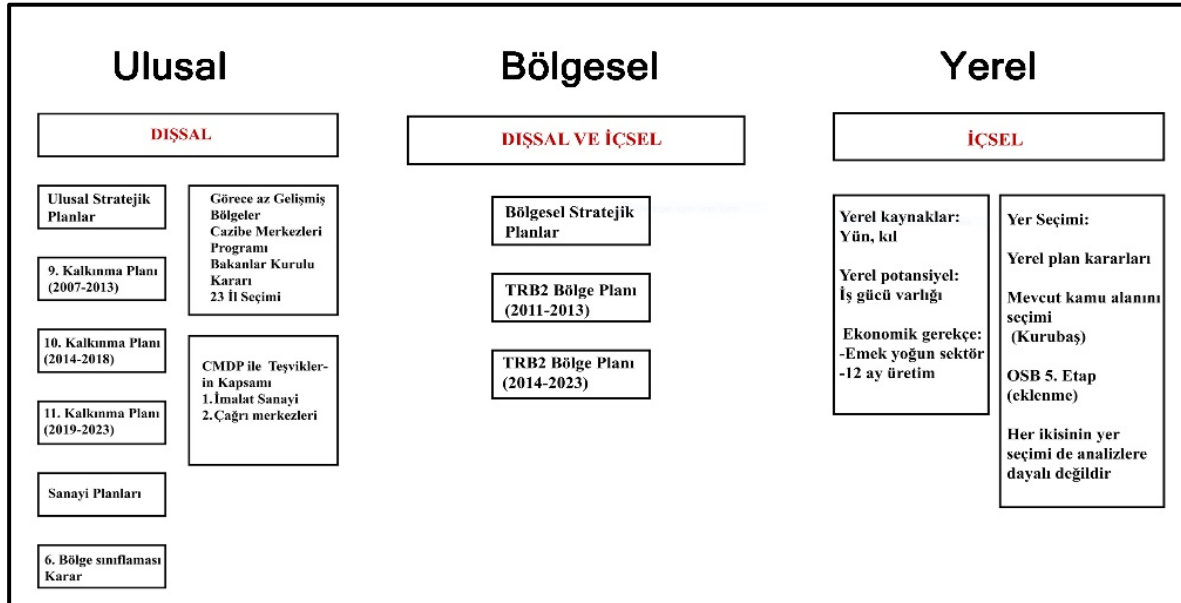
Tekstil ve hazır giyim sektörü, elyafın iplik ve kumaşa, ardından kumaşın giysiye dönüşümünü ifade etmektedir (Öngüt, 2007). Tarım, hayvancılık, petrokimya ve kimya sanayisiyle ilişkili olan tekstil sektörü, hazır giyimle etkileşim hâlinindedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022). Hazır giyim, gelişmekte olan ülkelerde hızla büyüyen bir alan olup, istihdam ve kadınlar için ekonomik fırsatlar yaratmaktadır (McNamara, 2008). Tarihsel olarak sektör, Kuzey Amerika, İngiltere ve Japonya’da sanayileşmenin temelidir (Rossen, 2004); ancak 1970’lerden itibaren üretim, artan maliyetler nedeniyle Asya’ya kaymış, Japon firmaları bölgeye yönelmiş, Hong Kong, Güney Kore ve Tayvan önemli ihracatçılar hâline gelmiştir (Au ve Chan, 2003). 1980’lerden sonra küreselleşmeyle birlikte üretim gelişmekte olan ülkelere taşınmış, günümüzde ihracatın % 75’i Asya, özellikle Çin tarafından gerçekleştirilirken, gelişmiş ülkeler yüksek katma değerli tekstil makineleri ihraç etmektedir (Ramaswamy ve Gereffi, 2000; Allwood vd., 2006).

Tekstil ve hazır giyim sektörü, Türkiye ekonomisinde GSYİH, ihracat, istihdam ve döviz girdisi açısından önemli bir paya sahiptir (Sevim ve Kuyumcu, 2008). 1933–1945 döneminde devletçilik politikalarıyla temelleri atılan sektör, 1950’lerden itibaren özel sektör yatırımlarıyla büyümüş; 1980’lerde serbest piyasa politikaları ve teşviklerle ihracatta öncü hâle gelmiştir (Özben vd., 2004; Çetindamar vd., 2004; Öngüt, 2007). 1996’daki Gümrük Birliği anlaşmasıyla Türkiye, AB pazarına kotasız ihracat yapma avantajı kazanmıştır. 2021 itibarıyla Türkiye, küresel tekstil ihracatında dördüncü, hazır giyimde altıncı, deri ve deri ürünlerinde ise %0,73 payla 18. sıradadır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2021b). Yüksek üretim kapasitesi, istihdam olanakları ve ihracat potansiyeliyle sektör, Türk ekonomisinin lokomotiflerinden biri olarak görülmektedir (Eraslan vd., 2008).

3. CMDP Kapsamında Van İli Tekstil ve Hazır Giyim Sektörüne Yönelik İçsel ve Dışsal Dinamikler

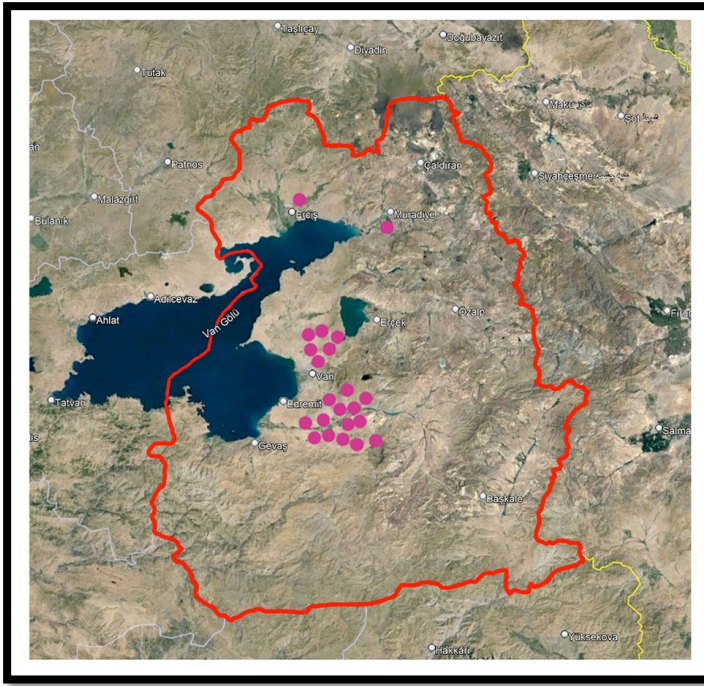
TRB2 Düzey-2 Bölgesi (Van, Muş, Bitlis, Hakkâri), genç nüfusu ve yüksek işsizlik oranıyla öne çıkmaktadır. 2022 itibarıyla 2.157.272 kişilik nüfusu ile 26 Düzey 2 bölgesi arasında 18. sırada yer almakta, net göç hızı ise % -22,5 olarak hesaplanmaktadır (TÜİK, 2023). İşsizlik oranı ise %19,02 ile en yüksek düzeydedir. 2014-2023 Bölge Planı’nda, bölgenin ekonomik dönüşümünde emek yoğun sektörlere odaklanılmaktadır. Tekstil sektörü, Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) ve Türkiye Sanayi Strateji Belgesi’nde (2015-2018) yenilikçi, çevreye duyarlı ve tasarım odaklı bir yapıya dönüşüm hedefiyle ele alınmaktadır. Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı (CMDP), 2008’de pilot olarak başlamış ve 2010’dan itibaren düzenli olarak uygulanmaktadır. Program, az gelişmiş bölgelerde fiziki ve sosyal altyapıyı iyileştirerek büyüme potansiyeli taşıyan merkezleri desteklemeyi amaçlamaktadır. 9., 10. ve 11. Kalkınma Planlarında CMDP’ye vurgu yapılmış olup, 11. Kalkınma Planı’nda programın görece geri kalmış bölgelerde sürdürüleceği belirtilmektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2021a; Kalkınma Bakanlığı, 2019, s. 158). Bu kapsamda, Van’da tekstil sektörünün gelişimine ilişkin içsel ve dışsal dinamikler Şekil 4’te sunulmaktadır.

Şekil 4. CMPD Kapsamında Van Tekstil Sektörü Dışsal-İçsel Dinamikleri

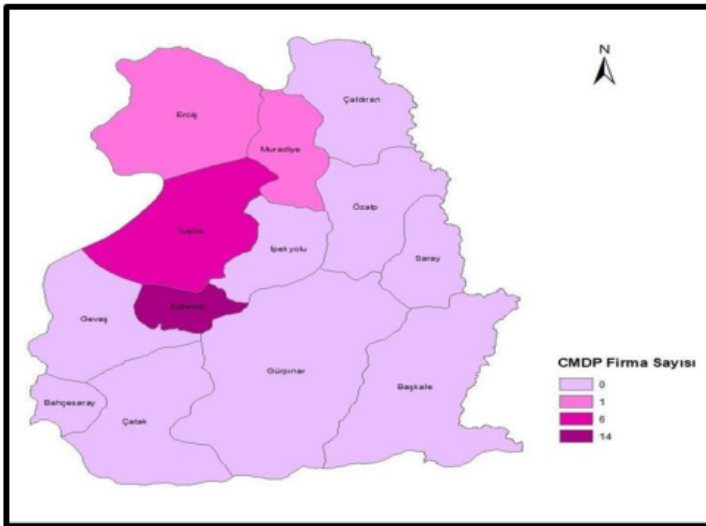
Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 6. Van ili CMDP Kapsamında ki Tekstil Firmalarının Konumu

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 7. Van İli CMDP Kapsamında Yer Alan Tekstil Firma Sayısı

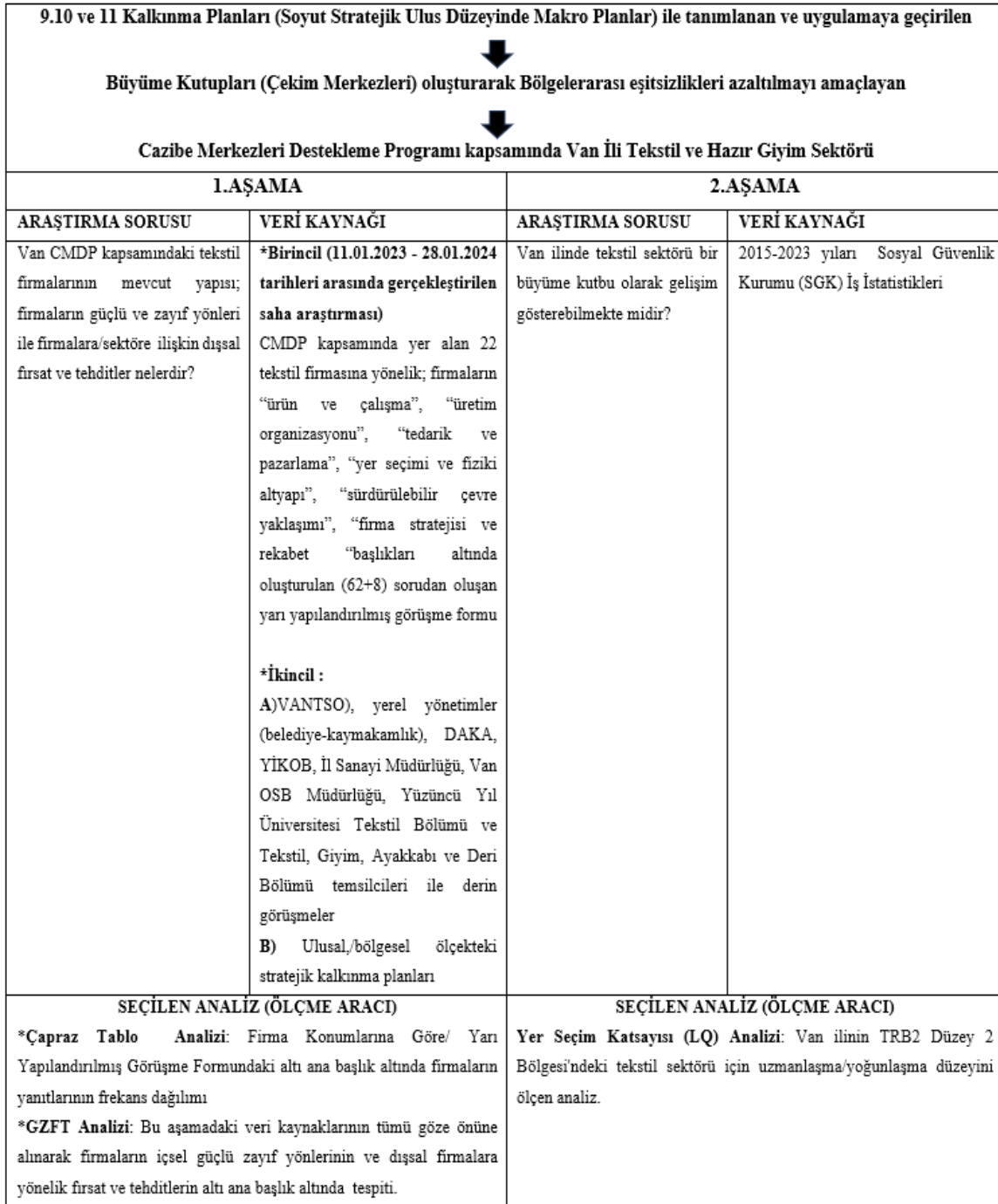

Kaynak: (Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

4.2. Veri Tasarımı ve Yöntem

Bu çalışma, Van ilinde CMDP kapsamında desteklenen ve Kurubaş, OSB 5. Etap, Muradiye ile Erciş'te faaliyet gösteren 22 tekstil firmasıyla 11.01.2023 - 28.01.2024 tarihleri arasında yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelere dayanmaktadır. Araştırma, firmaların ürün ve işgücü durumu, Ar-Ge ve inovasyon faaliyetleri, üretim organizasyonu, tedarik ve pazarlama süreçleri, çevresel sürdürülebilirlik, yer seçimi, strateji ve rekabet açısından mevcut durumunu ve potansiyelini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, araştırmanın veri tasarımı ve yöntemini şekillendiren iki ana aşama, bu aşamalarda yer alan araştırma soruları, bu soruların yanıtlanmasında ve bulguların ortaya konulmasında yararlanılan veri kaynakları ile seçilen analizler Şekil 8'te gösterildiği gibidir.

Şekil 8. Veri Tasarım ve Yöntem Aşamaları

4.3. CMDP Kapsamında Van İli Tekstil Firmalarının GZFT Analizi ile Değerlendirilmesi

Bu başlık altında bulgular ürün ve çalışma”, “üretim organizasyonu”, “tedarik ve pazarlama”, “yer seçimi ve fiziki altyapı”, “sürdürülebilir çevre yaklaşımı”, “firma stratejisi ve rekabet” olmak üzere 6 başlık altında biçimlendirilen yarı yapılandırılmış görüşme formlarındaki yanıtların frekans dağılımları firmaların konumlarına göre oluşturulmuştur. Bu firmalara ilişkin içsel güçlü ve zayıf yönleri, dışsal fırsatlar ve tehditler yukarıdaki sınıflamaya göre firma görüşmelerinden elde edilen çapraz tablolardan, ilgili kalkınma ve bölge planları ile ilgili kurum ve kuruluşların görüşlerinde yararlanılarak oluşturulmuştur (Şekil 9)

Şekil 9. CMDP Kapsamında Van İli Tekstil Firmalarının GZFT Analizi Sınıflaması

Firma Sınıflama	G	Z	F	T
Ürün Ve Çalışma				
Üretim Organizasyonu				
Tedarik Ve Pazarlama				
Yer Seçimi Ve Fiziki Altyapı				
Sürdürülebilir Çevre Yaklaşım				
Firma Stratejisi Ve Rekabet				

4.3.1. Firmaların Ürün ve Çalışma Yapısı

Van il bütününde CMDP kapsamında Tekstil Kent Projesi 14 ve Van Tekstil ve Hazır Giyim OSB Altyapı Projesi ile 6 firma, Muradiye ve Erciş'te 1 firma olmak üzere toplam 22 firma bulunmaktadır (Tablo 2). Toplam firma sayısı içinde firmaların %91'inin İstanbul, İzmir merkezli olduğu görülmektedir (Tablo 2). Tekstil Kent'teki 4 firma ve OSB 5. Etap'taki 1 firma olmak üzere toplam 5 firma (%22,7) kendi markasıyla satış yapmaktadır. Buna karşın, 17 firma (%77,3) ise Lacoste, US Polo, H&M, Tommy Hilfiger, Pierre Cardin, LC Waikiki, Defacto, Zara, Mai, Koton, Decathlon, Beymen ve Penti gibi ulusal ve uluslararası markalara hizmet vermektedir (Tablo 3).

Tablo 2. Firmaların konumu ve firma merkezlerinin konumu (sayı ve % oran)

Firma Lokasyonu	İstanbul		İzmir		Van		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstil kent	9	64.3	3	21.4	2	14.3	14	100.0
OSB 5. Etap	3	50.0	3	50.0	0	0.0	6	100.0
Erciş	1	100.0	0	0.0	0	0.0	1	100.0
Muradiye	1	100.0	0	0.0	0	0.0	1	100.0
Toplam	14	63.6	6	27.3	2	9.1	22	100.0

Tablo 3. Firmaların ürünlerini kendi markaları ile pazarlama durumları

Firma Lokasyonu	Evet		Hayır		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstil Kent	4	28.6	10	71.4	14	100.0
OSB 5. Etap	1	16.7	5	83.3	6	100.0
Erciş	0	0.0	1	100.0	1	100.0
Muradiye	0	0.0	1	100.0	1	100.0
Toplam	5	22.7	17	77.3	22	100.0

Firmaların yerel işgücünden yeterli ve nitelikli eleman temininde zorlandığı görülmektedir. İzmir merkezli Tekstil Kent'teki bir firma (%4,5) hariç, 21 firma (%95,5) personel ihtiyacını kendi bünyelerinde yetiştirdiğini belirtmiştir. Ayrıca, firmaların %95,5'i üretimden ambalaja kadar tüm süreci yürütmektedir. Firma konumlarına göre, Tekstil Kent'teki firmaların %92,9'u, OSB 5. Etap, Erciş ve Muradiye'deki firmaların tamamı bu süreci uygulamaktadır (Tablo 4).

Tablo 4. Firmaların üretimde uyguladıkları yöntemlerin dağılımı

Firma Lokasyonu	Üretimden Ambalaja		Tamamlanmış ürünü satın alarak kendi markası ile pazarlama		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstil Kent	13	92.9	1	7.1	14	100.0
OSB 5. Etap	6	100.0	0	0.0	6	100.0
Erciş	1	100.0	0	0.0	1	100.0
Muradiye	1	100.0	0	0.0	1	100.0
Toplam	21	95.5	1	4.5	22	100.0

Van'daki çalışabilir genç nüfus fazlalığı, firmaların kenti tercih etmesinde önemli bir etkidir. Ancak, nitelikli personel eksikliği bu avantajı olumsuz etkilemektedir. Doğudaki düşük yaşam maliyetleri de Van'ı cazip kılarken, CMDP kapsamına alınması ve batıda asgari ücretle eleman bulma zorlukları, bölgedeki işgücünü firmalar için fırsata dönüştürmüştür. Ancak, iş kültürünün yetersizliği ve nitelikli eleman eksikliği, genç nüfusun sektörde yeterince istihdam

edilmesini engellemekte ve tekstil sektörünün potansiyelini tam olarak gerçekleştirmesini zorlaştırmaktadır (Tablo 5).

Tablo 5. Ürün ve çalışma (GZFT Analizi)

	Güçlü Yönler	Zayıf Yönler	Fırsatlar	Tehditler
Ürün ve Çalışma	Firmaların nitelikli personel yetiştirebilecek kapasitede olması Çalışabilir yaşta genç nüfusun olması	İş kültürünün yetersiz olması Nitelikli personelin olmaması Firmalar farklı markalarla çalışma düzeyinin düşük olması	Van ilinin CMDP kapsamına dâhil olması Batıda tekstil sektöründe asgari ücrete çalışacak elemanın temin edilmesinde güçlük çekilmesi firmaların doğudaki işgücünü tercih etmesi	

4.3.2. Firmaların Üretim Organizasyonu

Firmaların üretim, organizasyon, Ar-Ge, yenilik, yetenek geliştirme, sermaye ve pazarlama alanlarında değerlendirilmesine göre, Tekstilcent haric firmaların %27,3'ü Ar-Ge'ye kaynak ayırmakta, %72,7'si ayırmamaktadır (Tablo 6). Tekstilcent, Ar-Ge'ye en fazla kaynak ayıran yer olsa da, burada da kaynak ayırmayan firmaların oranı %57,1'dir. OSB 5. Etap, Erciş ve Muradiye'de ise hiçbir firma Ar-Ge'ye yatırım yapmamaktadır. Bu durum, bu bölgelerde Ar-Ge bilinci ve kapasitesinin düşük olduğunu göstermektedir. Genel olarak %27,3'lük oran, firmaların yenilik ve teknoloji geliştirme çabalarının sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 6. Firmaların Ar-Ge Faaliyetlerine Kaynak Ayırma durumu

Firma Lokasyonu	Evet		Hayır		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstilcent	6	42,9	8	57,1	14	100,0
OSB 5. Etap	0	0,0	6	100,0	6	100,0
Erciş	0	0,0	1	100,0	1	100,0
Muradiye	0	0,0	1	100,0	1	100,0
Toplam	6	27,3	16	72,7	22	100,0

İstanbul ve İzmir merkezli firmalarda tasarım bölümleri bulunurken, Van merkezli firmalarda bu birimler yer almamaktadır. Yenilikçi üretim süreçleri tüm firmaları (%100) etkilerken, dijital pazarlama yalnızca %13,6 oranında kullanılmaktadır. Üretim otomasyonu ve robotik sistemler %77,3 oranında uygulanmakta; veri analitiği firmaların %50'sinde, Endüstri 4.0 ise sadece %13,6'sında bulunmaktadır (Tablo 7). Tekstilcent ve OSB 5. Etap'taki 3 firma dijital pazarlamayı kullanmakta; otomasyon sistemleri ise 17 firmada (%77,3) uygulanmaktadır. Veri analitiği, Tekstilcent, OSB 5. Etap ve Muradiye'deki firmaların yarısında yer alırken, Endüstri 4.0 sadece Tekstilcent'teki 3 firmada benimsenmiştir. Özetle, yenilikçi üretim ve otomasyon yaygın olsa da, dijital pazarlama, Endüstri 4.0 ve dijital tedarik zinciri yönetimi alanlarında gelişim gerekmektedir. Veri analitiği ve iş zekâsı ise firmaların yarısında uygulanmakta olup, önemli bir potansiyele sahiptir.

Tablo 7. Firmaların Teknolojik Gelişmeler, İnovasyon ve Dijital Dönüşüm Faktörlerini Benimseme Durumu

Faktörler	Firma Sayısı					
	Evet		Hayır		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Yenilikçi üretim süreçleri ve teknolojiler	22	100,0	0	0,0	22	100
Dijital pazarlama ve satış kanalları	3	13,6	19	86,4	22	100
Üretim otomasyonu ve robotik sistemler	17	77,3	5	22,7	22	100
Veri analitiği ve iş zekâsı	11	50,0	11	50,0	22	100
Dijital tedarik zinciri yönetimi	8	36,4	14	63,6	22	100
Endüstri 4.0 uygulamaları	3	13,6	19	86,4	22	100

Yenilikçi ürün ve teknolojiler geliştirme konusunda 22 firmanın yalnızca 9'u (%40,9) "Evet" yanıtı verirken, 13'ü (%59,1) "Hayır" demiştir; bu da düşük düzeyde benimsenmeye işaret etmektedir (Tablo 8). Tekstilkent'te bu oran %50 iken, OSB 5. Etap'ta firmaların %83,3'ü yeniliği benimsememiştir. Üretim teknolojisini yenileyen firmalar Tekstilkent'te %78,6, OSB 5. Etap'ta ise %33,3'tür. Erciş ve Muradiye'deki firmalar ise yenilik yapmıştır (Tablo 9). Bu veriler, Tekstilkent'teki yüksek oranların altyapı, destekleyici politikalar veya teknolojiye erişimle; OSB 5. Etap'taki düşük oranların ise finansal ya da teknik yetersizliklerle ilişkili olabileceğini göstermektedir.

Tablo 8. Firmaların Yenilikçi Ürünler ve Teknoloji Geliştirme Durumu

Firma Lokasyonu	Evet		Hayır		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstilkent	7	50,0	7	50,0	14	100,0
OSB 5. Etap	1	16,7	5	83,3	6	100,0
Erciş	1	100,0	0	0,0	1	100,0
Muradiye	0	0,0	1	100,0	1	100,0
Toplam	9	40,9	13	59,1	22	100,0

Tablo 9. Firmaların Üretim Sürecinde Üretim Teknolojisinde Yenilenme Durumunun Gerçekleşmesi

Firma Lokasyonu	Evet		Hayır		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstilkent	11	78,6	3	21,4	14	100,0
OSB 5. Etap	2	33,3	4	66,7	6	100,0
Erciş	1	100,0	0	0,0	1	100,0
Muradiye	1	100,0	0	0,0	1	100,0
Toplam	15	68,2	7	31,8	22	100,0

Tablo 10, yerel yetenek geliştirme faaliyetlerine katılımın düşük olduğunu ve bölgesel iş gücünün daha etkin kullanılabileceğini ortaya koymaktadır. Firmaların %59,1'i yerel insan kaynağına yatırım yapmazken, bu oran Tekstilkent'te %50, OSB 5. Etap'ta ise yalnızca %16,7'dir. Tekstilkent'teki görece yüksek katılım, kümelenme bilinciyle ilişkilendirilebilir. Tablo 11 ise firmaların iş gücü stratejilerini göstermektedir: Eğitim ve yetenek geliştirme programları %81,8, çalışan motivasyonu ve bağlılığı %95,5, ücret ve yan haklar ile iş güvenliği %90,9 oranında öncelikli görülmektedir. İş gücü arz-talep dengesi %54,5; çeşitlilik ve kapsayıcılık ise %72,7 oranında önemli bulunmakla birlikte, bazı firmalar tarafından geri planda bırakılmaktadır. Genel olarak, firmalar çalışan memnuniyetine odaklanırken, arz-talep dengesi ve kapsayıcılığa daha az önem vermektedir.

Tablo 10. Firmaların Birlikte Yerel İnsan Kaynaklarına Yatırım Yaparak Yetenek Geliştirme Durumu

Firma Lokasyonu	Evet		Hayır		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstilkent	7	50,0	7	50,0	14	100,0
OSB 5. Etap	1	16,7	5	83,3	6	100,0
Erciş	1	100,0	0	0,0	1	100,0
Muradiye	0	0,0	1	100,0	1	100,0
Toplam	9	40,9	13	59,1	22	100,0

Tablo 11. Firmaların İş Gücü Yönetimi ve Yetenek Geliştirme Stratejilerini Etkileyen Faktörler

Faktörler	Firma Sayısı					
	Evet		Hayır		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
İşgücü arz ve talep dengesi	12	54,5	10	45,5	22	100
Eğitim ve yetenek geliştirme programları	18	81,8	4	18,2	22	100
İşgücü çeşitliliği ve kapsayıcılık	16	72,7	6	27,3	22	100
Çalışan motivasyonu ve bağlılığı	21	95,5	1	4,5	22	100
Ücret ve yan haklar politikaları	20	90,9	2	9,1	22	100
Çalışma koşulları ve iş güvenliği	20	90,9	2	9,1	22	100

Tablo 12, firma konumlarına göre iş gücü stratejilerindeki farklılıkları göstermektedir. İş gücü arz-talep dengesi Tekstilkent ve OSB 5. Etap'ta önemli görülürken, Erciş ve Muradiye'de daha az etkili bulunmuştur. Eğitim programları Tekstilkent'te yaygın olmakla birlikte, diğer bölgelerde de önem taşımaktadır. İş gücü çeşitliliği ve kapsayıcılık Tekstilkent'te sınırlı etkili, diğer bölgelerde ise daha belirleyicidir. Çalışan motivasyonu tüm bölgelerde önemliyken, Tekstilkent'te görece daha düşük, diğer lokasyonlarda daha yüksektir. Ücret, yan haklar ve iş güvenliği ise tüm firmalar için kritik önemdedir. Üniversite-sanayi iş birliğine katılım ise düşüktür; firmaların %86,4'ü bu iş birliğine dâhil değildir. Katılım yalnızca OSB 5. Etap (%16,7) ve Tekstilkent (%14,3) firmalarında sınırlıdır. Finansal kaynaklara erişim ve risk yönetiminde en etkili unsurlar; nakit akışı yönetimi ve risk azaltma stratejileri (%86,4), finansal piyasa koşulları (%77,3), banka kredileri (%72,7), öz kaynak politikaları (%68,2) ve finansal risklerle başa çıkmada kullanılan hedging (korunma) stratejileri (%31,8) olarak sıralanmaktadır.

Tablo 12. Firmaların Lokasyonuna Göre Bir Arada Bulunduğu Firmalar ile Birlikte Yerel İnsan Kaynaklarına Yatırım

Yaparak Yetenek Geliştirme Durumu

Faktörler	Firma Lokasyonu	Evet		Hayır		Toplam	
		Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
İş gücü arz ve talep dengesi	Tekstilkent	8	57.1	6	42.9	14	100.0
	OSB 5. Etap	4	66.7	2	33.3	6	100.0
	Erciş	0	0,0	1	100.0	1	100.0
	Muradiye	0	0,0	1	100,0	1	100.0
Eğitim ve yetenek geliştirme programları	Tekstilkent	12	85.7	2	14.3	14	100.0
	OSB 5. Etap	4	66.7	2	33.3	6	100.0
	Erciş	1	100,0	0	0,0	1	100.0
	Muradiye	1	100,0	0	0,0	1	100.0
İşgücü çeşitliliği ve kapsayıcılık	Tekstilkent	9	64.3	5	35.7	14	100.0
	OSB 5. Etap	5	83.3	1	16.7	6	100.0
	Erciş	1	100,0	0	0,0	1	100.0
	Muradiye	1	100,0	0	0,0	1	100.0
Çalışan motivasyonu ve bağlılığı	Tekstilkent	13	92.9	1	7.1	14	100.0
	OSB 5. Etap	6	100,0	0	0,0	6	100.0
	Erciş	1	100,0	0	0,0	1	100.0
	Muradiye	1	100,0	0	0,0	1	100.0
Ücret ve yan haklar politikaları	Tekstilkent	12	85.7	2	14.3	14	100.0
	OSB 5. Etap	6	100,0	0	0,0	6	100.0
	Erciş	1	100,0	0	0,0	1	100.0
	Muradiye	1	100,0	0	0,0	1	100.0
Çalışma koşulları ve iş güvenliği	Tekstilkent	12	85.7	2	14.3	14	100.0
	OSB 5. Etap	6	100,0	0	0,0	6	100.0
	Erciş	1	100,0	0	0,0	1	100.0
	Muradiye	1	100,0	0	0,0	1	100.0

Firmaların kümeler içinde iş birliği ve ortak proje geliştirme düzeyi Tablo 13 de görüldüğü gibidir. Buna göre 22 firmadan 10'u (%45,5) aktif, 12'si (%54,5) ise pasif durumdadır. Bu da firmaların çoğunun iş birliğine mesafeli olduğunu, ancak OSB 5. Etap, Erciş ve Muradiye gibi bölgelerde daha fazla iş birliği potansiyeli bulunduğunu göstermektedir. OSB 5. Etap'taki firmaların (%50) iş birliği düzeyi, Tekstilkent'tekilerden (%35,7) yüksektir. Firmaların yönetim yapısını etkileyen başlıca unsurlar; liderlik, karar alma, organizasyonel kültür, iç iletişim, iş birliği ve performans değerlendirmedir. Firmalar arasındaki bağımlılığı belirleyen en önemli etken ortak müşteriler olup, bunu ortak üretim süreçleri ve dağıtım kanalları izlemektedir.

Tablo 13. Firmaların Diğer Firmalar ile Bir Arada Bulunmasından Dolayı Tekstil Kümesi Olarak İş Birliği Yapma ve Ortak Projeler Geliştirme Durumları

Firma Lokasyonu	Evet		Hayır		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstilkent	5	35.7	9	64.3	14	100.0
OSB 5. Etap	3	50.0	3	50.0	6	100.0
Erciş	1	100.0	1	0.0	1	100.0
Muradiye	1	100.0	0	0.0	1	100.0
Toplam	10	45,5	12	54.5	22	100.0

Yukarıdaki bulgulardan hareketle firmaların üretim ve organizasyon yapısı açısından güçlü yönler arasında büyük firmaların Van'a gelişi ve fason üreticilerin organizasyonel yenilenmesi, üretim kapasitesini ve rekabet gücünü artırmaktadır. Üniversite-sanayi iş birliğine açıklık, yenilikçi projeleri teşvik ederken, Ar-Ge süreçlerine adaptasyon rekabet avantajı sağlamaktadır. Van'daki tekstil eğitimi altyapısı, özellikle Van Meslek Yüksekokulu ve Van YYÜ Teknoparkı, sektöre nitelikli işgücü ve Ar-Ge desteği sunmaktadır. Zayıf yönler arasında, Van YYÜ Tekstil Bölümü'nde aktif öğrenci bulunmaması nitelikli

işgücü eksikliğine yol açmaktadır. Ar-Ge inovasyonunun sınırlı kalması ve üniversite-sanayi iş birliğinin yetersizliği, yenilikçi süreçlerin gelişimini kısıtlamaktadır. Fırsatlar kapsamında, Van'ın CMDP teşvikleri içinde yer alması sektöre yatırım imkânları sunarken, TRB2 Bölge müdürlüklerinin varlığı bölgesel destekleri artırmaktadır. Güçlü firmaların üretim yapması iş birliğini teşvik ederken, fason üreticilerin imalata geçişi katma değeri yükseltmektedir. Yenilikçi makinelerle verimlilik artışı sağlanmaktadır. Tehditler arasında küresel ekonomik ve politik krizler, dışa bağımlılığı artırarak üretimde aksamalara neden olmaktadır. Artan kredi ve faiz oranları finansmana erişimi zorlaştırırken, iplikten mamule kadar eksik üretim ağı sektörün büyümesini sınırlamaktadır (Tablo 14).

Tablo 14. Üretim ve Organizasyon GZFT Analizi

	Güçlü Yönler	Zayıf Yönler	Fırsatlar	Tehditler
Üretim Organizasyonu	Büyük firmaların Van'a gelmesi ile fason üreticilerin organizasyonel yenilenmeye gitmeleri Firmaların Üniversite-sanayi İşbirliğine açık olmaları Firmaların Ar-Ge inovasyon süreçlerine açık olmaları Firmalar yetenek geliştirme süreç ve stratejilerine açık bulunmaktadır	Ar-Ge kaynak ayırma ve personelinin yetersiz olması inovasyon gerçekleştirme eğilimlerinin zayıf olması Yerel insana kaynaklarına yatırım yaparak yetenek geliştirme konusunda zayıf kalmaları Üniversite sanayi iş birliğinin zayıf olması Güzel Sanatlar Fakültesi kapsamında Tekstil Bölümü'nde aktif öğrencinin olmaması Yaşanabilecek negatif dışsalılıklara karşı kırılgan performans gösterebilme potansiyelleri yüksek olması Tekstil özelinde eylem planının olmaması	Van ilinin CMDP kapsamına dâhil olması TRB2 Bölge müdürlüklerinin Van'da bulunması Alanında güçlü firmaların Van'da üretim yapması Mevcut fason üretim yapan Firmaların imalat Üretimine geçiş planı yapan firmaların bulunması Makinelerde yenilikçi ve otonom sistemlerin kullanılması Van Meslek Yüksek Okulu'nda Tekstil, Giyim, Ayakkabı Ve Deri Bölümü'nün olması Güzel Sanatlar Fakültesi, Tekstil Bölümü'nün olması	Küresel ölçekte ekonomik politik krizlerin yaşanması Artan kredi ve faiz oranları Pazar alanının olmaması nedeni ile iplikten mamule kadar olan bir organizasyonel üretim ağının eksik olması

4.3.3. Firmaların Tedarik ve Pazarlama Durumu

Tedarik ve pazarlama, firmaların rekabetinde kritik bir rol oynamaktadır. İstanbul merkezli firmaların %64,3'ü uluslararası tedarikçilerle çalışırken, Tekstilkent'te bu oran %77,8, OSB 5. Etap'ta ise %66,7'dir. Erciş'teki firma tamamen uluslararası, Muradiye'deki firma ise ulusal tedarikçilere bağlıdır. İzmir merkezli firmalar, ulusal ve uluslararası tedarikçilere eşit oranda yönelirken, Van merkezli firmalar tamamen uluslararası tedarikçilere bağlıdır. Bu durum, Tekstilkent'in küresel pazara entegrasyon avantajı sağladığını, Van'daki yerel tedarik ağlarının zayıf olduğunu ve bölgesel farklılıkları ortaya koymaktadır (Tablo 15). Firmalar hammaddelerini çeşitli kent ve ülkelerden temin etmektedir. Ulusal düzeyde tüm firmalar İstanbul'dan tedarik sağlarken, İzmir ve Kahramanmaraş (%22,7), Bursa (%13,6), Çorlu ve Çin (%9,1) ile Gaziantep (%4,5) takip etmektedir (Şekil 10). Küresel ölçekte ise Van, doğu ülkelerinden tedarik yaparken, ihracatını batı ülkelerine gerçekleştirmektedir (Şekil 11, 12). Bu da Van'ın tekstil alanında bir düğüm noktası olma potansiyelini göstermektedir. Ayrıca, Van'daki küçükbaş hayvan varlığından elde edilen yün, tekstil sektöründe örme grubu için uygun olsa da, ham yün işleme

tesisinin kapanması nedeniyle değerlendirilememektedir.

Tablo 15. Firma Merkezlerine Göre Firmaların Çalıştıkları Tedarikçilerin Ulusal/Uluslararası Durumu

Firma Merkezi	Firma Lokasyonu	Ulusal tedarikçiler		Uluslararası tedarikçiler		Toplam	
		Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
İstanbul	Tekstilkent	2	22,2	7	77,8	9	100,0
	OSB 5. Etap	2	66,7	1	33,3	3	100,0
	Erciş	0	0,0	1	100,0	1	100,0
	Muradiye	1	100,0	0	0,0	1	100,0
	Toplam	5	35,7	9	64,3	14	100,0
İzmir	Tekstilkent	1	33,3	2	66,7	3	100,0
	OSB 5. Etap	2	66,7	1	33,3	3	100,0
	Toplam	3	50,0	3	50,0	6	100,0
Van	Tekstilkent	0	0,0	2	100,0	2	100,0
	Toplam	0	0,0	2	100,0	2	100,0
Toplam	Tekstilkent	3	21,4	11	78,6	14	100,0
	OSB 5. Etap	4	66,7	2	33,3	6	100,0
	Erciş	0	0,0	1	100,0	1	100,0
	Muradiye	1	100,0	0	0,0	1	100,0
	Toplam	8	36,4	14	63,6	22	100,0

Şekil 10. CMDP Kapsamında Van İli Tekstil Firmaların Ulusal Tedarik Ağı

Kaynak: Yazarlar tarafında oluşturulmuştur.

Şekil 11. CMDP Kapsamında Van İli Tekstil Firmaların Küresel Ölçekte Tedarik Ağı

Kaynak: Yazarlar tarafında oluşturulmuştur.

Şekil 12. CMDP Kapsamında Van İli Tekstil Firmaların Küresel Ölçekte İhracat Ağı

Kaynak: Yazarlar tarafında oluşturulmuştur.

Bunların dışında firmaların %77,3'ü tedarik güvenliğinden memnun olsa da, %54,5'i tedarik zincirini geliştirmesi gerektiğini belirtmektedir. Satış pazarlarına bakıldığında, firmaların %50'si iç pazara yönelirken, Tekstilkent'te İstanbul merkezli firmaların %55,6'sı ve Van merkezli firmaların tamamı iç pazara çalışmaktadır. Dış pazara yönelik firmaların en büyük sorunu ise fiyat rekabeti (%77,3) olup, bunu kotalar (%18,2) ve kalite rekabeti (%4,5) takip etmektedir.

Van'daki tekstil sektörü, tedarik ve pazarlama alanında güçlü ve zayıf yönlerle birlikte çeşitli fırsat ve tehditlerle karşı karşıyadır. Avrupa, Orta Doğu ve Rusya'ya ihracat yapılması rekabet avantajı sağlarken, küresel markalara üretim kalite ve güvenilirliği artırmaktadır. Türkiye'nin 81 iline üretim yapılması iç pazardaki müşteri ağını genişletirken, yüksek katma değerli ürün stratejileri sürdürülebilir büyümeye katkı sunmaktadır. Van'ın küçükbaş hayvan varlığı, yün ve örgü üretimi açısından avantaj sağlasa da, Yün ve İplik Fabrikası'nın kapanması yerel hammadde işleme kapasitesini düşürmüş, maliyetleri artırmıştır. Nitelikli işgücü eksikliği ise dış pazardaki siparişleri olumsuz etkilemektedir. CMDP teşvikleri yatırımları artırma potansiyeline sahipken, sektörün temel tehditleri arasında yoğun fiyat rekabeti, yerel tekstil pazarının olmaması ve tekstil ihtisas gümrüğünün eksikliği yer almaktadır. Bu eksiklikler lojistik sorunlara ve maliyet artışlarına neden olmaktadır. Van tekstil ve hazır giyim sektörü, güçlü ihracat bağlantıları ve stratejik pazar odaklarıyla önemli bir potansiyele sahiptir. Ancak altyapı ve işgücü sorunlarının çözülmesi, küresel rekabet gücünü artıracaktır. CMDP teşviklerinin etkin kullanımı ve yenilikçi stratejiler, sürdürülebilir büyüme için kritik öneme sahiptir (Tablo 16).

Tablo 16.Tedarik ve Pazarlama GZFT Analizi

	Güçlü Yönler	Zayıf Yönler	Fırsatlar	Tehditler
Tedarik ve Pazarlama	Avrupa, Orta Doğu, Rusya pazarına ihracat yapılması Dünya markalarına üretim yapılması Türkiye'nin 81 iline üretim yapılması Firmaların müşteri profiline ve pazarlanan ürün gruplarının geleceğe yönelik Orta üst gelir grubuna, yüksek katma değerli ürün pazarlanması stratejilerini benimsemeleri Van ilinin küçükbaş hayvan sayısında 1. Sırada yer alması (yün örgü) Firmaların nitelikli personel yetiştirebilecek kapasitede olması Tedarik ağlarının çeşitlilik göstermesi Kendi markasını pazarlayan firmaların olması Dış Pazar ile çalışmada istekli olunması	Van Yün ve İplik Fabrikası'nın kapanması Van'da pazar alanının olmaması Van'da Tekstil İhtisas Gümrüğünün olmaması Fabrika satış mağazalarının olmaması	Van ilinin CMDP kapsamına dâhil olması Tedarik güvenliğinin olması Batıda ki firmaların çalışacak elemanın temin edilmesinde güçlük çekmesi ve bundan dolayı doğudan işgücünü tercih etmeleri	Nitelikli elemanın eksikliği, dış pazardan alınan sipariş sayısını düşürmesi Dış pazara yönelik çalışan firmaların fiyat rekabeti konusunda sorun yaşamaları Küresel pazarda fiyat rekabetinin olması

4.3.4. Firmaların Yer Seçimi ve Fiziki Alt Yapı

Firmaların yer seçimi ve fiziki altyapılarına ilişkin değerlendirmeleri Tablo 17’de sunulmaktadır. Firmaların %45,5’i mevcut durumunu yeterli, %54,5’i ise yetersiz bulmakta olup, özellikle Tekstil Kent ve OSB 5. Etap’ta iyileştirme ihtiyacı öne çıkmaktadır. Buna karşılık, Erciş ve Muradiye daha olumlu değerlendirmeler sunmaktadır. Tekstil Kent ve OSB 5. Etap’ta ise altyapı yatırımları ve yönetimsel düzenlemeler kritik önemdedir. Yer seçimini etkileyen başlıca faktörler arasında devlet politikaları, düzenlemeler ve lojistik maliyetler (%90,9) yer almakta; bu unsurlar hem teşvik olanaklarını hem de düşük taşıma maliyetleriyle rekabet avantajını etkilemektedir. Ayrıca pazar talebi ve müşteri yakınlığı (%63,6) ile rekabetçi fiyatlar ve tedarikçi güvenilirliği (%50) stratejik öneme sahiptir. Buna karşılık, kalite standartları (%31,8) görece daha düşük öncelikte değerlendirilmektedir.

Tablo 17. Firmaların Yer Seçimi ve Fiziki Altyapısına İlişkin Görüşleri

Firma Lokasyonu	Yeterince etkili, ancak iyileştirmeye ihtiyaç var		Yetersiz ve yanlış		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstil Kent	5	35.7	9	64.3	14	100.0
OSB 5. Etap	3	50.0	3	50.0	6	100.0
Erciş	1	100.0	0	0.0	1	100.0
Muradiye	1	100.0	0	0.0	1	100.0
Toplam	10	45.5	12	54.5	22	100.0

Yukarıdaki bulgulardan hareketle Van’daki firmaların güçlü yönleri arasında nitelikli personel yetiştirme kapasitesi ve genç nüfusun çalışabilir yaşta olması öne çıkmaktadır. Ancak, elektrik enerjisi, arıtma tesisleri, kanalizasyon altyapısı, uçak seferlerinin yetersizliği ve demiryolu ağının eksikliği gibi altyapı sorunları belirgin zayıf yönlerdir. Ayrıca, ulaşım ağlarının zayıflığı ve küme alanlarındaki sosyal donatı eksiklikleri de olumsuzluklar arasındadır. Fırsatlar arasında, CMDP kapsamına alınması, Ortadoğu’ya sınır olma avantajı, Türkiye Cumhuriyetleri ile ticaret olanakları, uygun fiyatlı yer tahsis ve devam eden demiryolu projeleri önemli bir potansiyel sunmaktadır. Ancak, Ortadoğu’ya sınır olmanın getirdiği zorluklar ve yüksek lojistik maliyetleri, bölgenin karşılaştığı tehditler arasındadır (Tablo 18).

Tablo 18. Yer Seçimi ve Fiziki Altyapı GZFT Analizi

	Güçlü Yönler	Zayıf Yönler	Fırsatlar	Tehditler
Yer Seçimi ve Fiziki Altyapı	Firmaların nitelikli personel yetiştirebilecek kapasitede olması Firmaların ortak lojistik ağları kullanmaları	Kümelerin lokasyondan kaynaklı eksiklerinin olması Alt yapı da eksiklerinin olması Elektrik enerjisi alt yapısının zayıf olması Arıtma tesisinin olmaması Kanalizasyon alt yapısının zayıf olması Uçak seferlerinin yetersiz kalması Lojistik ağda kullanılacak demiryolu ağının olmaması Ulaşım ağlarının zayıf olması Küme alanlarında sosyal donatıların ve peyzaj çalışmalarının bulunmaması	Van ilinin CMDP kapsamına dâhil olması Ortadoğu’ya sınır kentte olunması Konumdan dolayı Türkiye Cumhuriyetleri ile komşu olması 6.Bölge teşvikleri kapsamında uygun fiyatlar karşılığında yer tahsisinin yapılması Demiryolu ağı projesi çalışmalarının devam etmesi	Ortadoğu’ya sınır kentte olunması Kapıköy Sınır Kapısının lojistik araç çıkışına kapalı olması Lojistik maliyetlerinin yüksek olması

4.3.5. Sürdürülebilir Çevre Yaklaşımı

Firmaların %86,4’ü sürdürülebilirlik ve çevresel etkiler konusunda iyileştirmeye ihtiyaç duymaktadır. Tekstil Kent’te %92,9, OSB 5. Etap’ta %66,7, Erciş ve Muradiye’de ise firmaların tamamı bu alanda gelişim gerektiğini belirtmiştir. Yalnızca

%13,6'lık bir kesim, sürdürülebilirlik ve çevresel etkiler açısından yüksek performansa sahip olduğunu ifade etmiştir (Tablo 19).

Firmaların çevresel sürdürülebilirlikte çevre dostu üretim ve malzemeler %81,8, atık yönetimi ve geri dönüşüm ise %72,7 oranında benimsenmiştir. Enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kullanımı daha düşük bir oranda (%31,8) benimsenmektedir. Sosyal sorumlulukta ise sosyal hakkaniyet (%90,9) ve topluma katkı (%86,4) firmalar için önemli konulardır. Ayrıca, sürdürülebilir tedarikçi ilişkileri tüm firmalar tarafından önemsenmektedir. Bu veriler, firmaların çevresel ve sosyal sorumluluk konusunda duyarlı olduğunu ancak enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kullanımında gelişime ihtiyaç duyduklarını göstermektedir.

Tablo 19. Firmaların Sürdürülebilir ve Çevresel Etkileri Konusundaki Performans Değerlendirmeleri

Firma Lokasyonu	Yüksek düzeyde sürdürülebilirlik ve çevresel etkiler		Yeterince sürdürülebilir ve çevresel etkiler konusunda iyileştirmeye ihtiyaç var		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstilkent	1	7.1	13	92.9	14	100.0
OSB 5. Etap	2	33.3	4	66.7	6	100.0
Erciş	0	0.0	1	100.0	1	100.0
Muradiye	0	0.0	1	100.0	1	100.0
Toplam	3	13.6	19	86.4	22	100.0

Firma konumlarına göre çevre dostu üretim ve malzeme kullanımı OSB 5. Etap'ta %100, Tekstilkent'te ise %85,7 oranında etkili bulunmuştur. Atık yönetimi ve geri dönüşüm uygulamaları Tekstilkent'te %78,6, OSB 5. Etap'ta %66,7 düzeyindedir. Enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kullanımı ise sınırlı kalmış, Tekstilkent'te yalnızca %28,6 oranında benimsenmiştir. Sosyal hakkaniyet, adil ticaret ve yerel kalkınma projeleri her iki bölgede yüksek oranda benimsenirken, sürdürülebilir tedarikçi ilişkileri tüm firmalar tarafından stratejik önemde görülmektedir. Van'da tekstil geri dönüşüm altyapısının eksikliği çevresel sürdürülebilirlik uygulamalarını sınırlamakta; bu nedenle firmalar, geri dönüşüm süreçlerinde öncelikle yakın iller (Batman, Diyarbakır, Adıyaman) ile İstanbul ve Ankara'daki tesisleri tercih etmektedir (Şekil 13).

Şekil 13. CMDP Kapsamında Van İli Tekstil Firmalarının Geri Dönüşüm Ağı

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Sürdürülebilir çevre yaklaşımı, güçlü yönler ve zorluklarla şekillenmektedir. Güçlü yönler arasında, Avrupa Birliği Yeşil Mutabakatı'nın küresel firmalara örnek olması, İzmir ve İstanbul merkezli firmaların yenilenebilir enerjiye geçiş planları ve atıkların geri dönüşüme gönderilmesi öne çıkmaktadır. Zayıf yönler ise güneş enerjisi potansiyelinin kullanılmaması, farkındalık eksiklikleri, Van'da geri dönüşüm tesislerinin olmaması ve yüksek lojistik maliyetleridir. Tehditler arasında, Van Gölü'ne zarar veren kimyasallar ve bu zararları önleyecek tesis eksikliği bulunmaktadır. Fırsatlar ise Van'ın CMDP kapsamına alınması, güneş enerjisi potansiyelinin değerlendirilmesi ve tekstil geri dönüşüm tesislerinin kurulmasıyla çevresel sürdürülebilirlik stratejilerinin güçlenmesidir. Ancak, bu fırsatların gerçekleşmesi için firmaların farkındalık geliştirmesi, yenilikçi çözümler üretmesi ve altyapı yatırımları yapması gerekmektedir. Ayrıca, lojistik maliyetlerin azaltılması ve kimyasal atıkların yönetimi için gerekli altyapının oluşturulması büyük önem taşımaktadır (Tablo 20).

Tablo 20. Sürdürülebilir Çevre Yaklaşımı GZFT Analizi

	Güçlü Yönler	Zayıf Yönler	Fırsatlar	Tehditler
Sürdürülebilir Çevre Yaklaşımı	Firmaların nitelikli Diğer firmalara örnek teşkil edecek Avrupa Birliği Yeşil Mutabakat kapsamında anlaşmaları olan küresel firmanın bulunması İzmir ve İstanbul merkezli firmaların yenilenebilir enerjiye geçiş planlarının bulunması Firmaların çevresel sürdürülebilirlikte farkındalığa sahip olması	Firmaların güneş enerjisi potansiyelini kullanmamaları	Van ilinin CMDP kapsamına dahil olması Van bakı yapısının güneş enerji sistemlerine uygun olması enerji sistemlerine uygun olması	Van ilinde tekstil geri dönüşüm tesisinin olmaması Firmaların atık maddeleri Geri dönüşüme göndermek için lojistik ücret ödemeleri

4.3.6. Firma Stratejisi ve Rekabet

Firmaların rekabet kapasiteleri geliştirdikleri stratejilere bağlıdır. Tekstilkent'te firmaların %64,3'ü, OSB 5. Etap'ta ise %83,3'ü rekabet avantajına sahip olduğunu belirtmiştir. Erciş'teki firma olumsuz görüş bildirirken, Muradiye'deki firma avantajlı olduğunu ifade etmiştir. Genel olarak, firmaların %68,2'si rekabetçi bir avantaja sahip olduğunu düşünmekte, %31,8'i ise bu görüşe katılmamaktadır (Tablo 21). İlaveten, ekonomik büyüme ve kalkınma bağlamında Erciş'te tersine göç yaşansa da firmaların %77,3'ü istihdamda gelişmeler olduğunu, %95,5'i ise diğer sektörler üzerinde olumlu etki yarattıklarını belirtmiştir. Buna karşın, firmaların %63,6'sı destek ve teşvik programlarını yetersiz bulmaktadır. Rekabetçilik, büyüme ve inovasyon hedeflerine ulaşmada en etkili unsur %86,4 ile fiyat ve maliyet yönetimi olup, iş birlikleri ve ortaklıklar %81,8, yeni pazarlara açılma %72,7 ve küresel rekabet baskıları %68,2 ile öne çıkmaktadır. Kriz ve risk yönetimi stratejileri %95,5 oranında yaygınken, acil durum yönetimi %59,1 ile daha düşük etkilidir. Gelecek planlamasında kârlılık ve müşteri memnuniyeti (%95,5), pazar payı, sürdürülebilirlik (%86,4) öne çıkarken; çalışan memnuniyeti ve inovasyon (%81,8 ve %68,2) alanlarında gelişime ihtiyaç duyulmaktadır.

Tablo 21. Firmaların, Yerel veya Uluslararası Pazarda Rekabetçi Bir Avantaja Sahip Olup/Olmadıklarına İlişkin Görüşleri

Firma Lokasyonu	Evet		Hayır		Toplam	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Tekstilkent	9	64.3	5	35.7	14	100.0
OSB 5. Etap	5	83.3	1	16.7	6	100.0
Erciş	0	0.0	1	100.0	1	100.0
Muradiye	1	100.0	1	0.0	1	100.0
Toplam	15	68.2	7	31.8	22	100.0

Tablo 22, bölgedeki firmaların rekabet avantajlarını artıracak güçlü yönler ve fırsatlarla birlikte, küresel rekabet ve ekonomik krizler gibi tehditlerle karşılaştıklarını göstermektedir. Güçlü yönler arasında CMDP programı, lojistik ağlar, uluslararası sertifikalar ve vergi indirimli makine alımları bulunurken, zayıf yönler iletişim eksiklikleri, küme bilinci yetersizliği, dış faktörlere hassasiyet ve İŞKUR ile arz-talep dengesizliğidir. Fırsatlar arasında CMDP, coğrafi avantajlar ve teşvikler yer alırken, tehditler emek yoğun ülkelerle artan rekabet, küresel krizler ve fuar eksiklikleridir. Bu unsurlar, firmaların stratejik gelişimini etkileyebilir.

Tablo 22. Firma Stratejisi ve Rekabet GZFT Analizi

	Güçlü Yönler	Zayıf Yönler	Fırsatlar	Tehditler
Firma Stratejisi ve Rekabet	Bölge planlarında CMDP'ye yer verilmesi Firmalar kendilerini küresel pazarda rekabet edebilir olarak görmekteler Firmalar rekabet edebilirliği etkileyen faktörlerin bilincinde olmaları Firmalar küme olmanın sinerjisinin bölgede pozitif etki oluşturduğunu gözlemlemekteler Firmaların tekstil sektörünün Van'ın kalkınması ve gelişimi için öncü sektör olabileceğini öngörmektedirler Firmaların CMDP kapsamındaki tekstil projelerin temel amacını biliyor olması Küme dâhilindeki firmaların bir kısmının ortak lojistik ağları kullanmaları Uluslararası belge ve sertifikalara sahip firmaların olması Yurt dışında ofisleri olan firmaların bulunması Makine teçhizatında vergi indiriminin uygulanması	Firmaların küme olmanın ne demek olduğunu ve sonuçlarının ne olacağını tam olarak bilmemekteler Küme dâhilindeki firmaların iletişim ağlarının zayıf olması Firmalar olası krizlere karşı önlem alabilecek yeterli altyapıya sahip değiller İŞKUR ile firmalar arasında arz-talep dengesinin karşılanamaması MESEM programının kaldırılması	Van ilinin CMDP kapsamına dâhil olması Ortadoğu'ya sınır kentte olunması Konumdan dolayı Türki cumhuriyetler ile ticaret yapabilmek 10. ve 11. Kalkınma Planlarında CMDP kapsamında Van iline yatırımların devam etmesi Van ilinin CMDP kapsamına dahil olması 6. Bölge teşviklerinden yararlanılması Planlanmış küme ortamın- da üretim yapmak (Dışsal Faktörleri etkin kullanabilmek) Alanında güçlü firmaların Van'da üretim yapması	Mısır ve Bangladeş gibi ülkelerin emek yoğun sermayesi düşük olduğundan Avrupa ve Amerika pazarının sipariş vermede bu ülkeleri tercih etmesi Uluslararası fuarların Yapılmaması Tekstil zirve ve kongrelerinin yapılmaması

4.4. TRB2 Düzey 2 Bölgesi Van ili İli Tekstil Firmalarının Bölge içinde Uzmanlaşma Düzeyi ve CMDP Kapsamında Van İli Tekstil Sektörünün Çekim Merkezi Potansiyeli

Literatürde ekonomik faaliyetlerin mekânsal yoğunlaşmasını ölçmek için kullanılan yöntemlerden biri “yer seçim katsayısı (location quotient LQ)” yöntemidir. LQ Analizi bir sektörün yerleşkedeki görece konsantrasyonunun/yoğunlaşmasının ölçütüdür. Diğer bir ifade ile bir bölgenin ve illerinin karşılaştırmalı üstünlüğünü belirlemek, sektörler arasındaki yoğunlaşma ve uzmanlaşmayı göstermek için kullanılan bir yöntemdir. Bir bölgedeki endüstrinin yoğunluğunun, referans olarak seçilen başka bir bölge veya ülkedeki yoğunluğa oranla oransal değerini veren bir ölçüttür. Analiz sonucunda elde edilen katsayı, bir bölgedeki belirli bir endüstriyel sektörün yoğunlaşmasını veya uzmanlaşmasını karşılaştırmalı olarak ölçer. Formülde, bir alandaki ekonomik faaliyetler, daha geniş bir alandaki ekonomik faaliyetlerle karşılaştırılır (Karaalp, 2008: 94,95,101,102). Az gelişmiş bölgelerin kalkınmasında strateji ve planların uygulanmasına destek sağlayan bu yöntem, ekonomik faaliyetlerin yoğunlaştığı alanların tespit edilmesine ve yorumlanmasına olanak tanır. Ayrıca, politikaların oluşturulması ve kentsel alanların geliştirilmesi açısından da büyük önem taşır. Porter, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki imalat sanayilerinin kümelenmesi üzerine yaptığı bir çalışmada, bazı

bölgelerdeki yoğunlaşma oranlarının 1,0'ı aştığını belirlemiş ve bu durumu değerlendirmiştir (Porter, 2003).

LQ, bir bölgenin belirli bir sektöründeki istihdamın o bölgenin tüm sektörlerindeki istihdama oranının ve bir ülkede o sektördeki istihdamın ülkenin tüm sektörlerindeki toplam istihdama oranının bölünmesiyle hesaplanmaktadır. Şu şekilde formüle edilebilir (Isserman, 1977);

$$LQ = \frac{E_{ib}/E_{tb}}{E_{iU}/E_{tU}} \quad (4.1)$$

Denklemden; Eib: i sektörünün yereldeki istihdamını, Etb: yereldeki toplam istihdamı, Eiu: i sektörünün bölgedeki istihdamını, Etu: bölgedeki toplam istihdamı ifade etmektedir. LQ = 1: Sektör, yerel ekonomide ulusal ortalamaya eşit bir oranda temsil edilmektedir. LQ < 1: Sektör, yerel ekonomide ulusal ortalama dan daha az temsil edilmektedir. LQ > 1: Sektör, yerel ekonomide ulusal ortalama dan daha fazla temsil edilmektedir ve bu durum o sektörün bölge için bir uzmanlaşma veya rekabet avantajı olduğunu gösterebilir yorumu yapılabilmektedir (Bayraktutan vd., 2012).

Buna karşın Bergman ve Feser (1999), katsayının 1,25 olmasını, sektörün bölgesel uzmanlaşmasının ilk kanıtı olarak kabul etmekte ve Trullén ve Boix (2005), Mans ve diğerleri (2008), Champion ve Wein (2008) ve Woźniak (2015) gibi çalışmaların (aktaran Çiftçi, 2018) yanı sıra (Yardımcı, 2014: 59; Türkcan ve Çelik, 2020: 140-142; Alkan ve Obut Bilim, 2021) birçok çalışmada da uzmanlaşma veya yığılma/yoğunlaşma için bir sınır olarak kabul edilmiştir.

CMDP kapsamındaki 22 tekstil firmasıyla yapılan görüşmelerden elde edilen yanıtlar, firma sayısının azlığı nedeniyle ileri düzeyde bir istatistiksel analiz yapılmasına olanak tanımamıştır. 9., 10. ve 11. Kalkınma Planlarında, CMDP'nin Büyüme Kutupları Teorisi'nden geliştirildiği belirtilmektedir. Bu doğrultuda, Van'ın tekstil sektörü açısından bir çekim merkezi olma potansiyeli, SGK'nın 2023 yılı İş İstatistikleri verileriyle değerlendirilmiştir. SGK verilerine göre, tekstil ürünleri imalatı (23) ile küçük atölyeler de dahil olmak üzere giyim eşyalarının imalatı (97) alanlarında toplam 7.852 çalışan ve 110 işyeri bulunmaktadır. Bu verilere dahil olan, CMDP kapsamındaki Van tekstil firmalarının sektör sınıfları ve kuruluş yılları Tablo 23'te sunulmaktadır.

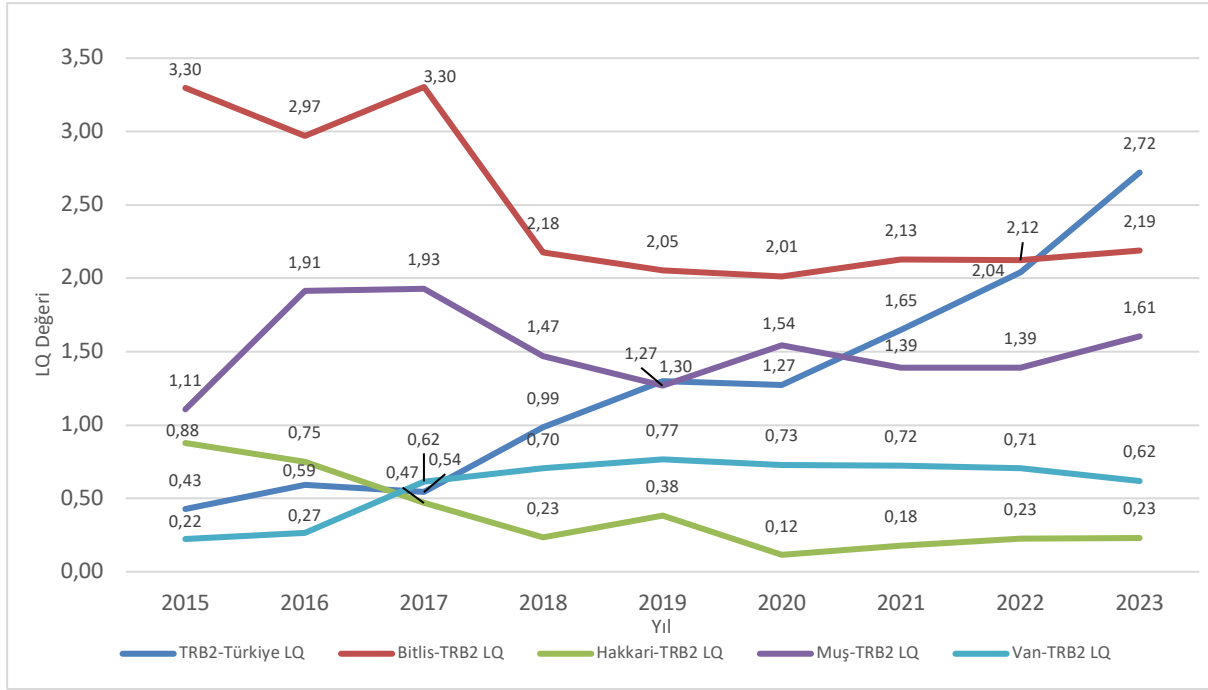
Tablo 23. CMDP Kapsamında Van İli Tekstil Firmaları NACE kodu ve SGK İş İstatistikleri Verilerine Göre Dahil olduğu Alt Kategori

CMDP Kapsamında Van İli Tekstil Firmalarının Konumu	Kuruluş Tarihi Aralığı	Nace Kodu (Tüm Ekonomik Faaliyetlerin Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması)						Tekstil Sektörü (Alt Kategori)	
		13.99.02	14.13.04	14.14.01	14.14.03	15.20.18	47.71.04	Giyim Eşyaları İmalatı Kategorisindeki Firma Sayısı	Tekstil Ürünleri İmalatı Kategorisindeki Firma Sayısı
Tekstil Kent	2016-2018	1	9	2		1	1	12	2
OSB 5.Etap	2023		3	1	2			6	
Erciş	2020			1				1	
Muradiye	2022				1			1	

*Nace tanımları. 13.99.02: Tekstil kırptısı imalatı, 14.13.04: Dış giyim eşyası imalatı, dokuma, örme vb. kumaştan olanlar, 14.14.01: Gömlek, tişört, bluz, vb. ceket altına giyilebilen giyim eşyası imalatı, 14.14.03, Atlet, fanila, külot, slip, iç etek, kombinezon, jüp, jupon, sütyen, korse vb. iç çamaşırı imalatı, 15.20.18: Tekstilden ve diğer malzemelerden ayakkabı, mes, bot, çizme, postal, terlik, vb. imalatı, 47.71.04: Belirli bir mala tahsis edilmiş mağazalarda diğer dış giyim perakende satışı.

Bu doğrultuda, CMDP kapsamındaki firmaların 2016 yılında üretim faaliyetlerine başlamalarının, bölgesel uzmanlaşma düzeyi üzerinde bir değişiklik yaratıp yaratmadığını incelemek amacıyla, 2015-2023 yıllarına ait SGK İş İstatistikleri verileri kullanılarak Yer Seçim Katsayısı (LQ) analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analiz aracılığıyla, TRB2 Düzey-2 Bölgesi'nde tekstil sektörü açısından Van ilinin görece uzmanlaşma düzeyi belirlenmiş ve 2016 yılında üretime geçen CMDP kapsamındaki firmaların bu düzeyde bir değişiklik oluşturup oluşturmadığı değerlendirilmiştir. TRB2 Düzey-2 Bölgesi; Bitlis, Hakkâri, Muş ve Van illerinden oluşmaktadır. Van ilinin tekstil ve hazır giyim sektörlerindeki uzmanlaşma düzeyi, 2015-2023 dönemine ait SGK Sigortalı ve İş Yeri İstatistikleri verileri kullanılarak yapılan LQ analiziyle ölçülmüş; elde edilen sonuçlar "TRB2 Düzey-2 Bölgesi Giyim Eşyaları İmalatı" ve "TRB2 Düzey-2 Bölgesi Tekstil Ürünleri İmalatı" başlıklı grafiklerde (Grafik 1 ve Grafik 2) görselleştirilmiştir.

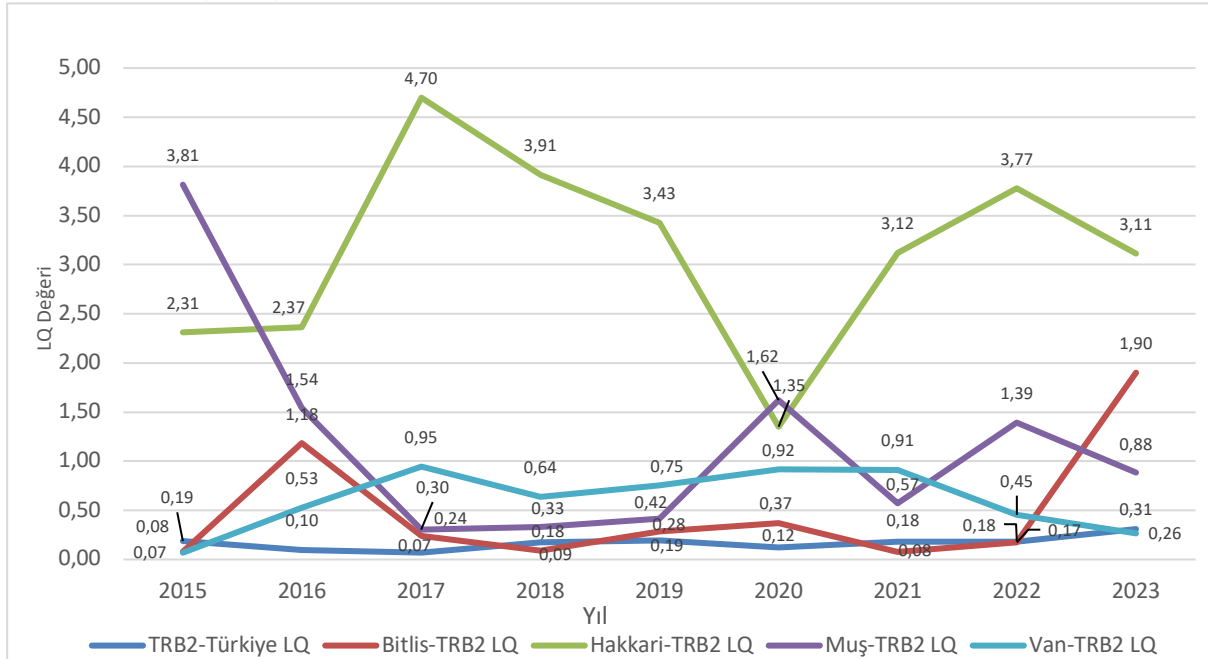
Grafik 1: TRB2 Düzey 2 Bölgesi Giyim Eşyaları İmalatı LQ Analizi

Kaynak: SGK, Sigortalı ve İş Yeri İstatistiklerinden yararlanılarak oluşturulmuştur, 2015-2023.

Grafik 1, TRB2 Bölgesi illerinin giyim eşyaları imalatındaki uzmanlaşma düzeyini (LQ) yıllara göre göstermektedir. Bitlis, 2015 yılında 3,30 gibi yüksek bir LQ değeriyle sektörde güçlü bir uzmanlaşma sergilemiştir. 2016'da hafif bir düşüş yaşasa da tekrar 3,30 seviyesine ulaşmıştır. 2018 yılından itibaren düşüş eğilimi göstererek 2,05 seviyesine gerilemiş ve 2019 sonrası 2,05-2,19 aralığında istikrarlı bir seyir izlemiştir. Muş, 2015 yılında 1,11 olan LQ değeriyle sektörde varlık göstermeye başlamış; 2016'da 1,91'e yükselmiş ve 2017 yılına kadar bu seviyeyi korumuştur. 2018'de 1,47'ye, 2019'da ise 1,27'ye gerileyen değer, 2023 yılında 1,61'e yükselmiştir. Hakkâri, 2015'te 0,88 olan LQ değeriyle sektörde zayıf bir konumda yer almıştır. 2017'de 0,47, 2019'da 0,38 seviyelerine düşen değer, 2023 yılında 0,23'e kadar gerilemiştir. Van, 2015'te 0,22 olan LQ değeriyle oldukça düşük bir uzmanlaşma düzeyi sergilemiştir. 2016'da 0,27'ye, 2017'de 0,62'ye yükselmiş ve 2023 yılı itibarıyla bu seviyeyi koruyarak sektörde düşük düzeyde bir uzmanlaşma göstermeye devam etmiştir. TRB2 Düzey-2 Bölgesi'nin genel uzmanlaşma düzeyi, 2015 yılında 0,43 gibi düşük bir LQ değeriyle başlamış; 2016 ve 2017 yıllarında da benzer şekilde düşük seyretmiştir. Ancak 2018 yılından itibaren belirgin bir artış eğilimi göstermiş ve 2023 yılında 2,72 seviyesine ulaşmıştır. Bu gelişme, bölgenin Türkiye genelinde giyim eşyaları imalatında uzmanlaşma kazanmaya başladığını ortaya koymaktadır (Grafik 1).

Grafik 2: TRB2 Düzey 2 Bölgesi Tekstil Ürünleri İmalatı LQ Analizi

Kaynak: SGK, Sigortalı ve İş Yeri İstatistiklerinden yararlanılarak oluşturulmuştur, 2015-2023.

Grafik 2, TRB2 bölgesindeki illerin tekstil ürünleri imalatı sektöründeki uzmanlaşma düzeyini (LQ) yıllara göre göstermektedir. Bitlis: 2015 yılında 0.08 olan LQ değeri, 2016'da 1.18'e yükselmiştir. 2017-2022 yılları arasında 0,18 – 0,37 seviyelerinde düşük bir seyir izlemiş, ancak 2023 yılında ani bir yükselişle 1,90'a ulaşmıştır. Bu durum, Bitlis'in 2017-2022 döneminde tekstil ürünleri imalatındaki uzmanlaşmasının zayıfladığını, ancak 2023'te tekrar yükselişe geçtiğini göstermektedir. Muş: 2015'te 3.81 gibi yüksek bir LQ değeriyle sektörde önemli bir uzmanlaşma göstermiştir, 2016-2017 yıllarında hızlı bir düşüşe geçerek 0.24'e kadar gerilemiştir. 2020 yılında 1,62 yükselişe geçse de, 2023 itibarıyla 0,88'e gerileyerek düşüş eğilimine girmiştir. Diğer bir deyişle, Muş belirli yıllarda tekstil ürünleri imalatında güçlü bir uzmanlaşma yaşamış, ancak sonraki süreçte bu eğilim tersine dönmüştür. Hakkâri: 2015 yılında 2.31 gibi yüksek bir LQ değeriyle sektörde önemli bir uzmanlaşma göstermiştir. Bu uzmanlaşma 2017 yılında 4.70 değerine ulaşmıştır. 2018-2019 yıllarında 3,91 – 3,43 seviyelerinde bir seyir izlerken, 2020 itibarıyla düşüşe geçerek 1,35'e kadar gerilemiştir. 2021 ve 2022 yıllarında toparlanma gösterse de, 2023'te 3,11 seviyesini görmüştür. Van: Tekstil ürünleri imalatı sektöründeki uzmanlaşma düzeyi genel olarak 0,07 – 0,95 arasında düşük seviyelerde seyretmektedir. Bu durum, Van'da tekstil ürünleri imalatında belirgin bir uzmanlaşmanın olmadığını göstermektedir. TRB2 bölgesinin Türkiye içindeki tekstil ürünleri imalatı sektöründeki uzmanlaşma düzeyi ise 2015 yılında 0,19 ve 2017'de 0,07 seviyesine düşerek sonraki yıllarda 0,19 – 0,12 arasında düşük seviyelerde kalmıştır. 2023 itibarıyla 0,31 seviyesinde seyretmiştir. Bu veriler, TRB2 Bölgesi'nin tekstil ürünleri imalatı sektöründe Türkiye geneline kıyasla belirgin bir uzmanlaşma göstermediğini ortaya koymaktadır (Grafik 2).

Yazında büyüme kutbu teorisi belirli bir merkezde ekonomik faaliyetlerin yoğunlaşması ve bu merkezin çevresine doğru büyüme etkisi yaratmasını ifade eder. Bu çerçevede, bir ilin veya bölgenin bir sektörde çekim merkezi (büyüme kutbu) olabilmesi için, uzun vadeli uzmanlaşma göstermesi, istikrarlı büyüme eğilimi sergilemesi ve bölgesel ekonomiye yayılma etkisi yaratabilmesi gerekmektedir. Bir bölgenin büyüme kutbu olabilmesi için sürdürülebilir uzmanlaşma, ekonomik yayılma etkisi ve çevre illeri etkileyen bir çekim merkezi olması gerekir. Grafik 1 ve Grafik 2 verileri doğrultusunda LQ verileri, Van'ın hiçbir dönemde sektörde yüksek uzmanlaşma sağlayamadığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, Van henüz tekstil sektöründe bölgesel ölçekte bir büyüme dinamiği oluşturamamış ve çevre iller üzerinde yayılma etkisi yaratamamıştır. Buna karşın Hakkâri ve Bitlis gibi iller dönemselsel olarak daha yüksek uzmanlaşma seviyelerine ulaşarak tekstil sektöründe Van'dan daha güçlü bir konum sergilemiştir. CMDP bağlamında Van, güncel durumda sektör açısından sürdürülebilir büyüme sağlayamamış, ekonomik bir çekim merkezi haline gelememiştir.

Sonuç

Van ili, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından desteklenen ve 9., 10. ve 11. Beş Yıllık Kalkınma Planları çerçevesinde, ulusal ve bölgesel düzeyde hazırlanan stratejik planlar doğrultusunda, büyüme kutupları teorisi kapsamında cazibe merkezi olarak belirlenmiş ve tekstil sektörü yatırımlarıyla desteklenmiştir. Ancak elde edilen bulgular, teorinin öngördüğü ekonomik dinamizmin ve yayılma etkilerinin henüz tam anlamıyla gerçekleşemediğini göstermektedir. Bu bağlamda büyüme kutupları teorisinin homojen ekonomik yapı beklentisi Van'da sınırlı düzeyde gerçekleşmiştir. İstanbul ve İzmir merkezli firmaların ağırlıkta olması, yerel ekonomik dinamizmin gelişimini sınırlandırmış; yerel iş gücü ise nitelik eksiklikleri nedeniyle potansiyelini tam olarak gerçekleştirememiştir. Bu durum, bölgesel kalkınmanın eşit ve kapsayıcı bir şekilde sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Temelde, büyüme kutbu yaklaşımı bir ekonomik planla sınırlandırılmıştır. Van'da gerçekleştirilen yatırımlar, işsizlik oranlarını azaltmayı ve sektörel büyümeyi teşvik etmeyi hedeflemiştir. Ancak firmaların büyük bir kısmı Ar-Ge, inovasyon ve dijitalleşme gibi sürdürülebilir kalkınma unsurlarına yeterince kaynak ayırmamıştır. Teknolojik yeniliklere sınırlı düzeyde uyum, tekstil sektörünün uzun vadeli büyümesini sınırlandırmıştır. Özellikle ileri teknoloji kullanımı ve markalaşma konusundaki eksiklikler, ekonomik planın etkinliğini azaltmıştır. Son olarak teorinin merkezkaç kuvvetler beklentisi kısmen karşılanmış, yatırımlar ve istihdam artışı ile Van çevre bölgeler için bir çekim merkezi haline gelmiştir. Ancak bu yayılma etkisi, sürdürülebilir bir ekonomik kalkınma oluşturacak ölçüde güçlü değildir. Yerel markalaşmanın sınırlı kalması ve ileri bağlantıların zayıf olması, üretimin yerel ekonomiye olan katkısını azaltmıştır. Geri bağlantılar açısından ise, yerel kaynakların sınırlı kullanımı bölgesel etkileşimi zayıflatmıştır.

Van tekstil sektörü, büyüme kutupları teorisinin bazı temel etkilerini — istihdam yaratma ve yatırım çekme gibi — gerçekleştirmiştir. Ancak, homojen ekonomik yapı eksikliği, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşamama ve ileri-geri bağlantıların zayıflığı, teorinin öngördüğü çarpan etkisinin tam anlamıyla gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır. Van'ın büyüme kutbu olarak potansiyelini artırabilmesi için aşağıdaki stratejik adımlar önerilmektedir:

- Yerel İhtiyaçların Önceliklendirilmesi: Kalkınma planları ve projelerinde yerel bağlam ve toplumsal ihtiyaçlar daha fazla dikkate alınmalıdır. Yerel halkın katılımını artıracak mekanizmalar oluşturulmalı, karar alma süreçlerinde yerel aktörlere daha fazla yer verilmelidir.
- Yerel İş Gücünün Nitelikli Hale Getirilmesi: Üniversiteler, meslek liseleri ve özel sektör iş birliğiyle kapsamlı bir eğitim seferberliği başlatılmalı; tekstil sektörüne yönelik sertifikasyon programları ve istihdam garantili meslek kursları teşvik edilmelidir. Bu mesleki eğitim programlarının yaygınlaştırılması ve genç nüfusun işgücü piyasasına daha etkili katılımı sağlanmalıdır.
- Ar-Ge ve İnovasyona Yatırım: Firmaların teknoloji ve inovasyona yönelik yatırımları artırılmalı, bu konuda teşvik mekanizmaları güçlendirilmelidir.
- Yerel Markalaşmanın Desteklenmesi: Yerel markalaşmayı teşvik ederek ileri bağlantılar güçlendirilmelidir. Bunun için yerel markalar oluşturularak katma değeri yüksek üretim teşvik edilmelidir.
- Lojistik ve Bölgesel Entegrasyon ve Altyapının Geliştirilmesi: Çevre bölgelerle ticaret ve lojistik entegrasyonu güçlendirilerek, bölgesel kalkınmanın geniş coğrafyaya yayılması sağlanmalıdır. Lojistik imkanların iyileştirilmesi, hem üretim hem de pazarlama süreçlerinin hızlandırılmasını sağlayacaktır.
- Bölgesel İş birliği Ağlarının Oluşturulması: Üniversite-sanayi iş birlikleri geliştirilerek sürdürülebilir bir ekosistem oluşturulmalıdır.
- Sürdürülebilir Kalkınma Stratejileri: Tekstil sektöründe çevresel sürdürülebilirliği ön planda tutan politikalar benimsenmeli; yeşil üretim standartlarına geçiş desteklenmelidir.

Sonuç olarak, Van tekstil sektörü, büyüme kutupları teorisinin Türkiye bağlamında yeniden değerlendirilmesi gereken önemli bir örnek sunmaktadır. TRB2 Düzey-2 Bölgesi'ne ilişkin LQ analizi verileri, Van'ın tekstil sektöründe henüz bölgesel bir çekim merkezi olma potansiyelini gerçekleştirmediğini ortaya koymaktadır. Diğer bir ifade ile bulgular Van'ın tekstil sektöründe yüksek uzmanlaşma sağlayamadığını ve çevre illere yayılma etkisi oluşturamadığını göstermektedir. Buna karşın, Hakkâri ve Bitlis gibi iller dönemselsel olarak daha yüksek uzmanlaşma seviyelerine ulaşarak tekstil sektöründe Van'dan daha güçlü bir konum sergilemiştir. Sonuç olarak, CMDP kapsamında Van, tekstil sektöründe sürdürülebilir büyüme sağlayamamış ve ekonomik bir çekim merkezi haline gelememiştir. Buradan hareketle, yukarıda belirtilen öneriler doğrultusunda, Van'ın tekstil sektöründe bir büyüme kutbu olabilmesi için uzun vadeli, kapsayıcı ve sürdürülebilir politikalar çerçevesinde sanayi altyapısının güçlendirilmesi ve yatırımların artırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Allwood, J. M., Laursen, S. E., de Rodriguez, C. M., & Bocken, N. M. (2015). Well dressed?: The present and future sustainability of clothing and textiles in the United Kingdom. *Journal of the Home Economics Institute of Australia*, 22(1), 42.
- Alkan, A., & Obut Bilim, Z. (2021). Lokasyon katsayısı yaklaşımı ile Türkiye çimento sanayiinde bölgesel yoğunlaşma. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 101–113.
- Au, K. F., Chan, N. Y. (2003). The world textile and apparel trade: globalization versus regionalization. In *Proceeding of the Seventh International Conference on Global Business and Economic Development*, 1063(1), 1070.
- Aysan, R. (2024). *Bölgesel gelişmede bir politika aracı olarak cazibe merkezleri programı kapsamında TRB2 bölgesi Van ili tekstil sanayi sektörünün değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Fen Bilimleri Enstitüsü, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Bailly, A. S. (1998). The region: A basic concept for understanding local areas and global systems. *Cybergeo: European Journal of Geography*. Retrieved October 7, 2024, from <https://www.journals.openedition.org/cybergeo/333>
- Bayraktutan, Y., Tüylüoğlu, Ş., Özbilgin, M. (2012). *Lojistik sektöründe yoğunlaşma analizi ve lojistik gelişmişlik endeksi: Kocaeli örneği*. Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 4(3), 61-71.
- Christofakis, M., & Papadaskalopoulos, A. (2011). The Growth Poles Strategy in regional planning: The recent experience of Greece. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, 6(2), 5-20.
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On birinci kalkınma planı (2019- 2023)*. www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf, 158.
- Çiftçi, M. (2015). Interregional economic growth with the theory of growth poles in Kazakhstan. *Eurasian Studies Journal*, 2(2), 29-47.
- Çiftçi, M. (2018). Türkiye'de Bölgelerarası Sektörel Verimliliğin Analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 551-580.

- DAKA. (2013). *TRB2 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı Başkanlığı, D. B. DAP Stratejik Plan 2019-2023*. Ankara.
www.daka.org.tr/panel/files/files/yayinlar/trb2_2014_2023_bp.pdf
- Dinler, Z. (2005). *Bölgesel iktisat* (7. baskı). Ekin Kitabevi Yayınları: Bursa, Türkiye.
- DPT. (2006). *Dokuzuncu kalkınma planı: (2007-2013)*. www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Plani-2007-2013.pdf, 92.
- DPT. (2006). *Dokuzuncu kalkınma planı: (2007-2013)*. www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Plani-2007-2013.pdf
- DPT. (2008). *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013*. Ankara.
- Eraslan, İ. H., Bakan, İ., Helvacıoğlu Kuyucu, A. D. (2008). Türk tekstil ve hazır giyim sektörünün uluslararası rekabetçilik düzeyinin analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 265-300
- Eraydın, A. (2004). Bölgesel kalkınma kavram, kuram ve politikalarında yaşanan değişimler. *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*, C(1), 126-146.
- Ergen, Y. B. (2007). İstatistiki bölge birimi kavramına eleştirel bir yaklaşım: Kayseri-Sivas-Yozgat örneği üzerine bir değerlendirme. In 12. *Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi Bildiriler Kitabı* (pp. 33-38). İstanbul: İTÜ Yayınları.
- Faragó, L., & Lux, G. (2014). Kurrens portéka vagy múzeumi tárgy? Növekedési pólusok és iparági körzetek a fejlesztéspolitikában. *Tér és Társadalom*, 28(2), 11-30.
- Isard, W. (1965). *Industrial complex analysis and regional development*. MIT Press: UK.
- Isserman, A. M. (1977). *The location quotient approach to estimating regional economic impacts*. *Journal of the American Institute of Planners*, 43(1), 33-41.
- İsbir, E. G. (1991). *Şehirleşme ve meseleleri* (2. baskı). Gazi Büro Yayınları, Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu kalkınma planı: 2014-2018*. www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Plani-2014-2018.pdf
- Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu kalkınma planı: 2014-2018*. www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Plani-2014-2018.pdf, 9-10, 39, 118-119.
- Kalkınma Bakanlığı. (2019). 11. *Kalkınma Planı*.
- Karakılçık, Y. (2021). *Yeni bölgeselleşme politikaları ve Türkiye’de bölge kalkınma yönetimi* (3. baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Keleş, R. (1976). *Kentbilim ilkeleri*. Sevinç Matbaası: Ankara, Türkiye.
- Krugman, P. (1999). The role of geography in development. *International Regional Science Review*, 22(2), 142-161.
- László, Faragó, and Lux Gábor. "Current chic or museum exhibit? Growth poles and industrial districts in development policy." *Tér és Társadalom* 28.2 (2014): 11-30.
- McNamara, K. (2008). The global textile and garment industry: The role of ICTs in exploiting the value chain. *Enlightenment Economics*.
- Öngüt, E. (2007). *Türk tekstil ve hazır giyim sanayinin değişen dünya rekabet şartlarına uyumu*. DPT Yayınları. Ankara, Türkiye.
- Özben, O., Bulu, M., & Eraslan, İ. H. (2004, April). Turkish Textile and Clothing Industry After 2005: A Future Projection. In *II International Istanbul Textile Congress* (pp. 22-24).
- Paksoy, S. (2007). Bölgesel kalkınmada girişimciliğin geliştirilmesi: Türkiye’de GAP ve GAP-GİDEM örnekleri. *Alatoo Academic Studies-International Scientific Journal*, 2(1), 38-49.
- Perroux, F. (1950). Economic space: Theory and applications. *Quarterly Journal of Economics*, 64, 90-97.
- Perroux, F. (1991). *L'Economie du XX e Siècle*. Presses Universitaires de Grenoble, Paris.
- Porter, M. E. (2003). *The economic performance of regions*. *Regional studies*, 37(6-7), 549-578. <https://doi.org/10.1080/0034340032000108697>
- Ramaswamy, K. V., & Gereffi, G. (2000). India's apparel exports: The challenge of global markets. *The Developing*

Economies, 38(2), 186-210.

Rossi, U. (2009). Growth poles/growth centers *tional encyclopedia of human geography* (Vol. 4, pp. 651-656). Elsevier.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2021 a). *Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı 2021 yılı uygulama usul ve esasları*.

<https://www.sanayi.gov.tr/bolgesel-kalkinma-faaliyetleri/bolgesel-kalkinma-programlari/01127b>

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2021 b). *Van il sanayi durum raporu*. www.sanayi.gov.tr/plan-program-raporlar-ve-yayinlar/81-il-sanayi-durum-

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2022). *Tekstil, hazır giyim ve deri sektörü raporu*. www.sanayi.gov.tr/plan-program-raporlar-ve-yayinlar/seykor-raporlari/mu2812011411

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (t.y.). *Türkiye’de Kentsel ve Kırsal Yerleşim Sistemleri (YER-SİS)*. <https://yervis.gov.tr/web#>

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (t.y.). *Bölgesel kalkınma programları*. <https://www.sanayi.gov.tr/bolgesel-kalkinma-faaliyetleri/bolgesel-kalkinma-programlari/01127b>

Saraç, A. (2006). *Bölgesel kalkınma modelleri ve Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) (Yayımlanmamış doktora tezi)*. Adnan Menderes Üniversitesi.

Sevim, Ü., Kuyumcu, O. (2008). *Hazır giyim. Başbakanlık dış ticaret müsteşarlığı ihracatı geliştirme etüd merkezi araştırma raporu*.

Szirmai, A. (2005). *The dynamics of socio-economic development: An introduction*. Cambridge University Press.

Tesvik Merkezi. (t.y.). *Cazibe Merkezleri Programı*. Erişim adresi: <https://www.tesvikmerkezi.net/cazibe-merkezleri-programi>

Toy, S., Eymirli, E. B., & Gündüz, O. (2016). Reflection of Growth Poles Theory in Turkey as Supporting Program for Attraction Centres. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 43-48.

Türkcan, B., & Çelik, N. (2020). *Türkiye’de bölgesel iktisat*. ORION.

TÜİK. (2023). *Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları*. Erişim adresi: <https://nip.tuik.gov.tr/>

Typa, M. (2016). Specjalna strefa ekonomiczna jako biegun wzrostu (ujęcie teoretyczne). *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, 30(2), 23-37

Yardımcı, A. (2014). Kapasite raporlarına göre Ankara sanayisinin kümelenme eğilimleri. *Ekonomik Yaklaşım*, 25(92), 55-67.

Yıldırım Özcan, K. (2020). Büyüme kutupları teorisi bağlamında Türkiye’deki OSB’lerin tarihsel gelişimi ile fiziksel ve ekonomik özellikleri. *Verimlilik Dergisi*, 1, 143-181.

BRICS-T Ülkelerinde Finansal Gelişim, Ekonomik Büyüme ve Yönetişim Kalitesinin Gelir Dağılımına Etkisi: 2002-2021 Dönemi Panel Veri Analizi

The Impact of Financial Development, Economic Growth and Quality of Governance on Income Distribution in BRICS-T Countries: Panel Data Analysis for the Period 2002-2021

Şeyma BOZKAYA

Öğr. Gör. Dr. İstanbul Medipol Üniversitesi, Uluslararası Finans ve Ticaret Bölümü, İstanbul, Türkiye.
Lecturer, PhD, Istanbul Medipol University, Department of International Finance and Trade, Istanbul, Türkiye.
Orcid: [0000-0001-8589-6608](https://orcid.org/0000-0001-8589-6608) seymabozkaya@hotmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Bozkaya, Ş. (2025). The Impact of Financial Development, Economic Growth and Quality of Governance on Income Distribution in BRICS-T Countries: Panel Data Analysis for the Period 2002-2021. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 211-225.

Bozkaya, Ş. (2025). BRICS-T Ülkelerinde Finansal Gelişim, Ekonomik Büyüme ve Yönetişim Kalitesinin Gelir Dağılımına Etkisi: 2002-2021 Dönemi Panel Veri Analizi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 211-225.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: October 14, 2025/14 Ekim 2024

Accepted/Kabul Tarihi: June 26, 2025/26 Haziran 2025

Published/Yayın Tarihi: 27 June, 2025/ 27 Haziran 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / June 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 211-225.

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Şeyma BOZKAYA).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Gelir eşitsizliği, modern ekonomilerin karşı karşıya olduğu en kritik sorunlardan biridir ve sadece ekonomik performansı değil, aynı zamanda toplumsal adalet ve barışı da derinden etkilemektedir. Bu çalışma, BRICS-T ülkelerinde (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) gelir eşitsizliği ile finansal gelişim, ekonomik büyüme ve yönetim kalitesi arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışma, 2002-2021 dönemine ait verileri analiz ederek hükümet etkinliği, düzenleyici kalite ve hukukun üstünlüğü gibi yönetim kalitesi göstergelerinin gelir dağılımı üzerindeki etkisini değerlendirmektedir. Ayrıca, Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliği de test edilmiştir. Ekonometrik analizde FGLS tahmincisi kullanılırken, PCSE tahmincisi kontrol yöntemi olarak uygulanmıştır. Bulgular, finansal gelişim ile gelir eşitsizliği arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını ve Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olmadığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, ekonomik büyümenin gelir eşitsizliğini azalttığı, düzenleyici kalite ve hukukun üstünlüğünün ise gelir eşitsizliği üzerinde artırıcı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışma, BRICS-T ülkelerinde ekonomik ve kurumsal politikaların gelir dağılımı üzerindeki etkilerini anlamak için önemli bir katkı sağlamaktadır. Çalışmanın bulguları, yönetim kalitesini artırmaya yönelik politika reformlarının gelir eşitsizliğini azaltma hedefleriyle çelişkili olabileceğini ve bu alandaki politika tasarımı dikkatli bir denge kurulması gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Finansal Gelişim, Gelir Dağılımı, Yönetişim Kalitesi, Hukukun Üstünlüğü, Ekonomik Büyüme, Panel Data.

Abstract

Income inequality is one of the most critical challenges facing modern economies, profoundly affecting not only economic performance but also social justice and peace. This study examines the relationship between income inequality and financial development, economic growth and governance quality in BRICS-T countries (Brazil, Russia, India, China, South Africa and Turkey). By analyzing data for the period 2002-2021, the study evaluates the impact of governance quality indicators such as government effectiveness, regulatory quality and rule of law on income distribution. The validity of the Financial Kuznets Curve hypothesis is also tested. The FGLS estimator is used in the econometric analysis, while the PCSE estimator is applied as a control method. The findings reveal that there is no significant relationship between financial development and income inequality and the Financial Kuznets Curve hypothesis is not valid. On the other hand, economic growth is found to reduce income inequality, while regulatory quality and rule of law have an increasing effect on income inequality. This study makes an important contribution to understanding the effects of economic and institutional policies on income distribution in BRICS-T countries. The findings of the study emphasize that policy reforms to improve the quality of governance may be at odds with the goals of reducing income inequality and that a careful balance needs to be struck in policy design in this area.

Keywords

Financial Development, Income Distribution, Quality of Governance, Rule of Law, Economic Growth, Panel Data

Giriş

Gelir eşitsizliği, günümüz ekonomilerinin karşılaştığı en önemli sorunlardan biridir. Çok yönlü bir olgu olan gelir dağılımındaki dengesizlik, bireyler, toplumlar ve hükümetler için karmaşık ve çok boyutlu bir mesele teşkil etmektedir. Gelir eşitsizliği, tanım gereği, bir toplumdaki emek gelirlerindeki eşitsizlik ile sermaye gelirlerindeki eşitsizliğin toplamını ifade etmektedir. Bu bileşenler arasındaki dengesizlik arttıkça toplam eşitsizlik de yükselmektedir (Piketty, 2013). Bu çerçevede, eşitsizliğin yalnızca nedenleri değil, aynı zamanda sonuçları da oldukça önemlidir (Kakwani, 1980). Gelir eşitsizliği, küresel düzeyde toplumsal çalkantıların başlıca kaynaklarından biri olmuş ve bu bağlamda literatürde geniş bir inceleme alanı bulmuştur.

Gelir eşitsizliği üzerine yapılan çalışmalar arasında Kuznets'in (1955) çalışması dikkat çekmektedir. Kuznets, ekonomik büyümenin ilk aşamalarında gelir eşitsizliğinin artacağını, ancak ilerleyen dönemlerde azalacağını öngörmüş ve bu ilişkiyi ters U şeklinde bir eğriyle ifade etmiştir. Ancak Piketty'ye (2013) göre bu süreç, Kuznets'in öngördüğü gibi kendiliğinden gerçekleşmemekte, müdahaleci politikalar gerektirmektedir. Stiglitz (2014) gelir eşitsizliğinin nedenleri ve sonuçları üzerinde dururken, Atkinson (2015) eşitsizliğin azaltılmasına yönelik politika önerileri geliştirmiştir. Bu çalışmalar, gelir eşitsizliği konusunun önemini ve bu alandaki literatürün genişliğini ortaya koymaktadır.

Finansal gelişim, etkin finansal aracılık yoluyla bireylerin ve kurumların piyasalara, sermayeye ve finansal hizmetlere erişimini sağlayan faktörler, politikalar ve kurumlar olarak tanımlanmaktadır (WEF, 2011). Finansal gelişim, ekonomilerin dayanıklılığını artırırken ekonomik büyümeyi de teşvik eder. Tasarrufların harekete geçirilmesi, bilgi paylaşımının teşviki, kaynak tahsisinin iyileştirilmesi ve risk yönetiminin kolaylaştırılması gibi unsurlar finansal gelişimin temel faydaları arasında yer alır (Sahay vd., 2015). Ayrıca, likit ve derin finansal sistemler, ekonomik şokların etkisini azaltarak finansal istikrarı desteklemektedir. Literatürdeki pek çok çalışma, finansal gelişimin ekonomik büyüme, eşitsizlik ve istikrar üzerindeki etkilerini araştırmıştır (Levine, 2005; Demirgüç-Kunt ve Levine, 2009; Dabla-Norris ve Srivisal, 2013; Azam ve Raza, 2018; Huynh ve Tran, 2023). Finansal gelişimin bilgi asimetrisini azaltması, finansal kısıtlamaları ortadan kaldırması ve risk paylaşımını teşvik etmesi, eşitsizliğin azaltılmasında önemli bir rol oynayabileceğini göstermektedir (Bernanke, Gertler ve Gilchrist, 1999).

Yönetişim veya kurumsal kalite konusunda literatürde ortak bir tanım bulunmamakla birlikte, Dünya Bankası bu kavramı, piyasalara yönelik kurallar, uygulama mekanizmaları ve organizasyonları içeren geniş bir çerçevede ele almaktadır (World Bank, 2002). Ayrıca, yönetim kalitesi, bir ülkenin ekonomik ve sosyal kaynaklarını kalkınma hedefleri doğrultusunda nasıl yönettiğini ifade etmektedir (World Bank, 1992). Nitelikli ve verimli kurumların adil kaynak dağılımında etkin olduğu yönündeki görüş, Acemoglu ve Johnson (2005) ile Acemoglu ve Robinson'un (2010) çalışmalarında güçlü bir şekilde savunulmaktadır. Bu kapsamda, etkin işleyen kurumlar ve yüksek yönetim kalitesi, gelir eşitsizliğini azaltmada kritik bir rol oynamaktadır. Literatürde, yönetim kalitesinin gelir dağılımı üzerindeki etkilerini araştıran ampirik çalışmaların son yıllarda arttığı görülmektedir (Asamoah, 2021; Bahamonde ve Trasberg, 2021; Vu, 2022).

Gelir dağılımını ölçmede kullanılan temel göstergelerden biri olan GINI katsayısı, ülkelerin ekonomik, sosyal ve yönetimsel durumları farklı olsa da gelir dağılımına ilişkin genel bir fikir sunmaktadır. Çalışmada, GINI katsayısının 2002-2021 yılları arasındaki eğilimleri incelenmiş ve bu göstergeden yola çıkarak ülkelerin gelir dağılımındaki değişimler analiz edilmiştir. GINI göstergesinin genel seyrine göre çalışmanın örneklem grubunda yer alan ülkeler arasında gelir eşitsizliği açısından en iyi durumdaki ülkenin Rusya olduğu dikkat çekmektedir. Buna karşın GINI katsayısı en yüksek olan ülke ise Güney Afrika'dır. Ayrıca 2021 yılı için GINI göstergesi açısından en iyi ülke ise Slovakya (22,1)'dir. Hollanda (26,7), Belçika (25,6), İzlanda (24,05) ve Finlandiya (26,3) gibi ülkeler de gelir eşitsizliği açısından iyi durumda olan ülkelerdir. Buna ek olarak 2022 yılında hükümet etkinliği (99,528) ve hukukun üstünlüğü (97,641) bakımından en iyi olan ülke İsviçre'dir. Hükümet etkinliğinde en alt sırada yer alan ülke Afganistan (1,886) iken hukukun üstünlüğünde en alt yer alan ülke ise Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti (4,716)'dir. Parantez içindeki değerler 0 ile 100 arasında yer almaktadır. 100'e yaklaşıncan durumun iyileştiğini, 0'a yaklaşıncan ise kötüleştiğini göstermektedir (WGI, 2023).

Bu çalışma, 2002-2021 yılları arasında BRICS-T ülkelerinin finansal gelişimi, ekonomik büyümeleri ve yönetim kalitesinin gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerini incelemektedir. Literatürdeki benzer çalışmaların aksine, bu çalışma özgün katkılar sunmaktadır. İlk olarak, gelir eşitsizliği üzerine yapılan çoğu araştırma genellikle gelişmiş ülkeler üzerine odaklanmaktadır. Bu çalışma ise BRICS-T ülkelerine odaklanarak gelişmekte olan ekonomilere özgü dinamikleri ele almaktadır. İkinci olarak, yönetim kalitesinin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisi, hükümet etkinliği, düzenleyici kalite ve hukukun üstünlüğü gibi spesifik göstergelerle ölçülmüştür. Bu, literatürde nadiren rastlanan bir yaklaşımdır ve çalışmanın yenilikçi boyutunu öne çıkarmaktadır. Ayrıca, Finansal Kuznets Eğrisi hipotezi BRICS-T ülkeleri bağlamında test edilmiş ve bu hipotezin bu ülkeler için geçersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgu, finansal gelişim ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişkinin ülkelerin gelişmişlik

düzeyine ve kurumsal yapısına bağlı olarak farklılık gösterebileceğini ortaya koymaktadır. Son olarak, çalışmada FGLS ve PCSE yöntemleri tercih edilmiştir, çünkü bu yöntemler, heteroskedastisite ve otokorelasyon sorunlarını etkin bir şekilde kontrol edebilmekte ve panel veri setlerinde daha tutarlı ve güvenilir tahminler sağlamaktadır. Bu durum, elde edilen sonuçların geçerliliğini artırmış ve çalışmanın metodolojik zenginliğini pekiştirmiştir. Bu yönleriyle, çalışma gelir eşitsizliği, finansal gelişim ve yönetim ilişkisini daha geniş bir çerçevede ele alarak literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde, çalışmanın teorik çerçevesi çizilmiş ve genel bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölüm güncel panel veri literatür özetine ayrılmıştır. Üçüncü bölüm kullanılan değişkenler ve tahmin edilen model hakkında detaylara ayrılmıştır. Devamında ise kullanılan yöntem ve ekonometrik bulgular verilmiştir. Son bölümde ise ekonometrik analiz sonucuna göre bir değerlendirme yapılmış ve politika önerilerinde bulunulmuştur.

2. Literatür İncelmesi

Gelir eşitsizliği, ekonomilerin kalkınma düzeyleri ve bireylerin üretimden aldıkları pay bakımından önemli bir göstergedir. Bu bağlamda, gelir dağılımı, gelir eşitsizliği ve bu eşitsizliğe yönelik çözüm arayışları, literatürde hem teorik hem de ampirik açıdan geniş bir yer bulmaktadır. Gelir eşitsizliğini ampirik olarak inceleyen çalışmalar, özellikle ekonomik büyümenin gelir dağılımı üzerindeki etkilerini araştırmaya odaklanmıştır. Gelir eşitsizliğini ölçmek amacıyla kullanılan GINI katsayısı, makroekonomik faktörlerin analize dahil edilmesiyle bu faktörlerin gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerini değerlendirmek için bir temel oluşturmuştur. Finansal gelişimin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisinin incelenmesi, literatürde nispeten yeni bir araştırma alanı olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, son dönemde yönetim kalitesinin gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerinin araştırılması da önemli bir çalışma konusu haline gelmiştir. Bu çalışmada, ekonomik büyüme ve finansal gelişime ek olarak, yönetim kalitesinin belirli bileşenleri olan hükümet etkinliği, düzenleyici kalite ve hukukun üstünlüğünün gelir eşitsizliği üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Tablo 1, konuya ilişkin güncel panel veri analizine dayalı literatür özetini sunmaktadır.

Tablo 1: Literatür Özeti

Yazar(lar)/Yayın Tarihi	Analiz Dönemi/Örneklem	Yöntem	Bulgular
Akpan ve Effiong (2012)	1998-2007 21 Sahra Altı Afrika Ülkesi	OLS	Sonuçlar, hukukun üstünlüğü, düzenleyici kalite ve siyasi istikrarın olumlu olduğunu ve kalkınma sonuçlarıyla önemli ölçüde ilişkili olduğunu göstermiştir.
Seven ve Coşkun (2016)	1987-2011 45 Gelişmekte Olan Ülke	GMM	Finansal gelişim gelir eşitsizliğini çoğunlukla düşük gelirli gelişmekte olan ekonomilerde etkilemektedir.
Park ve Shin (2017)	1960-2011 162 Ülke	Panel Veri Analizi	Bulgular, finansal gelişme ile gelir eşitsizliği arasında U şeklinde bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Finansal gelişme, finansal gelişmenin bir noktasına kadar eşitsizliği azaltır, daha sonra eşitsizliği kötüleştirir. Ayrıca finansal gelişmenin eşitsizliği azaltma etkisinin, iyileştirilmiş eğitim ve hukuk düzeni koşullarında daha etkili hale geldiği gözlenmiştir.
Liu vd. (2017)	1996-2012 23 Çin Bölgesi	GMM	Finansal gelişim ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkinin U şeklinde olduğunu bulmuşlardır ve böylece Finansal Kuznets Eğrisinin kanıtlarını doğrulamışlardır.
De Haan ve Sturm (2017)	1975-2005 121 Ülke	Sabit Etkiler Modeli	Çalışmada finansal gelişmenin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini artırdığı tespit edilmiştir.
Huang ve Yuan-Hong Ho (2018)	1996-2015 10 Asya Ülkesi	Panel Veri Analizi	Bulgular demokratik kalite ve teknik kalitenin gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerinin "gelişmekte olan piyasa ve gelişmekte olan ekonomiler" içinde önemli ölçüde olumsuz olduğunu göstermektedir. Ancak, "gelişmiş ekonomiler" için demokratik kalite ve teknik kalitenin gelir eşitsizliği üzerindeki etkileri sırasıyla önemsiz derecede olumlu ve önemli ölçüde

					olumludur.
Azam ve Raza (2018)	1989-2013 5 ASEAN Ülkesi	POLS-GMM			Finansal gelişimin gelir eşitsizliği üzerinde pozitif etkili olduğu gözlenmiştir. Ayrıca Finansal Kuznets Erisinin doğruluğu tespit edilmiştir.
Cong Ngyen vd. (2019)	1961-2017 21 Gelişmekte Olan Ülke	FMOLS-DOLS			Finansal gelişme ile gelir eşitsizliği arasında ters U eğrisi ilişkisinin varlığını doğrulanmaktadır; bu da gelir eşitsizliğinin finansal gelişmenin erken aşamasında artabileceğini ve belirli bir seviyeye ulaşıldıktan sonra düşebileceği anlamına gelmektedir.
Lee vd. (2020)	1984-2014 121 Ülke	GMM			Sonuçlar ekonomik ve finansal istikrarın gelir dağılımındaki olumsuz etkiyi azaltabileceğini ortaya koyuyor.
Weychert (2020)	2004-2014 59 Ülke	Sabit Etkiler Modeli			Bulgular, finansal erişimin gelir eşitsizliğini azalttığını göstermektedir.
Nessa ve Khan (2020)	1998-2014 81 Ülke	GMM			Sonuçlar finans-gelir eşitsizliği bağlantısının U şeklindeki hipotezini doğrulamaktadır. Düzenleyici kalite, yolsuzluk kontrolü ile birleştirildiğinde gelir eşitsizliğini azaltabilir.
Sayar vd. (2020)	1990-2013 23 Gelişmekte Olan Ülke	FMOLS			Finansal gelişme ile gelir eşitsizliği arasında U şeklinde bir ilişki olduğu ve bu nedenle finansal Kuznets hipotezinin varlığının doğrulanmadığı belirlenmiştir.
Njangang (2021)	2000-2014 45 Ülke	POLS-GMM			Bulgular; yönetim dinamiklerinin (hukukun üstünlüğü, yolsuzluk kontrolü, hükümet etkinliği, düzenleyici kalite açısından) servet eşitsizliği üzerinde genel bir net negatif etki için petrol rantlarını yumuşattığını göstermektedir.
Asamoah (2021)	1995-2017 Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler	Dinamik Panel Eşik Modeli			Sonuçlar kurumsal kalitenin eşitsizliği azaltıcı etkisinin orantısız olduğunu göstermektedir.
Sawadogo ve Semedo (2021)	2004-2016 28 Sahra Altı Afrika Ülkesi	Sabit Etkiler Modeli-GMM			Finansal katılımın gelir eşitsizliği üzerindeki etkisinin iki ayrı ülke sınıfında değiştiğini bulmuşlardır. Dahası, kurumsal kalitesi yüksek ülkelerin, finansal katılımın gelir eşitsizliğini azalttığı sınıfta olma olasılığının daha yüksek olduğunu gözlemlemişlerdir.
Zehra vd. (2021)	1984-2018 114 Ülke	2SLS-POLS-GMM			Kurumsal kalite göstergelerindeki bir iyileştirmenin gelir eşitsizliğini azalttığını tespit etmişlerdir.
Huynh (2021)	2000-2018 36 Asya Ülkesi	GMM			Kurumsal kalite gelir eşitsizliğini azaltır ve bu yararlı etki artan doğrudan yabancı yatırım girişleriyle yoğunlaşır. Özellikle, hükümetin etkinliği, yolsuzluğun kontrolü, siyasi istikrar ve şiddet/terörizmin yokluğu ve hukukun üstünlüğü gibi iç mekanizmalar aracılığıyla doğrudan yabancı yatırımın gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini yumuşatır.
Vergara (2022)	1986-2016 43 Ülke	Panel Veri Analizi			Bulgular, kurumsal kalitenin vekillerinin (örneğin, devlet gelişimi, yolsuzluk veya siyasi dışlanma) en yüksek gelir payları ile ekonomik politika arasındaki ilişkiyi, özellikle ticaret açıklığı ve hükümet harcamaları için aracılık ettiğini göstermiştir.
Huynh ve Le (2022)	2000-2019 23 Asya Ülkesi	Sabit Etkiler-GMM			Sonuçlar, yönetim kalitesinin yalnızca gelir eşitsizliğini azaltmakla kalmadığını, aynı zamanda

			genel ekonomik özgürlüğün ve ekonomik özgürlüğün ilgili bileşenlerinin gelir eşitliği üzerindeki faydalı etkilerini de yoğunlaştırdığını göstermektedir.
Huynh ve Tran (2023)	2000-2019 30 Asya Ülkesi	FGLS-SGMM	Sonuçlar, finansal kurumların gelişiminin, finansal kurumların erişiminin, finansal kurumların verimliliğinin ve finansal piyasalara erişimin gelir eşitsizliğini azalttığını; ancak genel finansal gelişimin, finansal piyasaların gelişiminin, finansal kurumların derinliğinin ve finansal piyasaların derinliğinin bunu artırdığını göstermektedir. Özellikle, daha iyi kurumsal kalite yalnızca gelir eşitsizliğini azaltmakla kalmaz, aynı zamanda finansal gelişimin gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerini de yumuşattığı gözlenmiştir.
Göcen (2023)	2012-2018 58 Ülke	OLS-GMM-Sabit Etkiler Modeli	Çalışma, yüksek enflasyon oranlarının iyi kurumların gelir eşitsizliği üzerindeki azaltıcı etkisini ortadan kaldırdığını göstermektedir.
Adeleye (2024)	2000-2019 46 Sahra Altı Ülkesi	Driscoll-Kraay-PSCC-Koşulsuz Kantil Regresyon	Beşeri sermaye ve kurumlar arasındaki etkileşim eşitsizliğini azaltmaktadır

Tabloda gösterilen literatür özetine göre finansal gelişimin gelir eşitsizliği üzerinde genel anlamda olumlu bir etki oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca Finansal Kuznets Eğrisinin geçerliliği doğrulanmıştır. Yönetişim kalitesi ile ilgili değişkenlerin ise etkilerinin farklılık gösterdiği dikkat çekmektedir. Bu durum seçilen analiz dönemi ve örneklem grubundan kaynaklanabilir. Ayrıca kullanılan yöntemler de benzerlik göstermektedir. Bu çalışma kullanılan örneklem grubu, kontrol tahminci açısından literatürden farklılık göstermektedir. Ayrıca hem finansal gelişimi hem de yönetim kalitesinin etkilerini birlikte incelemesi açısından literatürden ayrılmaktadır.

3. Model ve Veri Tanımlama, Yöntem ve Bulgular

3.1. Model Tanımlama ve Veri Açıklamaları

Bu çalışmanın temel amacı, BRICS-T ülkelerinde gelir eşitsizliği dinamiklerini anlamak ve bu bağlamda finansal gelişim, ekonomik büyüme ve yönetim kalitesinin etkilerini incelemektir. Gelir eşitsizliği, ekonomik, sosyal ve siyasi yapının kritik bir unsuru olarak yalnızca ekonomik performansı değil, toplumsal barış ve adaleti de etkileyen önemli bir sorundur. BRICS-T ülkeleri, ekonomik büyüme süreçlerinde finansal sistemlerini geliştirme ve yönetim kalitesini artırma çabalarıyla öne çıkarken, aynı zamanda gelir eşitsizliği gibi zorluklarla mücadele etmektedir. Bu bağlamda, çalışma, finansal gelişimin gelir eşitsizliğini azaltıp azaltmadığını ve Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin bu ülkeler özelinde geçerli olup olmadığını test etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma aynı zamanda düzenleyici kalite ve hukukun üstünlüğü gibi yönetim unsurlarının gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerini değerlendirerek, ekonomik politikaların ve kurumsal reformların bu alandaki rolünü ortaya koymayı hedeflemektedir. Analiz edilen dönem ise 2002-2021 yıllarıdır. Yönetişim kalitesi ile ilgili derlenen değişkenlerin veri kısıtından dolayı analiz dönemi bu şekilde belirlenmiştir. Çalışmada BRICS-T ülkelerinin (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) örneklem grubu olarak tercih edilmesinin bir dizi nedeni bulunmaktadır. Öncelikle, bu ülkeler küresel ekonomik büyümenin temel itici güçlerinden biri olarak öne çıkmakta ve büyük nüfuslara sahip olmaları nedeniyle gelir eşitsizliği gibi sorunların sosyal ve ekonomik etkilerinin daha belirgin bir şekilde gözlemlenmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca, BRICS-T ülkeleri ekonomik büyüme, finansal gelişim ve yönetim kalitesi bakımından heterojen bir yapıya sahiptir. Bu çeşitlilik, gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerin farklı bağlamlarda analiz edilmesine zemin hazırlamaktadır. Bunun yanı sıra, bu ülkeler gelişmekte olan ekonomilere özgü yönetim sorunları, kurumsal zayıflıklar ve düzenleyici kalite eksiklikleri gibi yapısal zorluklarla karşı karşıyadır. Bu durum, yönetim kalitesinin gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerini incelemek için uygun bir bağlam sunmaktadır. Son olarak, BRICS-T ülkeleri finansal sistemlerini derinleştirme ve genişletme aşamasında olduklarından, Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin test edilmesi için ideal bir örneklem grubu teşkil etmektedir. Modelde kullanılan değişkenler ile ilgili açıklayıcı bilgiler Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Değişkenler Hakkında Ayrıntılı Bilgiler

Değişkenler ve Simgesi	Açıklama	Ölçüm	Kaynak Veri Tabanı
Gelir Dağılımı (logGINI)	GINI, eşitlenmiş (kare kök ölçekli) hanehalkı piyasası (vergi sonrası ve transfer sonrası) gelirindeki Gini eşitsizlik endeksinin, standart olarak Lüksemburg Gelir Çalışması verilerini kullanarak tahmin edilmiştir.	Daha yüksek değer daha yüksek gelir eşitsizliğini göstermektedir.	Standardized World Income Inequality Database
Finansal Gelişim (logFG)	Finansal Gelişim Endeksi; finansal kurumların ve finansal piyasaların derinlik, erişim ve verimlilik açısından ne kadar gelişmiş olduğunu özetleyen dokuz endeks içermektedir. Bu endeksler genel bir finansal gelişme endeksi halinde toplanmıştır.	Finansal gelişme endeksi, çok boyutlu verileri tek bir özet endekse indirgeyen standart üç aşamalı bir yaklaşım kullanılarak oluşturulmuştur: (i) Değişkenlerin normalleştirilmesi; (ii) normalleştirilmiş değişkenlerin belirli bir işlevsel boyutu temsil eden alt endeksler halinde toplanması; ve (iii) alt endekslerin nihai endekste toplanması	IMF
Ekonomik Büyüme (logkbEB)	Kişi Başı Ekonomik Büyüme	Sabit 2015 US\$	WDI
Hükümet Etkinliği (logHE)	Kamu hizmetlerinin kalitesi ve siyasi baskılardan bağımsızlık derecesi, politika formülasyonu ve uygulama kalitesi ve hükümetin bu politikalara olan bağlılığının güvenilirliği hakkındaki algıları kapsamaktadır.	Yüzdelik sıralama esas alınmıştır. Ülkenin toplam göstergede yer alan tüm ülkeler arasındaki sıralamasını gösterir; 0 en düşük sıralamaya, 100 ise en yüksek sıralamaya karşılık gelir.	WGI (Worldwide Governance Indicators)
Düzenleyici Kalite (logDK)	Hükümetin özel sektör gelişimini destekleyen sağlam politikalar ve düzenlemeler oluşturma ve uygulama becerisine ilişkin algıları temsil etmektedir.	Yüzdelik sıralama dikkate alınmıştır. Göstergede yer alan tüm ülkeler arasındaki sıralamasını gösterir; 0 en düşük sıralamaya, 100 ise en yüksek sıralamaya karşılık gelir.	WGI (Worldwide Governance Indicators)
Hukukun Üstünlüğü (logHÜ)	Hukukun Üstünlüğü, özellikle sözleşmelerin uygulanması, mülkiyet hakları, polis ve mahkemelerin kalitesi ile suç ve şiddet olasılığı olmak üzere, aktörlerin toplum kurallarına ne ölçüde	Yüzdelik sıralama kullanılmıştır. Ülkenin toplam gösterge tarafından kapsanan tüm ülkeler arasındaki sıralamasını gösterir; 0 en düşük sıralamaya ve 100 en yüksek	WGI (Worldwide Governance Indicators)

güvendikleri ve bunlara ne sıralamaya karşılık gelir.
ölçüde uydularına ilişkin
algıları ortaya koymaktadır.

Tahmin edilen model; Doğan (2018), Huynh (2021), ve Huynh ve Tran (2023) çalışmalarından hareketle oluşturulmuştur. Kullanılacak olan model şu şekildedir;

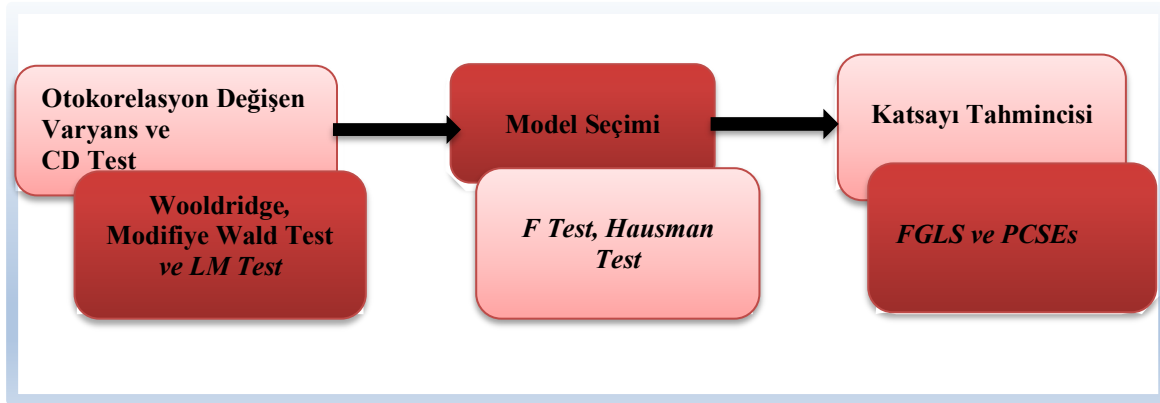
$$\text{LogGINI}_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \text{LogFG}_{i,t} + \beta_2 \text{LogFG}_{i,t}^2 + \beta_3 \text{LogkbEB}_{i,t} + \beta_4 \text{LogHE}_{i,t} + \beta_5 \text{LogDK}_{i,t} + \beta_6 \text{LogHÜ}_{i,t} + u_{i,t}$$

(1)

Finansal gelişimin potansiyel etkileri oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir ve hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurabilir. İyi işleyen finansal sistemler, bireylerin ve işletmelerin ekonomik şoklara karşı korunmasını sağlayarak önemli bir rol oynar. Özellikle sigorta ve kredi mekanizmaları, düşük gelirli hanelerin risklerini azaltarak gelir dengesizliğini hafifletme potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, finansal piyasalarda yaşanan krizler, genellikle en çok düşük ve orta gelirli kesimler üzerinde olumsuz etkiler yaratır. Bu tür krizler, işsizlik ve gelir kayıplarına neden olarak gelir eşitsizliğini derinleştirebilir. Bu bağlamda, finansal gelişimin gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerini değerlendirebilmek amacıyla bu değişken modele dahil edilmiştir. Ekonomik büyüme ise gelir eşitsizliğini etkileyen en önemli faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, büyüme değişkeni de modele eklenmiştir. Beklenen olası etkisinin olumlu yönde olacağı öngörülmektedir. Son olarak, yönetim kalitesinin gelir eşitsizliği üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etkilerinin olduğu varsayılmaktadır. Etkin bir hükümet yapısı, yüksek düzeyde düzenleyici kalite ve güçlü bir hukuk sistemi, gelir eşitsizliğinin azaltılmasında kritik bir rol oynamaktadır. Buna karşın, bu unsurların yetersizliği veya kötü uygulanması durumunda, gelir eşitsizliği daha da derinleşebilir. Bu kapsamda, yönetim kalitesine ilişkin değişkenlerin etkilerinin analiz edilmesi amacıyla modele dahil edilmiştir.

3.2. Yöntem ve Ampirik Bulgular

Şekil 1: Ampirik Uygulamada İzlenen Yol

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3 değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisini göstermektedir.

Tablo 3: Korelasyon Matrisi

	lnGINI	logFG	logFG ²	logkbEB	logKE	logDK	logHÜ
logGINI	1.0000						
logFG	-0.0762	1.0000					
logFG ²	-0.0787	0.9995	1.0000				
logkbEB	-0.1478	-0.0883	-0.0857	1.0000			
logHE	0.3701	-0.0911	-0.0903	-0.1364	1.0000		
logDK	0.6256	-0.0635	-0.0656	-0.3354	0.6122	1.0000	
logHÜ	0.6071	-0.2553	-0.2572	0.2938	0.4127	0.4712	1.0000

Korelasyon ilişkisini gösteren tabloya göre değişkenler arasında sahte regresyona yol açabilecek oranda bir yüksek korelasyon tespit edilememiştir. Finansal gelişim (logFG) ile karesi arasındaki ilişki doğrudan değişkenin karesi alındığından olağan kabul edilmiştir.

Yatay kesit bağımlılığı, panel veri analizlerinde önemli bir ön testtir. Buna göre panel veri setlerinde farklı kesit birimleri (örneğin, ülkeler, firmalar) arasında korelasyonun olup olmadığını test etmede kullanılmaktadır. Yatay kesit bağımlılığı durumunda ekonometrik modellerin tahmin sonuçları etkilenmektedir. Dolayısıyla bu varlığı dikkate alan tahminciler kullanılmalıdır. Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığı için LM testi kullanılmıştır. Bu test, panel veri analizlerinde yatay kesit bağımlılığının belirlenmesinde önemli bir araçtır ve güvenilir tahminler üretir (Baltagi, 2005). LM (Lagrange Multiplier) testi, Breusch ve Pagan (1980) tarafından önerilmiştir. Kesit birimleri arasındaki bağımlılığın olup olmadığını test etmede kullanılır. LM testi, panel veri setinde her bir kesit birimi için kalıntılar arasındaki korelasyonu kullanarak hesaplama yapar. LM test istatistiği şu şekilde hesaplanır;

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{p}_{ij}^2 \quad (2)$$

Denklemden yer alan T zamanı, N kesit birim sayısını, $\hat{p}_{ij}$ ise kesitler arasındaki i ve j arasındaki korelasyon katsayısını temsil kullanılmıştır. Testin boş hipotezi (H_0): Yatay Kesit Bağımlılığı Yoktur ($\hat{p}_{ij} = 0$ bütün i ≠ j'ler için) şeklindedir.

Otokorelasyonun varlığının araştırılması için Wooldridge testinden faydalanılmıştır. Jeffrey M. Wooldridge tarafından geliştirilmiştir. Test, özellikle sabit etkiler veya rastgele etkiler modellerinde birinci dereceden otokorelasyonun varlığını araştırır (Wooldridge, 2002). Otokorelasyonun varlığı, model tahminlerinin yanlış ve tutarsız olmasına yol açabileceğinden bunun araştırılması önemlidir. Test, birinci farklar üzerinden, otokorelasyonun olup olmadığını araştırmak için regresyon analizi yapılır. Bu regresyonda bağımlı değişken $\Delta \hat{e}_{it}$, bağımsız değişken ise gecikmeli hata terimidir ($\hat{e}_{it-1}$).

$$\Delta \hat{e}_{it} = p \hat{e}_{it-1} + u_{it} \quad (3)$$

Çalışmada değişen varyansın varlığının belirlenmesi için Modifiye Wald Testi kullanılmıştır. Bu test, Greene (2000) ve Baum (2001) tarafından detaylandırılmıştır. Değişen varyans sorunu, hata terimlerinin sabit bir varyansa sahip olmaması durumunu temsil kullanılır. Bu test, özellikle küçük örneklem büyüklüğüne sahip panel verilerin incelenmesinde uygundur. Test, her bir kesit birimi için varyansların eşit olup olmadığını araştırır. Testin istatistiği, her bir kesit birimi için hata terimlerinin varyanslarının toplamını kullanarak hesaplanmaktadır;

$$w = \sum_{i=1}^N \left(\frac{\hat{\sigma}_i^2}{\hat{\sigma}^2} \right) \quad (4)$$

$\hat{\sigma}_i^2$: i'ninci kesit birimi için hata terimlerinin varyansını temsil ederken, $\hat{\sigma}^2$ toplam hata terimleri varyansının ortalamasını temsil etmektedir.

Tablo 4 tahmin edilecek modele karar verilmesi için gerekli testler ve aynı zamanda modelin otokorelasyon, değişen varyans ve yatay kesit bağımlılığı içerip içermediğinin araştırılmasında gerekli olan test sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 4: Modele Karar Verilmesi, CD, Değişen Varyans ve Otokorelasyon Testleri

Modele Karar Verilmesi İçin Gerekli Testler							
Bağımlı Değişken (logGINI)	F-Testi		Hausman Testi		Karar Modeli		
	İstatistik	p-değeri	İstatistik	p-değeri			
	426.51	0.000***	107.55	0.000***	Sabit Etkiler Modeli		
Bağımlı Değişken (logGINI)	Wooldridge Testi		Modifiye Wald Testi		CD Test		
	F(1, 5)	p-değeri	$\chi^2(6)$	p-değeri	LM p-değeri	LMadj. p-değeri	LM _{CD} p-değeri
	3979.816	0.000***	272.02	0.000***	33.57	5.225	0.1802

					(0.003***)	(0.000***)	(0.857)
--	--	--	--	--	------------	------------	---------

Tablodaki sonuçlara göre, model birim etki içermektedir ve kullanılacak uygun modelin Sabit Etkiler Modeli olduğuna karar verilmiştir. Ayrıca Wooldridge Testi ve Wald Testine göre model hem otokorelasyon hem de değişen varsyan sorunu içermektedir. Yatay kesit bağımlılığı testi olasılık değeri ise H_0 hipotezini reddedilerek yatay kesit bağımlılığı içerdiği sonucuna ulaştırmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda katsayı tahmincisi için uygun modelin FGLS olduğuna karar verilmiştir. PCSEs ise kontrol tahminci olarak kullanılmıştır.

Katsayı tahmincisi olarak FGLS (Feasible Generalized Least Square) kullanılmış, PCSEs (Panel Corrected Standard Errors) ise kontrol tahminci olarak kullanılmıştır. Bu yöntemin klasik referans çalışması Parks'tır (1967) (Moundigbaye vd., 2018, s. 2). Parks'ın geliştirmiş olduğu yöntem, hataların panel değişen varyans, eşzamanlı korelasyon ve birime özgü seri korelasyon gösterdiği zaman serisi yatay kesit bağımlılığı (TSCS) modelleri FGLS'dir (Beck ve Katz, 1995, s. 637). Reed ve Ye (2011) ise çalışmalarında FGLS tahmincisi için $\Omega_{NT}(\Omega; \text{hata değişen varyans})$ için hata teriminde seri korelasyonun ve kesit bağımlılığının varlığı durumunda birleştirebilen yeni bir yapı geliştirmişlerdir. Bunu geliştirirken Parks'ın (1967) bilinen modelinin bir versiyonunu temel almışlardır. (1) grup bazında değişen varyans; (2) birinci dereceden seri korelasyon; ve (3) zamanla değişmeyen enine kesit bağımlılığı. Ω_{NT} için şu spesifikasyon kullanılmıştır.

$$\Omega_{NT} = \Sigma \otimes \Pi \quad (5)$$

Parks'ın FGLS tahmincisi sonlu örneklerdeki oluşabilecek tutarsızlıkları, yanlış bulguları ve zayıf performansı açıklayan bir testtir. Asimptotik açıdan verimsiz tahmin edicilerin sonlu örneklerde daha iyi performans göstermesine imkan tanımaktadır (Reed ve Ye, 2011, s. 986). OLS ve FGLS tahmin yöntemleri $\hat{\beta}$ ve $\text{Var}(\hat{\beta})$ için kullanılan denklemler şöyledir (Beck ve Katz; 1995: 636-637):

$$\hat{\beta} = (X' \hat{\Omega}^{-1} X)^{-1} X' \hat{\Omega}^{-1} y \quad (6)$$

$$\text{Var}(\hat{\beta}) = (X' \hat{\Omega}^{-1} X)^{-1} \quad (7)$$

$\hat{\Omega}$ simgesi; değişen varyans, seri korelasyon ve kesit bağımlılığı durumlarında kullanılan varsayımları temsilen modelde kullanılmaktadır. FGLS (Parks) yöntemi $T/N \geq 1.50$ olduğunda etkin sonuçlar üretmektedir. T/N değeri $1 \leq T/N < 1.50$ aralığında ise yöntemin etkin olmadığı ifade edilir (Reed and Ye, 2011, s. 985-986).

PCSEs tahmincisi ise FGLS yönteminin sonlu örneklerindeki standart hataların olası sapmalı bulgularına karşı bu sorunun düzeltilebilmesi için verimsiz Sıradan En Küçük Karelerin (OLS) iki aşamalı, değiştirilmiş yeni bir versiyonunun asimptotik olarak verimli Parks'ın FGLS tahmincisine göre daha tutarlı sonuçlar ürettiği tespit edilmiştir (Beck ve Katz, 1995, s. 638). PCSE, otokorelasyon için gözlemlerin (Prais-Winsten) ağırlıklandırmasını korumaktadır. Buna karşın standart hatalar hesaplanırken yatay kesit bağımlılığına duyarlılığı da gözetmek için bir tahmincisi kullanılmaktadır (Moundigbaye vd., 2018, s. 2). Bu yöntem hesaplama yaparken, standart hataları ve varyans-kovaryans bozulmaların varsayılan olarak heteroskedastik olduğunu ve paneller arasında eş zamanlı ilişkili olduğu dikkate alır (Chen vd., 2006, s. 2). PCSE tahmincisi için Beck ve Katz'ın (1995) iki aşamalı tahmincisi şöyle hesaplanmaktadır;

$$\hat{\beta} = (\tilde{X}' \tilde{X})^{-1} \tilde{X}' \tilde{y} \quad (8)$$

$$\text{Var}(\hat{\beta}) = (\tilde{X}' \tilde{X})^{-1} (\tilde{X}' \hat{\Sigma} \tilde{X}) (\tilde{X}' \tilde{X})^{-1} \quad (9)$$

Burada $\tilde{X}$ ve $\tilde{y}$, açıklayıcı ve bağımlı değişkenlerin Prais ile dönüştürülmüş vektörlerini ifade etmektedir.

Açıklamalar doğrultusunda Tablo 5 katsayı tahmincisinden elde edilen bulguları göstermektedir.

Tablo 5: FGLS ve PCSEs Test

Bağımlı Değişken (logGINI)	FGLS			PCSEs		
	Katsayı	Standart Hata	p-değeri	Katsayı	Standart Hata	p-değeri
logFG	-0.0134	0.0497	0.787	0.008	0.103	0.934
logFG ²	-0.0004	0.001	0.790	-0.0003	0.003	0.927
logkbEB	-0.0343	0.0107	0.001**	-0.0246	0.0139	0.078*
logKE	0.0098	0.0294	0.739	-0.0293	0.0476	0.538
logDK	0.117	0.0273	0.000***	0.2239	0.0484	0.000***
logHÜ	0.1005	0.0211	0.000***	0.1716	0.0345	0.000***
Sabit	1.495	0.342	0.000***	1.0851	0.7201	0.132
Wald chi2(6): 80.22 Prob>chi2: 0.000***				Wald chi2(6): 66.97 Prob>chi2: 0.000***		

Tabloda FGLS ve PCSEs tahmincisinin sonuçlarının paralellik gösterdiği gözlenmektedir. Buna göre kontrol tahminci olan PCSEs tahmincisine göre finansal gelişim (logFG) değişkeninin bağımlı değişken ile arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu bağlamda Finansal Kuznets Eğrisi'nin varlığından söz edilememektedir. Ayrıca kurumsal etkinlik (logKE) değişkeni ile bağımlı değişken arasında da anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ekonomik büyüme değişkeninde meydana gelen %1 oranındaki artış gelir eşitsizliği üzerinde %0.0246 oranında bir azalış oluşturmaktadır. Düzenleyici kurum değişkeninde oluşan %1'lik bir artış ise bağımlı değişken üzerinde %0.2239'luk bir artış meydana getirmektedir. Hukukun üstünlüğünde meydana gelen %1'lik artış ise gelir eşitsizliğinde %0.1716 oranında bir artış oluşturmaktadır.

4. Sonuç ve Politika Önerileri

BRICS-T ülkelerinde finansal gelişim, ekonomik büyüme ve yönetim kalitesinin gelir dağılımı üzerindeki etkilerini anlamak, ekonomik ve sosyal politikaların şekillendirilmesinde kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışma, söz konusu dinamikleri detaylı bir şekilde inceleyerek, ülkelerin kalkınma stratejilerinde göz önünde bulundurulması gereken önemli bulgular sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel hedefi, ekonomik büyüme ve yönetim kalitesi gibi faktörlerin gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerini analiz etmek ve bu doğrultuda politika önerileri geliştirmektir. Bu kapsamda, çalışma 2002-2021 dönemini kapsayan verilerle bu ilişkileri incelemiştir. Analizlerde FGLS ve PCSE yöntemleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, finansal gelişim ile gelir eşitsizliği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmadığını ve Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin BRICS-T ülkeleri için geçerli olmadığını ortaya koymaktadır. Ekonomik büyüme, gelir eşitsizliğini azaltıcı bir etki gösterirken, düzenleyici kalite ve hukukun üstünlüğü değişkenlerinin gelir eşitsizliğini artırıcı etkiler yarattığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, BRICS-T ülkelerinde politika yapıcılar için önemli çıkarımlar sunmakta ve yönetim kalitesi ile ekonomik politikaların gelir dağılımı üzerindeki kritik rolünü açıkça vurgulamaktadır.

Bulgularda finansal gelişimin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı gözlenmiştir. Bu sonuç, finansal gelişimin gelir eşitsizliğine etkisinin net olmamasına ve finansal hizmetlerin geniş kesimlere ulaştırılması gerektiğine işaret etmektedir. Bu durum finansal gelişimin gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerinin karmaşık olmasından kaynaklanabilir. Bu etkiler, finansal sistemin yapısına, ekonomik politikaların etkisine ve ülkelerin sosyoekonomik koşullarına bağlı olarak şekillenebilir. Politika yapıcılar, finansal gelişimi teşvik ederken, aynı zamanda gelir eşitsizliğini azaltmaya yönelik önlemleri de dikkate alarak planlama yapmalıdırlar. Finansal sistemin kapsayıcı bir şekilde adil işlemlerini gerçekleştirebilmek için düzenleyici reformlar geliştirilmelidir. Özellikle, küçük ve orta ölçekli işletmelere (KOBİ) yönelik kredi imkanlarının artırılması, finansal hizmetlere erişimlerini kolaylaştırabilir. Bu bağlamda ise ekonomik büyümeyle beraber gelir eşitsizliğini azaltabilir. Finansal gelişim ile gelir eşitsizliği arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki gözlenememiş olsa da, finansal sistemin kapsayıcılığını artırıp ekonomik büyüme yoluyla gelir eşitsizliğini azaltma yönünde çeşitli politika önlemleri alınabilir. Bu önlemler aracılığıyla, uzun vadede daha adil bir gelir dağılımı gerçekleştirilebilir. Ayrıca politika yapıcılar finansal gelişime ek olarak eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve yolsuzlukla mücadele gibi alanlara da odaklanması oldukça önemlidir. Bu yolla beşeri sermayenin niteliği artırılarak düşük gelirli grupların ekonomik fırsatlara olan erişimini artırabilir.

Finansal gelişim gibi hükümet etkinliğinin de bağımlı değişken ile arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu durum, mevcut politikaların yetersizliği veya uygulanma şekli ile ilgili olabileceğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, daha hedefe yönelik sosyal politikalar, yolsuzlukla mücadele, veri toplama ve analiz kapasitesinin artırılması, kapsayıcı ve etkin

ekonomik politikalarla birlikte kamu hizmetlerinin kalitesinin artırılması gibi uygulamalar, gelir eşitsizliğini azaltmada başarılı olabilir. Bu politikaların etkili bir şekilde uygulanması ise uzun vadede daha adil bir gelir dağılımını gerçek kılabilir.

Düzenleyici kurumlar ve hukukun üstünlüğünün gelir eşitsizliğini artırmasının da bazı olası nedenleri olabilir. Düzenleyici kurumlar ve hukukun üstünlüğü, uygulamada eşit olmayabilir. Bazı gruplar ya da bireyler, düzenlemelerden ve hukuk sisteminden daha fazla yarar sağlarken, diğerleri dışlanarak daha fazla dezavantaj yaşayabilirler. Düzenleyici kurumlar ve hukuk sistemi içerisine yolsuzluk ve kayırmacılık etkin olabilir. Ayrıca aşırı düzenleyici yükler ve bürokrasi işleri daha da kötüleştirebilir. Bu yolla iş yapma maliyetlerini artar ve küçük işletmelerin büyümesi önünde engel teşkil edebilir. Böyle bir durum ise ekonomik fırsatların büyük şirketler lehine dengesiz dağılımına neden olabilir. Düzenleyici kurumların, eşitlikçi politikalar geliştirmesi ve uygulaması elzemdir. Yolsuzlukla mücadele gelir eşitliği için temel hedef haline gelmeli ve kayırmacılıkla etkin bir şekilde mücadele edilmelidir. Ekonomik ve sosyal politikalar, tüm kesimlerin faydalanabileceği düzeyde tasarlanarak geliştirilmelidir. En nihayetinde bu sonuçlar ülkelere göre farklılık göstermektedir. Örnek grubundaki ülkelerin gelişmekte olan ülkeler olması da sonuçların bu şekilde olmasını beklenir kılmaştır. Dolayısı ile etkin politikalar ile elde edilen bu bulguların etkileri tersine döndürülebilir.

Araştırmacılar için devam eden ve bundan sonra bu alanda yapılacak olan çalışmaların farklı ülke grupları ve bölgeler üzerinde karşılaştırmalı analizler yapması önerilebilir. Böylece elde edilen bulguların genel bir yorum yapılabilme olasılığını artırabilir. Ayrıca değişkenlerin dinamik etkilerini inceleyen zaman serisi analizleri ve dinamik panel veri modelleri kullanılarak değişkenlerin kısa vadeli ve uzun vadeli etkileri değerlendirilebilir. Son olarak ise gelir eşitsizliği üzerindeki farklı faktörlerin etkileşimlerini ve doğrudan veya dolaylı etkilerini değerlendirebilmek adına yapısal eşitlik modellemesi kullanılabilir.

Kaynakça

- Acemoglu, D., & Johnson, S. (2005). Unbundling institutions. *The Journal of Political Economy*, 113(5), 949–995.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. (2010). The role of institutions in growth and development. *Review of Economics and Institutions*, 1(2), 1–13. <https://doi.org/10.5202/rei.v1i2.1>.
- Adeleye, B. N. (2024). Income Inequality, Human Capital and Institutional Quality in Sub-Saharan Africa. *Social Indicators Research*, 171(1), 133–157.
- Akpan, G. E., & Effiong, E. L. (2012). Governance and development performance: a cross-country analysis of Sub-Saharan Africa. *Governance*, 3(14), 54–67.
- Asamoah, L. A. (2021). Institutional quality and income inequality in developing countries: A dynamic panel threshold analysis. *Progress in Development Studies*, 21(2), 123–143.
- Atkinson, A. B. (2015). *Inequality: What Can Be Done?* Harvard University Press.
- Azam, M., & Raza, S. A. (2018). Financial sector development and income inequality in ASEAN-5 countries: does financial Kuznets curve exists?. *Global Business and Economics Review*, 20(1), 88–114.
- Bahamonde, H., & Trasberg, M. (2021). Inclusive institutions, unequal outcomes: Democracy, state capacity, and income inequality. *European Journal of Political Economy*. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2021.102048>
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. John Wiley & Sons.
- Baum, C. F. (2001). *An Introduction to Modern Econometrics Using Stata*. Stata Press.
- Beck, N. & Katz, J. N. (1995). What to do (and not to do) with time-series cross-section data. *The American Political Science Review* 89(3): 634–647.
- Bernanke, B., Gertler, M. & Gilchrist, S. (1999). The Financial Accelerator in a Quantitative Business Cycle Framework, *NBER Working Paper*. 6455, National Bureau of Economic Research, Cambridge, Massachusetts.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The review of economic studies*, 47(1), 239–253.
- Chen, X. Lin, S. & Reed, W. R. (2006). *Another Look At What To Do With Time-Series Cross-Section Data*. (Department of Economics, College of Business and Economics, University of Canterbury).
- Cong Nguyen, T., Ngoc Vu, T., Hong Vo, D., & Thi-Thieu Ha, D. (2019). Financial development and income inequality in emerging markets: a new approach. *Journal of Risk and Financial Management*, 12(4), 173.
- Dabla-Norris, E. & Narapong, S. (2013). Revisiting the Link between Finance and Macroeconomic Volatility. *IMF Working Paper* 13/29. Washington: International Monetary Fund (January).
- De Haan, J. & Sturm, J. E. (2017) Finance and income inequality: a review and new evidence. *Eur J Polit Econ* 50:171–195.
- Demirgüç-Kunt, A. & Levine, R. (2009). Finance and Inequality: Theory and Evidence, *Annual Review of Financial Economics, Annual Reviews*, vol. 1(1), pages 287–318, November.
- Göcen, S. (2023). Inflation and income inequality linkages: do institutions matter?. *Applied Economics*, 1–14.
- Greene, W. H. (2000). *Econometric Analysis* (4th ed.). Prentice Hall.
- Greenwood J & Jovanovic B (1990) Financial development, growth, and the distribution of income. *J Polit Econ* 98(5–1):1076–1107
- Huang, C. J., & Ho, Y. H. (2018). The impact of governance on income inequality in ten Asian countries. *Journal of Reviews on Global Economics*, 7(1), 217–224.
- Huynh, C. M. (2021). Foreign direct investment and income inequality: Does institutional quality matter?. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 30(8), 1231–1243.
- Huynh, C. M., & Tran, N. H. (2023). Financial development, income inequality, and institutional quality: A multi-dimensional analysis. *Cogent Economics & Finance*, 11(2), 2242128.

- Huynh, C. M., Le, Q. N., & Huynh, G. L. (2023). A multidimensional free market and income inequality in developing Asia: How does the quality of governance matter?. *International Social Science Journal*, 73(250), 1079-1097.
- Kakwani, N. C. (1980). *Income inequality and poverty*. New York: World Bank.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2009). Governance matters VIII: aggregate and individual governance indicators, 1996-2008. *World bank policy research working paper*, (4978).
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*, vol. 45, no. 1, pp. 1-28.
- Lee, C. C., Lee, C. C., & Lien, D. (2020). Income inequality, globalization, and country risk: A cross-country analysis. *Technological and Economic Development of Economy*, 26(2), 379-404.
- Levine, R. (2005). *Finance and Growth: Theory and Evidence*, Handbook of Economic Growth, in: Philippe Aghion & Steven Durlauf (ed.), Handbook of Economic Growth, edition 1, volume 1, chapter 12, pages 865-934 Elsevier.
- Liu G, Liu Y., & Zhang, C. (2017). Financial development, financial structure and income inequality in China. *World Econ* 40(9):1890-1917
- Moundigbaye, M. Rea, S. W., & Reed, W. R. (2018). Which panel data estimator should I use?: A corrigendum and extension. *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal* 12(1): 1-31.
- Nessa, H. T. Khan, R. H. (2020). Financial development, governance and income inequality: A comparative analysis between oecd countries and developing countries. *Journal of Business Administration*, 41(2), 105-137.
- Njangang, H., Asongu, S. A., Tadadjeu, S., Nounamo, Y., & Kamguia, B. (2021). Governance in mitigating the effect of oil wealth on wealth inequality: A cross-country analysis of policy thresholds. *Resources Policy*, 76, 102561.
- Park, D., & Shin, K. (2017). Economic growth, financial development, and income inequality. *Emerging Markets Finance and Trade*, 53(12), 2794-2825.
- Parks, R. (1967) Efficient estimation of a system of regression equations when disturbances are both serially and contemporaneously correlated. *Journal of the American Statistical Association* 62(318): 500-509.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Translated by Arthur Goldhammer, Harvard University Press.
- Reed, W. R. & Ye, H. (2011). Which panel data estimator should I use?. *Applied Economics* 4(8): 985-1000.
- Sahay, R., et al. (2015). *Rethinking financial deepening: Stability and growth in emerging markets*. International Monetary Fund.
- Sawadogo, R., & Semedo, G. (2021). Financial inclusion, income inequality, and institutions in sub-Saharan Africa: Identifying cross-country inequality regimes. *International Economics*, 167, 15-28.
- Sayar, G., Erdas, M. L., & Destek, G. (2020). The Effects of Financial Development, Democracy and Human Capital on Income Distribution in Developing Countries: Does Financial Kuznets Curve Exists?. *Journal of Applied Economics & Business Research*, 10(2).
- Seven U., & Coskun, Y. (2016). Does financial development reduce income inequality and poverty? Evidence from emerging countries. *Emerg Mark Rev* 26:34-63.
- Stiglitz, J. E. (2014). Eşitsizliğin Bedeli, Bugünün Bölünmüş Toplumu Geleceğimizi Nasıl Tehlikeye Atıyor?, İletişim Yayınları, İstanbul. Çev. Ozan İşler.
- Vergara, D. (2022). Do policies and institutions matter for pre-tax income inequality? Cross-country evidence. *International Tax and Public Finance*, 29(1), 30-52.
- Vu, T. V. (2022). Unbundling the effect of political instability on income redistribution. *European Journal of Political Economy*. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2022.102189>
- WEF (2011), "The Financial Development Report 2011." World Economic Forum, New York: USA Inc.
- Weychert, E. (2020). Financial development and income inequality. *Central European Economic Journal*, 7(54), 84-100.
- Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. MIT Press.
- World Bank, 1992, *Governance and Development*. Washington, D.C. : World Bank Group.

World Development Report .(2002). *Building Institutions for Markets*, Published for the World Bank Oxford University Press.

WDI (World Development Indicator)

www.govindicators.org, Daniel, K., Kraay, A. and Mastruzzi, M. (2010). "The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues". World Bank Policy Research Working Paper No. 5430. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1682130.

Zehra, S., Majeed, M. T., & Ali, A. (2021). Quality of Institutional Indicators and Income Inequality: A Global Panel Data Analysis of 114 Economies. *Pakistan Journal of Economic Studies (PJES)*, 4(2), 165-204.

Sosyal Sermaye ve Tutumlu İnovasyon İlişkisinde Bilgi Paylaşımının Aracı Rolü

The Mediating Role of Knowledge Sharing in the Relationship between Social Capital and Frugal Innovation

Salih Zeki İMAMOĞLU

Prof. Dr. Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Strateji Bilimi. Kocaeli, Türkiye
Professor Dr., Gebze Technical University, Faculty of Business Administration, Department of Strategic Science, Kocaeli, Türkiye.
ORCID ID: 0000-0002-7160-2370, imamoglu@gtu.edu.tr

Eda Dilara AYBER

Araş. Gör. Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Strateji Bilimi. Kocaeli, Türkiye
Res. Assist., Gebze Technical University, Faculty of Business Administration, Department of Strategic Science, Kocaeli, Türkiye.
ORCID ID: 0000-0001-7732-5848, edayber@gtu.edu.tr

Serhat ERAT

Doç. Dr. Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Strateji Bilimi. Kocaeli, Türkiye
Associate Professor, Gebze Technical University, Faculty of Business Administration, Department of Strategic Science, Kocaeli, Türkiye.
Orcid: [0000-0002-7160-2370](https://orcid.org/0000-0002-7160-2370) imamoglu@gtu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: İmamoğlu Zeki, S & Ayber Dilara E. & Erat Serhat (2025). The Mediating Role of Knowledge Sharing in the Relationship between Social Capital and Frugal Innovation. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 226-242.
İmamoğlu Zeki, S & Ayber Dilara E. & Erat Serhat (2025). Sosyal Sermaye ve Tutumlu İnovasyon İlişkisinde Bilgi Paylaşımının Aracı Rolü. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 226-242.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: February 16, 2025/16 Şubat 2025

Accepted/Kabul Tarihi: June 26, 2025/26 Haziran 2025

Published/Yayın Tarihi: June 27, 2025 / 27 Haziran 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 226-242.

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Salih Zeki İMAMOĞLU, Eda Dilara Ayber, Serhat ERAT).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has three authors, and all authors contributed equally to the study./Bu makale üç yazarlıdır ve yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bu çalışmanın amacı, sosyal sermayenin henüz yeni bir kavram olan tutumlu inovasyon üzerindeki etkisini incelemek ve bu etki bağlamında bilgi paylaşımının aracılık rolünü değerlendirmektir. Araştırma verileri, Kocaeli ilinde bulunan imalat sektöründe faaliyet gösteren firmalarda çalışan 309 yöneticiden toplanan verilerden oluşmaktadır. Toplanan veriler AMOS ve SPSS Macro paket programıyla analize tabi tutulmuştur. Analizler sonucunda sosyal sermayenin tutumlu inovasyon üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmüştür. Ayrıca bilgi paylaşımının, sosyal sermaye ile tutumlu inovasyon arasındaki ilişkide aracı değişken etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sosyal sermayenin hem doğrudan hem de dolaylı olarak oluşturduğu etki sosyal ağların ve ortaklıkların yenilikçi süreçlerde nasıl kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Bilgi paylaşımının sosyal sermaye ile tutumlu inovasyon arasındaki ilişkiye nasıl aracılık ettiğini anlamak ise özellikle kaynak kısıtlı ortamlarda yaratıcılığı ve verimliliği artırma konusunda önemli içgörüler sağlayabilir. Bu bulgular tutumlu inovasyonu gerçekleştirmek isteyen örgütlerin ve yöneticilerin sosyal sermaye ve bilgi paylaşımına önem vermeleri, sosyal sermayenin yüksek olduğu ve bilgi paylaşımının teşvik edildiği bir yapıya sahip olmaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler

Sosyal sermaye, bilgi paylaşımı, tutumlu inovasyon.

JEL Sınıflandırması

M10, O32.

Abstract

This study aims to examine the effect of social capital on frugal innovation, which is a new concept, and to evaluate the mediating role of knowledge sharing in this context. The research data consists of data collected from 309 managers working in companies operating in the manufacturing sector in Kocaeli. The collected data were analysed using AMOS and SPSS Macro package programs. As a result of the analysis, it was seen that social capital has a positive and significant effect on frugal innovation. In addition, it was concluded that knowledge sharing is a mediating variable in the relationship between social capital and frugal innovation. Both direct and indirect effects of social capital highlight how social networks and partnerships play a critical role in innovative processes. Understanding how knowledge sharing mediates the relationship between social capital and frugal innovation can provide important insights for enhancing creativity and productivity, especially in resource-constrained environments. These findings reveal that organizations and managers who want to realize frugal innovation should give importance to social capital and knowledge sharing, and have a structure where social capital is high and knowledge sharing is encouraged.

Keywords

Social capital, knowledge sharing, frugal innovation.

JEL Classification

M10, O32.

Giriş

Gelişmekte olan ülkeler, genellikle gelişmiş ülke olma yolunda çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Son yirmi yıldır, tutumlu yenilikler yüksek ekonomik potansiyelleri ve işletmelerde hızla artan benimsenmeleri nedeniyle yönetim bilimcilerinin dikkatini çekmiştir (Zeschky vd., 2011; Kuo ve Ng, 2016; Agarwal ve Brem, 2017). Bu yenilikler, özellikle kaynakların kısıtlı olduğu çevrelerde ekonomik büyümeyi destekleyebilir ve sosyal kalkınmayı teşvik edebilir. Kalkınmaya giden yol, hükümetler, özel sektör ve sivil toplum arasındaki iş birliğini gerektirir ve bu süreç, önemli bir çaba ve yatırım gerektirir. Ancak, kaynak kısıtlılıkları ve diğer zorluklarla etkili bir şekilde başa çıkılabilsen, gelişmekte olan ülkeler sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşabilir ve vatandaşlarının yaşam kalitesini artırabilir. Bu bağlamda, tutumlu inovasyon, ekonomik büyümeyi teşvik etme, yoksulluğu azaltma ve sosyal kalkınmayı destekleme açısından önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır. Inovasyonun geleneksel amacı genellikle kâr elde etmek olarak belirlenmiştir; girişimciler kâr sağlamak amacıyla yeni girişimler yaratır ve teknolojiler geliştirir. Ancak, tutumlu inovasyon bu genel inovasyon anlayışından ayrılır. Kuo ve Ng'nin (2014) belirttiği gibi, tutumlu inovasyon düşük maliyetli çözümler üretmeyi hedefler, bu da gelişmekte olan ülkelerde ekonomik ve sosyal gelişmeyi destekleyebilir. Sanayileşmenin ve piyasa tabanlı modelin dünya çapında birçok insanın temel ihtiyaçlarını karşıladığı doğrudur. Ancak bu süreç, küresel ölçekte kaynak ve çevre sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda tutumlu inovasyon, sınırlı kaynaklarla daha sürdürülebilir çözümler geliştirme potansiyeli sunarak bu sorunlara bir çözüm olabilir. Özellikle bu açıdan büyük önem taşımaktadır.

Sosyal sermaye, bireyler ve örgütler arasındaki ağları, ilişkileri ve güveni kapsayan bir kavram olarak, iş birliği ve kaynak erişiminin sağlanmasında kritik bir rol oynar (Nahapiet ve Ghoshal, 1998). Bu sosyal etkileşim ağlarının merkezinde, bilgi paylaşımı yer alır. Zira bilgi, uzmanlık ve fikirlerin değiş tokuş edildiği temel bir süreçtir. Bu çalışma, insanların başkalarına, başkalarının kendilerine yaptığı katkılarla orantılı olarak katkıda bulunduklarını ileri süren sosyal değişim teorisinden hareketle (Blau, 2017), sosyal sermayenin bilgi paylaşımını arttıracak ve bilgi paylaşımı aracılığı ile sosyal sermayenin tutumlu inovasyon üzerinde olumlu etkilerinin olacağı savına dayanmaktadır. Sosyal değişim teorisi, bireylerin bir organizasyona yaptığı katkıları karşılıklı düzenlemelerin unsurları olarak görür. Ekonomik bir değişim ilişkisinin aksine, sosyal değişim ilişkisinde herhangi bir davranışın potansiyel sonucu, ilişkinin geçmişteki değişimlerde olduğu gibi devam edeceğine dair bir güvene dayanır (Meyer vd., 2002). Bu güven ve karşılıklı ilişkilerden hareketle sosyal sermaye, yokluğunda imkânsız olacak belirli amaçların elde edilmesini kolaylaştırır (Granovetter, 1985). Sosyal sermaye, bilgi paylaşımını daha özgür hale getirerek inovasyon süreçlerini destekleyebilir. Güçlü sosyal ağlar, bilgi ve kaynaklara erişimi kolaylaştırarak maliyet etkin çözümler geliştirilmesine katkıda bulunur (Zhao ve Detlor, 2023). Sosyal sermayenin kolaylaştırdığı önemli unsurlardan bilgi paylaşımı ve yenilik bu çalışma bağlamında incelenmektedir.

Tutumlu inovasyonların başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için güçlü sosyal ağlara sahip olmak kritik bir öneme sahiptir (Soni ve Krishnan, 2014; Mengesha vd., 2021). Sosyal sermaye, bu ağlar aracılığıyla bilgi paylaşımını artırır ve yenilikçi çözümlerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynar. Özellikle ihtiyaçların farkında olabilmek ve bu ihtiyaçları karşılamak için sosyal sermaye, tutumlu inovasyon süreçlerinin her aşamasında büyük önem taşır (Palvia vd., 2018). Gelişmekte olan ekonomiler, maliyet etkin ürün ve hizmetlere yönelik artan bir talep ile karşı karşıya kalmaktadır (Dost vd., 2019). Bu bağlamda, tutumlu inovasyonun oluşum ve gerçekleştirilme süreçlerine olumlu katkı sağlayan unsurların açıklanması, istenen sonuçların elde edilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bilgi paylaşımının sosyal sermaye ile tutumlu inovasyon arasındaki ilişkiye nasıl aracılık ettiğini anlamak, özellikle kaynak kısıtlı ortamlarda yaratıcılığı ve verimliliği artırma konusunda önemli içgörüler sağlayabilir. Mevcut literatürde tutumlu inovasyonun belirleyicileri çeşitli açılardan ele alınmakta; özellikle liderlik tarzları (Le, 2023; Lei vd., 2021), bilgi paylaşımı süreçleri (Iqbal ve Piwowar-Sulej, 2023) ve örgütsel iklim unsurları (Tian ve Wang, 2023) bu bağlamda öne çıkmaktadır. Ayrıca, iş birliğine dayalı kültürün ve örgütsel destek algısının da bilgi yönetimi süreçleri aracılığıyla inovasyon çıktıları üzerinde etkili olduğu gösterilmiştir (Shehzad vd. 2023). Ancak bu çalışmalara rağmen, sosyal sermayenin tutumlu inovasyon üzerindeki etkisini bilgi paylaşımı aracılığıyla açıklayan ampirik bir araştırmaya, mevcut literatür kapsamında rastlanmamıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde sosyal ilişkilerden kaynaklanan bilgi akışının, sınırlı kaynaklar altındaki inovasyon süreçlerine nasıl katkı sunduğu yeterince açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu çalışma, sosyal sermaye ile tutumlu inovasyon arasındaki ilişkide bilgi paylaşımının aracılık rolünü inceleyerek, literatürdeki bu önemli boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Sosyal Sermaye

Sosyal sermaye teorisi, ilişki ağlarının sosyal ilişkilerin yürütülmesi için değerli bir kaynak oluşturduğuna ve üyelerine bu kaynaktan faydalanmak için bir kimlik ile birlikte kredi hakkı sağladığına dayanır (Bourdieu, 1986). Fukuyama (1997) sosyal sermayeyi, bir grubun üyeleri arasında paylaşılan ve aralarında iş birliğine izin veren belirli bir gayri resmi değer veya norm kümesinin varlığı olarak tanımlamıştır. Sosyal sermaye, birbiriyle az çok kurumsallaşmış karşılıklı tanıma ilişkilerinin oluşturduğu kalıcı bir ağa sahip olmakla bağlantılı olan gerçek veya potansiyel kaynakların toplamı olarak da tanımlanabilir (Bourdieu, 1986). Coleman (1988) sosyal sermayeyi, sosyal ağlara gömülü kaynaklar olarak tanımlar ve bunun bireysel ve kolektif eylemin temel belirleyicisi olduğunu savunur. Sosyal sermaye en basit şekilde kolektif eylemi kolaylaştıran normlar ve ağlar olarak tanımlanabilir (Woolcock, 1998). Fukuyama (1997) ve Portes (2000) uzun dönemler varlığını sürdüren güçlü ağların iş birliğine elverişli normları besleyebileceğini belirtmektedir. Bireyler ve gruplar arasındaki iş birliğini ve koordinasyonu kolaylaştıran ağlar, normlara ve güvene atıfta bulunur. İstikrarlı ilişkiler, üyeleri arasında onur ve itibar yaratır ve bu nedenle güveni oluşturmak ve sürdürmek için en etkili olanlardır (Bourdieu, 1986). Sosyal sermaye, ihtiyaç duyulduğunda yararlı destek sağlayan ilişkiye dayalı bir sermayedir.

Kaynakları faydayı en üst düzeye çıkarmak için kullanılması amacıyla ortaya çıkan sosyal ilişkiler sosyal sermaye olarak adlandırılır, çünkü bu ilişkiler bir bireyin kaynaklarını temsil eder. Grup üyeleri arasındaki ilişkiler, maddi ve/veya sembolik alışverişlerle sürdürülür. Aktörler arasında sosyal bağımlılıklar ortaya çıkar, çünkü aktörler faydalarını rasyonel bir şekilde kendileri için en iyi çözümü seçerek en üst düzeye çıkarmak için diğer aktörler tarafından kontrol edilen olaylar ve kaynaklarla ilgilenirler (Coleman, 1988). Kârlar, bilinçli olarak arzulanmasa da yalnızca bir gruba üye olmanın ve dayanışmanın temelini oluşturması nedeniyle sosyal sermayenin imkanları olarak ortaya çıkar. Granovetter (1985), ekonomik işlemlerin sosyal ilişkilere yerleştirilmesinin güven oluşturmak, beklentiler oluşturmak ve normları oluşturup yürürlüğe koymak için çok önemli olduğunu belirtmiştir. Nahapiet ve Ghoshal (1998), sosyal sermayenin farklı yönlerini birleştirerek sosyal sermayeyi yapısal, ilişkisel ve bilişsel olmak üzere üç boyutta ele almışlardır.

Yapısal sosyal sermaye, sosyal sistemin ve ilişkiler ağının bir bütün olarak özelliklerine ilişkin olan bir sosyal sermaye boyutudur (Nahapiet ve Ghoshal, 1998). Terim, insanlar veya birimler arasındaki bağlantıların kişisel olmayan yapılandırmasını tanımlar. İnsanlar arasındaki bağlantıların yapılandırması ve örüntüsüdür ve bu yapılandırmanın ifadeleri olan rolleri, kuralları, emsalleri ve prosedürleri içerir (Davenport ve Daellenbach, 2011). Yapısal sosyal sermaye somuttur ve sosyal sermayenin diğer boyutlarına göre daha kolay gözlemlenebilir (Claridge, 2018).

İlişkisel sosyal sermaye, güven, yükümlülükler, saygı ve hatta arkadaşlık gibi kişisel ilişkilerin özellikleri ve nitelikleriyle ilgili olan bir sosyal sermaye boyutudur (Nahapiet ve Ghoshal, 1998; Davenport ve Daellenbach, 2011). Sosyal sermayenin ilişkisel boyutunun temel yönleri güven ve itibar, normlar ve yaptırımlar, yükümlülükler ve beklentiler ve kimlik ve özdeşleşmedir. Sosyal sermayenin ilişkisel boyutu, etkileşim geçmişi boyunca gelişen ilişkilerin niteliğini ve kalitesini ifade eder ve güvenilirlik, paylaşılan grup normları, yükümlülükler ve kimlik gibi davranışsal niteliklerde ortaya çıkar (Claridge, 2018).

Bilişsel sosyal sermaye, taraflar arasında paylaşılan temsiller, yorumlar ve anlam sistemleri sağlayan kaynakları ilişkilendiren bir sosyal sermaye boyutudur (Nahapiet ve Ghoshal, 1998; Davenport ve Daellenbach, 2011). Ortak kelime dağarcığında ve anlatılarda sergilenen bilişsel şemalar ve anlam sistemleridir. Bilişsel sosyal sermaye, iletişimin temelini oluşturan paylaşılan dil ve kodlardır (Claridge, 2018). Nahapiet ve Ghoshal (1998) başlangıçta bilişsel sosyal sermayeyi paylaşılan dil ve paylaşılan anlatılarla ilişkilendirmişti, ancak diğer yazarlar bunu paylaşılan hedefler veya vizyon ve paylaşılan kültür aracılığıyla da tanımladılar.

1.2. Bilgi Paylaşımı

Bilgi paylaşımı, bilgi alıcısı ve bilgi sahibi arasında gerçekleşen bilgi alışverişini ifade etmektedir. Yeni fikirler ve ürünler geliştirmek ya da sorunları çözmek gibi amaçlarla iş ile ilgili bilgi ve know-how alışverişinde bulunmak veya geri bildirimde bulunmak bilgi paylaşımı olarak tanımlanmaktadır (Wang vd., 2023). İşletmeler için bilgi, beceri ve uzmanlık alışverişi süreci olarak da tanımlanabilen bilgi paylaşımı; çalışanlar, yöneticiler, amirler ve işçiler arasında bilgi, deneyim ve enformasyon aktarımını kapsamaktadır (Yang ve Wu, 2008). İnsanlar arasındaki etkileşimleri içeren bilgi paylaşımı, bilginin ekonomik değerinden, bireysel motivasyonlardan, örgütsel teşvikler ve sosyal etkileşimlerin karmaşıklığından etkilenebilmektedir (Salehi ve Sadeq Alanbari, 2023).

Bilgi paylaşımının amacı, mevcut bilgiyi farklı şekilde birleştirerek yeni bilgi yaratmak veya mevcut bilgiyi kullanmada daha iyi hale gelmektir (Christensen, 2007; Wang vd., 2023). Bilgi paylaşımı çalışanlar arasında yeni bilgi yaratmak için örtük ve

açık bilgi alışverişi süreci olarak değerlendirilmiştir (Van Den Hooff ve De Ridder, 2004; Polanyi, 2009). Örtük bilgi paylaşımı, bireylerin deneyimler ve uzmanlıklar, sıra dışı anlayışlar, içgörüler ve sezgiler gibi kişisel bilgilerini paylaştıkları süreci ifade eder (Wang vd., 2016); açık bilgi paylaşımı ise bireylerin örgüt içinde kodlanmış bilgi, belgeler ve raporlar, prosedürler ve politikalar veya el kitapları gibi resmi bilgileri paylaşma sürecini ifade eder (Wang vd., 2016; Lei vd., 2021).

Smith'e (2001) göre, firmadaki bilginin %90'ı insanların kafalarında gömülü ve sentezlenmiş olup birbirinden ayrılamaz bir durumdur. Örgütler değer yaratımını ve sürdürülebilir rekabet avantajını artırmak için sezgiler ve örtük bilgilerle yazılı belgeler ve açık bilgiler arasındaki farkları anlamalı ve çalışanlarının bu bilgi kaynaklarına etkili bir şekilde nasıl erişip kullanabileceklerini öğrenmelidir (Riesenberger, 1998). Örtük ve açık bilgi boyutları arasındaki fark bilginin ifade edilme biçiminde yoğunlaşır. Örtük bilgi, genellikle beceriler, deneyim veya uygulamalı bilgi gibi, başkalarına aktarması zor olan bilgi türlerini içerir (örneğin; bisiklet sürme yeteneği, finansal ürünleri satma becerisi veya yüksek kaliteli otomobiller üretme bilgisi gibi). Buna karşılık, açık bilgi, başkalarına kolayca aktarılabilen bilgi türlerini ifade eder (örneğin; gerçekler, kavramlar ve teorik çerçeveler gibi) (Cabrera ve Cabrera, 2002). Açık bilgi, yazı veya sembollerle ifade edilebilen ve kodlanabilen ve kolayca paylaşılabilen gerçekler, kurallar ve politikalardan oluşur (Zander ve Kogut, 1995). Açık bilgi, yazı veya sembollerle ifade edilebilen ve kodlanabilen ve kolayca paylaşılabilen gerçekler, kurallar ve politikalardan oluşur (Kogut ve Zander, 1992; Blackler, 1995).

1.3. Tutumlu İnovasyon

Tutumlu inovasyon kavramsallaştırılmasından da önce fiyat-performans oranlarında önemli iyileştirmeler yoluyla ürünlerin karşılanabilirliğini ve kabul edilebilirliğini artırmak, farkındalık yaratarak ve pazara ulaşmanın alışılmadık yollarını benimseyerek kullanılabilirliği arttırmak gibi unsurlarla kendisinden bahsettirmiştir (Hammond ve Prahalad, 2004). Tutumlu inovasyondan da önce tutumlu mühendislik terimi ilk olarak 2006 yılında Nissan-Renault CEO'su Carlos Ghosn tarafından, Hindistan'ın Tata Motors şirketinin Nano'yu geliştirirken benimsediği mühendislik yaklaşımını tanımlarken kullanılmıştır (Rao ve Liefner, 2023; Soni ve Krishnan, 2014). Benzer unsurların bir araya geldiği inovasyon sürecini tanımlamak için de tutumlu inovasyon kavramı ortaya çıkmıştır.

Gelişmekte olan pazarlardaki yenilikler yeni müşteriler yaratmayı değil, bunun yerine yeterince hizmet alamayanlara hizmet etmeyi amaçlayarak tutumlu inovasyonun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Tutumlu inovasyon Kuo ve Ng (2016) tarafından temel ihtiyaçlara odaklanan, kaynak kullanımında tasarruf sağlayan veya tasarımı basitleştirmek için temel olmayan işlevleri ortadan kaldıran yeni ürünler veya hizmetler olarak tanımlanmıştır. Soni ve Krishnan, (2014), tutumlu inovasyonu oluşturan unsurları tutumlu bir zihniyet, tutumlu bir süreç ve tutumlu bir sonuç olmak üzere üçe ayırmıştır. Hossain ve arkadaşları (2016) tutumlu inovasyon için önemli üç temel unsur: düşük gelirli bir pazara hizmet etmek için düşük maliyetle çığır açan yenilikler getirmek, merkezden gelen itme ve potansiyel müşterilerden gelen çekme ve bir satış noktası olarak düşük fiyat şeklinde tanımlamıştır. Weyrauch ve Herstatt (2017) yaptıkları kapsamlı çalışma sonucunda tutumlu inovasyon için üç kriter tanımlamışlardır. Bu tanımlamanın dayandığı üç kriter; önemli maliyet düşüşü, temel işlevlere odaklanma ve optimize edilmiş performans seviyesidir. Bu üç kriterin hepsi aynı anda gerçekleşiyorsa yenilikleri tutumlu inovasyon olarak nitelendirmeyi önermişlerdir.

Hossain ve arkadaşları (2016) tarafından ChotuKool vakası, sadece Hindistan'la sınırlı kaldığından yerel tutumlu yenilik; Tata Nano benzer sosyo-ekonomik koşullara sahip bazı komşu ülkelere yayıldığından tutumlu yeniliğin yakın yayılımı; Gramateller, yalnızca yakın ülkelere değil, aynı zamanda Afrika gibi diğer kıtalara da yayıldığından ancak henüz gelişmiş ülkelere yayılmadığından tutumlu yeniliğin uzak yayılımı; General Electric'in Ultrason Makinesi, köken ülkesi Çin'de ve gelişmiş ekonomiler de dahil olmak üzere komşu ve uzak ülkelerde yayıldığından tutumlu yeniliğin küresel yayılımı (bu nedenle ters inovasyona bir örnek) olarak ele alınmıştır. Bu şekilde vaka çalışmalarıyla desteklenerek tutumlu inovasyonun yerel yayımlı, yakın yayımlı, uzak yayımlı ve küresel yayımlı olmak üzere dört kapsamda gerçekleşebildiği ortaya konmuştur. Birkaç tutumlu yenilik, gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere sıçrayarak ters inovasyona dönüşmüştür. Bu tutumlu inovasyonun potansiyeline dair önemli bir gösterge olarak ele alınabilir (Hossain, 2018).

Kuo ve Ng'ye göre (2016) tutumlu inovasyonlar mutlaka ekonomik değer yaratmayı amaçlamaz; bazen sadece belirli bir insan topluluğunun refahına veya iyiliğine katkıda bulunmak için ortaya konur. Fakat literatüre bakıldığında bu unsurun kavramın biraz dışında kaldığı ve kavramın yoğunluklu olarak ticari bir bağlamda kendine yer edindiği görülmektedir. Tutumlu inovasyonun en çarpıcı yanı işletmelere önemli kârlar getirmesi ile aynı zamanda belirli temel insan ihtiyaçlarını da karşılaması olmuştur (Kuo ve Ng, 2016; Hossain, 2020). Yenilik çalışmalarında ise sosyal değer yaratmaktan çok ekonomik değer yaratmaya önem verilmektedir. Tutumlu inovasyon yenilikten farklı olarak hem ekonomik hem sosyal değer yaratmaya odaklanmaktadır (Kuo ve Ng, 2016; Le vd., 2024).

Tutumlu inovasyon arzu edilmektedir, ancak hem çıkış noktası hem de engel olan bazı zorluklar mevcuttur. Gelişmekte olan ülkelerdeki iş fırsatlarını yakalamak için firmaların, kaynakların oldukça kısıtlı olduğu ortamlarda sınırlı satın alma gücü ve eksik altyapı gibi zorluklarla mücadele etmesi gerekmektedir (Albert, 2019). Bu nedenle, gelişmekte olan pazarlardaki tüketicileri hedefleyen ürünlerin, daha önce göz ardı edilen benzersiz yerel ihtiyaçları karşılamak için önemli ölçüde yeniden tasarlanması gerekmektedir. Tutumlu inovasyon bu zorluklara rağmen hatta bu zorluklardan hareketle temel ihtiyaçlara odaklanarak, ürün veya hizmet tasarımı basitleştirerek, geliştirme, üretim ve teslimatta kaynak kullanımını en aza indirerek, bir ürünün ve üretiminin maliyetini etkili bir şekilde azaltarak, onu gelişmekte olan pazarlardaki insanların çoğunluğu için uygun hale getirir (Levänen vd., 2022).

2. Hipotez Geliştirme

2.1. Sosyal Sermaye ve Bilgi Paylaşımı İlişkisi

Sosyal sermaye, bilgi ve uzmanlık alışverişine elverişli bir ortam yaratır. Putnam (2000) karşılıklı yarar için koordinasyon ve iş birliğini kolaylaştıran ağlar, normlar ve sosyal güven gibi unsurların sosyal örgütlenmenin özellikleri olduğunu savunmuştur. Bilgi paylaşımı hem sosyal değişim kuramından hareketle hem de güvene dayanan ilişki ve kaynakları içermesine dayanarak sosyal sermayeden olumlu olarak etkilenir (Zhao ve Detlor, 2023). Fukuyama (1997) ve Portes (2000) uzun dönemler varlığını sürdüren güçlü ağların iş birliğine elverişli normları besleyebileceğini belirtmektedir. Bilgi yaratımı sosyalleşmeyi gerektirir ve özellikle örtük bilginin yaratılması yakın sosyal etkileşimler ve deneyim paylaşımı (örneğin; son derece etkileşimli konuşmalar, cıraklıklar ve paylaşılan deneyimler ve aktiviteler) yoluyla gerçekleşir (Nonaka ve Toyama, 2003). Etkileşim, üyelerin öğrenme sürecinde birbirlerini aktif olarak desteklemeleri gerektiği anlamına gelir ve bu nedenle, öğrenenler yakın bir şekilde bağlantılı olmalı ve sık sık etkileşime girmelidir. Öğrenme süreci ne kadar belirsiz ve karmaşık, başarılı bir değişim için o kadar fazla öğrenen etkileşimi gerekir (Chang vd., 2012).

Sosyal sermaye, bireylerin bilgiye erişimini artırırken, aynı zamanda bilgi paylaşımını teşvik eden bir ortam yaratır (Singh vd., 2021). Bireyler arası bağlar ve güven, üyeler arasındaki ilişkilerin kalitesini artırarak bilgi paylaşımını olumlu yönde etkiler (García-Sánchez vd., 2019). Ayrıca güvenilirlik, artan ulaşılabilirlik ve iletişimin ve dolayısıyla artan bilgi paylaşımının da temelidir. Güven, algılanan belirsizliği azaltabilir, risk alma davranışlarını kolaylaştırabilir ve yapıcı bir yönelimi teşvik edebilir ve bu da çalışanların bilgiyi iş arkadaşlarıyla paylaşma isteğini artırır (Chang vd., 2012). Çalışmaları hakkında aynı zihinsel modelleri paylaşan kişiler, farklı zihinsel modellere sahip kişilere göre düzenli olarak bilgi paylaşma olasılıkları daha yüksektir. Üyeler birbirleriyle nasıl etkileşim kuracakları konusunda aynı algılara sahip olduklarında, iletişimlerinde olası yanlış anlamalardan kaçınabilir ve fikirlerini özgürce paylaşmak için daha fazla fırsata sahip olabilirler (Tsai & Ghoshal 1998). Mevcut literatür, sosyal sermayenin bilgi paylaşılmasındaki kritik rolünü gösterir niteliktedir (Nahapiet ve Ghoshal, 1998; Ganguly vd., 2019). Bu doğrultuda oluşturulan ilk araştırma hipotezi aşağıda yer verildiği gibidir:

H1: Sosyal sermaye ve bilgi paylaşımı arasında pozitif bir ilişki vardır

2.2. Bilgi Paylaşımı ve Tutumlu İnovasyon İlişkisi

Bilgi paylaşımı ile tutumlu inovasyon arasındaki ilişki Fischer ve diğerlerinin (2021) araştırması gibi araştırmalar ile vaka çalışması ya da teorik çalışma olarak ele alınmıştır ve son yıllarda ampirik olarak da araştırılmaya başlanmıştır, ancak bu araştırmaların sayısı oldukça azdır (Shehzad vd., 2023; Tian ve Wang, 2023). Örgütler yenilik faaliyetlerini ve süreçlerini kurmak için yenilik yeteneklerini kullanarak yeni bilgi ve becerileri entegre ederler (Cao vd., 2022). Bilgi paylaşım sürecinin örgütsel performansı iyileştirmek için yeni fikir ve süreçlerin yaratılmasını kolaylaştırmaktadır (Zheng vd. 2017). Etkili bilgi paylaşımı, özellikle uygun fiyatlı ve kaynak açısından verimli çözümler yaratmada daha iyi problem çözme ve yeniliğe yol açar (Lin, 2007; Shehzad vd., 2023).

Bilgi paylaşımı ve tutumlu inovasyon ilişkisine dair bilgi paylaşımının tutumlu inovasyon üzerindeki doğrudan etkisini değerlendiren çalışma eksikliğine rağmen, birçok önceki çalışma bilgi paylaşımı ile inovasyon yetenekleri arasında pozitif bir ilişki bulmuştur (Jantunen, 2005; Saenz vd., 2012; Hussein vd., 2016; Zheng vd., 2017). Etkili yenilikçi sonuçlar, zengin bir bilgi tabanından ve çeşitli bilgi portföylerinden kaynaklanır (Felin ve Hesterly, 2007). Önceki araştırmalar, yenilik yeteneğinin, ürün ve hizmetlerin değer yaratımını arttıran yenilikçi fikirler sağlayarak yenilik sürecine yardımcı olduğunu göstermiştir (Qiao vd., 2021). Bu nedenle, işletmeler, ileri teknoloji ve pazardaki en son bilgi yayılımı aracılığıyla ürün ve hizmetlerin değer yaratımına odaklanarak rekabet becerilerine katkıda bulunabilirler (Asbari vd., 2019). Lei ve arkadaşlarının (2021) çalışma sonuçları bilgi paylaşımının tutumlu ekosistem üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını ancak örtük ve açık bilgi paylaşımının tutumlu işlevsellik ve tutumlu maliyet üzerindeki olumlu etkilerini doğrulamıştır. Iqbal ve Piwowar-Sulej (2023) hetorejen bilgi paylaşımının tutumlu inovasyonu etkilediğine dair kanıtlara ulaşmıştır. Dost ve diğerleri (2019) iç ve dış

kaynaklardan gelen bilginin firmaların tutumlu inovasyonu olumlu ve önemli ölçüde etkilediğini doğrulamıştır. Bilgi paylaşımı, tutumlu yenilik için olmazsa olmaz olan farklı bakış açılarını ve deneyimleri birleştirerek sorunları yaratıcı bir şekilde çözmeye yardımcı olacaktır. Bu argümanlardan yola çıkılarak oluşturulan hipotez şu şekildedir:

H2: Bilgi paylaşımı ve tutumlu inovasyon arasında pozitif bir ilişki vardır.

2.3. Sosyal Sermaye ve Tutumlu İnovasyon İlişkisi

Sosyal sermaye, özellikle gelişmekte olan ülkeler bağlamında, kalkınma alanında yaygın olarak incelenmiştir. Woolcock (1998) tarafından yapılan bir araştırma, sosyal sermayenin gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme ile pozitif ilişkili olduğunu bulmuş ve sosyal sermayeye yapılan yatırımların ekonomik kalkınmayı teşvik etmenin etkili bir yolu olabileceğini öne sürmüştür. Gelişmekte olan ülkelerdeki altyapı projeleri genellikle kötü tasarlanır ve yönetilir, bu da maliyet aşımına, gecikmelere ve düşük kaliteye yol açar (UN, 2017). Gelişmekte olan ülkeler genellikle sınırlı mali kaynaklara sahiptir ve bu da büyük ölçekli altyapı projeleri için finansman sağlamayı zorlaştırır. Tutumlu inovasyon için ihtiyaç duyulan finansmanı sağlayabilmek için sosyal sermaye önemli bir çözüm unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca özel sektörün altyapıya yatırımı genellikle şeffaflık eksikliği, belirsizlik ve hükümetlerin kredileri geri ödeme yeteneğine olan güven eksikliği nedeniyle engellenmektedir (WB, 2018).

Özel sektör, özellikle kamu kaynaklarının sıklıkla yetersiz olduğu gelişmekte olan ülkelerde altyapı geliştirmede önemli bir rol oynamaktadır. Fukuyama (1997) ve Portes (2000) uzun dönemler varlığını sürdüren güçlü ağların iş birliğine elverişli normları besleyebileceğini belirtmektedir. Gu ve arkadaşları (2013) tarafından yürütülen çalışma Ar-Ge yeniliğini teşvik etmede sosyal sermayenin kilit rolünü vurgulamıştır. Paylaşılan hedefler ve sorumluluklarla ekipler, yenilik sürecinde ilerlemeyi motive edebilir ve sürdürebilir (Rickards vd., 2001). Mengesha ve diğerleri (2021), sosyal sermayenin, özellikle de tutumlu inovasyon için gereken iletişimi kolaylaştırmak ve bilgi alışverişinin maliyetini düşürmek gibi önemli faaliyetleri kolaylaştırıcı nitelikte olduğunu savunmuştur. Alumno ve arkadaşları (2024) yaptıkları çalışma ile sosyal sermayenin tutumlu inovasyonun etkisine dair kanıtlar sunmuşlardır. Oldukça yeterli teorik alt yapı ve sınırlı ampirik çalışmadan hareketle sosyal sermayenin tutumlu inovasyonu olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir. Bu doğrultuda aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H3: Sosyal sermaye ve tutumlu inovasyon arasında pozitif bir ilişki vardır.

2.4. Sosyal Sermaye ve Tutumlu İnovasyon İlişkisinde Bilgi Paylaşımının Aracı Rolü

Sosyal değişim teorisi, insanların başkalarına, başkalarının kendilerine yaptığı katkılarla orantılı olarak katkıda bulunduklarını ileri sürer (Blau, 2017). Bu teori, bireylerin bir organizasyona yaptığı katkıları karşılıklı düzenlemelerin unsurları olarak görür. Ekonomik bir değişim ilişkisinin aksine, sosyal değişim ilişkisinde herhangi bir davranışın potansiyel sonucu, ilişkinin geçmişteki değişimlerde olduğu gibi devam edeceğine dair bir güvene dayanır (Meyer vd., 2002). Sosyal sermaye, diğer sermaye biçimleri gibi üretkendir ve yokluğunda imkânsız olacak belirli amaçların elde edilmesini kolaylaştırır (Granovetter, 1985). Sosyal sermaye iletişimi kolaylaştırarak ve bilgi paylaşım maliyetlerini azaltarak verimliliği artırır (Mengesha vd., 2021). Üyelerin içgörülerini ve bilgilerini paylaşmaları ve yenilikçi fikirleri uygulanabilir süreçlere, ürünlere veya hizmetlere dönüştürmek için birlikte çalışmaları gerekir (De Dreu ve West, 2001). Yenilikçi fikirler eleştirel bir şekilde üretilmeli, işlenmeli ve işe yaramayacak olanlar elenip umut vadedenler uygulamalıdır (Hülshager vd., 2009). Bilgi paylaşımının sosyal sermayenin tutumlu inovasyona aracılık etme rolü de tam burada ortaya çıkmaktadır.

Etkileşimin sosyal yapısı, kaynak ve bilgi akışları için imkân ve taraflar için kesin avantajlar yaratır (Tsai ve Ghoshal, 1998). Mengesha ve arkadaşları (2021), tutumlu inovasyon ve bilgi paylaşımına ilişkin yaptığı çalışmada özellikle tutumlu bilgi paylaşımını ele alarak sosyal sermayenin önemine vurgu yapmıştır. Sosyal sermaye, bilgi paylaşım mekanizmalarını yapı, ilişki ve içerik boyutları aracılığıyla açıklamak için bir çerçeve sağlar (Lefebvre vd., 2016). Sosyal bağlar, bilgi ve bilgi paylaşımı için önemli araçlardır, çünkü bilgi yönetimi teknik olmaktan çok kültürel ve örgütsel bir konudur (Brand, 1998). Sosyal sermaye bireyler arası birleştirme ve değişim mekanizmaları aracılığıyla bilginin yaratılmasını ve paylaşılmasını besler. Sosyal sermaye yapısındaki ağlar, birleştirme için potansiyel olarak erişilebilir ve kullanılabilir hale getirilen bilgiyi etkiler (Nahapiet ve Ghoshal, 1998). Donate ve Guadamillas (2010), bilgi merkezli ve işbirlikçi değerlerin, bilgi paylaşımı ve bilgi uygulama süreçlerinin inovasyon üzerindeki etkilerinde çarpan mekanizması yarattığını göstermiştir. Sosyal etkileşim hızlı bilgi üretimi ve paylaşımını teşvik eder böylece inovasyon benimsemesini ve yayılmasını hızlandırır. Bu da iletişim maliyetinin azaltılmasını, bilgiye erişimin kolaylaşmasını ve düşük koordinasyon maliyetleri ile tutumlu inovasyona uygun zemin hazırlanmasını sağlar (Nahapiet ve Ghoshal, 1998). Sosyal sermaye, bir ağ içindeki bilgi akışını artırır ve bu bilgi paylaşımı, sosyal sermaye ile tutumlu yenilik arasındaki ilişkide aracı görevi görür. Sosyal sermaye tarafından kolaylaştırılan sosyal bağlantılar ve ağlar, bilgi paylaşımını teşvik eder ve bu da maliyet açısından etkili ve kaynak açısından verimli yenilikçi çözümleri teşvik eder. Bu

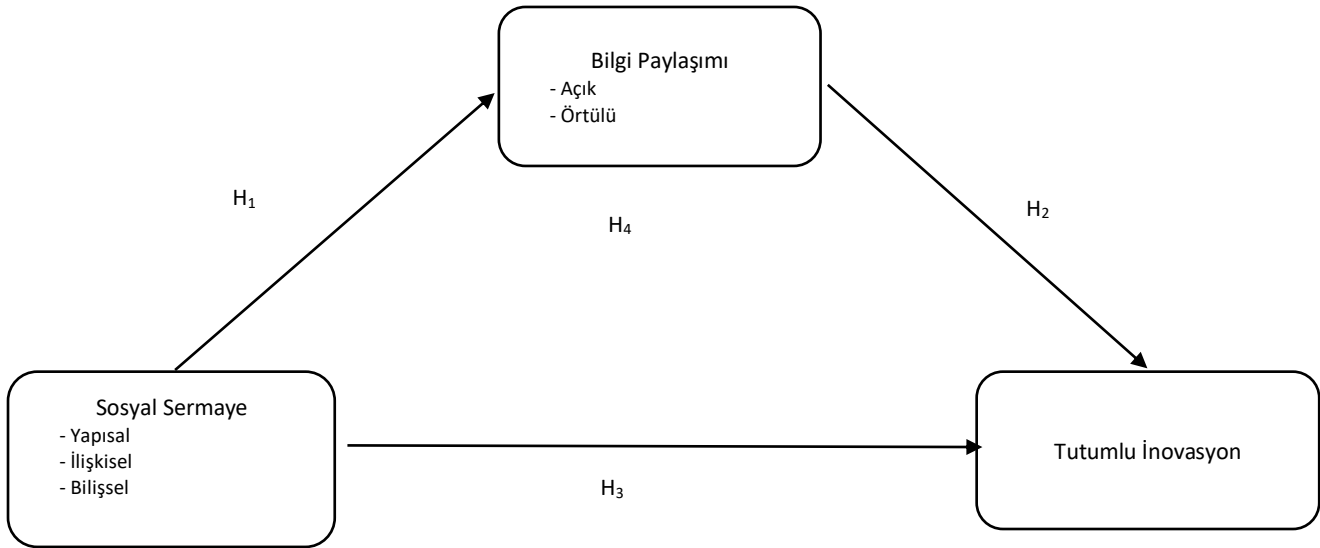
doğrultuda, aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H4: Bilgi paylaşımının sosyal sermaye ve tutumlu inovasyon arasındaki ilişkide aracı etkisi vardır.

Bu hipotezler, sosyal sermaye ve bilgi paylaşımının tutumlu inovasyon üzerindeki etkilerini incelemektedir. Araştırma hipotezlerine ilişkin olarak oluşturulan araştırma modeli Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1.

Araştırma Modeli

3. Araştırma Yöntemi

3.1. Ölçüm ve Örneklem

Bu çalışmada veri toplama yöntemi olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Anketin ilk bölümü katılımcıların demografik bilgilerine dair sorulardan oluşurken, ikinci bölümü araştırma değişkenlerini ölçmeye yönelik ölçeklerden oluşmaktadır. Araştırma değişkenlerini ölçmek için önceki çalışmalarda geliştirilmiş ölçekler kullanılmıştır. Sosyal sermaye değişkenini ölçmek için Nahapiet ve Ghoshal’ın (1988) önerdiği şekilde üç boyut altında ele alınmıştır. Ölçek ifadeleri için Nahapiet ve Ghoshal (1988) ile Tsai ve Ghosal’ın (1998) çalışmalarından faydalanılmıştır. Bilgi paylaşımı değişkenini ölçmek için Lei ve arkadaşlarının (2021) çalışmalarından faydalanılmıştır. Tutumlu inovasyon değişkenini ölçmek için Oliveira ve diğerleri (2023) ile Santos ve arkadaşlarının (2022) çalışmalarından faydalanılmıştır. Tüm ifadeler 5’li Likert ölçeği ile değerlendirilmektedir (1. Kesinlikle katılmıyorum ... 5. Kesinlikle katılıyorum) ve ters kodlu ifade bulunmamaktadır. Araştırmayı yapmak için Gebze Teknik Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu’ndan yazılı izin alınmıştır (Tarih: 30.10.2024 ve No: 2024/19-03).

Anket formu hazırlandıktan sonra kolayda örnekleme yöntemi ile Kocaeli’nde imalat sektöründe faaliyet gösteren firmalarda, firma hakkında bilgi sahibi olan yöneticilere yüz yüze olarak anket uygulanmıştır. Bu kapsamda 309 veri elde edilmiştir. Kapsamlı istatistiksel analizlerden önce anketi cevaplayanların demografik özellikleri incelenmiştir. Katılımcıların özelliklerine dair tanımlayıcı istatistikler Tablo 1’de sunulmuştur. Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların %36,2’sinin kadın, %63,8’inin erkek olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyleri değerlendirildiğinde, katılımcıların büyük çoğunluğunun (%64,7) Lisans mezunu olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca, katılımcıların çalıştıkları firmaların %46’sı 250’den az çalışan istihdam etmektedir ve katılımcıların çalıştıkları firmaların %35,0’i 50 yıldan fazla süredir faaliyet göstermektedir. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin ayrıntılı bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1.

Demografik Özellikler

	Frekans	Yüzde (%)
Faaliyet Süresi		
10 yıldan az	34	11,0
10-20 yıl	47	15,2
21-30 yıl	38	12,3
31-40 yıl	38	12,3
41-50 yıl	44	14,2
50 yıldan fazla	108	35,0
Toplam	309	100,0
Çalışan sayısı		
250'den az	142	46,0
250-500 arası	42	13,5
500'den fazla	125	40,5
Toplam	309	100,0
Cinsiyet		
Kadın	112	36,2
Erkek	197	63,8
Toplam	309	100,0
Yaş		
25 altı	22	7,1
25-30	78	25,2
31-35	92	29,8
36-40	59	19,1
41-45	33	10,7
45 üzeri	25	8,1
Toplam	309	100,0
Eğitim Durumları		
Lise ve Mesleki Lisesi	10	3,2
Ön lisans	23	7,4
Lisans	200	64,7
Yüksek Lisans ve Doktora	76	24,7
Toplam	309	100,0

3.2. Ölçüm Geçerliliği ve Güvenilirliği

İlk olarak, doğrulayıcı faktör analizinin (DFA) normallik varsayımını kontrol etmek için çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Tüm ifadeler için bu değerlerin Kline (2017) tarafından önerildiği üzere -2 ve 2 aralığında olduğu tespit edilmiştir. Ardından ölçüm geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiştir. DFA sonuçları Tablo 2' de yer almaktadır. Uyum iyiliği indeksleri kabul edilebilir düzeydedir ($\chi^2/df = 2,161$, CFI= 0,853, IFI= 0,857, TLI= 0,820, RMSEA= 0,074). Ölçek güvenilirliğini test etmek üzere her bir değişken için Cronbach Alfa katsayısı hesaplanmıştır. Tüm değişkenler için Cronbach Alfa katsayısı eşik değer olarak Nunnally (1978) tarafından tavsiye edilen 0.70'in üzerinde bulunmuştur ve bu durum ölçeklerin güvenilir olduğunu doğrulamaktadır.

Tablo 2.

Değişkenlere Ait Faktör Analizi ve Cronbach Alpha Sonuçları

Değişken Adı	Faktör Yüğü	Cronbach Alpha
Sosyal Sermaye		
Sosyal Sermaye ilişkisel_1	0,650	0,842
Sosyal Sermaye ilişkisel_2	0,756	
Sosyal Sermaye ilişkisel_3	0,639	
Sosyal Sermaye ilişkisel_4	0,770	
Sosyal Sermaye ilişkisel_5	0,776	
Sosyal Sermaye Yapısal_1	0,510	0,835
Sosyal Sermaye Yapısal_2	0,673	
Sosyal Sermaye Yapısal_3	0,758	
Sosyal Sermaye Yapısal_4	0,717	
Sosyal Sermaye Yapısal_5	0,791	
Sosyal Sermaye Yapısal_6	0,856	
Sosyal Sermaye Bilişsel_1	0,733	0,762
Sosyal Sermaye Bilişsel_2	0,806	
Sosyal Sermaye Bilişsel_3	0,643	
Bilgi Paylaşımı		
Açık Bilgi Paylaşımı_1	0,684	0,817
Açık Bilgi Paylaşımı_2	0,747	
Açık Bilgi Paylaşımı_3	0,690	
Açık Bilgi Paylaşımı_4	0,688	
Açık Bilgi Paylaşımı_5	0,764	
Açık Bilgi Paylaşımı_6	0,748	
Örtülü Bilgi Paylaşımı_1	0,762	0,890
Örtülü Bilgi Paylaşımı_2	0,757	
Örtülü Bilgi Paylaşımı_3	0,669	
Örtülü Bilgi Paylaşımı_4	0,700	
Örtülü Bilgi Paylaşımı_5	0,836	
Örtülü Bilgi Paylaşımı_6	0,745	
Tutumlu İnovasyon		
Tutumlu İnovasyon_1	0,851	0,838
Tutumlu İnovasyon_2	0,646	
Tutumlu İnovasyon_3	0,743	
Tutumlu İnovasyon_4	0,783	
Tutumlu İnovasyon_5	0,629	
Tutumlu İnovasyon_6	0,633	
x2/df = 2,161 CFI= 0,853 IFI= 0,857 TLI= 0,820 RMSEA= 0,074		

Faktör analizinin ardından korelasyon analizi yapılmış ve sonuçlara göre değişkenler arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif ilişkiler bulunduğu belirlenmiştir. Geçerliliği test etmek için ise ortalama açıklanan varyans (AVE) ve birleşik güvenilirlik (CR) değerleri hesaplanmıştır. Fornell ve Larcker (1981) AVE değerinin 0.50'den ve CR değerinin 0.70'ten büyük olması gerektiğini belirtmiştir. Bulgular, ilgili değerlerin belirlenen bu eşik değerlerden daha yüksek olduğunu göstermektedir. Dahası Fornell ve Larcker (1981)'in tavsiye ettiği üzere AVE değerlerinin karekökü hesaplanarak, ilgili korelasyon katsayılarından büyük olup olmadığı incelenmiş ve tamamının daha büyük olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, ölçüm geçerliğinin bulunduğunu göstermektedir. Söz konusu bulgulara ilişkin sonuçlar Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3.

Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişken Adı	CR	AVE	1	2	3	4	5	6
1. İlişkisel Sosyal Sermaye	0,843	0,519	0,720					
2. Yapısal Sosyal Sermaye	0,867	0,527	0,608*	0,726				
3. Bilişsel Sosyal Sermaye	0,773	0,533	0,684*	0,549*	0,730			
4. Örtük Bilgi Paylaşımı	0,898	0,557	0,446*	0,431*	0,550*	0,746		
5. Açık Bilei Pavlasımı	0,866	0,520	0,404*	0,401*	0,579*	0,698*	0,721	
6. Tutumlu İnovasyon	0,864	0,517	0,527*	0,558*	0,580*	0,448*	0,477*	0,719

*P<0,001. İtalik olarak yazılan değerler, AVE değerlerinin kareköküdür.

3.3. Hipotez Testleri

Araştırmanın ilk iki hipotezini test etmek için yapısal eşitlik modeli kullanılmıştır. Bu sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur. Araştırmada uyum indeksleri yapısal eşitlik modelinin uygun olup olmadığını test etmek için kullanılmıştır. Yapısal eşitlik modeli sonuçlarına göre $X^2/df=2,214$ ve $p<0,01$ değerleri elde edilmiştir. Buna göre X^2/df sonucunun 3 değerinin altında olması ve p değerinin 0,01 değerinden düşük olması sebebiyle değerlerin uyum düzeyleri iyi olarak nitelenebilir ve ölçüm modelinin uygun olduğu söylenebilir. Yine benzer şekilde Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (CFI) değeri 0,844 seviyelerindedir ve kabul edilebilir uyum aralığındadır. Artımsal Uyum İndeksi (IFI) değeri 0,848 seviyelerindedir ve kabul edilebilir uyum aralığındadır. Tucker Lewis İndeksi (TLI) değeri 0,812 seviyelerindedir ve kabul edilebilir uyum aralığındadır. Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü (RMSEA) değeri 0,075 seviyelerindedir ve kabul edilebilir uyum aralığındadır (Byrne, 2011). Tüm bu sonuçlara göre kurulan model teoriyle uyum içerisinde.

Tablo 4.

Hipotez Testi Sonuçları

Hipotez	İlişki (Path)	β	t	Sonuç
H1	Sosyal Sermaye → Bilgi Paylaşımı	0,812*	5,267	Desteklendi
H2	Bilgi Paylaşımı → Tutumlu İnovasyon	0,637*	6,539	Desteklendi
$x^2/df = 2,214$ CFI= 0,844 IFI= 0,848 TLI= 0,812 RMSEA= 0,075				

*p < .001

Analiz sonuçlarına göre, sosyal sermaye ve bilgi paylaşımı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır ($\beta=0.812$, $p<0.01$). Dolayısıyla H1 hipotezi desteklenmektedir. Bilgi paylaşımı ve tutumlu inovasyon arasında da pozitif bir ilişki olduğu bulunmuştur ($\beta=0.637$, $p<0.01$). Böylelikle H2 hipotezi de desteklenmektedir.

Bilgi paylaşımının, sosyal sermaye ve tutumlu inovasyon arasındaki ilişkide ara değişken etkisi bootstrap yöntemini esas alan regresyon analizi yapılmıştır. Bootstrap yönteminin, Baron ve Kenny'nin (1986) geleneksel yöntemlerinden ve Sobel testinden daha güvenilir sonuçlar verdiği öne sürülmektedir (Gürbüz, 2019; Hayes, 2018). Analizler, Hayes (2018) tarafından geliştirilen process makro kullanılarak yapılmıştır. Analizlerde bootstrap tekniği ile 5.000 yeniden örneklem seçeneği tercih edilmiştir. Bootstrap tekniği ile yapılan aracılık etki analizlerinde, araştırma hipotezlerinin desteklenebilmesi için analiz neticesinde elde edilen %95 güven aralığındaki (CI) değerlerinin sıfır değerini kapsamaması gerekmektedir (MacKinnon vd., 2004).

Sosyal sermayenin tutumlu inovasyon üzerindeki doğrudan etkisi ve bilgi paylaşımının, sosyal sermaye ve tutumlu inovasyon arasındaki ilişkide ara değişken etkisini incelemek için gerçekleştirilen analiz sonuçları Tablo 5'te gösterilmiştir. Bilgi paylaşımının tutumlu inovasyon üzerinde dolaylı etkisi olup olmadığı Bootstrap tekniği ile elde edilen güven aralıklarına göre tespit edilmiştir. Buna göre bilgi paylaşımının tutumlu inovasyon üzerinde dolaylı etkisinin anlamlı olduğu, dolayısıyla da bilgi

paylaşımının, sosyal sermaye ile tutumlu inovasyon arasındaki ilişkiye aracılık ettiği tespit edilmiştir. Zira yüzdelik yöntem ile elde edilmiş Bootstrap alt ve üst güven aralığı değerleri sıfır değerini kapsamamaktadır ve p değeri 0,005 in altındadır. Mevcut modelde toplam etkinin %77'si sosyal sermayenin tutumlu inovasyona doğrudan etkisi iken %23'ü sosyal sermayenin bilgi paylaşımı aracılığı ile tutumlu inovasyona etkisidir. Sosyal sermaye ve tutumlu inovasyon modele birlikte dahil edildiğine sosyal sermayenin etkisi anlamlılığını yitirmediğinden bilgi paylaşımının kısmi aracı değişken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar ışığında araştırmanın hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 5.

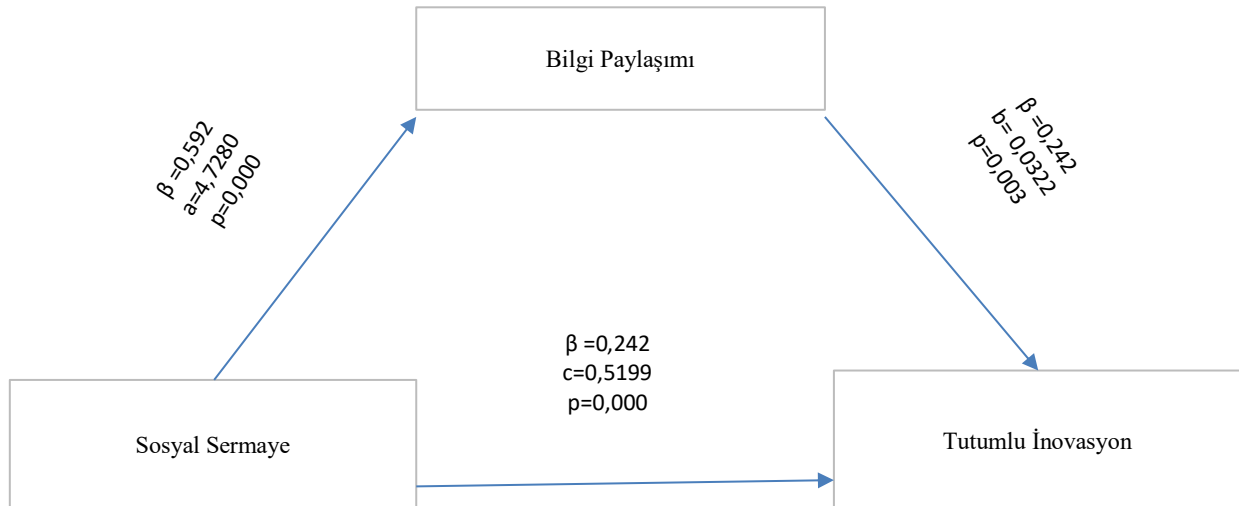
Sosyal Sermayenin Tutumlu İnovasyona Etkisinde Bilgi Paylaşımının Aracı Rolü

	Etki	Standart Hata	t	p	LLCI	ULCI
Toplam Etki	0,6721	0,0573	11,7211	0,000	0,559	0,7851
Doğrudan Etki	0,5199	0,0690	7,5345	0,000	0,3838	0,656
Dolaylı Etki	0,1522				0,0614	0,238

Tablo 5'de sosyal sermayenin tutumlu inovasyona etkisinde bilgi paylaşımının aracı rolü gösterilmektedir. Burada dolaylı etki alt ve üst güven aralığı değerlerinin 0 değeri taşıması ile anlamlı olduğu ve aynı şekilde beta katsayılarındaki değişim, sosyal sermayenin tutumlu inovasyona etkisinde bilgi paylaşımının aracı rolü olduğuna işaret etmektedir. Şekil 2'de sosyal sermaye ile tutumlu inovasyon ilişkisinde bilgi paylaşımının aracı rolü ilişkisel olarak gösterilmektedir. Bu bulgular hipotez 3 ve 4'ün desteklendiğini göstermektedir. Sonuç olarak araştırmanın dört hipotezi de desteklenmiştir.

Şekil 2.

Sosyal Sermayenin Tutumlu İnovasyona Etkisinde Bilgi Paylaşımının Aracı Rolü

Tartışma ve Sonuç

Tutumlu inovasyon hem iş dünyası hem de sosyal çalışmalar için ilgi çekici ve önemlidir bu alanda daha fazla araştırma yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu çalışma mevcut kavramsal ve vaka tabanlı araştırmalardan, nicel araştırma ile farklılaşarak, tutumlu inovasyonun öncüllerine dair kanıtlar sunmuştur. Böylece Kuo ve Ng (2016) ve Hossain (2017) gibi araştırmacıların önerilerine cevap vermiştir.

Bu çalışmada sosyal sermaye, bilgi paylaşımı ve tutumlu inovasyon arasındaki ilişkilerin incelenmesi, literatüre çeşitli yönleriyle katkı sağlayan önemli bulgular ortaya koymuştur. İlk olarak, sosyal sermayenin bilgi paylaşımına olan etkisi anlamlı ve olumlu bulunmuştur. Bu sonuç, bireyler ve örgütler arası sosyal ilişkilerin bilgi akışını güçlendirdiğine dair mevcut literatürü desteklemekte ve sosyal sermayenin yenilik üretiminde kritik bir altyapı sunduğunu ortaya koymaktadır (Bourdieu, 1986; Ganguly vd., 2019; Singh vb., 2021). İkinci olarak, bilgi paylaşımının tutumlu inovasyonu teşvik edici bir unsur olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, bilgi paylaşımının özellikle yenilikçilik süreçlerinde katalizör işlevi gördüğünü ve kaynakların sınırlı

olduğu ortamlarda bu etkinin daha da önemli hale geldiğini göstermektedir (Zheng vd., 2017; Lei vd., 2021; Hossain, 2020; Lei vd., 2024). Çalışmanın bir diğer önemli katkısı, sosyal sermayenin tutumlu inovasyon üzerindeki etkisinin hem doğrudan hem de bilgi paylaşımı aracılığıyla dolaylı olarak gerçekleştiğini ampirik olarak ortaya koymasındır. Bu durum, sosyal ağlar ve etkileşim temelli ilişkilerin yenilikçi süreçlerde yapısal bir rol oynadığını göstermekte ve önceki çalışmalarla uyumluluk arz etmektedir (Gu vd., 2013; Alumno vd., 2024; Mengesha vb., 2021). Bulgulara göre, sosyal sermayenin tutumlu inovasyon üzerindeki toplam etkisinin yaklaşık %77'si doğrudan, %23'ü ise bilgi paylaşımı aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu bulgu, bilgi paylaşımının yalnızca destekleyici değil, aynı zamanda yönlendirici ve dönüştürücü bir etkiye sahip olduğunu vurgulamaktadır. Son olarak, tutumlu inovasyonun doğası gereği yenilikçi aktörler ile kullanıcılar arasında güçlü bir etkileşim gerektirdiği dikkate alındığında (Mengesha vb., 2021), bu etkileşimin başarılı şekilde kurulması sosyal sermaye ve bilgi paylaşımı gibi yapısal unsurların varlığına bağlıdır. Bu çerçevede elde edilen sonuçlar, tutumlu inovasyonun yalnızca teknik ve ekonomik yönleriyle değil, aynı zamanda sosyal boyutlarıyla da değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmekte ve hem kuramsal hem de uygulamalı düzeyde literatüre önemli katkılar sunmaktadır.

Bu çalışma, henüz gelişmekte olan bir kavram olan tutumlu inovasyonun sosyal sermaye ve bilgi paylaşımıyla olan ilişkisini ampirik olarak inceleyerek literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Sosyal sermayenin bilgi paylaşımını ve bu yolla tutumlu inovasyonu nasıl etkilediğine dair sunduğu bulgular, mevcut bilgi akışı odaklı yenilik teorilerini desteklemekte ve genişletmektedir (Bourdieu, 1986; Matsuo ve Easterby-Smith, 2008). Ayrıca çalışmada, bilgi paylaşımının sadece destekleyici değil aynı zamanda yönlendirici bir rol oynadığı ve bu mekanizmanın sosyal sermaye-tutumlu inovasyon ilişkisinde kısmi bir aracı değişken olarak işlev gördüğü gösterilmiştir. Bu da inovasyon süreçlerinin yalnızca teknik değil, aynı zamanda sosyal boyutlarının da belirleyici olduğunu ortaya koymakta ve inovasyonun sosyal yapı içerisindeki konumunu teorik düzlemde yeniden değerlendirmeye imkân tanımaktadır (Fischer vd., 2021; Sugarhood vd., 2014).

Çalışma, örgüt içinde bilgiyi rakiplerinden daha hızlı paylaşma ve aktarma yeteneğinin, tutumlu inovasyon bağlamında da rekabet avantajı sağladığına dair bulgular sunmaktadır. Bu durum, özellikle kaynakların kısıtlı olduğu sektörlerde, bilgi yönetimi ve sosyal ilişkilerin stratejik yönetimi açısından yöneticilere önemli içgörüler sunmaktadır. Aracı bireylerin (kanaat önderleri, ilişki kurucular) organizasyon içinde değişimi kolaylaştırma rolleri vurgulanarak, bu bireylerin kurum içi iletişim ve yenilik yayılımı süreçlerinde etkin şekilde konumlandırılması gerektiği ortaya konmaktadır (Bell ve Ruhanen, 2016). Bununla birlikte, tutumlu inovasyonun yalnızca düşük maliyetli ürünler üretmekten ibaret olmadığı, dayanıklılık, kullanılabilirlik ve güvenlik gibi unsurların da göz önünde bulundurulması gerektiği vurgulanmıştır (Kuo ve Ng, 2016). Ayrıca, gelişmiş teknolojilere entegre olabilen sürdürülebilir çözümler geliştirme potansiyeli taşıyan tutumlu inovasyon uygulamalarının, yalnızca gelişmekte olan ülkelerde değil, gelişmiş ekonomilerde de yalın, sezgisel ürünlere yönelik artan talep bağlamında değerlendirilebileceği gösterilmiştir (Prabhu, 2017).

Bu çalışmanın çeşitli kısıtları gelecekte yapılacak araştırmalar için yeni imkânlar sunmaktadır. İlk olarak, araştırmanın örneklemini yalnızca Kocaeli'nde faaliyet gösteren imalat sanayi çalışanlarıyla sınırlıdır. Farklı sektör ve coğrafyalarda yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar, elde edilen bulguların genellenebilirliğini test etme fırsatı sunacaktır. İkinci olarak, bu araştırma kesitsel bir tasarımı gerçekleştirilmiştir; dolayısıyla nedensel ilişkiler ancak sınırlı düzeyde ele alınabilmektedir. Boylamsal çalışmalar, sosyal sermaye, bilgi paylaşımı ve tutumlu inovasyon arasındaki dinamik ilişkilerin zaman içerisindeki değişimini daha sağlıklı şekilde ortaya koyabilir. Ayrıca, çalışmada yalnızca tutumlu inovasyon değişkeni merkeze alınmış olup, bu değişkenin firma düzeyindeki performans göstergeleriyle (örneğin yenilik performansı, pazar başarısı, operasyonel verimlilik) nasıl ilişkili olduğunun incelenmesi gelecekteki çalışmalar için önemli bir araştırma alanı oluşturabilir. Buna ek olarak, literatürde tutumlu inovasyonun daha çok sağlık, enerji ve finans gibi sektörlerde ele alındığı görülmektedir (Hossain, 2017). Bu bağlamda, tarım ve eğitim gibi az incelenmiş sektörlerde tutumlu inovasyonun rolünün değerlendirilmesi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde sosyal etkiyi artıracak yeni katkılar sağlayabilir. Ayrıca, mevcut araştırmalar tutumlu inovasyonun genellikle mevcut kaynakların yeniden kullanımına dayandığını varsaysa da, bazı durumlarda bu yeniliklerin gelişmiş teknolojilere sıçradığını ve sürdürülebilir çözümler sunduğunu ortaya koyan çalışmalar mevcuttur (Agarwal ve Brem, 2017). Bu nedenle, “yeterince iyi” olmanın tanımı ve sınırlarının daha eleştirel biçimde tartışılması ve bu yeterliliğin ters inovasyon süreçlerine nasıl etki ettiği, gelecekteki çalışmalar için değerli bir tartışma başlığı olabilir. Son olarak, tutumlu inovasyonun yönelimi ile devlet politikaları arasındaki uyumsuzluk, gelişmekte olan ülkelerdeki yenilik ekosisteminin sürdürülebilirliğini olumsuz etkileyebilmektedir (Soni ve Krishnan, 2014; Le, 2023). Gelecek araştırmalar bu uyumun sağlanmasına yönelik yapısal ve kurumsal faktörleri daha derinlemesine incelemelidir.

Kaynakça

- Agarwal, N., & Brem, A. (2017). Frugal innovation-past, present, and future. *IEEE Engineering Management Review*, 45(3), 37-41.
- Albert, M. (2019). Sustainable frugal innovation-The connection between frugal innovation and sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 237, 117747.
- Alumno, T. A. D., Azurin, R. G. T., Dumayas, J. R. I., Tan, S. G., Tanpoco, M. R., & Caminong, J. M. (2024). Thriving in constraints: Exploring the interplay of human capital, social capital, and financial constraints in frugal innovation within family businesses. *International Journal of Multidisciplinary: Applied Business and Education Research*, 5(1), 118-129.
- Asbari, M., Wijayanti, L. M., Hyun, C. C., Purwanto, A., & Santoso, P. B. (2019). Effect of tacit and explicit knowledge sharing on teacher innovation capability. *Dinamika Pendidikan*, 14(2), 227-243.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Bell, C., & Ruhanen, L. (2016). The diffusion and adoption of eco-innovations amongst tourism businesses: The role of the social system. *Tourism Recreation Research*, 41(3), 291-301.
- Blackler, F. (1995). Knowledge, knowledge work and organizations – An overview and interpretation. *Organization Studies*, 16(6), 1021-1046.
- Blau, P. (2017). *Exchange and Power in Social Life*. New York: Routledge.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258). New York: Greenwood.
- Brand, A. (1998). Knowledge management and innovation at 3M. *Journal of Knowledge Management*, 2(1), 17-22.
- Byrne, B. M. (2011). *Structural Equation Modeling with AMOS: Basic Concepts, Applications, and Programming*. New York: Routledge.
- Cabrera, A., & Cabrera, E. F. (2002). Knowledge-sharing dilemmas. *Organization Studies*, 23(5), 687-710.
- Cao, T. T., Le, P. B., & Nguyen, N. T. M. (2022). Impacts of high-involvement HRM practices on organizational innovation capability: The mediating mechanism of tacit and explicit knowledge sharing. *International Journal of Innovation Science*, 14(5), 733-749.
- Chang, C. W., Huang, H. C., Chiang, C. Y., Hsu, C. P., & Chang, C. C. (2012). Social capital and knowledge sharing: Effects on patient safety. *Journal of Advanced Nursing*, 68(8), 1793-1803.
- Christensen, P. H. (2007). Knowledge sharing: Moving away from the obsession with best practices. *Journal of Knowledge Management*, 11(1), 36-47.
- Claridge, T. (2018). Dimensions of social capital-structural, cognitive, and relational. *Social Capital Research*, 1, 1-4.
- Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, S95-S120.
- Davenport, S., & Daellenbach, U. (2011). Belonging'to a virtual research centre: Exploring the influence of social capital formation processes on member identification in a virtual organization. *British Journal of Management*, 22(1), 54-76.
- De Dreu, C.K.W. and West, M.A. (2001). Minority dissent and team innovation: The importance of participation in decision making. *Journal of Applied Psychology*, 86(6), 1191-1201.
- Donate, M. J., & Guadamillas, F. (2010). The effect of organizational culture on knowledge management practices and innovation. *Knowledge and Process Management*, 17(2), 82-94.
- Dost, M., Pahi, M. H., Magsi, H. B., & Umrani, W. A. (2019). Effects of sources of knowledge on frugal innovation: Moderating role of environmental turbulence. *Journal of Knowledge Management*, 23(7), 1245-1259.
- Felin, T., & Hesterly, W. S. (2007). The knowledge-based view, nested heterogeneity, and new value creation: Philosophical considerations on the locus of knowledge. *Academy of Management Review*, 32(1), 195-218.
- Fischer, B., Guerrero, M., Guimón, J., & Schaeffer, P. R. (2021). Knowledge transfer for frugal innovation: Where do entrepreneurial universities stand? *Journal of Knowledge Management*, 25(2), 360-379.

- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Fukuyama, F., (1997). Social capital and the modern capitalist economy: Creating a high trust workplace. *Stern Business Magazine*, 4(1).
- Ganguly, A., Talukdar, A., & Chatterjee, D. (2019). Evaluating the role of social capital, tacit knowledge sharing, knowledge quality and reciprocity in determining innovation capability of an organization. *Journal of Knowledge Management*, 23(6), 1105-1135.
- García-Sánchez, P., Díaz-Díaz, N. L., & De Saá-Pérez, P. (2019). Social capital and knowledge sharing in academic research teams. *International Review of Administrative Sciences*, 85(1), 191-207.
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481-510.
- Gu, Q., Wang, G. G., & Wang, L. (2013). Social capital and innovation in R&D teams: The mediating roles of psychological safety and learning from mistakes. *R&D Management*, 43(2), 89-102.
- Gürbüz, S. (2019). Sosyal Bilimlerde Aracı, Düzenleyici ve Durumsal Etki Analizleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hammond, A. L., & Prahalad, C. K. (2004). Selling to the poor. *Foreign Policy*, 142, 30-37.
- Hayes, A. F. (2018). Partial, conditional, and moderated mediation: Quantification, inference, and interpretation. *Communication Monographs*, 85(1), 4-40.
- Hossain, M. (2017). Mapping the frugal innovation phenomenon. *Technology in Society*, 51, 199-208.
- Hossain, M. (2018). Frugal innovation: A review and research agenda. *Journal of Cleaner Production*, 182, 926-936.
- Hossain, M. (2020). Frugal innovation: Conception, development, diffusion, and outcome. *Journal of Cleaner Production*, 262, 121456.
- Hossain, M., Simula, H., & Halme, M. (2016). Can frugal go global? Diffusion patterns of frugal innovations. *Technology in Society*, 46, 132-139.
- Hussein, A. T. T., Singh, S. K., Farouk, S., & Sohal, A. S. (2016). Knowledge sharing enablers, processes and firm innovation capability. *Journal of Workplace Learning*, 28(8), 484-495.
- Hülsheger, U. R., Anderson, N., & Salgado, J. F. (2009). Team-level predictors of innovation at work: A comprehensive meta-analysis spanning three decades of research. *Journal of Applied Psychology*, 94(5), 1128-1145.
- Iqbal, Q., & Piwowar-Sulej, K. (2023). Sustainable leadership and heterogeneous knowledge sharing: The model for frugal innovation. *European Journal of Innovation Management*, 26(7), 655-673.
- Jantunen, A. (2005). Knowledge-processing capabilities and innovative performance: An empirical study. *European Journal of Innovation Management*, 8(3), 336-349.
- Kogut, B., & Zander, U. (1992). Knowledge of the firm, combinative capabilities and the replication of technology. *Organization Science*, 3(3), 383-398.
- Kuo, A., & Ng, S. (2016). Frugal innovation: A strategy for emerging market penetration and beyond. *International Journal of Accounting & Business Management*, 4(2), 44-52.
- Le, P. B. (2023). Determinants of frugal innovation for firms in emerging markets: The roles of leadership, knowledge sharing and collaborative culture. *International Journal of Emerging Markets*, 18(9), 3334-3353.
- Le, P.B., Tran, D.T., Phung, T.M.T. & Vu, K.D. (2024). Leadership and knowledge management practices for frugal innovation of firms in the emerging market: Moderating role of collaborative culture. *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, 16(3), 637-654.
- Lefebvre, V. M., Sorenson, D., Henchion, M., & Gellynck, X. (2016). Social capital and knowledge sharing performance of learning networks. *International Journal of Information Management*, 36(4), 570-579.
- Lei, H., Gui, L., & Le, P. B. (2021). Linking transformational leadership and frugal innovation: The mediating role of tacit and explicit knowledge sharing. *Journal of Knowledge Management*, 25(7), 1832-1852.

- Lei, H., Saeheng, P. & Le, P. B. (2024). Stimulating knowledge sharing behaviors for frugal innovation: The roles of inclusive leadership and competitive intensity. *Journal of Knowledge Management*, 28(5), 1468-1489.
- Levänen, J., Hossain, M., & Wierenga, M. (2022). Frugal innovation in the midst of societal and operational pressures. *Journal of Cleaner Production*, 347, 131308.
- Lin, H. F. (2007). Knowledge sharing and firm innovation capability: An empirical study. *International Journal of Manpower*, 28(3/4), 315-332.
- MacKinnon, D. P., Lockwood, C. M., & Williams, J. (2004). Confidence limits for the indirect effect: Distribution of the product and resampling methods. *Multivariate Behavioral Research*, 39(1), 99-128.
- Matsuo, M., & Easterby-Smith, M. (2008). Beyond the knowledge sharing dilemma: The role of customisation. *Journal of Knowledge Management*, 12(4), 30-43.
- Mengesha, G. H., Watson, R. T., & Negash, S. (2021). Frugal knowledge sharing for frugal innovation diffusion in Africa: The church woman and related models. *Journal of Global Information Management*, 29(6), 1-23.
- Meyer, J. P., Stanley, D. J., Herscovitch, L., & Topolnytsky, L. (2002). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: A meta-analysis of antecedents, correlates, and consequences. *Journal of Vocational Behavior*, 61(1), 20-52.
- Nahapiet, J., & Ghoshal, S. (1998). Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage. *Academy of Management Review*, 23(2), 242-266.
- Nari Kahle, H., Dubiel, A., Ernst, H., & Prabhu, J. (2013). The democratizing effects of frugal innovation: Implications for inclusive growth and state-building. *Journal of Indian Business Research*, 5(4), 220-234.
- Nonaka, I. & Toyama, R. (2003). The knowledge-creating theory revisited: Knowledge creation as a synthesizing process. *Knowledge Management Research & Practice*, 1(1), 2-10.
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric Theory*. New York: McGraw-Hill.
- Oliveira, E. J., Rezende, P. C., Andrade, D., Lopes, R. H., Figueiredo, S. C. G., Ribas, L. F., Alencar, D. B., & Batista, A. (2023). Training entrepreneurial leadership for the development of social and frugal innovations a study with incubators and solidarity economic enterprises in the northern region of Brazil. *International Journal of Development Research*, 13(2), 61503-61516.
- Palvia, P., Baqir, N., & Nemati, H. (2018). ICT for socio-economic development: A citizens' perspective. *Information & Management*, 55(2), 160-176.
- Polanyi, M. (2009). The Tacit Dimension. In *Knowledge in Organisations* (pp. 135-146). Routledge.
- Portes, A. (2000). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. In E. Lesser (ed.) *Knowledge and Social Capital* (pp. 43-67). London: Routledge.
- Prabhu, J. (2017). Frugal innovation: Doing more with less for more. *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 375(2095), 20160372.
- Putnam, R.D. (2000). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. In: Crothers, L., Lockhart, C. (eds) *Culture and Politics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Qiao, S., Wang, Q., Guo, Z., & Guo, J. (2021). Collaborative innovation activities and BIM application on innovation capability in construction supply chain: Mediating role of explicit and tacit knowledge sharing. *Journal of Construction Engineering and Management*, 147(12), 04021168.
- Rao, B. C., & Liefner, I. (2023). Frugal engineering of advanced frugal innovations for global sustainability entrepreneurship. *The Journal of Entrepreneurship*, 32(2_suppl), S69-S88.
- Rickards, T., Chen, M. H., & Moger, S. (2001). Development of a self-report instrument for exploring team factor, leadership and performance relationships. *British Journal of Management*, 12(3), 243-250.
- Riesenberger, J. R. (1998). Executive insights: Knowledge—the source of sustainable competitive advantage. *Journal of International Marketing*, 6(3), 94-107.
- Saenz, J., Aramburu, N., & Blanco, C. E. (2012). Knowledge sharing and innovation in Spanish and Colombian high-tech firms. *Journal of Knowledge Management*, 16(6), 919-933.

- Salehi, M. & Sadeq Alanbari, S. A. (2023). Knowledge sharing barriers and knowledge sharing facilitators in innovation. *European Journal of Innovation Management*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print.
- Santos, L. L., Borini, F. M., de Miranda Oliveira, M., Rossetto, D. E., & Bernardes, R. C. (2022). Bricolage as capability for frugal innovation in emerging markets in times of crisis. *European Journal of Innovation Management*, 25(2), 413-432.
- Shehzad, M. U., Zhang, J., Alam, S., Cao, Z., Boamah, F. A., & Ahmad, M. (2023). Knowledge management process as a mediator between collaborative culture and frugal innovation: The moderating role of perceived organizational support. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 38(7), 1424-1446.
- Singh, S. K., Mazzucchelli, A., Vessal, S. R., & Solidoro, A. (2021). Knowledge-based HRM practices and innovation performance: Role of social capital and knowledge sharing. *Journal of International Management*, 27(1), 100830.
- Smith, E.A. (2001). The role of tacit and explicit knowledge in the workplace. *Journal of Knowledge Management*, 5(4), 311-321.
- Soni, P., & T. Krishnan, R. (2014). Frugal innovation: Aligning theory, practice, and public policy. *Journal of Indian Business Research*, 6(1), 29-47.
- Sugarhood, P., Wherton, J., Procter, R., Hinder, S., & Greenhalgh, T. (2014). Technology as system innovation: A key informant interview study of the application of the diffusion of innovation model to telecare. *Disability and Rehabilitation: Assistive Technology*, 9(1), 79-87.
- Tian, H. & Wang, A. (2023). Sustainable leadership, knowledge sharing, and frugal innovation: The moderating role of organizational innovation climate. *SAGE Open*, 13(4), 21582440231200946.
- Tsai, W., & Ghoshal, S. (1998). Social capital and value creation: The role of intrafirm networks. *Academy of Management Journal*, 41(4), 464-476.
- United Nations (2017). Sustainable Development Goals. New York, NY.
- Van den Hooff, B. & De Ridder, J.A. (2004). Knowledge sharing in context: The influence of organizational commitment, communication climate and CMC use on knowledge sharing. *Journal of Knowledge Management*, 8(6), 117-130.
- Wang, Z., Sharma, P.N. & Cao, J. (2016). From knowledge sharing to firm performance: A predictive model comparison. *Journal of Business Research*, 69(10), 4650-4658.
- Wang, M., Wang, Y. & Mardani, A. (2023). Empirical analysis of the influencing factors of knowledge sharing in industrial technology innovation strategic alliances. *Journal of Business Research*, 157, 113635.
- Weyrauch, T., & Herstatt, C. (2017). What is frugal innovation? Three defining criteria. *Journal of Frugal Innovation*, 2(1), 1-17.
- Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27(2), 151-208.
- World Bank (2018). Financing Infrastructure in Developing Countries: Challenges and Opportunities. Washington D.C.
- Yang, H. L. & Wu, T. C. (2008). Knowledge sharing in an organization. *Technological Forecasting and Social Change*, 75(8), 1128-1156.
- Zander, U., & Kogut, B. (1995). Knowledge and the speed of the transfer and imitation of organizational capabilities: An empirical test. *Organization Science*, 6(1), 76-92.
- Zeschky, M., Widenmayer, B., & Gassmann, O. (2011). Frugal innovation in emerging markets. *Research-Technology Management*, 54(4), 38-45.
- Zhao, L., & Detlor, B. (2023). Towards a contingency model of knowledge sharing: Interaction between social capital and social exchange theories. *Knowledge Management Research & Practice*, 21(1), 197-209.
- Zheng, J., Wu, G., & Xie, H. (2017). Impacts of leadership on project-based organizational innovation performance: The mediator of knowledge sharing and moderator of social capital. *Sustainability*, 9(10), 1893.

Çorum İli Alaca İlçesinin Gastronomik Ürün Potansiyelinin Coğrafi İşaretler Açısından İncelenmesi

Examining the Gastronomic Product Potential of the Alaca District in Çorum Province in Terms of Geographical Indications

Esra ÖZATA ŞAHİN

Asist. Prof., Hitit University, Alaca Avni Celik Vocational School, Department of Hotel, Restaurant and Catering Services, Çorum, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Hitit Üniversitesi, Alaca Avni Çelik MYO, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, Çorum, Türkiye
Orcid: 0000-0002-9438-5882, esraozata@hitit.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf

Özata Şahin, E. (2025). Examining the Gastronomic Product Potential of the Alaca District in Çorum Province in Terms of Geographical Indications. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 68, 243-255.
Özata Şahin, E. (2025). Çorum İli Alaca İlçesinin Gastronomik Ürün Potansiyelinin Coğrafi İşaretler Açısından İncelenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 68, 243-255.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 23 October, 2024 / 23 Ekim 2025

Accepted/Kabul Tarihi: 27 June 2025 / 27 Haziran 2025

Published/Yayın Tarihi: 27 June, 2025 / 27 Haziran 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June 2025 / Haziran 2025

Issue/Sayı: 68

Pages/Sayfa: 243-255.

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Esra ÖZATA ŞAHİN).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Yerel ekonomi üzerinde kapsamlı etkileri olan Coğrafi İşaret, yöresel ürünlerin katma değerini artırarak üreticilere ekonomik fayda sağlamaktadır. Ekonomik faydasının yanı sıra aynı zamanda yerel ürünlerin tanıtımına da katkısı olan coğrafi işaret, turizm faaliyetlerini canlandırarak bölgenin sosyo-ekonomik gelişimini olumlu yönde etkilemektedir. Türk mutfağı, tarihi ve kültürel zenginliklerinin bir yansıması olarak farklı bölgelerde yetişen ürünler ve bu ürünlerle yapılan yemeklerin çeşitliliği ile kendini göstermektedir. Bu bölgelerden biri olan Çorum mutfağı, Türkiye'nin Orta Karadeniz bölgesinde yer alan ve zengin tarihiyle dikkat çeken Çorum iline ait geleneksel lezzetleri barındıran bir mutfaktır. Bu mutfak hem yerel hem de çevre illerin etkilerini taşıyarak kendine has bir kimlik oluşturmuştur. Çorum'un Alaca ilçesi, tarım ve hayvancılıkla öne çıkan, bereketli toprakları ve zengin tarım ürünleriyle dikkat çeken bir bölgedir. Alaca'nın tarım zenginliği, hem ekonomik açıdan bölgeye katkı sağlamakta hem de çeşitli yerel ürünlerin coğrafi işaret tescili için yüksek potansiyel taşımaktadır. Bu zenginlik, bölgenin kalkınmasına ve yerel ürünlerin tanıtılmasına büyük katkı sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Çorum'un Alaca ilçesinin gastronomik ürün potansiyelini coğrafi işaretler açısından incelemektir. Çalışma kapsamında, Alaca'nın öne çıkan gastronomik ürünleri, coğrafi işaret tescili almış ürünleri ve coğrafi işaret tesciline başvuru ürünleri derlenmiş ve incelenmiştir. Alaca ilçesinin coğrafi işaret tescilli ürün sayısı 6'dır (Alaca Yarma Aşı, Alaca Yanıç Böreği, Alaca Borana Yemeği, Alaca Cızlağı, Alaca Çılbır Yemeği, Alaca Hingali). Yemekler ve Çorbalar grubunda başvuru sayısı 18'dir. Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar Grubunda başvuru sayısı 14'dür.

Anahtar Kelimeler

Çorum, Alaca, Coğrafi İşaret, Gastronomik Ürün, Tescil.

Abstract

Geographical Indication, which has extensive effects on the local economy, provides economic benefits to producers by increasing the added value of local products. In addition to its economic benefits, geographical indication, which also contributes to the promotion of local products, positively affects the socio-economic development of the region by revitalizing tourism activities. Turkish cuisine, as a reflection of its historical and cultural richness, shows itself with the products grown in different regions and the variety of dishes made with these products. Çorum cuisine, one of these regions, is a cuisine that includes traditional flavors of Çorum province, which is located in the Central Black Sea region of Turkey and attracts attention with its rich history. This cuisine has created a unique identity by carrying the influences of both local and neighboring provinces. Alaca district of Çorum is a region that stands out with its agriculture and animal husbandry, and attracts attention with its fertile soil and rich agricultural products. Alaca's agricultural wealth contributes to the region both economically and has high potential for the registration of geographical indications for various local products. This wealth makes a great contribution to the development of the region and the promotion of local products. The aim of this study is to examine the gastronomic product potential of Alaca district of Çorum in terms of geographical indications. Within the scope of the study, Alaca's prominent gastronomic products, products with geographical indication registration and products for which geographical indication registration has been applied were compiled and examined. The number of geographical indication registered products of Alaca district is 6 (Alaca Yarma Aşı, Alaca Yanıç Böreği, Alaca Borana Meal, Alaca Cızlağı, Alaca Çılbır Meal, Alaca Hingali). The number of applications in the Meals and Soups group is 18. The number of applications in the Bakery and Pastry Products, Pastry, Desserts Group is 14.

Keywords

Çorum, Alaca, Geographical Indication, Gastronomic Product, Registration.

Giriş

Tarihsel süreç boyunca gıdalara ulaşmanın yanı sıra aynı zamanda gıda maddelerini üreten, çoğaltan ve depolayan insanoğlu için yemek önemli bir yere sahiptir. Yiyecek içeceklerin tarihsel yolculuğunu incelemek, insana ve onun kültürüne dair önemli bilgileri elde etmeyi sağlayacaktır (Durlu-Özkaya & Cömert, 2017, s. 2-3). Bu yolculukta en başta gelen konu öncelikle karın doyurma ve barınma olmuştur. Bu iki konuyu izleyen diğer konular ise üreme ve hayatta kalmadır. Dolayısıyla kültür olgusu bu konular üzerine kurulmuştur. Geniş tanımıyla kültür “doğanın yaptıklarına karşı insanın ürettiği her şey” şeklinde tanımlanmıştır. “Her şey”i temsil eden konular ise en başta karın doyurma amacına yardımcı olan taş, ahşap veya metalden yapılmış, avlanma veya tarımsal üretim ve gıdaları hazırlamada kullanılan aletler ve araçlardır (Uhri, 2016, s. 25). İnsanların açlığını gidermesi için yemek yemesi, bir biyokimyasal olay iken bu açlığını ne zaman, ne şekilde ve hangi yemekle gidereceği kültürel bir olgudur (Doğdubay & Temizkan, 2019, s.18-19).

Yemek, bir topluluğun gastronomik kimlik duygusunu geliştiren, turizm endüstrisinin ayrılmaz bir parçası olan ve ekonomik getiri sağlayan kültürel miraslardan biridir (Lee, 2022, s. 1-2). Yemek ve mutfak denilince insanların yaşadıkları coğrafya ile uyumlu olarak ortaya koydukları bitkisel ve hayvansal ürünleri işleme ve tüketme biçimleri ifade edilmektedir. Bu işleme ve tüketim aynı zamanda toplumun değerler sistemine bağlı olarak gerçekleştiği bir üretim biçimidir. Buna bağlı olarak farklı coğrafyalarda farklı beslenme biçimleri ve sunumları da aynı şekilde önem kazanmaktadır (Beşirli, 2012, s. 12-13). Coğrafyalar değiştikçe yemeklerin ve yemeklere ait toplumsal kültürün biçimlerinin de değiştiği gözlemlenmektedir. Yemek kültürünün çeşitlenip farklılaşmasında birçok faktör etkilidir. Bu faktörler ekolojik çevre, dinsel inançlar, kültürel birikimler, sosyal ve etnik farklılıklar şeklinde sıralanabilir (Saatcı, 2019, s. 108). Ancak mutfak kültürleri incelenirken topluma ait gelenek-görenekler, sosyo-kültürel yapıları ve refah düzeyleri de dikkate alınmalıdır (Ülker, 2020, s. 7). Türk mutfak kültürünün ise zengin kültürel birikim sonucunda bölgeden bölgeye, yöreden yöreye farklı lezzetlere sahip olduğu söylenebilir (Kılıçhan, 2020, s. 25). Ürün çeşitliliği ve ortaya çıkan birbirinden farklı birçok lezzet, yerel/yöresel yemek kavramını ortaya çıkarmıştır. Yerel yemek genel olarak belirli bir yöreye veya kültüre ait yemekleri ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle bir topluma ait olan ve o toplumun kültürünün bir parçası olan yemek şeklinde de tanımlanabilir (Ülker, 2020, s. 53).

Türk Mutfak Kültürü, coğrafik faktörler ve kültürel özellikler açısından oldukça çeşitli ve birbirinden farklı yeme içme kültürüne sahiptir (Deniz & Atışman, 2017, s. 59). Çorum mutfağı ise Türk mutfağı içerisinde önemli bir yere sahip olan ve gastronomi turizmi açısından ön plana çıkarılması gereken bir mutfaktır (Özata Şahin, 2021, s. 618). Çorum mutfağı, yeterince keşfedilmemiş bir gastronomik değer olmasına karşın, Alaca ilçesinin zengin yöresel ürün envanteri, bu mutfağın öne çıkmasını sağlayabilecek önemli bir potansiyele sahip olup, incelenmesi gereken kıymetli bir mutfak kültürüne sahip olduğu söylenebilir. Çorum mutfağına yönelik alanyazında birçok çalışma yer almaktadır (Oğuz & Keskin, 2006; Uhri, Solak & Albayrak, 2010; Çorum Mutfağına Güzelleme, 2012; Arvas, 2013; Akar Şahingöz, Akbulut & Örgün, 2015; Kement & Başar, 2016; Alan & Balıkçı, 2018; Kaya & Yaman, 2021; Özata Şahin, 2021; Aydın & Özkaya, 2022; Güler, Haseki & Eker, 2023; Ortakçı, 2023). Ancak Alaca mutfağı özelinde yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanılamamıştır. Dolayısıyla bu araştırmanın amacı, yerel/yöresel ürünlerin tanıtılmasında ve ekonomik anlamda bölgeye katkı sağlamada önemli bir yere sahip olan coğrafi işaretler penceresinden Alaca mutfak kültürünün incelenmesidir. Araştırma doğrultusunda Alaca mutfağının coğrafi işaret tescili almış olduğu ürünler ve başvuru süreci devam eden ürünler incelenmiştir.

1. Literatür Taraması

1.1. Coğrafi İşaret

1992'de Avrupa Birliği (AB), Coğrafi İşaret tarım ürünleri ve gıda maddelerinin korunan olarak kaydedilmesi için koşulları tanımlayan ilk Tüzüğü (EEC) No 2081/92'yi (Cei vd., 2018) kabul etmiştir. 'Kalite şemaları' politikası, hem yurtiçinde hem de uluslararası alanda, belirli bir yer, bölge veya istisnai durumlarda bir ülkeden kaynaklanan ürünlerin adını korumayı, tüketicilere ürünün katma değerli nitelikleri hakkında net bilgi sağlamayı ve böylece Coğrafi işaretli ürünlerini değerli kılmayı amaçlamaktadır (Raimondi vd., 2024; Jantsch, Flores & Vale, 2024). Coğrafi İşaretler, “kalitesi veya özellikleri coğrafi kökenlerine atfedilebilen, belirli bir yerden kaynaklanan ürünleri” tanımlayan adlardır (De Flippis vd., 2022; Falasco vd., 2024). Coğrafi işaretler, belirli bir bölgeye ait ürünlerin kalitesini, özgünlüğünü ve menşeyini garanti altına alarak hem üreticilere hem de tüketicilere çeşitli faydalar sağlayan önemli bir mekanizmadır. Bu işaretler, yerel ekonomiyi canlandırmanın yanı sıra kültürel mirasın korunmasına ve tanıtılmasına da katkıda bulunmaktadır. “Benzersiz bir coğrafi kökene sahip, coğrafi ve beşeri özellikler açısından zengin olan ürünlere coğrafi işaret ürünleri” denilmektedir (Zhang & Du, 2023). Başka bir ifadeyle “belirli bir bölgeden kaynaklanan ve bölgenin doğal veya beşeri faktörlerine bağlı olan benzersiz niteliklere, üne veya diğer özelliklere sahip olan ve resmi inceleme ve onayla tanınan ürünler” olarak tanımlanan coğrafi işaretli ürünler, güçlü farklılaştırıcı özelliklere sahiptir (Zhe, Jie & Yuan, 2023).

Coğrafi işaret, bir ürünün kökenini belirlemek ve benzer ürünler arasında ayırım yapmak için etkili bir yol sunarak, tüketicilerin tarımsal gıda kalitesi (Crescenzi vd., 2023) ve kökeni hakkında yanlış bilgilendirilmesini önlemektedir (Marion, Luisa & Sebastian, 2023; Fu, Caputo & Garrone, 2024). Avrupa Birliği düzenlemelerine göre, tarımsal gıda ürünleri, üretildikleri topraklarla belirli bir bağlantıları varsa (Borghini vd., 2023) Avrupa Komisyonu'nun onayı sonrasında meşru bir şekilde Coğrafi İşaret olarak tescillenebilir. İnsani ve doğal değerleri ile topraklarla olan tarihi bağları temelinde "değerli" olan ürünlerin seçilmesi, bu şema içinde kaliteyi derecelendirmek için kriterdir (Resce & Vaquero-Piñeiro, 2022). AB'nin görüşüne göre, üretim yeri ile tarımsal ürünlerin kalitesi arasında açık bir bağ vardır (Rabadan vd., 2021) ve bu bağ esas olarak toprak, hava durumu ve yerel bilgi birikimi ile açıklanmaktadır. Bu bağlamda, AB politikası tarafından tanımlanan coğrafi işaretlerin üç amacı vardır. Birincisi, tüketicilere ürünlerin içsel kalitesi hakkında verilen bilgiyi iyileştirmektedir. İkincisi, kırsal kalkınmayı teşvik etmeye ve kültürel mirası güvence altına almaya (Cei vd., 2021) yardımcı olmaktadır. Üçüncüsü, fikri mülkiyet hakları yasası aracılığıyla gıda ürünlerini ithal edilen sahte ürünlerden korumaktadır (Duvaleix vd., 2021). Bu amaçlar şunları ifade eder; "ürün mevzuata uygundur (menşe ve üretim yöntemi), yasal ad için gerekli bileşime sahiptir ve daha ucuz ancak benzer bileşenlerle hiçbir sahtecilik veya ikame yapılmaz" şeklinde yorumlanabilir (Canto vd., 2023).

Coğrafi işaretlerin felsefesi, uluslararası ticaretin ve yoğun küresel rekabetin önemli ölçüde artmasına yanıt olarak "başka bir bölgede yeniden üretilemeyen" yerel tarımsal gıda ürünlerini koruma (Resce & Vaquero-Piñeiro, 2022) ve farklılaştırma yönündeki Avrupa merkezli girişimlere dayanmaktadır (Cheng, 2023). Avrupa Komisyonu tarafından yürütülen ve 28 AB Üye Devleti'ndeki Coğrafi İşaretlere dayalı yakın tarihli bir çalışma (2017 sonu), Coğrafi İşaretli bir ürünün satış değerinin, ortalama olarak, sertifikasız benzer ürünlere göre iki kat daha fazla olduğunu bildirmektedir; bu durum, Coğrafi İşaret üreticileri için ekonomik faydaya dair açık bir gösterge sunmaktadır (Raimondi vd., 2024).

Coğrafi İşaretler hakkında Avrupa Komisyonu tarafından yeni bir Avrupa yönetmeliği onaylanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2024). Bu yönetmelik de bu ürünlerin sürdürülebilirliğini artırmayı amaçlamaktadır. Yeni reform, üretici örgütlerini üretimin çevresel sürdürülebilirliğini değerlendirmeye ve şartname içine çevresel kriterler eklemeye teşvik etmektedir (Falasco vd., 2024). Coğrafi işaretler, tanıtıldıkları zamandan beri farklı hızlarda da olsa Avrupa'nın her tarafına yayılmıştır (Cei vd., 2018). AB'nin coğrafi işaret koruma sistemine dahil olmuş ve çeşitli ürünlerini bu sistem altında tescillemiş ürün sayısı 2024 yılı itibarıyla 1695'tir. Ürünlerin tam listesi ve ayrıntılı bilgileri Avrupa Komisyonu'nun "eAmbrosia" veri tabanında yer almaktadır. Tescil ürün sayısı ile dikkat çeken ülkeler ise 322 adet ürün ile İtalya, 270 ürün ile Fransa, 211 ürün ile İspanya, 148 ürün ile Portekiz, 117 ürün ile Yunanistan, 99 ürün ile Çin, 96 ürün ile Almanya ve Birleşik Krallık 70 ürün şeklindedir. Türkiye'nin ise 21 adet ürünü Avrupa Komisyonu tarafından tescillenmiştir. Bu ürünler; Çaylağancerit Cevizi, Milas Zeytinyağı, Aydın Memecik Zeytinyağı, Bayramiç Beyazı, Safranbolu Safranı, Giresun Tombul Fındığı, Aydın İnciri, Antep Baklavası / Gaziantep Baklavası, Gemlik Zeytini, Suruç Narı, Malatya Kayısı, Maraş Tarhanası, Araban Sarımsağı, Edremit Zeytinyağı, Ezine Peyniri, Milas Yağlı Zeytini, Edremit Körfezi Yeşil Çizik Zeytini, Antakya Künefesi, Aydın Kestanesi, Ayaş Domatesi ve Taşköprü Sarımsağı şeklindedir (eAmbrosia, 2024). Bu ürünler, Avrupa pazarında daha fazla tanınma ve talep görme fırsatına sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Coğrafi işaretler, bir yörenin kültürel ve ekonomik değerlerini yansıtan önemli göstergelerdir; bu bağlamda menşe, mahreç ve geleneksel ürün kavramları, ürünlerin özgünlüğünü ve kökenini tanımlamada kritik bir rol oynamaktadır. "Bir ürünün, tüm veya esas nitelikleri belirli bir coğrafi alana ait doğal ve beşeri unsurlardan kaynaklanıyorsa bu durumdaki coğrafi işaretlere menşe adı", "Belirgin bir niteliği, ünü veya diğer özellikleri itibarıyla belirli bir coğrafi alan ile özdeşleşmiş olan; üretim, işleme ya da diğer işlemlerinden en az birinin belirlenmiş coğrafi alan içinde gerçekleşmesi gereken ürünlerin konu olduğu coğrafi işaretlere mahreç işareti" şeklinde tanımlanmaktadır. Geleneksel ürün ise "Menşe adı veya mahreç işareti kapsamına girmeyen ilgili piyasada bir ürünü tarif etmek için geleneksel olarak en az otuz yıl süreyle kullanıldığı kanıtlanan adlar, aşağıdaki şartlardan en az birini sağlaması hâlinde geleneksel ürün adı" olarak tanımlanmaktadır:

- Geleneksel üretim veya işleme yöntemi yahut geleneksel bileşimden kaynaklanması.
- Geleneksel hammadde veya malzemeden üretilmiş olması (Türk Patent ve Marka Kurumu2, 2024).

1.2. Çorum Mutfak Kültürü

İnsanın doğayla olan etkileşimi sürecinde topluluğun yaşadığı fiziksel ve kültürel coğrafyanın çeşitliliği onun yemek kültürünün oluşmasında belirleyici olmaktadır. Tarihsel süreçte farklı özelliklere sahip coğrafyalarda yaşayan veya farklı kültürlerle temas eden toplulukların mutfakları bu temasın ve coğrafyanın çeşitliliğini taşıyacaktır. Bu nedenle imparatorluk geleneği olan toplumlar önemli bir mutfak kültürüne sahiptir. Bu kapsamda Türk Mutfağı geniş bir coğrafyanın fiziksel ve kültürel özelliklerine sahip olmasıyla istisnai yere sahiptir (Beşirli, 2012, s. 126-127). Türkiye'nin zengin ve çeşitli mutfak kültürü, farklı bölgelerde yetişen tarım ürünleri ve bu ürünlerle hazırlanan geleneksel yemeklerle kendini göstermektedir. Çorum ili, Orta Karadeniz bölgesinde yer alan ve tarihi zenginlikleriyle dikkat çeken bir bölge olarak, gastronomik potansiyeli yüksek bir mutfağa sahiptir (Özata Şahin, 2021, s. 619-620). Gerek ev sahipliği yaptığı medeniyetlerin gerekse ülkenin en uzun nehri unvanına sahip Kızılırmak havzasının verimliliğinin yarattığı zengin bir mutfak kültürüne sahiptir (Demirel, 2012, s. 37).

Çorum, Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi'nde yer alan bir ildir. Hem tarihi hem de kültürel zenginlikleriyle dikkat çeken Çorum, Hititler başta olmak üzere birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Aslında tarihi Hititler'e kadar uzandığı da ifade edilebilir. Alacahöyük ve Hattuşaş gibi önemli antik yerleşim yerleri, bu bölgenin tarihi önemini ortaya koymaktadır. Hititler'in yanı sıra Frig, Roma, Bizans ve Osmanlı gibi birçok medeniyetin izleri de Çorum'da bulunabilir. Bu zengin tarih, Çorum'un kültürel yapısını ve turistik değerini önemli ölçüde artırmaktadır (Özata Şahin, 2021, s. 621). Literatürde Çorum mutfağına yönelik çalışmalar yapılmıştır (Oğuz & Keskin, 2006; Uhri, Solak & Albayrak, 2010; Çorum Mutfağına Güzelleme, 2012; Arvas, 2013; Akar Şahingöz, Akbulut & Örgün 2015; Kement & Başar, 2016; Akın & Balıkçı, 2018; Kaya & Yaman, 2021; Özata Şahin 2021; Aydın & Özkaya, 2022; Güler, Haseki & Eker, 2023; Ortakçı, 2023). Ancak Alaca mutfağına ilişkin detaylı bir incelemeye rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu araştırma, Çorum mutfağı özelinde Alaca mutfağının önemini ortaya koyacaktır. Literatürde yapılan çalışmaların detayları ise şu şekildedir;

- Oğuz ve Keskin (2006) tarafından 2005 yılında Çorum'dan derlenen imgesel yemekler adlı bir çalışma yapılmıştır. Araştırma içerisinde yemek tarifleri ve fotoğrafları yer almaktadır.
- Uhri, Solak ve Albayrak (2010) tarafından Çorum merkez ve merkeze bağlı ilçe ve köylerde temelde yeme içme kültürünü belirlemeye yönelik bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada şehrin mutfak kültürünü anlamak için kullanılan ekipmanlar, et yemekleri, kullanılan baharatlar, hamur işleri ve hamur işlerinde kullanılan özel mayalama teknikleri, sebze yemekleri gibi konulara yer verilmiştir.
- Çorum Mutfağına Güzelleme (2012), Çorum Valiliği tarafından hazırlanan Çorum'un zengin mutfak kültürünü tanıtmayı amaçlayan kapsamlı bir eserdir.
- Arvas (2013) tarafından Geçmişten Bugüne Geleneksel Bir Lezzet: İskilip Dolması adlı çalışma yapılmıştır. "İskilip dolması", yapılmaya başladığı andan sofraya gelene kadar ki süreci ele alarak tanıtılmıştır.
- Akar Şahingöz, Akbulut ve Örgün (2015) tarafından Hitit mutfak kültürü ele alınarak bulguların derlenmesi amaçlanmıştır.
- Kement ve Başar (2016) tarafından Çorum ilinde ziyaretçilere sunulan yiyecek ve içeceklerde Hitit mutfağına ait yiyecek ve içeceklerin veya yemek seremonilerinin kullanımını incelemek amacıyla Çorum ili merkezi ve Hitit uygarlığına ait kalıntıları bünyesinde barındıran Boğazkale, Ortaköy, Sungurlu ve Alaca ilçelerinde veriler toplanmıştır.
- Akın ve Balıkçı (2018) tarafından Hititlerde beslenme ve besin çeşitleri, yemek öğünleri, Hitit mutfağı gibi konulara yönelik literatür taraması yapılmıştır.
- Kaya ve Yaman (2021) tarafından Hitit mutfak kültürü ile Türk mutfak kültürü arasındaki benzerlikler incelenmiştir. Hititlerin mutfak kültüründe yer alan hamur işleri, et yemekleri ve tatlılar, günümüz Anadolu mutfağıyla birçok yönden benzerlik gösterdiği ve bazı yörelerde hala aynı şekilde yapıp tüketildiği tespit edilmiştir.
- Özata Şahin (2021), Türkiye Lezzet Rotaları adlı kitapta Çorum mutfağını ele almış olup bölge mutfak kültürünün karakteristik özelliklerine, bölgenin tarımsal yapısı ve ürünlerine, bölgeye özgü mutfak araç gereçlerine, pişirme metotlarına, seremonilerine, coğrafi işaretli ürünlerine, bölgenin yöresel yemeklerine yer vermiştir.
- Aydın ve Özkaya (2022) tarafından Hitit Mutfağını oluşturan coğrafi, tarihi, sosyolojik ve kültürel unsurların Anadolu Mutfak Kültürünün oluşumunda nasıl rol oynadığını tespit etmek amacıyla Çorum iline bağlı İskilip, Alaca ve Boğazkale ilçesinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırma bulgularına göre mutfak kültürünün oluşumunu belirleyen unsurlar; gıda ürünleri ve kullanım alanları, mutfak yapıları ve mutfak aletleri, yiyeceklerin saklanma yöntemleri, pişirme yöntemleri, mutfak, sağlık ve beslenme ilişkisi, mutfak, inançlar, gelenekler ve ritüeller ilişkisi, mutfak, toplum, savaş ve güç ilişkisi ve mutfak-gelenek-inanç ilişkisi olarak tespit edilmiştir.

- Güler, Haseki ve Eker (2023) tarafından Hitit mutfak kültürünün Çorum yöresel mutfak kültüründeki izleri: nitel bir araştırma yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre Çorum mutfak kültüründe Hitit mutfak kültürüne ait izler olduğu tespit edilmiştir.
- Ortakçı (2023) tarafından Halk Mutfağında Kış Hazırlığı: Çorum Örneği adlı bir çalışma yapılmıştır. Çorum yöresinde kış hazırlığı sürecine dair geleneksel bilginin derlenmesi hedeflenmiştir.

1.3. Alaca İlçesinin Coğrafi İşaretli Ürünleri

Tarihsel süreç boyunca Türk topluluklarının yaşamış olduğu coğrafyalar göz önüne alındığında verimlilikten ve ürün çeşitliliğinden söz etmek mümkündür. Dolayısıyla Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya göç etmesi sürecinde oldukça bereketli topraklara yerleştiği söylenebilir. Günümüzde ise yedi farklı bölgesinde dört farklı mevsimi de yaşayan bir coğrafya söz konusudur. İklimle ilgili bu çeşitlilik aynı zamanda ürünlerin zenginliğine ve kalitesine de önemli katkılar sağlamaktadır. Buradan hareketle toprakların bu denli zengin olması ve ürün çeşitliliğinin oldukça iyi düzeyde olması Türk mutfağını farklılaştırmakta ve özel kılmaktadır (Karamustafa, 2020, s.1). "Bu bağlamda, yerel yemeklerin ve coğrafi işaretlerin, bir destinasyonun çekiciliğini artırmakla kalmayıp, aynı zamanda bölgesel ürünlerin korunması ve tanıtılması açısından önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Bir destinasyonun sahip olduğu en önemli çekici unsurları arasında yeme içme yer almaktadır. Söz konusu destinasyonun çekiciliğini artıran en temel unsurlardan biri ise yerel yemeklerdir (Sezgin & Ülker, 2020, s. 91). Bir destinasyonun kaynaklarını kurumsallaştırmak için bir araç olarak kullanılan coğrafi işaretler, "yerel, geleneksel veya otantik olanın" doğrulanması için kullanılmaktadır ve bu sayede üreticilere yasal koruma sağlanmaktadır (Cheng, 2023). Coğrafi işaret etiketleri, aynı zamanda kültürel mirası ve zanaatkar üretimi korurken bir ürün kimliği sağlamak için farklı yasal çerçeveler ve gösterge şemaları kapsamında çeşitli mekanizmalar tarafından düzenlenmekte ve uygulanmaktadır (Fanning vd., 2023). Coğrafi işaret, tüketicilerin güvenini kazanmanın ve üreticiler için rekabet avantajları sağlamanın en iyi yollarından biri olarak kabul edilmektedir. Yerel ürünlerin rekabet gücü, belirli bir bölgenin gelişimi için dikkate alınır ve ekonomik faaliyetin yabancı pazarlarla ve ithal mallarla rekabet etmesi için önemlidir. Coğrafi İşaret, pazar tanınırlığına, prim yakalamaya, egzotiklik veya kıtlık imajları yaratmaya, ürünlerini diğerlerinden farklılaştırmaya ve yasal koruma kazanmaya yardımcı olur (Rüstemoğlu vd., 2023).

Tablo 1'de Alaca ilçesinin coğrafi işaret tescili alan ürünleri yer almaktadır. Bu ürünlerin tamamı Mahreç İşareti almıştır. Bu yemeklerin her biri, Alaca'nın zengin tarım potansiyelini ve geleneksel mutfak kültürünü yansıtan lezzetlerdir. Alaca'nın kültürel ve sosyal yaşamında önemli bir yere sahiptir. Özellikle özel günlerde, bayramlarda ve misafir ağırlamalarında bu yemekler sıkça yapılır. Bu yemekler, yerel halkın sosyal bağlarını güçlendirmede önemli bir rol oynamaktadır.

Tablo 1. Coğrafi İşaret Tescili Alan Ürünler

Sayı	Coğrafi İşaretin Adı	Dosya Numarası	Başvuru Tarihi	Tescil Numarası	Tescil Tarihi	Ürün grubu
1	Alaca Yarma Aşı	C2023/000086	28.02.2023	1502	22.11.2023	Yemekler ve çorbalar
2	Alaca Yanıç Böreği	C2023/000085	28.02.2023	1503	22.11.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
3	Alaca Borana Yemeği	C2023/000056	27.02.2023	1530	01.02.2024	Yemekler ve çorbalar
4	Alaca Cızlağı	C2023/000057	27.02.2023	1531	01.02.2024	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
5	Alaca Çılbır Yemeği	C2023/000059	27.02.2023	1624	05.08.2024	Yemekler ve çorbalar
6	Alaca Hingali	C2023/000088	28.02.2023	1625	06.08.2024	Yemekler ve çorbalar

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2024).

- Alaca Borana Yemeği, mantar ve/veya haşlanmış yumurta, yoğurt, sarımsak, tereyağı, sıvı yağ, tuz, maydanoz ve baharat olarak toz kırmızıbiber ve/veya pul kırmızıbiber kullanılarak yapılır ve sadece günlük öğünlerde değil, aynı zamanda düğün, bayram ve festival gibi özel günlerde de ikram edilen bir lezzettir (Coğrafi İşaret-Alaca Borana Yemeği, 2024).
- Alaca Cızlağı; buğday unu, su, süt, yumurta, ayçiçeği yağı, ekmek mayası ve tuz ile akışkan kıvamda hazırlanan hamurun pişirilmesiyle yapılır ve genellikle kahvaltılarda tüketilmektedir (Coğrafi İşaret-Alaca Cızlağı, 2024).
- Alaca Yarma Aşı, durum buğdayı ve/veya aşurelik buğday, nohut, kuru fasulye, su, kuru soğan, tereyağı, salça, dana kavurma, tuz, acı biber ve/veya pul kırmızıbiber kullanılarak hazırlanmakta ve günlük öğünlerde tüketimin yanı sıra; düğün, bayram, festival gibi özel günlerde de ikram edilmektedir (Coğrafi İşaret-Alaca Yarma Aşı, 2024).
- Alaca Yanıç Böreği, buğday unu, su, tuz ile hazırlanan hamurun içerisine iç harcı konulup pişirilerek hazırlanmakta ve özellikle kahvaltılarda olmak üzere günlük öğünlerde tüketimin yanı sıra; düğün, bayram, festival gibi özel günlerde de ikram edilmektedir (Coğrafi İşaret-Alaca Yanıç Böreği, 2024).
- Alaca Çılbır Yemeği, yumurtalı, kıymalı veya soğanlı olarak üç şekilde hazırlanan bir yemektir (Coğrafi İşaret- Alaca Çılbır Yemeği, 2024).
- Alaca Hingali, iç harcı yağsız dana etinden elde edilen kıyma ve soğandan oluşan, 4 cm kareler halinde kesilip 8 kulaklı bohça şeklinde kapatılan hamurların suda haşlanması ile yapılan bir mantıdır (Coğrafi İşaret- Alaca Hingali, 2024).

2. Yöntem

Bu araştırmanın amacı Çorum-Alaca ilçesinin gastronomik ürün potansiyelinin coğrafi işaretler açısından incelenmesidir. Araştırmanın amacı doğrultusunda Alaca ilçesine ait coğrafi işaretli ürünler ve başvuru sürecinde olan ürünlerin listesi hazırlanmıştır. Alaca Mutfağının 100'ü, Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü web sayfası ve Türk Patent ve Marka Kurumu web sayfası kaynakları incelenmiş ve bir derleme çalışması yapılmıştır.

3. Bulgular

Tablo 2'de coğrafi işaret tescil başvurusu yapılan ürünler verilmiştir. Bu ürünler aynı zamanda Alaca Kaymakamlığı'nın ve Alaca Belediyesi'nin ortaklaşa çalışmasıyla hazırlanan "Alaca Mutfağının 100'ü" adlı kitapta da yer almaktadır. Her iki kurumun yapmış olduğu coğrafi işaret çalışmalarında tespit edilen ve başvurusu yapılan 38 yemek çeşidinin kitaplaştırılması, söz konusu bölge için oldukça anlamlı ve önemlidir. Bu 38 üründen 4 ürün kitap hazırlığı aşamasında tescil almıştır (Alaca Borana Yemeği, Alaca Cızlağı, Alaca Yanıç Böreği ve Alaca Yarma Aşı).

Tablo 2. Coğrafi İşaret Tescil Başvurusu Yapılan Ürünler

Sayı	Coğrafi İşaretin Adı	Başvuru Tarihi	Ürün grubu
1	Alaca Bulgur Aşı	27.02.2023	Yemekler ve çorbalar
2	Alaca Sini Mantısı	28.02.2023	Yemekler ve çorbalar
3	Alaca Düğül Aşı	27.02.2023	Yemekler ve çorbalar
4	Alaca Ekmek Aşı	27.02.2023	Yemekler ve çorbalar
5	Alaca Helle Aşı	28.02.2023	Yemekler ve çorbalar
6	Alaca Güveci	27.02.2023	Yemekler ve çorbalar
7	Alaca Yoğurtlu /Katıklı Aş	28.02.2023	Yemekler ve çorbalar
8	Alaca Dede Pilavı	01.03.2023	Yemekler ve çorbalar
9	Alaca Keşkeği	1.03.2023	Yemekler ve çorbalar
10	Alaca Mercimekli Bulgur Pilavı	28.02.2023	Yemekler ve çorbalar
11	Alaca Mercimekli Kesme Aşı	28.02.2023	Yemekler ve çorbalar
12	Alaca Tirit Yemeği	28.02.2023	Yemekler ve çorbalar
13	Alaca Ispanak Mıklaması	28.02.2023	Yemekler ve çorbalar
14	Alaca Mıklama Yemeği	28.02.2023	Yemekler ve çorbalar

15	Alaca Ovmaç Yemeği	28.02.2023	Yemekler ve çorbalar
16	Alaca Çerkes Bastası	27.02.2023	Yemekler ve çorbalar
17	Alaca Metezi	1.03.2023	Yemekler ve çorbalar
18	Alaca Haşıl Yemeği	28.02.2023	Yemekler ve çorbalar
19	Alaca Pancarlı Pide	28.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
20	Alaca Kabak Tatlısı	28.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
21	Alaca Gagala Ekmeği	27.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
22	Alaca Sulu Kızartma	28.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
23	Alaca Sütlü Aşı	28.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
24	Alaca Sıkma Baklava/Alaca Kocakarı Gerdanı Tatlısı	28.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
25	Alaca Çöreği	27.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
26	Alaca Pidesi	28.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
27	Alaca Sini Sarma/ Bağlama Böreği	28.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
28	Alaca Sarığı Burma/Sini Bağlama Tatlısı	28.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
29	Alaca Sütlü Un Helvası	28.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
30	Alaca Gönül Çöreği/ Bayram Çöreği	24.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
31	Alaca Hasıda Tatlısı	27.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar
32	Alaca Ketesi	28.02.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar

Kaynak: (Alaca Mutfağının 100'ü, 2023; Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024).

Alaca Belediyesi tarafından yapılan coğrafi işaret başvuruları, ilçenin mutfak kültürünü tanıtmaya ve koruma amacını taşımaktadır. Tablo 2, başvuru tarihleri, türleri, ürün grupları ve başvuru yapan kurum bilgilerini içermektedir. Yemekler ve Çorbalar grubunda başvuru sayısı 18'dir. Bu grupta yer alan başvurular, Alaca ilçesinin geleneksel yemeklerinin çeşitliliğini ve zenginliğini ortaya koymaktadır. Yemekler ve çorbalar, bölgenin günlük yaşamında ve özel günlerinde sıklıkla tüketilen ürünlerdir. Coğrafi işaret başvuruları, bu ürünlerin kalitesini ve özgünlüğünü koruma amacını taşımaktadır. Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar Grubunda başvuru sayısı 14'dür. Bu grup, Alaca ilçesinin tatlıları, hamur işleri ve fırıncılık ürünleriyle ilgili başvuruları içermektedir. Özellikle düğünler ve bayramlar gibi özel günlerde tüketilen bu ürünler, bölgenin geleneksel tatlarını ve kültürel mirasını yansıtmaktadır. İnsanoğlunun ilk kullandığı kap kacaklardan biri olan ve güveç adı ile bilinen toprak tencereler bugün Çorum mutfağının önemli bir parçasıdır ve hala kullanılmaktadır (Alaca Güvenci). Çorum mutfak kültüründe en önemli yemek grubunun aş olduğu söylenebilir (Alaca Bulgur Aşı, Alaca Düğül Aşı, Alaca Ekmek Aşı, Alaca Helle Aşı, Alaca Yoğurtlu /Katıklı Aş, Alaca Mercimekli Kesme Aşı). Aş kelimesi koyu kıvamlı çorba anlamında kullanılmaktadır. Yapıldığı ürüne göre isim alır. Yağlanarak yapılan ekmekler yerel mutfakta önemli bir yere sahiptir (Alaca Yanık Böreği, Alaca Katmeri) (Solak, 2012).

Coğrafi işaretleme, bu ürünlerin özgünlüğünü ve kalitesini garanti altına almayı amaçlamaktadır. Tüm başvurular mahreç işareti kategorisinde yer almaktadır. Mahreç işareti, ürünlerin belirli bir bölgeye özgü olduğunu ve bu bölgenin adının ürünle özdeşleştiğini belirtmektedir. Tüm başvurular Alaca Belediyesi tarafından yapılmıştır. Bu, yerel yönetimin bölgenin gastronomik değerlerine sahip çıktığını ve bu değerleri koruma altına almak için aktif çaba gösterdiğini söylemek mümkündür. Başvuruların çoğunun 27-28 Şubat ve 1 Mart 2023 tarihlerinde yapılmış olması, Alaca Belediyesi'nin bu konuda planlı ve yoğun bir çalışma yürüttüğü ifade edilebilir. Bu yoğunluk, belediyenin bölgenin gastronomik değerlerini koruma konusundaki kararlılığını ve hızlı hareket etme yeteneği olduğunu gösterebilir.

Tablo 3. Düğün sofralarından örnekler

Ürün Grubu	Ürünler
Çorbalar	Katıklı aş, Çatal aş, Soğukluk Aşı, Hamur Aşı
Ana ve Yardımcı Yemekler	Keşkek, Yahni, Bulgur pilavı
Hamur İşleri	Yanıç, Cızlak, Mayalı
İçecekler	Kayısı hoşafı, Cacık
Tatlılar	Puğurt, Hasıda, Sütlaç

Sonuç

Bu araştırmada, Çorum ili Alaca ilçesinin gastronomik ürün potansiyelini coğrafi işaretler açısından inceleyerek bölgenin gastronomi turizmine katkı sağlama kapasitesini değerlendirilmiştir. Alaca ilçesi, zengin tarım arazileri, geleneksel tarım yöntemleri ve kültürel mirasıyla çeşitli gastronomik ürünlerin üretimine olanak tanımaktadır. Araştırma sonucunda, Alaca ilçesinin belirli ürünlerinin coğrafi işaret alması durumunda, bu ürünlerin hem yerel hem de ulusal/uluslararası pazarda (Denk, 2021: s. 53-54) değer kazanacağı, üreticilerin gelir düzeylerinin artacağı (Tekelioğlu, 2019: s. 54) ve bölge ekonomisine katkı sağlayacağı (Yılmazbilen, 2020: s. 10) ifade edilebilir. Coğrafi işaretlerin, ürünlerin kalitesini garanti altına alarak tüketici güvenini artırdığı ve bu sayede sürdürülebilir tarım (Pektaş, Kahraman & Alkan, 2018:s. 72) ve gastronomi turizmi için önemli bir araç olduğu vurgulanmıştır. Aynı zamanda bölgesel ve kırsal kalkınma aracı olarak kullanılabilir (Gökovalı, 2007: s.156).

Yerel yiyecek ve içeceklerin akademik kurumlar tarafından tespiti yapılabilir, künyesi çıkarılabilir ve kullanılan malzemelerin nitelikleri, miktarları varsa doğrama, pişirme ve sunum şekilleri tespit edilebilir. Bu kapsamda yükseköğretim kurumlarının özellikle gastronomi ve mutfak sanatları ve aşçılık bölümlerinde yürütülen akademik çalışmalara coğrafi işaret konusu da dahil edilerek Türk mutfağına ilişkin unsurların açığa çıkarılarak yazılı ve görsel olarak kayıt altına alınması sağlanmalıdır. Diğer taraftan da yiyecek ve içeceklerin ürün tescillerinin yapılmasının Türk mutfağının uluslararası platformda bilinirliğinin sağlanması açısından son derece önemli olduğunun da farkında olunmalıdır (Karamustafa, 2020). Alaca ilçesinin gastronomik ürün potansiyelini coğrafi işaretler açısından incelendiğinde 6'sı tescilli 32'si başvuru sürecinde olan ürün tespit edilmiştir. Tescil edilen ürünlerin 3'ü Yemekler ve Çorbalar grubunda, 3'ü de Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar Grubunda yer almaktadır. Yemekler ve Çorbalar grubunda başvuru sayısı 18, Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar Grubunda başvuru sayısı 14'dür. Alaca ilçesindeki ürünlerin sadece tescil edilmesi değil, aynı zamanda bu ürünlerin pazarlanması ve coğrafi işaretlerin bilinirliğinin artırılması gerekmektedir. Bu bağlamda, Alaca'nın gastronomik ürünlerinin tanıtımı için önerilen pazar araştırmaları, kooperatifleşme, markalaşma ve ambalajlama stratejileri, bölgedeki gastronomi turizminin potansiyelini arttırmak için önemli adımlardır. Bununla birlikte, coğrafi işaretli ürünlerin tescil süreci ve hukuki yönü, bu araştırmanın sınırlarını oluştururken, asıl önemli olan bu tescil sürecinin ardından gelen ekonomik ve kültürel dönüşümdür. Alaca ilçesinin gastronomik zenginliklerini turizm potansiyeli ile harmanlayarak, coğrafi işaretli ürünlerin pazarlama stratejileriyle ilgili yapılacak iyileştirmeler, bu ürünlerin ulusal ve uluslararası pazarlarda daha fazla görünür olmasını sağlayacak, aynı zamanda bölge ekonomisine katkı sağlayacaktır.

Bu araştırma kapsamında yapılan öneriler ise şu şekildedir;

- Coğrafi işaretlerin önemi hakkında yerel üreticilere yönelik eğitim programları düzenlenebilir ve bu konuda farkındalık yaratılabilir. Üreticilere coğrafi işaret başvurusu ve süreci hakkında rehberlik edilebilir.
- Alaca ilçesinin coğrafi işaret alabilecek ürünleri için kapsamlı pazar araştırmaları yapılmalı ve bu ürünlerin tanıtımı için etkin stratejiler geliştirilmelidir. Yerel festivaller, fuarlar ve gastronomi etkinlikleri, ürünlerin tanıtımı için kullanılabilir.
- Üreticilerin kooperatifler aracılığıyla bir araya gelmesi teşvik edilmeli, bu sayede üretim süreçlerinde kalite kontrolü ve standardizasyon sağlanmalıdır. Ayrıca, yerel yönetimler, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliği yapılabilir.
- Coğrafi işaretli ürünlerin markalaşması ve ambalajlama süreçlerine yatırım yapılmalıdır. Modern ve çekici ambalajlar, ürünlerin pazardaki rekabet gücünü artıracaktır.
- Alaca ilçesinin gastronomik zenginliklerini öne çıkaran turizm rotaları oluşturulmalı ve bu rotalar turistik olarak pazarlanmalıdır. Böylelikle Alaca'ya yönelik yapılacak olan gastronomi seyahatleri, yerel ekonomiyi canlandırmanın yanı sıra kültürel mirasın korunmasına da katkı sağlayacaktır.

- Coğrafi işaretli ürünlerin iç ve dış pazarlarda daha geniş kitlelere ulaşması için dağıtım ve lojistik ağları geliştirilmelidir. E-ticaret platformları ve uluslararası fuarlar, ürünlerin tanıtımı ve satışı için etkili kanallar olarak kullanılabilir.
- Tüketicilerin coğrafi işaretli ürünlere olan ilgisini artırmak için bilinçlendirme kampanyaları düzenlenmelidir. Bu kampanyalar aracılığıyla coğrafi işaretlerin ne anlama geldiği, ürünlerin kalitesinin nasıl garanti edildiği ve yerel ekonomiye nasıl katkı sağladığı konusunda bilgi verilebilir.
- Alaca ilçesinde düzenlenecek yerel gastronomi festivalleri ile hem coğrafi işaretli ürünlerin tanıtımı yapılabilir hem de turizm faaliyetleri canlandırılabilir. Bu festivaller, bölgenin gastronomi turizmi açısından cazibe merkezi haline gelmesine katkı sağlayacaktır.
- Coğrafi işaretli ürünlerin üretiminde sürdürülebilir tarım uygulamaları teşvik edilmelidir. Doğal kaynakların korunması, biyolojik çeşitliliğin sürdürülmesi ve çevre dostu üretim teknikleri kullanılması önemlidir.
- Coğrafi işaretli ürünlerin tanıtımı için yerel ve ulusal medya kampanyaları düzenlenmelidir. Televizyon programları, radyo yayınları, gazete ve dergi yazıları aracılığıyla geniş kitlelere ulaşılabilir.
- Alaca ilçesindeki tarımsal ürün çeşitliliği artırılarak, coğrafi işaret potansiyeli taşıyan yeni ürünler belirlenebilir. Bu, bölgenin gastronomik zenginliğini ve ekonomik gücünü artıracaktır.
- Coğrafi işaretli ürünlerin pazarlanmasında yenilikçi stratejiler kullanılmalıdır. Sosyal medya, influencer işbirlikleri, çevrimiçi reklam kampanyaları gibi dijital pazarlama yöntemleri ile ürünlerin bilinirliği artırılabilir.
- Coğrafi işaretli ürünlerin ekonomik değerini artırarak yerel ekonomiyi güçlendirmek için yerel işletmelerle işbirliği yapılmalıdır. Restoranlar, oteller ve diğer turizm işletmeleri ile ortaklıklar kurularak ürünlerin kullanımı teşvik edilebilir.
- Coğrafi işaretli ürünlerin sağlık ve beslenme açısından faydaları hakkında tüketicilere bilgi verilebilir. Bu, ürünlerin tercih edilme olasılığını artırabilir ve bölgenin gastronomik ürünlerine olan talebi yükseltebilir.

Kaynakça

- Akar Şahingöz, S., Akbulut, B. A. ve Örgün, E. (2015). *Hititler döneminde beslenme ve mutfak kültürü*. III. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu, ss. 389-395.
- Akın, G. ve Balıkcı, E. (2018). Anadolu'nun gizemli imparatorluğu Hititlerde beslenme ve mutfak kültürü. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 6(Special Issue 3), ss. 275-284.
- Alaca Mutfağının 100'ü. (2023). Erişim Linki: www.alaca.gov.tr , Erişim Tarihi: 29.06.2024.
- Arvas, A. (2019). Geçmişten Bugüne Geleneksel Bir Lezzet: İskilip Dolması. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(6 Issue 1), ss. 229-239.
- Avrupa Komisyonu. (2024). Erişim Linki: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2023-0173-AM-286-286_IT.pdf , Erişim Tarihi: 2.07.2024.
- Aydin, A. ve Ozkaya, F. (2022). The Hittite cuisine's role in the formation of Anatolian culinary culture: An ethnoarchaeological research. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 28, 100494. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2022.100494>.
- Beşirli, H. (2012). *Yemek Sosyolojisi Yiyeceklerle ve Mutfağa Sosyolojik Bakış*, Phoenix Yayınevi: Ankara.
- Borghini, A., Piras, N., & Serini, B. (2023). Hot grapes: how to locally redesign geographical indications to address the impact of climate change. *World Development Sustainability*, 2, 100043. <https://doi.org/10.1016/j.wds.2023.100043>.
- Cei, L., Stefani, G., & DeFrancesco, E. (2021). How do local factors shape the regional adoption of geographical indications in Europe? Evidences from France, Italy and Spain. *Food Policy*, 105, 102170. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2021.102170>.
- Cheng, D. (2023). Sustainability for stakeholders and the environment? Understanding the role of geographical indications in sustaining agri-food production. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 34, 100839. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2023.100839>.
- Coğrafi İşaret- Alaca Çılbır Yemeği. (2024). Erişim Linki: <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/8807> , Erişim Tarihi: 23.11.2024.
- Coğrafi İşaret- Alaca Hingali. (2024). Erişim Linki: <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/8866> , Erişim Tarihi: 23.11.2024.
- Coğrafi İşaret-Alaca Borana Yemeği. (2024). Erişim Linki: <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/8804> , Erişim Tarihi: 29.06.2024.
- Coğrafi İşaret-Alaca Cızlağı. (2024). Erişim Linki: <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/8805> , Erişim Tarihi: 29.06.2024.
- Coğrafi İşaret-Alaca Yanıç Böreği. (2024). Erişim Linki: <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/8863> , Erişim Tarihi: 29.06.2024.
- Coğrafi İşaret-Alaca Yarma Aşı. (2024). Erişim Linki: <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/8864> , Erişim Tarihi: 29.06.2024.
- Crescenzi, R., De Filippis, F., Giua, M., Salvatici, L., & Vaquero-Piñeiro, C. (2023). From local to global, and return: Geographical indications and FDI in Europe. *Papers in Regional Science*, 102(5), 985-1006. <https://doi.org/10.1111/pirs.12758>.
- Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2024). Erişim Linki: <https://corum.ktb.gov.tr/TR-330774/cografi-isaret-calismalari.html> , Erişim Tarihi: 29.06.2024.
- Çorum Mutfağına Güzellemeler (2012). *Çorum mutfağına güzellere*, Çorum Valiliği, A. N. Aras (Ed.), İstanbul: Metro Kültür Yayınları - 4.
- De Filippis, F., Giua, M., Salvatici, L., & Vaquero-Piñeiro, C. (2022). The international trade impacts of Geographical Indications: Hype or hope?. *Food Policy*, 112, 102371. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2022.102371>.
- Demirel, E. (2012). Çorum: İç Anadolu'nun Gizli Bahçesi. İçinde: N. Aras (Ed.), *Çorum Mutfağına Güzellemeler*, İstanbul: Metro Kültür Yayınları-4, ss. 35-41.

- Deniz, T. ve Atışman, E. (2017). Kayseri ilinin gastronomi turizmine yönelik bir SWOT analizi çalışması. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(3), ss. 56-65.
- Denk, E. (2021). Türkiye’de Gastronomi Turizmi Açısından Coğrafi İşaretli Ürünler. *Journal of Silk Road Tourism Research*, 1(1), 51-61.
- Doğdubay, M. ve Temizkan, P. (2019). Toplumsal Dönüşüm İçerisinde Gastronomi. İçinde: C. Avcıkurt & M. Sarioğlu (Ed.), *Gastronomi Olgusuna Sosyolojik Bakış*, Detay Yayıncılık, ss.17-30.
- Durlu-Özkaya, F. ve Cömert, M. (2017). *Türk Mutfağında Yolculuk*, Detay Yayıncılık: Ankara.
- Duvaleix, S., Emlinger, C., Gaigné, C., & Latouche, K. (2021). Geographical indications and trade: Firm-level evidence from the French cheese industry. *Food Policy*, 102, 102118. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2021.102118>.
- EAmbrosia. (2024). Erişim Linki: <https://ec.europa.eu/agriculture/eambrosia/geographical-indications-register/> , Erişim Tarihi: 3.07.2024.
- Falasco, S., Caputo, P., & Garrone, P. (2024). Can Geographical Indications promote environmental sustainability in food supply chains? Insights from a systematic literature review. *Journal of Cleaner Production*, 141100. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2024.141100>.
- Falasco, S., Caputo, P., Paola, G., & Niso, R. (2024). Are Geographical Indication products environmentally sound? The case of pears in North of Italy. *Journal of Cleaner Production*, 142963. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2024.142963>.
- Fanning, E., Eyres, G., Frew, R., & Kebede, B. (2023). Linking cocoa quality attributes to its origin using geographical indications. *Food Control*, 151, 109825. <https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2023.109825>.
- Fernández-Canto, N., Romero-Rodríguez, M. Á., Ramos-Cabrera, A. M., Pereira-Lorenzo, S., & Lombardero-Fernández, M. (2023). Polarized light microscopy guarantees the use of autochthonous wheat in the production of flour for the Protected Geographical Indication ‘Galician Bread’. *Food Control*, 147, 109597. <https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2022.109597>.
- Fu, R., Li, C., Wang, L., & Gao, Z. (2024). Chinese consumer preference for beef with geographical indications and other attributes. *Meat Science*, 212, 109475. doi: 10.1016/j.meatsci.2024.109475.
- Gökovalı, U. (2007). Coğrafi işaretler ve ekonomik etkileri: Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 141-160.
- Güler, O., Haseki, M. İ. ve Eker, M. (2023). Hitit Mutfak Kültürünün Çorum Yöresel Mutfak Kültüründeki İzleri: Nitel Bir Araştırma, 10. International Zeugma Conference on Scientific Research, ss. 834-843. Erişim Linki: https://www.researchgate.net/publication/372335798_Hitit_Mutfak_Kulturunun_Corum_Yoresel_Mutfak_Kulturundeki_Izleri_Nitel_Bir_Arastirma, Erişim Tarihi: 4.07.2024.
- Jantsch, L., Flores, S. S., & Vale, Z. D. N. (2024). Local gastronomy and wine geographical indications (GIs): Framework for identifying pairing potential. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 35, 100856. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2023.100856>.
- Karamustafa, K. (2020). *Yerelden Küresele Türk Mutfağı*, Detay Yayıncılık: Ankara.
- Kaya, M. ve Yaman, M. (2021). Hititlerden Anadolu’ya miras mutfak kültürü. V. Uluslararası Gastronomi Turizmi Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı, ss. 66-77.
- Kement, Ü. ve Başar, B. (2016). Çorum ilinde Hitit mutfağının gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi. Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu, ss. 159-173.
- Kılıçhan, R. (2020). Kayseri Mutfağının Uluslararasılaşma Potansiyeli. İçinde: K. Karamustafa (Ed.), *Yerelden Küresele Türk Mutfağı*, Detay Yayıncılık, ss.25-52.
- Lee, K. S. (2022). Culinary aesthetics: World-traveling with culinary arts. *Annals of Tourism Research*, 97, 103487. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2022.103487>.
- Marion, H., Luisa, M., & Sebastian, R. (2023). Adoption of Geographical Indications and origin-related food labels by smes-A systematic literature review. *Cleaner and Circular Bioeconomy*, 4, 100041. <https://doi.org/10.1016/j.clcb.2023.100041>.
- Oğuz, M. Ö. ve Keskin, S. (2006). 2005 yılında Çorum’dan derlenen imgesel yemekler. Ankara: Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Topluluğu Yayını.

- Ortakçı, A. (2023). Halk Mutfağında Kış Hazırlığı: Çorum Örneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 12(4), ss. 1872-1889.
- Özata Şahin, E. (2021). Çorum. İçinde: İ. Yazıcıoğlu, Ü. Sormaz & C. Canbolat (Ed.), *Türkiye Lezzet Rotaları*, Detay Yayıncılık, ss. 618-624.
- Pektaş, G. Ö. E., Kahraman, C., & Alkan, G. (2018). Türkiye’de coğrafi işaretler ve ihracat pazarlaması açısından değerlendirilmesi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 23(39), 65-82.
- Rabadán, A., Zamora, A., Díaz, M., & Bernabéu, R. (2021). Consumer preferences associated with the protected geographical indication label in the marketing of lamb meat. *Small Ruminant Research*, 202, 106454. <https://doi.org/10.1016/j.smallrumres.2021.106454>.
- Raimondi, V., Curzi, D., Arfini, F., & Falco, C. (2024). Dynamic and spatial approaches to assess the impact of geographical indications on rural areas. *Journal of Rural Studies*, 108, 103279. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2024.103279>.
- Resce, G., & Vaquero-Piñeiro, C. (2022). Predicting agri-food quality across space: A Machine Learning model for the acknowledgment of Geographical Indications. *Food Policy*, 112, 102345. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2022.102345>.
- Rüstemoğlu, M., Erkan, M. E., Cengiz, G., & Hajyzadeh, M. (2023). Bacterial metagenome profiling of hand-made herby cheese samples utilizing high-throughput sequencing to detect geographical indication and marketing potential. *Heliyon*, 9(2). <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e13334>.
- Saatçı, G. (2019). Özel Günlerde Gastronomik Öğünler. İçinde: C. Avcıkurt & M. Sarioğlu (Ed.), *Gastronomi Olgusuna Sosyolojik Bakış*, Detay Yayıncılık, ss.107-118.
- Sezgin, E. K. ve Ülker, M. (2020). Gastronomi Turizmi ve Türk Mutfağının Dünya Gastronomisi Kapsamında Değerlendirilmesi. İçinde: K. Karamustafa (Ed.), *Yerelden Küresele Türk Mutfağı*, Detay Yayıncılık ,ss.83-94.
- Solak, Ü. M. (2012). Çorum Yöresel Mutfağının Geleneksel Yapısı. İçinde: N. Aras (Ed.), *Çorum Mutfağına Güzelleme*, İstanbul: Metro Kültür Yayınları-4, ss. 87-149.
- Tekelioğlu, Y. (2019). Coğrafi işaretler ve Türkiye uygulamaları. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 47-75.
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2024). Erişim Linki: <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/liste?il=42&tur=&urunGrubu=&adi>, Erişim Tarihi: 24.11.2024.
- Türk Patent ve Marka Kurumu2 (2024). Erişim Linki: <https://www.turkpatent.gov.tr/cografi-isaret> , Erişim Tarihi: 5.12.2024.
- Uhri, A. (2016). *Anadolu Mutfak Kültürü’nün Kökenleri*, Ege Yayınları: İstanbul.
- Uhri, A., Solak, Ü. M. ve Albayrak, A. (2010). *Hitit Mutfak Kültürüne Deneysel ve Etnoarkeolojik Bir Yaklaşım*. VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, 1, ss. 317-334.
- Ülker, M. (2020). Türk Mutfağının Tarihîsel Gelişimi. İçinde: K. Karamustafa (Ed.), *Yerelden Küresele Türk Mutfağı*, Detay Yayıncılık, ss.7-24.
- Ülker, P. (2020). Yerel Mutfağın Uluslararasılaşmasında Yiyecek ve İçecek İşletmelerinin Rolü. İçinde: K. Karamustafa (Ed.), *Yerelden Küresele Türk Mutfağı*, Detay Yayıncılık, ss.7-24.
- Yılmazbilen, M. M. (2020). Ulusal ve Uluslararası Başarılı Örnekler Işığında Coğrafi İşaretlerin Etkin Yönetimi. *Türk Patent Enstitüsü,(Basılmamış) Uzmanlık Tezi*, Ankara.
- Zhang, S., & Du, B. (2023). Tracing or not: How can the supplier of geographical indication products benefit from different traceability strategies?. *Computers & Industrial Engineering*, 184, 109516. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2023.109516>.
- Zhe, L., Jie, W., & Yuan, H. (2023). The effect of place attachment of geographical indication agricultural products on repurchase intention. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 72, 103266. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2023.103266>.